

૧. શ્રી હરિભાઈ, સૌ. પૂ. મા અને સૌ. જયોત્સ્નાને,
તમારી પ્રેરણા-ફૂલે,
નિદગી ચરિતાર્થ આ.

૯ “ To judge rightly of an author, we must transport ourselves to his time, and examine what were the wants of his contemporaries, and what were his means of supplying them. ”

—Dr. JOHNSON.

[World's Classics Edition
Vol. I, ' Lives of poets ',—
Dryden, page 299]

“ લેખકનું યોગ્ય મૂલ્યાંકન કરવા માટે, આપણે આપણી જાનને તેના સમયમાં લઈ જવી જોઈએ અને તેના સમપ્રાસીનોની રીત જરૂરિયાતો —માગણી હતા તેમ જ એને પડોંચી વળવા તેની પાસે ક્યાં સાધનો હતાં, એ તપાસવું જોઈએ. ”

—ડૉ. જલ્ડોનસન

[વર્લ્ડ'ઝ ક્લાસિક્સ એડિશન, વોલ્યુ. ૧,
' લાઈઝ ઓફ પોએટ્સ 'માંથી
ડ્રાઈડન—પૃ. ૨૯૯].

નિવેદન

આપણી દેશી બાવાના સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ કરવાના સદુદ્દેશથી પતિતપાવન કૈ. શ્રીમંત સરકાર મહારાજ સાહેબ શ્રી સયાજીરાવ ગાયકવાડ ત્રીજા, સેનાપ્તાસખેલ, સમશેર ખડાદુર, જી. સી. એસ. આર્ષ., જી. સી. આર્ષ. ઈ., એલએલ. ડી., એએશીએ કૃપાવન્ત યદ્યપે જે લાખ રૂપિયાની રકમ અનામત મૂકેલી છે તેના વ્યાજમાંથી “શ્રી સયાજી સાહિત્ય માળા” રૂપે વિવિધ વિષયોને લગતાં પુસ્તકો તૈયાર કરવામાં આવે છે.

તદનુસાર આ “દસપતરામ-એક અધ્યયન” એ નામનું પુસ્તક પ્રો. હંસિન હ. બૂચ એમ.એ. પાસે તૈયાર કરાવવામાં આવેલું તેને મહારાજ સયાજીરાવ વિશ્વવિદ્યાલય, વડોદરા તરફથી ઉક્ત માળામાં ૩૧૮મા પુષ્પરૂપે આથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

બાવાન્તર શાખા, ગ્રામ્ય વિદ્યામન્દિર, વડોદરા. તા. ૧-૬-૧૯૫૫	} યો. જ. ત્રિપાઠી { બાવાન્તર મહંતીશ	} હંસા મહેતા { ઉપકુલપતિ
--	--	----------------------------

પ્રાસ્તાવિક

કવિ દલપતરામ અર્વાચીન ગૂજરાતના એક સન્માનનીય કવિ જ નહીં પરંતુ રમરણીય સંસ્કારસેવક પણ છે.) અર્વાચીન ગૂજરાતની ઘડતરકથાના અનેક અગત્યના અંકોડાઓ સાથે આ શાણા ગૂજરાતી સર્જનનું નામ જોડાએલું રહ્યું છે, માત્ર કાળખજો નહીં પરંતુ એમના કાર્યથી પણ. એમનો સમય ઐતિહાસિક, તેમ એમનું કાર્ય પણ ઐતિહાસિક નીવડ્યું છે. એમનો યુગ, એમની જીવનયાત્રા, એમનું ગદ્ય-સાહિત્ય, એમની કાવ્યસેવા અને સમગ્ર જાંખી, એ પ્રકારે આ ગ્રંથના પાંચ પ્રકરણોમાં કવિના જીવન અને કવનને નિરૂપવાનો યત્ન છે.

જીવન અને કલા-સાહિત્ય પરત્વે છેલ્લાં સો વર્ષોમાં આપણી દષ્ટિ ત્વરિત ફેરફારો પામતી રહી છે. પરિણામે આપણે ત્યાં દલપતરામ તરફ અત્યંત આદરભાવ અથવા અવગણના-ઉપદાસ એવી અંતિમ વૃત્તિઓ સેવાઈ છે. હજી કવચિત્ ક્યાંક એ છે, છતાં ધીમે ધીમે કવિ દલપતરામના રચાન વિષે સમતોલ વિચાર વ્યાપક થતો જાય છે.

“Studies In Gujarati Literature”-એ શ્રી. જી. ઈ. સંજાણી મુંબઈ યુનિવર્સિટીની હજાર વ્યાખ્યાનગ્રંથોમાં દલપતરામ વિષે, સવિશેષ એમના કવિ તરીકેના વ્યક્તિત્વ વિષે મહત્વનું વ્યાખ્યાન છે. દલપતની કાવ્યસેવાની આપણે ત્યાં વચગાળામાં પ્રવર્તેલી અવગણનાને અનુલક્ષીને એ વિદાને કવિના કાર્યને મૂલ્યુ જણાય છે. પાશ્ચાત્ય કાવ્યવિવેચના, ગદ્યસાહિત્યમાં નવલિકા અને નવલકથાનાં સ્વરૂપોનો થયેલો વ્યાપક પ્રચાર, દલપતની સાદી શૈલી, એ કવિતામાંનું સુક્ત હાસ્ય અને સૌથી વધુ તો આપણી પૂર્વગ્રહાયુક્ત રાજકીય વિચારણા, એ કારણોસર દલપતની ઉપેક્ષા થઈ હોવાનું શ્રી. સંજાણી માને છે. આ સામેનો એમનો પ્રગલ્ભ વિરોધ અને એ પરથી થએલા નિષ્ફળાને એમના જ સંજોમાં આપણે જાણી લઈએ :-

"... I found in Dalpat, to my delighted surprise, much again that was amusing, interesting and instructive, much wit and verbal and intellectual agility; much wisdom and even worldly wisdom-made memorable by being enshrined in apt memorable words; many delightful stories told in smooth natural verse and in the natural and racy vernacular of the soil and

polish and precision, for tense epigrammatic vigour, sculpturesque firmness and severity of outline and classic economy of words "

*

"Dalpatram is not only a poet, he is a poet of the highest, the objective and creative class."

*

"And I doubt if any of his greatest successors who have undoubtedly enlarged the bounds of Gujarati poetic idiom, show the same assured mastery of medium and form, and certainly none has beaten him on his own ground."

*

"It is difficult to understand the oblivion in which his works have fallen in last fifty years."

સુલકર્ષ રહેલા કવિ દલપતરામને ગુણદર્શી દષ્ટિએ રમૂ દરવાનું વક્તવ્ય શ્રી. સંગ્રહણના વ્યાખ્યાનમાં રહ્યું છે. 'દલપતકાવ્ય'ના બે દળદાર છંદો અનાકર્ષક ગ્રંથોમાં કાવ્યને અનુચિત એવું વરતુનિરૂપણ છંદોમાં ગદ્યાગતી અને કૃત્રિમ દગ વ્યાપક પ્રમાણમાં છે એમ પણ શ્રી. સંગ્રહણ જણાવે છે. અહીં આપેલાં અવતરણોમાંનું ગુણદર્શન પ્રમાણ-સર કે ઘેરું, પણ એમના વ્યાખ્યાનનું મુખ્ય સ્વરૂપ છે.

દલપત કવિતામાં જોડકણું જ જોવાં એ જૂલ છે. ગૂજરાતી કવિતાનાં ઉત્તરોત્તર વિકાસને વિચારતાં એ કવિતાને આદર્શ ગણવામાં પણ સમભાવનો અતિરેક છે. એમના જમાનાના દલપત સર્વમાન્ય સારા કવિ હતા. આજે એમની કવિતાના કેટલાક અંશો એવા જ આકર્ષક છે, છતાં એમાં કવિત્વનો ભવ્ય કે રસપૂર્ણ આવિષ્કાર બહુધા ન જણાય તેમાં કવિને અન્યાય નથી. એમનો ગાણો બોધ, એમનું ગૂજરાતી સમાજદર્શન, એમનું પ્રમાણસર હોય ત્યાં ત્યાં દલાપ્રાવીણ્ય, એમની શૈલીની સરળતા કે એમનું મર્મોર્ણ હાસ્ય, આપણી કવિતામાં ચિરંજીવ છે. એ કવિની સાદી શૈલી સમર્થ પણ બની શકે છે, એમની વાર્તાસૃષ્ટિ વિવિધ જીવંત પાત્રોથી તેમજ સમભાવી અવલોકન અને સારદાશી જીવનચિંતનથી માતખર બની શકે છે. એમની અવતરણુક્ષમ ટૂંકી અને વિગદ ઉક્તિઓ અને એમનો હાવકો વિનોદ આપણી કવિતામાં યાદગાર નીવડી રહે છે. તે સાથે બાપા-વૃત્ત-વસ્તુ આદિ પરત્વેનો દલાવિવેક જીણો જણાયા કરે, ઊર્મિતત્ત્વ સાધારણ એકવિધ અને ઝાણું-શિથિલરહા કરે, કદપના કે ચિંતનની ઊંચી કક્ષા લગભગ ગેરેહાજર જ રહે, પદ્યની સ્વાભાવિક છટા પણ ન જળવાઈ રહે, એવું એવું ય એમાં ક્યાં નથી ?

દલપતકાવ્યનું દલાતત્ત્વ અને એમાંનું કવિત્વ જ આપણી વિકસતી કાવ્યરુચિને સામાન્ય બરનું જણાયું છે. રાજકીય પૂર્વમહેને લીધે દલપતરામ તરફ કેટલોક અણુગમે કે અધૂરો ખ્યાલ સેવાયો હશે, પણ શ્રી. સંજીવણીએ એ વલણને સહુથી વિશેષ કારણભૂત ગણ્યું છે એમાં બાગ્યે સંમત થઈ શકાય. દલપતકાવ્યમાં કવિત્વનો રમ્ય અને ભવ્ય વિશેષ ઉન્મેષ ન દેખાયો એજ મૂળ વાત છે. પદ્યનાટક અને પદ્યકથા નવલિકાન્નવલકથાનાં સ્વરૂપોના પ્રચાર છતાં આપણે ત્યાં અવગણના પામ્યાં નથી. ઊર્મિકાવ્ય એજ ઉત્તમ કાવ્ય અથવા ચિંતનલક્ષી અર્થ-પ્રચુર કાવ્ય એ જ કાવ્ય એ માન્યતા આપણે ત્યાં અમુક કાળે વ્યાપક હતી ખરી, પણ આપણી કવિતા ને વિવેચનાએ ચીજામાંથી બહાર

આવી છે. દલપતરામે પદ્યમાં વાર્તા કે નાટ્યતત્ત્વ જે લોકગમ્ય સ્વરૂપે અપનાવ્યાં છે તે હજી આપણે ત્યાં સિદ્ધ થયું નથી, પરંતુ ખીજ બાજુ કે આંતરિક ભવ્યતાની ખીલવણી આપણી કવિતામાં પ્રગટ થઈ છે, એમાં શક નથી. પદ્યનાટક જેવું તો દલપતકલમ દર્શું આપતી નથી. એટલું જરૂર કે પદ્યકથાના ક્ષેત્રમાં આ કવિનું અર્પણ આજે ય વીસરવા સરખું નથી જ. એમની ગદ્ય નાટકકૃતિ 'મિથ્યાભિમાન' છેવટે ગૂજરાત વિદ્યાસભા સંચાલિત નટ મંડળ તખ્તા પર આણે છે, એ ખુશીની વાત છે. દલપતરામની ગદ્યસાહિત્યકૃતિઓનું સંપાદન થવું પણ ઇષ્ટ છે. રેડિયો અને રંગભૂમિ પર દલપતરામના કાવ્યરાશિમાંથી સત્ત્વશીલ સર્વાનુભવસિકે એવી ખીજ કેટલીક રસપ્રદ વાનગીઓ પણ મૂકી શકાય એવી છે.

પ્રસ્તુત ગ્રંથની હસ્તપ્રત સોંપાઈ ત્યારે શ્રી. સંજયભાઈ બ્યાખ્યાનને જોઈ શકાયું ન હતું. અહીં એ વિદ્વાનના લખાણનો વિમ્બિત વિચાર તેથી જ ઠર્યો છે. એમનું લખાણ દલપતરામને ન ભૂલવા જોઈએ એટલું તો જરૂર સમજાવે છે.

બાળકો, કિશોરો, પ્રૌઢોના વિશાળ સમુદાય માટે તો હજી આ કવિ અજોડ જ ગણાય એવા મહત્ત્વના છે. આ સાચા ગૂજરાતી કવિ શિક્ષિત-અશિક્ષિત, બાળ પ્રૌઢ, સ્ત્રી-પુરુષ, રંગ-સ્તવંગ, રાજકર્તો-ગ્રજ, શિશુધારો, એ સર્વની વચ્ચેના સેતુ જેવો હતો અને એવા જ રહે તેવા સમર્થ છે. એમની મર્યાદાઓ જાણીતી છે અને તે એમના જમાનાની મુખ્યતઃ તો છે, તોપણ કાળપ્રવાહ પર તર્યા કરે એવું ઘણું એમને હાથે આપણે મેળવી શક્યા છીએ. ગમે તે જમાનામાં એમની કવિતા તેમનાં બોધ દારૂ-કથા અને પારદર્શીપણને કારણે વિશાળ વર્ગને રુચે તેમ છે. ગૂજરાતી બાપા, અને ગૂજરાતી ગ્રન્થજીવન સાથે વિવેકયુક્ત સંપર્ક જે દલપતરામ સાધી શક્યા છે એ આપણે માટે સદા વંદનીય ઘટના ગણાયો.

આ અધ્યયનની કીમતી તક મને આપવા માટે મ. સ. વિશ્વવિદ્યાલય
ના પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિરનો હું ઋણી છું. પ્રા. મુ. ગોવિન્દલાલ હ. ભટ્ટ
મને ડો. ઉમાકાન્ત પ્રે. શાહના રનેહભાવે આ ગ્રંથ અંગેનું કાર્ય સરળ
નાવ્યું છે અને ડો. ચોગીન્દ્ર ત્રિપાઠીની મિત્રતાભરી લાગણીએ મને
તસાહ આપ્યો છે.

અભ્યાસસામગ્રી મેળવવામાં મદદરૂપ ગૂજરાત વિદ્યાસભાના મુ.
રસિકલાલ છે. પરીખ, પ્રા. યશવંત શુક્લ, ડો. સાહેસરા, અને મને
મમતાથી સનત સહાય-સગવડ આપનારા મુ. પ્રા. કેશવરામ કા. શાસ્ત્રીનું
પણ અહીં આભારભાવે હું રમરણ કરું છું. ગ્રંથ લખતી વેળા ઉપયોગી
સૂચનો, શ્રી. ઉમાશંકર જોષી મુ. રામનારાયણ પાઠક, પ્રા. ચતુરભાઈ પટેલ
અને શ્રી. ઉશનસૂ સાથેની ચર્ચામાંથી મને મળ્યાં છે એ ય કેમ ભૂલી શકું ?

સંદર્ભસૂચિ અને ખીજી રીતે સહાયરૂપ થનારા મારા વિદ્યાર્થી
મિત્રો શ્રી. ફકીરમહંમદ મનસૂરી (ખી. એ), શ્રી. ચન્દ્રકાન્ત મોદી,
શ્રી. મણિભાઈ પટેલ અને મુખપૃષ્ઠની શોભા વધારનાર શ્રી. સ્વસ્તિક
જોષી (ખી. એ.) નો ઉલ્લેખ કરતાં હું આનંદ અનુભવું છું.

સાધના પ્રેસના સંચાલક શ્રી. રમણભાઈ પટેલ અને અન્ય
કાર્યકર ભાઈઓની કાળજી અને મદદ વિના આ ગ્રંથ આવા
સ્વરૂપે ન મૂકી શકાય. એ સર્વનો હું આભારી છું.

અભ્યાસીઓને ગ્રંથ ગમે તો ધણું.

હાસિત હ. બુચ.

ચૈત્રી પ્રતિપદા, ૨૦૧૧
ન્યુગિફી બાગ પાછળ,
વડોદરા. (૧)

અનુક્રમણિકા

પ્રકરણ			પૃષ્ઠાંક
૧ પ્રકરણ પહેલું	૧
૨ પ્રકરણ બીજું	૨૪
૩ પ્રકરણ ત્રીજું	૭૪
૪ પ્રકરણ ચોથું	૧૨૩
૫ પ્રકરણ પાંચમું	૨૯૩
૬ અન્યસંદર્ભ	૩૦૭
૭ સૂચિ	૩૦૮

: ૧ :

“વીતી ગઈ છે રાત”

—નર્મદ

“પ્રાચીનતાને આરેથી અર્ધપ્રાચીનતાને આરે આવવાનું યુર્જર મહાપ્રજ્ઞનું એ ઇતિહાસપર્વ હતું.”

—હાનાલાલ

* /

જિવિ દૃષ્યપતરામ ડાહ્યાભાર્ત્રજનાડી એમના જમાનાના એક મહાન નર હતા. જે જમાનામા એમણે કાર્ય કર્યું, એ જમાનો પણ આ દેશના ઇતિહાસનો એક મહાન જમાનો છે. આપણા ઇતિહાસનો એ યાદગાર સમય છે.

ઇતિહાસમા જ્યારે જ્યારે મહાન યુગ મડાય છે, ત્યારે ત્યારે શુ વ્યક્તિ, શુ મંથા, કે શુ પ્રજા, સહુ પોતપોતાનું હિતમ સર્જી રહે છે. બધા બગો પ્રત્યક્ષ વા પરોક્ષ પ્રકારે પણ મગદિત કર્તવ્યમા મગ્ન બની ગયા હોય છે. અમુક ચોક્કસ કાળમર્યાદાને આ માટે આપી આપવી કદિન ગણાય, કારણ જેમ વ્યક્તિજીવનની અમુક ઘટના સમજવા માટે સર્વદા તાત્કાલિક કારણો જ કામના નથી હોતા—કેટલીક વાર તો એની સમજ માટે કોઈ સ્થૂલ સૂખલા હાયમા આવવી પણ અસકથ હોય છે, તેમ પ્રજાજીવનના અમુક ઐતિહાસિક સમયને મહાન ક્ષીએ ત્યારે એના કારણો તેમજ તેના પરિણામો બધુ જ એ સમયની મર્યાદા માત્રમાં જ ઇચ્છીએ એ યોગ્ય નથી. એનાં કારણો ઘણી વાર ગૂઢ વા ગ્રપ્ત રીતે પણ આગળના સમયમા ગુથાએલાં હોય છે, તો એના ક્ષણ ઘણી વાર બાવિ પ્રજા જ માત્ર જોઈ—ચાખી શકે છે.

કવિ દક્ષપતંગમનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૨૦માં. એમનું અવસાન થયું ઈ. સ. ૧૮૬૮માં. ઇન્દુની લગભગ પૂરી ઝોગણીસમી સદીમાં વિસ્તર્યો લાગેલો એમનો આ જીવનકાળ એક મહાન જમાનાને પણ મૂલ્યે છે. ઝોગણીસમી સદીમાં આપણા દેશે મહાન વ્યક્તિઓ પ્રગટી અને તેમાંની કેટલીક વ્યક્તિઓના તો પરાક્રમે પણ પ્રસિદ્ધ થયાં, જેના આદર્શોને વ્યવહારુ સ્વરૂપ અર્પવા ઉત્સુક એવી મંથાઓ શરૂ થઈ અને પાગલતી પણ ઝડી, ગોમદારી તથા સાંસ્કૃતિક નવસાદમે આપણા જીવનની ઊર્ધ્વગામિનાને કેડીઓ કેરી આપી ઇતિહાસનો અદનો અભ્યાસી ક્ષણેક આશ્ચર્યમુગ્ધ બની ગયે એવો સમૃદ્ધ આ સમય જણાય છે, એવો ત્વગિન ક્રાન્તિનો આ કાળ જણાય છે.

ઇન્દુની ઝોગણીસમી સદીનો શામેલ એટલે આપણા દેશે આંગ્રે રાન્યસત્તાની હઠ રચાપનાનો સમય, એ તો એક સારી હકીકત છે. આપણું મૈદાઓથી ચાલતું આવેલું સમગ્ર જીવનરહેણું આ પગદેથી પ્રભાવ પામ્યું છે તેમજ એના પ્રભાવમાં ધગમૂળ પડેલા પામી રહ્યું. આપણું ધર્મ, આપણી નિસાગ, આપણી બગ્ગ, આપણું સિદ્ધાસન, આપણો વેશ, આપણી વાણી, આપણા વિચાર અને આપણી વૃત્તિઓમાં પણ આંગ્રે સત્તાના રચાપન પડીથી એવું મહાન અપૂર્વ પરિવર્તન આપ્યું છે કે દેશનો નવ અવતાર થયો એમ કહીએ તોપણ તેમાં રહ્યું જ વધુ પડતું ન માની શકાય. આપણે એ પણ યાદ રાખવા જેવું છે કે જે પ્રજાના સમાગમે આ પરિવર્તન સર્જાયું, એ પ્રજામાં પણ ઝોગણીસમી સદીનો સમય ઉત્ક્રાન્તિપ્રેરક જ નીવડ્યો છે. એક રીતે કહીએ તો જગત્પ્રતિદાસનું આ અમયમ નતું જ પ્રગ્ભવ આતેખાયું છે.

વાગ્ડો દિ ગામા નામના પોર્ચુગીઝે ઈ. સ. ૧૪૯૮માં સૌ પડેલા આ દેશ પર યુરોપથી આવીને પદ મૂક્યો અને પડી હુરોપની વિશ્વવિષ પ્રજાઓ, ડગ, ફ્રેન્ચ, એંગ્લેઝ આદિ, અહીં આવી પામે થીને કુને અને

દીર્ઘદષ્ટિને કારણે અંગ્રેજોએ અહીં સત્તાનં સ્થાપી. વેપારી મંડળો લઈ આવેલી આંગલ પ્રજા ક્રમશઃ રાષ્ટ્રનાં રાજ્યસૂત્રો ધારણ કરતી કરતી એના સમગ્ર જીવનને નવા નવા ઘાટ આપતી રહી. લગભગ એક સૈકા સુધી કંપનીની વહીવટી સત્તા દેશભરમાં જામી રહી. એ સમય દરમિયાન તેજસ્વી શહેનશાહોની પરંપરા ધરાવતો મોગલ રાજ્યપ્રભાવ અને અદ્વિતીયતાએ પણ ધગસથી આગળ વધીને દેશમાં નવી જ હવા ફેલાવનાર મરાઠી રાજ્યકાળ પણ નિરુત્તર, નિર્જાળ અને વિભક્ત થઈ ગયો હતો. એ પડતીનાં કારણોમાં તો કુસંપ, દૂંઝી નજર, નાના નાના સીમાડાનાં નિર્વિર્ય શુમાન અને શિસ્તનો અભાવ એ જ છે. સામે પક્ષે આક્રમણ લાવનાર અંગ્રેજ પ્રજા વ્યવસ્થિત હતી, દીર્ઘદષ્ટિએ અને એકભાવનાએ સુબદ્ધ હતી, કુનેહવાળી અને ધ્યેયનિષ્ઠ હતી. એમની શસ્ત્રસામગ્રી પણ વધુ આધુનિક અને તેથી વધુ અસરકારક હતી. રાજદ્વારી સત્તાપલટાની આ તવારીખમાં આંગલ રાજસત્તાને પક્ષે ઉધારની વિગતો ય થોડી નથી જ. એનાં કૂડ-કપટ, એની ખંધીલી સ્વાર્થી નીતિ, એની રંગરોપની ભાવના, વગેરે ઓછાં જાણીતાં નથી.

સત્તરમા સૈકામાં અંગ્રેજ આગ્યા, અદારમી સદીમાં પ્રસરતા ગયા અને ઓગણીસમી સદીના અન્ત પૂર્વે તો એમનું વર્ચસ્વ એતું મુદ્દ અને સ્થિર થઈ ગયું કે દેશભરમાં સદુને જાણે કે એની જબરી આપની ખાતરી વસી ગઈ. સદુને લાગ્યું કે કોઈ માથે છે ખરું! એમણે એક નવી અસર પેદા કરી—જીવન સમસ્તને રાજકારણ સાથે એમણે સાંકળી દીધું. ઈ. સ. ૧૭૫૭માં પ્લાસીનું યુદ્ધ અંગ્રેજો જીત્યા અને દ્વિ દક્ષિણરામ જન્મ્યા તે પૂર્વે, ઈ. સ. ૧૮૨૦ પહેલાં તો સાહસધરી મરાઠી રાજસત્તાને ય એણે નમાવી દીધી.

અંગ્રેજ રાજસત્તાના સર્વવ્યાપી પ્રભાવનો દષ્ટા એક-એ મુદ્દાએ સ્પષ્ટ જાણી શકે છે. એ પ્રભાવ આંધળિયો ન હતો, ગણતરીયાળ હતો, તેમ વ્યવસ્થિત હતો. ક્રમે ક્રમે એ વધતો હતો. એણે ન કરી ઉતાવળ કે

ન કરી દીધું. આપણે ત્યાં જેની ખામી હતી તે ચંત્રની સ્થાપના કરનાર
એ આંગણ પ્રજાની આપણે ત્યાંની જમાવટ ચંત્ર જેવી જ વ્યવસ્થિત
હતી. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના નામે મથકર એવી અંગ્રેજોની વેપારી
મંડળોને વહીવટી હક્ક ધારણ કરતાં વર્ગો થયાં; પાર્લમેન્ટ દ્વારા બ્રિટિશ
રાજ્યનીનિતિ એના પરનું નિયમન પણ કંમે કંમે દૃઢ અને વ્યાપક થતું
ગયું. એકાદ સંકેત એમ પૂરો થયો ત્યાં તો આ દેશમાંથી એ કંપનીની
હસ્તી મટી. તેની જગાએ રાણી વિક્ટોરિયાને નામે બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટનું
જ સાર્વભૌમત્વ સ્થાપિત થઈ ગયું. રાણી વિક્ટોરિયાનો અમલ
હમ્મેન્ડ તેમ આ દેશ માટે પણ ઉપકારક જ નીવડ્યો છે.

ઇતિહાસનો અભ્યાસી આ વ્યવસ્થિત પ્રગતિની નોંધ લીધા વિના
ન રહી શકે. ઇ. સ. ૧૭૮૪થી ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની પર બ્રિટિશ
પાર્લમેન્ટની નગર મંડાઈ અને પચાસેક વર્ષોમાં તો એણે એનો
વેપારનો પરવાનો પણ રદ કર્યો. વીસવીસ વર્ષોએ મંજૂર કરાના
પદ્ધતિમાં ધીમે ધીમે શિક્ષણ, સમાજસુધારો, ઇત્યાદિને સ્પર્શતા આદેશો
હિંગોરાના ગયા અને કંપનીનું સ્વર્ગત્ર અસ્તિત્વ જ જાણે દક્ષપતરામના
કાળની ઉધાડવેળાએ ગોણ થઈ ગયું હતું.

આ ઐતિહાસિક ઘટનાની એક બીજી બાજુ પણ જોવા જેવી છે.
દગ્ગરો માર્કસનાં આબધરતી અને પાણી વીંધીને આવેલી આ સાવ
પરાઈ પ્રજાએ અહીં એણે તો વિશ્વાસનું અને વ્યવસ્થાનું વાતાવરણ
પેદા કર્યું કે મોટે ભાગે આ દેશની સામગ્રી દ્વારા જ એણે આ દેશમાં
પોતાનું વર્ચસ્વ સ્થાપ્યું અને સ્થૂદર પણ કર્યું. આંગણ રાજ્યસત્તાની
સફળતાનું આ પણ એક મોટું શરણ જણાય છે. રાજકારણ એટલે
શૂંટ અને લડાઈ, એ સમજ એણે નિર્મૂળ કરી એમ ન કહીએ તોપણ
એમ તો કહી જ શકાય કે એ સમજ દુઝી હોવાનું એણે જનાવ્યું.
આજે આપણું રાષ્ટ્ર સ્વતંત્ર જન્યું છે ત્યારે પણ તટસ્થ નોંધ તો
લેવી જ રહી કે વિદાય પામેલી આ હેલ્લી પરદેશી સત્તાના અમલમાં
સ્વાર્થભાવે પણ વિકસવા દેવાની અનુમતિ આપી ન હતી.

એણે આપણને જગત જોતાં જ્યાં એણે આપણામાં સર્વલક્ષીપણું પ્રેર્યું. એણે આપણામાં નિયમ-ન્યાયની ભાવના જગાવી એણે આપણને સાહસિક જ્યાં નિજાનતા નવે રચીએ એણે આપણામાં આદર કેળવ્યો. જનિ દનપતંગમને છેલ્લા ત્રીસ ચાલીસ વર્ષો દુઃખિયાન ગૂંજગતના નિશાળિયો પણ એ જ મીતે સમજતો આવ્યો છે કે એણે તો 'વેર ગયા ને એર ગયા'ની ભાટાર્થ માત્ર પોદારી છે. હમણા જ આપણે વિચાર્યું એ પ્રકારે પરદેશી રાજસત્તાના આ અપૂર્વ વાતાવરણે માત્ર દનપતરામમાં જ નહિ પરંતુ વણા ઉદામ ગણાયણા દવિઓ અને ગાજદારી પુરુષોમાં પણ એ ભાવ પ્રયમ દરેકે 'ગાજ સાડુ છે' એ ઉદ્ગાગ તે વેળા સહજ હતો* આજે પણ એમાં રહેતો તથ્યાશ તો સ્વીકારવો જ રહ્યો કે આપણા રાષ્ટ્રના ઇતિહાસમાં આ પરદેશી પ્રજા એવો ભાગ ભજવી ગઈ છે કે જે આપણી આજની અપૂર્વ પરિસ્થિતિ અને આપણા ભારિ નિઃસમા ઘણે અંશે ઉપમાગક જ ગણાય સોનાનું તો પણ પાજરું એ ખ્યાલે એ પાજરું તોડવા આપણામાં ભાન જગાડ્યું તેમ જગ પણ પેદા થયું, તેમ છતાં, આગન ગાજસત્તાના આગમને આપણી દષ્ટિ નિગાળ બની છે, આપણી શક્તિ વધુ મગઠિત થઈ છે અને આપણા સાવન વધુ સમૃદ્ધ બન્યા છે, એ હમીમ્ત મીનારથી જોઈએ આપણા પ્રવિઓ વાનાં પ્રારો, વિવેચકો અને ઇતિહાસના અભ્યાસીઓમાંના ધણાઓએ આ રંગુ આપણને સૂચવી પણ છે.

૧-નિ દનપતંગમના જીવન અને જીવનનો સાગ આ નૂતન ક્રાન્તિના મગન ગાનમાં સમાયો છે -નિએ પોતાના કીમ્બી- વિસ્તરેલા આયુષ્યનાગમાં જોયું કે દેશના નૂતન ન નગની સામગ્રીઓની થઈ રહી છે, એ માટેનું અનૂન નાનાવગ્ન સર્વર્થ ગ્યું છે જગનાન પન્દેશીઓ ॥ પૂર જોવા આક્રમણો તેમજ આપસઆપસની ગતિસત્તાઓ

ની રથાનિ-લૂટફાટ અને લડાઈઓથી ત્રાસીને હતાશ અને નિષ્ક્રિય થએલી પ્રજામાં જીવનનો ઉમંગ જાગેતો એમણે જોયો અને ગાયો, જડતા ખ ખેરાતી એમણે જોઈ, અધ શ્રદ્ધાને ઓસરતી એમણે અનુભવી અધારા અળગા ઢરાતા હોય એવું એમને લાગ્યું આ જૂના પુરાણા દેશ પર કોઈ નવો વાયુ પ્રસર્યો હોય એવું એમને જણાયું એમણે એ વાતાવરણને ચતુરવરૂપે વણી પોતાની જે મધ્ય શક્તિ હતી તેનો નમ્ર અર્ધ લઈને એમણે જીવન ધન્ય કર્યું. એમને માટે કહેવાય છે કે “એમનો જન્મ યુગગતની નવી ઘટનાના આરંભના મર્યાદા ઉપગોગી થતા માટે જ થયો હોય એમ લાગે” એવો જન્મ સાંકેતિક જન્મ-કેનાય છે કોઈ સમયના નોંધી ગમ્મતા જેના દેરકાગ વખતે એવા પુરુષનો જન્મ થાય છે.”*

આપણે પ્રવિના અર્ધનું સ્વરૂપ આ પછીના પ્ર-રણોમાં વિચારીશું અહીં તો ઇતિહાસના અપૂર્વ સ્વરૂપપરિવર્તનના ઉપર વર્ણવેલા ચિત્રને જ જરા વિશેષ નિચાળી લઈશું એ ચિત્રનો ફક્ત યુગગત હોવા છતાં એમાં દેશભગ્ન સામાન્ય સ્વરૂપ પણ સૂચનાય છે જ વિજ્ઞાનની પાશ્ચાત્ય શોધોને પરિણામે જેમ આગન રાજસત્તા વધુ વ્યાપક અને વ્યવસ્થિત બની, તેમ આપણો રાષ્ટ્રીય જીવનપ્રનાહ પણ વધુ વેગીતો અને વધુ સંગઠિત થયો. આ વિશાળ મુન-માં એક સંસ્કૃતિનો તાર તો ગુ થા એવો હતો જ, પણ વિજ્ઞાને સ્થૂન સામીપ્ય સરલ મ્યુ. એક પ્રાન્ત અને અન્ય પ્રાન્ત વચ્ચેનો બ્યવહાર સરલ અને વ્યાપક થયો. પરિણામે, નવનિર્મિતની અસર, ઇતિહાસના આ પરિવર્તન ાગની નિશાનીઓ જેવી પ્રવૃત્તિઓ લગભગ સર્વત્ર ઓળીસાથે જ શરૂ થઈને વેગ ધાગ્યું મ્ગતી ગઈ એમ કહી શકાય મહાગણ, જગાજ, યુગગત, આદિ પ્રાન્તોની નિધિવિધ નવનિર્મિતની તવારીખ જોનારને એમાં ગ્રહેના સહયોગ પ્રત્યે આશ્ચર્ય થયા વિના નહીં રહે આગગાડી આવી, તાર ટપાવની આધુનિક

પ્રથા રચનાઈ, છાપખાનાં સારુ થયાં, બીજાં વ્યવહારોપયોગી નવાં યંત્રો કામ કરતાં થયાં,—આંતરિક પરિચય અને વિનિમયનાં જાણે અનેકવિધ માર્ગો પણ ખુલ્લા થઈ ગયા, આ દેશની વિશાળ અનેકરંગી પ્રજા માટે. તાલીમ પામેલા નવ શિક્ષકો અને શિક્ષણાલયો, વર્તમાનપત્રો, ચોપાનિયાં, પુસ્તકો, કન્યાશાળાઓ, દવાખાનાંઓ, મંડળીઓ, સભાઓ, અખિલ હિન્દ પરિષદો, વાચનાલયો, પુસ્તકાલયો, સામાજિક અને આધ્યાત્મિક પુનરુત્થાન અર્થેની પ્રવૃત્તિઓ ચલાવતી સભાઓ, પ્રવાસ અને ભાષણો,—બધું દેશભરમાં લગભગ એકીસાથે જ શરૂ થયું. જૂના થાકેલા શરીરમાં જાણે નવા રુધિરનો સંચાર થયો, જાણે કોઈ નવીન દીપ્તિ—નવીન એતના તેમાં પ્રવેશી રહી. અદુરોદયનો અતુભવ થયાનું ઘણું તો નોંધી પણ ગયા છે. આજે જે રૂઢ સામાન્ય જણાય છે તે બધું કવિ દક્ષપતંગમના જીવનમાં અજૂતપૂર્વ અને અસાધારણ હતું. આજે કેડી અને ચીક્કા છોડીને આપણે રાજમાર્ગો પર આગળ વધના હોઈએ તો પણ એ કેડીઓ અને ચીક્કાઓ આંકનારાઓનો પુરપાઈ અદ્ભુત જ છે. /

[આપણે ત્યાં આ પુરુષાર્થના ધુરંધરો ઝોછા ન હતા. શિક્ષણના નવપ્રરથાને ન્યોતિધર થયા રણજોડલાલ ઝવેરી, દુર્ગારામ મહેતાજી, ભોગીલાલ પ્રાણવલ્લભદાસ, તુળજશંકર મહેતા અને બીજા; પરદેશ-ગમનનો ચીતો પાડવા બહાર નીકળ્યા કરસનદાસ મૂળજી કે મહીપતરામ રૂપરામ; આધ્યાત્મિક પુનરુદ્ધારના દીક્ષિનો થયા સ્વામી દયાનંદ, ભોળાનાથ સારાભાઈ, અને બીજા; યંત્રો દ્વારા નવી ઔદ્યોગિક સાહસિકતા પ્રેરી રણજોડલાલ છોટાલાલ જેવાઓએ; સામાજિક શુદ્ધિ અને સુધારણા તેમજ વિદ્યા અને સાહિત્યના માર્ગો પર મુકાની થયા વીર નર્મદ, ધીર દક્ષપત, પંડિત નવલરામ, મણિશંકર કીકાણી, તેમ અન્ય. આમાંના ઘણા તો એક કરતાં ય વિશેષ ક્ષેત્રોમાં પુરુષાર્થ વાવના જણાયા છે. એ જમાનો જ કંઈક નવું કાર્ય કરી દાખવવાનો જણાય છે. વાતાવરણ જ જાણે સદુને પ્રવૃત્તિશીલ કરતું હતું. કોઈકમાં ઉત્સાહ હતો, કોઈકમાં

સાહસ ઉછાતું હતું, કાર્મમાં ચાલુપણ સક્રિય હતું, તો કાર્મમાં બંડ પણ હતું. સહુને કંઈક કરી છૂટવું હતું, સ્વભાવ અને સંજોગ અનુસાર વિવિધ રીતે છતાં કરવું હતું તો સહુને જ પ્રબલ હતર. કાં તો વ્યક્તિગત રીતે કે પછી સરકારી અથવા પ્રબલપ્રીય સંસ્થાની સહાયે, પણ આ ગૂજરાતી કર્મવીરોએ આપણી નવજાગૃતિને સ્થિર કરવામાં દિરસો નોંધાવ્યો છે. એમાં ક્યાંક અતિવરા, કે ક્યારેય પીછેહઠ અને નિષ્ફળતા પણ છે જ, છતાં સમગ્રતયા આ જમાનાનું કાર્ય ન જુલાય એવું છે.

ગૂજરાતના સમાજસુધારકો અને સાહિત્યકારો જ નહિ પણ તેના ધનિકો અને અધિકારીઓ પણ નૂતન ગૂજરાતના ઘડતરમાં મહત્વનું કાર્ય કરી ગયા છે. રાજકર્તા અંગ્રેજ અધિકારીઓમાંના ધણીઓએ પણ એમાં ચિરમરણીય સેવા આપી છે. સરકારી આશય સુધારાનો હતો, એમાં એની સક્રિય સહાય હતી, એ હકીકત પણ આ સર્વવ્યાપી સુધારાની પ્રેરણના પાયામાં હતી.

અગ્નિ અને જડતાના થર જીવનનાં જુદાં જુદાં ક્ષેત્રો પર જામી ચૂક્યા હતા. લાંબી ગાજદારી પરવશતાએ મહત્વાકાંક્ષાને થીજવી દીધી હતી. જીવન સંકુચિત અને નિર્જળ થયું હતું. પ્રવાસ સલામત ન હતો. ઘર કિંદયાની માફક જળવડું પડતું હતું. વાડાઓ અને વિભાગો વચ્ચે સંસ્કૃતિનું વહેણ પાતળું પાતળું મંદ શ્વાસ લેતું હતું. કથાકારો, ભજનિકો, સંતસાધુઓ, ફકીરઓલિયાઓ, બહારવટિયાઓ, અને એવી બીજી પ્રાચીન-અધ્યક્ષીન સંસ્થાઓને જીવતી રાખનારાઓના પ્રયત્નો પણ માત્ર આશ્વાસનરૂપ જ હતા. જ્ઞાન, વૈગમ્ય, અને બક્ષિતાના માર્ગ પર જતી પ્રજા અને તેના પુરોહિતો સમા કવિઓ અને ધર્મોચાર્યો પણ વિદેહ પય કાપતા હોય એમ ઉદ્વેશાસ વિના કાર્ય કરતા હતા. સૌગંધ અને ગૂજરાતમાં આવ્યમતી મોગલાઈના જોળા અને ઉનાવળા અનેલી એકમાર્ગી મરડા સત્તાના ઉત્પાત પ્રસારી હતા. નાના નાના સ્વાર્થ માટે ધોંગાણા—લડાઈઓ થતી તેમ ધાડ—જૂંટ પણ થતી. રાજદારી મૂન-

ધારોતી નગર ટૂંકી થઈ હતી. એમની સક્રિય છિન્નવિભિન્ન થઈ નાનકડી સિદ્ધિઓ મેળવવામાં ખૂંપી જતી હતી. પ્રગટીય નેતાઓ સલામતીમાં જ સંતોષ સેવતા થયા હતા. મધ્યકાલીન ઇતિહાસનો એ છેવટનો ભાગ અંધારે છવાઈ ગયો હતો.

‘એ અંધારું’ ઓગણીસમી સદીમાં ક્રમે ક્રમે ઓસરતું ગયું; આજે ય એ અંધારું સંપૂર્ણ વિહીન તો થયું નથી જ. દલપતરામ ડાહ્યાભાઈના જમાનામાં અંધારું ફેડવાનો પુરુષાર્થ કરવાનો હતો. એ અંધકારનું સ્વરૂપ સર્વબક્ષી હતું; એ સામેનો પુરુષાર્થ સર્વલક્ષી થાય એ સદજ છે.

સ્ત્રીને ધર સિવાય ખીજી દુનિયા ન હતી અને ધર તો હતું સાંકડું, છૂટું અને નિરત્નેજ. ધરમાંથી તેમ બહારનાં ક્ષેત્રોમાંથી બબ્બતા કે તેજસ્વિતા અસ્ત થઈ હતી. સ્ત્રીશિક્ષણની વાત દલપતરામના જમાનામાં નથી જ હતી. ધરની દીવાલો ઉપરાંત સ્ત્રીના જીવનની આડે ખીજી યંધણી રૂઢિશિક્ષાઓ ખડકાઈ હતી. બાળકગ્નનો પંજો તો સ્ત્રીપુરુષ ઉભયને ગૂંચળાવનારો ગણાય, પણ સ્ત્રીને તો એની બીંસ વધુ જીવલેણ થતી. કળેડાંની પ્રથા પણ સ્ત્રીનો જ મોટો ભોગ લેતી. પંતિના મરણ પછી એ બંગા મરે તો ‘સતી’ નામે બિરદાવાતી ! કવિ દલપતરામના જન્મ પછીના દાયકામાં જ રામ રામમોહનગૌડ સમા બંગાળી સોફ્ટિસ્ટીશીના પ્રયત્ને અને સર વિલિયમ બેન્ટિન્ક સમા અધિકારીની મંમતિથી એ સતીનો આલ તો દૂર થયો. દલપતરામનાનો સ્ત્રીજીવનનો મોટો પ્રશ્ન તો હતો ‘વિધવાવિવાહ’. નર્મદ, દલપત, કરસનદાસ મૂળજી, આદિની વિચારણા અને પ્રવૃત્તિનું એ મહત્ત્વનું લક્ષ્ય હતું. બાળકમો તથા કળેડાંના અન્યાયી વિપયકમાં કચડાતી સ્ત્રીને તેની ઇચ્છા હોય તો પુનર્જનની છૂટ હોવી ઘટે, એમાં શાસ્ત્રવિરુદ્ધ કશું જ નથી, એમાં જ સાચી માણસાઈ છે, એ તેમનો આગ્રહ. વિધવાવિવાહની વાતે આજેય ઘણાંના મન કચવાય છે. આજથી સો વર્ષો પૂર્વે દલપતરામના જમાનામાં એવો વાદ કરવો, એવું લખવું એવ ક્ષોભજનક થતું, તો નર્મદ જેવાની સક્રિય મુદ્દારણા

તો મહાગડ જ લાગેને ? કરામ વળી સ્ત્રીનો જન્મ જ અનિષ્ટ ગણાનો
એ જન્મે ત્યા જ એને માગી ન ખાતી—દૂધપીતીની એ પ્રથા પણ ધર્મલ
વોન્ન જેના અંગ્રેજ અધિનરીને પ્રયત્ને નિર્મૂળ થઈ ઓગણીસમી
સદીના પૂર્વાર્ધમા સ્ત્રીની જે સ્થિતિ હતી તેમા એકપક્ષે સરકારી ઢાલન
અને ઉત્તેજનથી તો અન્યપક્ષે સુધારકો, લેખકો આદિની ઝુબેશથી
ઉત્તરાર્ધમા સ્પષ્ટ દેર થતો ગયો ૫

ગામરી શાળાઓમા અસ્પસાધન આપણુ શિક્ષણતત્ત્વ ચાનતું
હતુ ખપપૂરતું શિક્ષણ લેવાતું કોમકોમનું અભ્યાસધોરણ જુદુ જુદુ
હતું બ્રાહ્મણનો દીન્નો આગળ બણનો વાણિયારજપૂતનો દીન્નો
અમુક હન્નુ જ જાણી લેતો એ શિક્ષણ વ્યક્તિમૂલક હતુ ગળનારણમા
તેમ કેળવણીમા વ્યક્તિનુ મહત્ત્વ કેન્દ્રિત હોય તો એના લાભાલાભ
ઉભા છે જીવનસમગ્રમાથી ઓજસ્વિ બની ગયુ હતુ એની સ્ફૂર્તિ શમ્યા
સમી થઈ હતી એટલે વ્યક્તિમૂલક શિક્ષણમા લાભ રતા ગેરલાભ
મધ્યમનીન ગૂંજગતે વધુ મેળ થો શિક્ષક અને શિષ્ય વચ્ચે અપરોક્ષ
સંપર્ક હોતો, પરન્તુ જ્ઞાનની ઉપાસના, વિદ્યાની વૃદ્ધિ કે અનેકદેશીય
જગતી કેળવણી વિરધ હતી જે એમ ન હોય તો ગામનાઓ તો
હી પરન્તુ શહેરોમા પણ જૂઝાઓ, ઇંગ્લીઓ જાદુગરો અને
બાવાઓની યોનમાના જાની ચાતે ? દુર્ગારામ મહેતાને સુગતમા એ
નહેમ સામે નડકાગ સાનો ફેન્નો પડે ? અશક્ય ચમત્કારો અને અંધ
અદ્વાયકત લોભચાત્ર પ્રત્યે સમાજ સાનો અભિમુખ હોત ? જૂત, ડાખણ,
ત્રેન, બાધા આખડી એના અનેક વહેમોના જાળાઓ વચ્ચે સામાન્ય
પ્રજન ગૃથવાતી હતી આપણી ઓગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધના થણા
સુધારક લેખકોએ આ અપજ્ઞાને ઉઘાડા પાડ્યા મૂઝ ચોળ, મ ન, જાદુ,
ગીમિયા, જૂન, ડાણુ ઈત્યાદિ પર સચોટ પ્રતારો કરતા લખાણો અને
બારણો તેમ આજ્ઞાનોય થયા આપણુ શિક્ષણ ચેનન પૂરે તેણુ ન
હતું, એ અવસ્થા ૫

૪ આપણા રાષ્ટ્રીય પુનરુત્થાન અર્થે એ જમાનાની નજર ગઈ એક બીજી સમસ્યા-જ્ઞાતિભેદ પર. સંરક્ષણાત્મક દષ્ટિ ઉઘ્ર જનીને એ સંસ્થાને જડ અને વિદ્યાસંપાદક કરતી ઘણાને લાગી. આ પ્રશ્નમાં બહુ સક્રિય કામગીરી તો નથી નોંધાઈ, અને જે કંઈ થયું તે પણ પૂરતી નિશ્ચયાત્મક વીરતા વિના. તોપણ એ નિર્જીવ અને નિરચેદ નાકાજંધી તોડવાનો વિચાર કરાયો તે પણ એાધું ન ગણાય. “નાત આપણને તરછોડે, પણ નાતને આપણે તરછોડવી નહિ.”* એવું લખતા મહીપતરામ પ્રાયશ્ચિત્ત કરે છે, દુર્ગારામ પણ વિધવા સાથે લગ્ન કરવા સંમત ન થયા, નર્મદ પણ પૂરજોસમાં ધરયો તેમ પાછો ચ વળ્યો, ભોળાનાથે પ્રાર્થનાસમાજમાં જ્ઞાતિભેદનો મુદ્દો દૂર રાખ્યો,—આ બધું જ્ઞાતિબલની અતિશયતા સૂચવે છે. પરદેશીઓએ આ સંસ્થાને પ્રદારનું મુખ્ય નિશાન બનાવી તેથી પણ દ્વંદ્વ તેના રક્ષણની સાદુને જરૂર જણાતી હશે. પરજ્ઞાતિલગ્નના મુદ્દાની હિમાયન ક્યાંય નથી એ નોંધવું ઘટે. જ્ઞાતિભેદનો શાસ્ત્રીય અને ઉદાર મતનો વિરોધ વ્યક્ત થયો એટલું ખરું.

૧ ઇશ્વર એક જ છે, એ નિરાકાર જ હોઈ શકે, આદિ માન્યના ધણાને યોગ્ય લાગી. મૂર્તિપૂજનની નિરર્થકતા, બાલિશતા આપણા ધણા સુધારકોએ ગંભીરનાથી અને ઉપદ્રાસથી.† પણ બતાવી. મંદિરો અને આચાર્યોમાં પ્રવર્તતા સડાને ખુશ્તી કરીને ભોળા જનતાને એથી દૂર રાખવાના બગીરથ પ્રયત્નો પણ થયા. જહુનાથ મદારાજવાળો જણીતો લાયબજ-કેસ અને સુધારકમંડળની તે વેળાની અગ્નિપરીક્ષા આપણા સુધારાની દયાની અગત્યની ઘટના છે. વૈષ્ણવ મદારાજોની ક્ષતિઓ ઉઘાડી પાડવાની અને જનની પણ ચિંતા મૂકી દઈને ચળવળ કરવાની એ ધગશ તે જમાનામાં બંડ જેવી જ ગણાતી. મંત્રદાયોમાં કોણ થતી

* “પાર્વતીકુંવર-આખ્યાન.”

† જુઓ શ્રી. ચશોધર મહેતાદેવ ‘રણુછોટલાલ’ નાટકમાંનો પ્રાર્થના-સમાજને લગતો સંવાદ.

આપણી ધાર્મિકતાની મુક્તિની એ સક્રિય ઝખના આપણા સરકાર-
ધડતરની શુભ કથા છે. ,

ઝરનની સર્વાંગશુદ્ધિ અગેની ઝુભેશ જ જાણે સુધારકોએ ઉપાડી.
મહાપાનનિરેધની પ્રવૃત્તિ હીડ હીક વેગ પામી. એ અગેની કવિતા, એ
અગેની સમાઓ, મડળીઓ આ સમયે દેખાય છે. હોળા જેવા
તહેવારોએ થતી ખીબતસ ઉજવણી સામે વિરોધ ઉઠાવાયો, એ વિરે
પુત્તકનેખન પણ થયુ ગદ્ગદીવાગી સડકો પરના ખુદતા ખર્ચાળ જમણ
અને લગ્નાદિ પ્રસંગના ફટાણા ગાવાની અસરકારી પ્રજ્ઞાસિકા સામે
પણ બખાયુ આમ વ્યક્તિ, શાંતિ કે સમાજના દ્વપણે દૂર કરના માટે
એ જમાનાના પુરોએ પ્રયત્નો ત્યાં વિધવાપુનર્વિવાહથી માડી
પગ્દેશગમન કે આની નાની સુધારાની ઝુભેશમા સ્ત્રીઓમાની સમજ
સ્ત્રીઓનો પણ મૂલો છતા મહત્તમ સહકાર રહેનો—મહીપનગમ, નમંદ
વગેરેને એ મળેતો. ૧

આપણી આર્થિક દશા પણ અત્યવ્યસ્ત થઈ ગઈ હતી ગાજદારી
પગરથના તથા અધાધૂધીને કારણે ખેડૂત વેપારી કે સામાન્ય પ્રજાને
શાંતિ ન હતી, મુક્તિ ન હતી વેડ, વૃટ, વગેરે તો હતા જ ઉપરાંત
ઉત્તેજનના અભાવે આર્થિક સ્થિતિ ઊંચે આગવાની સક્યતા જ ન જેવી
હતી ઇજ્જતો અને અન્યાયી વેગઓમા પ્રજાના ધનની પાયમાની
થતી હતી -વિદલપતગમના પ્રવૃત્તિ-જાળની પૂર્વેના ગૂંજરાત અને તેના
પાટનગરની અવદશાના નર્ણનો મળે છે ઈ સ ૧૮૫૧મા લખાએના
‘અમદાવાદનો ઇતિહાસ’મા શ્રી મગનનાન વખતચ દના શબ્દો
જેઈએ, “ ગમે તેવો શાહુકાર હોએ પણ ધોળા લગ્ન તથા મોહોટા
પદનાના જાડા ઘેષાડા તેડેનાથી પેહેગના નહીં ”

૧ અગેને હજી સ્થિર થવા ન હતા ત્યારે જેમ આપણે ત્યાં રવાનગની
ખાનના ન હતી તેમ ન્યાયની પણ યોગ્ય ખાનના કે વ્યવસ્થા ન હતી
શિક્ષણની જેમ ન્યાય પણ વ્યક્તિગત ધોગ્યનો હતો

આપણી ભાષા પણ એકસરખી ન હતી અને રથાનિક અંશે તેમજ ગ્રામ્યતાથી બોલાતી—લખાતી. સૌરાષ્ટ્ર તેમ ગૂજરાતના પ્રદેશે પ્રદેશે એમાં ફેરફારો થતા. ઝોગણીસમી સદીમાં શિક્ષણતંત્ર સુધરતાં અને નવાં વાચનમાળા જેવાં પુસ્તકો પ્રચાર પામતાં આપણી ભાષા પણ સુધરી; એમાં શિષ્ટતા અને સમાનતાનો ગુણ આવ્યો.

આપણી આવી સામાજિક, આર્થિક અને વિદ્યાવિવિધ અવદશાને નિવારવા આપણા સમગ્ર વિચારશીલ વર્ગે તેમજ કેટલાક સહૃદય પરદેશીઓએ વ્યક્તિગત તેમજ સંસ્થાઓ દ્વારા કાર્ય કર્યું. એનાં સુખદ ફળ પ્રજાને મળવા પણ માંડ્યાં. મુંબઈ, અમદાવાદ, સુરત કે રાજકોટ, ભાવનગર તેમ જૂનાગઢમાં પણ ધીમે ધીમે જનગતિનું વાતાવરણ પ્રસરતાં વિધવિધ જનહિતસાધક પ્રવૃત્તિઓનું સંચાલન કરતી સભાઓ શરૂ થઈ. મુંબઈમાં હિન્દુઓ અને પારસીઓ આગળ પડ્યા. ગૂજરાતીઓની ‘શુદ્ધિવર્ધક સભા’ અને પારસીઓની ‘જ્ઞાનપ્રચારક સભા’ મશહૂર થઈ. આપણા ધણા સુપ્રસિદ્ધ સંસ્કાર-નેતાઓ તેના ઇતિહાસને ધડનારા નીવડ્યા. સીકેળવણી, વિદ્યાવૃદ્ધિ, સામાજિક સુધારાનાં વિવિધ કર્તવ્ય એ સંસ્થાઓએ ઉપદેશ્યાં અને આદર્યાં. ‘માનવધર્મ સભા’ અને બીજી એવી સંસ્થાઓ સુરતમાં થતાં દુર્ગોરામ, મહીપતરામ અને અન્ય તેમાં પુરંધરો થયા. અમદાવાદમાં ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, વિદ્યોત્તેજકમંડળ, આદિ સંસ્થાઓ રથપાતાં બોળાનાથભાઈ, દલપતરામ, અને અન્ય તેમાં હિતસાહભેર જોડાયા. રાજકોટમાં ‘વિદ્યા-ગુણ પ્રકાશક સભા,’ જૂનાગઢમાં ‘બાળશાનોદય સભા,’ પોરબંદરમાં ‘સુબોધ પ્રકાશક ડિમેટિંગ સોસાયટી,’ જામનગરમાં ‘મનોરંજક સભા,’ એવી એવી મંડળીઓનાં કાર્ય નોંધાયાં છે અને એના કર્તવ્યની પુરા જી. મણિશંકર કીકાણી, રા. બ. ગોપાળજી સુરભાઈ, અને બીજાઓએ ઉપાદી લીધેલી. ગ્રાણજીવન દરિવણબદાસ, મનઃસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠી, રણજોડલાલ છોટાલાલ, બેચરદાસ લક્ષ્મી, ગ્રાણલાલ મથુરાદાસ, ઝવેરીલાલ હિમિયાશંકર યાજ્ઞિક, દાસશંકર હિમિયાશંકર,

રણુદો-રામ ઉદયરામ, કેતવનાન વગીન, વનનગ હરિત આચાર્ય,
 રુદરગ મુદરગ રાણા, ભોગીનાન પ્રાણુવલ્લભાસ, સામ્રેશ્વર જોની,
 ખુશાનગાય સાગભાર્ત, ધરગાય કર વ્યાસ, વલ્લભદાસ પોપટભાર્ત શે,
 હરગોવિન્દદાસ કાટાવાળા, જોના વેખડો, કેળવણીદારો અને વ્યવહારુ
 નેતાઓ ઉપરાંત શેઠ મગગદાસ નયુભાર્ત, શેઠ લખમીદાસ ખીમગ,
 નગરશેઠ હીમાભાર્ત, જો પ્રેમાભાર્ત, શેઠ જોકુનદાસ તેજપાન, પ્રેમચંદ
 રાયચંદ, સગ જમશેદગ બેરેનેટ, મેઠ સોગમગ, આદિ હિન્દુ પારસી
 ધર્મિકો, દાદાભાર્ત નવરોજગ, ડો બાલિ દાગ સમા દેશહિતૈથી મુગ જનો
 કે જોપાળ દરિ દેશમુખ સમા અધિનારીઓ આપણા પુનરુત્થાનને સફળ
 કરવા પોનાથી બનતુ કરી રહ્યા ફોર્સ, કટિસ, હોપ, ટેનર, ગ્રીન્સ,
 હાવર્ડ, લૂમ કે કર્નલ લેંગ સમા જોરા અધિકારીઓની સેનાઓ પણ
 આ મૃતિપટે ઝગમગ જોડે છે

ઓગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમા તો આપણી આધ્યાત્મિક વિશુદ્ધિ
 અને પ્રગતિની સગન પ્રવૃત્તિઓ પણ મહાર્ત અમદાવાદમા ભોગાનાથ
 સાગભાર્ત અને તેમના સહાયકો મહીપતરામ, રણુદોડનાન છોટાનાન
 આદિએ એકેશ્વર દષ્ટિ પ્રમોધતી, નિરામગ પગમાત્માની પ્રાર્થનામા પ્રેરતી
 'પ્રાર્થનાસમાજ' નામક સરથા સ્થાપી, ઈ સ ૧૮૭૧મા. ભોગાનાથ
 ભાર્તએ આધ્યાત્મિક નિદાસની દષ્ટિએ આ પૂર્વે પણ એમદ મડળ તો
 રહેનુ, પણ 'પ્રાર્થનાસમાજ'નું નામ વધુ ચિરંજીવ થયુ એમા પ્રાચીનતુ
 શુભ તરન સમાની લેનાની દષ્ટિ હતી સમાજિક સુધારા તરફ પણ આ
 સગા અભિમુખ હતી ગગન રામમોહનનોયે શરુ કરેલી 'બ્રહ્મોસમાજ'
 (બગાળા)મા પણ એકેશ્વરમોવ અને મૃતિપૂજનનિરોધ હતા, પન્નુ
 તેમા પ્રગતિભેદના અસ્વીકારને જે સિદ્ધાન્ત હનો તે ગૂઝગી વ્યવહારુ
 શાણપણને કાગલે ભોગાનાથને 'પ્રાર્થનાસમાજ'મા સમાવેા ઉચિત
 ન ગણ્યો. ભક્તિનો ઝોન આ સગામા વિશેષ હનો ગગાળની ખીગ
 સગા 'પગમદસ મડગી' ઈશ્વચન્દ્ર નિદાસાગરે ગથાપેની, પન્નુ
 તેની અસગ મુગર્મમા જ દનાર્ત જણાઈ છે ગાતિસગથાના ઉચ્છેદનના

ઉત્કટ આગ્રહને કારણે તેમજ એનાં ગુપ્ત મિત્રન અને પાઉરોડીના છાનાં ખાનપાનને કારણે એ સંસ્થા સમજી વર્ગમાં પણ સંકારપદ બની ગઈ હતી. ભોરખીના મૂળ બ્રાહ્મણ મૂળશંકર (૧૮૨૪-૧૮૮૩) પરંતુ ભારતની વિભૂતિ બની શકેલા સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીએ આપણા ધર્મનાં પ્રાચીન શુભ તત્ત્વોનો ઉત્કર્ષ પ્રેરવા અને નવા યુગની સામાજિક જાગૃતિને તેમાં સંકલિત કરી દેવા ભારે સફળ પુરુષાર્થ ઉપાણ્યો. એમણે સ્થાપેલી આર્યસમાજની પ્રવૃત્તિ ઈ. સ. ૧૮૭૫ના અરસામાં પ્રસરી. વેદનું શ્રેષ્ઠત્વ-અલૌકિકત્વ, બ્રહ્મચર્યગૌરવ, મૂર્તિપૂજનનું મિથ્યાત્વ, સ્ત્રીશિક્ષણ, રાષ્ટ્રભાષા હિન્દીનો પ્રચાર, યાત્રિભેદ-અસ્વીકાર, અસ્પૃશ્યતા-નિવારણ—એમનું એ હતું પ્રધાન વક્તવ્ય. એમનું જીંડું સંસ્કૃતજ્ઞાન, અસાધારણ ચિંતન, તેજસ્વી ઉદ્ધામ વક્તૃત્વ, નિશ્ચયાત્મક કાર્યશક્તિ, આર્યત્વની એમની ઉપાસનાને લીધે એ પ્રતિભા, શ્રદ્ધા અને કર્તવ્ય-શક્તિવાળા મહા પુરુષે ગૂજરાત ઉપરાંત દેશભરમાં નવી જ સ્વમાન અને આત્મરક્ષણની પ્રબલ ભાવના જગાડી. પ્રાચીન ઉચ્ચ આદર્શો અને સંસ્થાઓનો પુનરુદ્ધાર કરવાની તેમની દષ્ટિ હતી. એમના બોધ તથા કાર્યમાં દીર્ઘદષ્ટિ હતી, તેમ દેશભક્તિ પણ હતી. તેમની એક જ વાત ધણા સમજી જતોને અમાન્ય નીવડી—વેદનું ઈશ્વરપ્રણીતત્વ. એકંદરે એમનું કાર્ય હજી લગી જીવંત હોવાનું કહી શકાય. તે સમયની ઘણી સંસ્થાઓ તેમના પ્રચંડ પ્રતાપી વ્યક્તિત્વથી મુગ્ધ બની તેમની સંસ્થામાં જોડાવા પણ પ્રેરાઈ હોવાનું કહેવાયું છે. એમાં કેવળ રક્ષણ ન હતું, સંરક્ષણયુક્ત પણ હતું.

ચિયોસોરી નામનું આધ્યાત્મિક મંડળ ઈ. સ. ૧૮૭૮માં પ્રચાર પામ્યું. મેડેમ બ્લેવેટ્સ્કી અને એની બિસન્ટ સમી વિદુષીઓએ તેને ચિરંજીવ બનાવી. બિસન્ટે ગાયેલ ભારતગૌરવે તો આંગણ સંસ્કારે મોહિત એવા ઘણાની દષ્ટિ પણ ખેંચી. બિસન્ટનું કાર્ય પછીથી થયું, છતાં મેડેમ બ્લેવેટ્સ્કી વગેરેએ યોગવિદ્યા અને અધ્યાત્મનો ઠીક ઠીક પ્રચાર કર્યો. વિજ્ઞાનને નામે વહેંચ વધાર્યો, ભૂલોને ગૌરવ ગણ્યું, એ

આ સંસ્થાનું ઉદ્ધારપાત્રું કવિ ન્દાનાજી દર્શાવે છે. એટલું અવશ્ય સ્વીકારવું જોઈએ કે આ સંસ્થાએ એકના અને રાષ્ટ્રભક્તિના કાર્યમાં અગત્યનું અર્પણ કર્યું છે.

આ ઓગણીસમી સદીના સ્થાપન સાથે સ્વામી સદગ્ગર્ભદ ગૂજરાતમાં સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય સ્થાપે છે. અંગ્રેજ અને આ સંપ્રદાયનાં પગલાં એકીવેળા થવામાં સંપ્રદાયીઓ તો વિધિસંકેત પણ માનતા! અશાન્તિ, ઉદ્વેગ, અરાજકતા અને અત્યાચારના વિષમ વાતાવરણ વચ્ચે સ્વામી સદગ્ગર્ભદ (ઈ. સ. ૧૭૮૧-૧૮૩૦)નું આકર્ષક પવિત્ર વ્યક્તિત્વ અદ્ભુત સૌમ્ય વાતાવરણ રચે છે. શ્રમજીવી અને પછાત વર્ગમાં એની અસર યથા એ તેની વિશિષ્ટતા છે. પરધર્મીઓ પણ તે તરફ ખેંચાય છે એ બીજી વિશિષ્ટતા છે. જૂન-પ્રેતમાં ન માનવાનું, બાહ્યાન્તર વિરુદ્ધ રહેવાનું, બક્તિ અને વૈરાગ્ય સેવવાનું, સદગ્ગર્ભદે ઉપદેશ્યું. એમનો વિરોધ પણ થતો; એમની બક્તિમય પૂજા પણ થઈ.

આપણે ત્યાં સામાજિક સુધારાનું કાર્ય કરનાર વર્ગ ઉદ્ધામ જનનાં એને શ્રદ્ધ અને પતિત માનનાર સમાજ, આપણી સંસ્કૃતિ અને આપણો ધર્મ ટૂટી ન પડે એની ચિન્તામાં હતો. એવે સમયે આવી સંસ્થાઓ આગળ આવી, પરંતુ તેમાંની લગભગ પ્રત્યેકનો મૂર્તિપૂજા-વિરોધનો વિચાર જોઈ સામાન્ય પ્રજા તેથી દૂર રહેતી અને શિક્ષિત વર્ગમાં જ તેનો ફેલાવો થયો. ખ્રિસ્તી ધર્મનું આ માત્ર વેશાન્તર છે એવું તે દરેક વિશે સામાન્યતા તો મનાતું. આવા વર્ગને નવેસર દોરનારાઓમાં શ્રીમંતૃસિંહાચાર્ય, શ્રીમન્નયુરામ સર્મા, વગેરે થયા. વિધવાવિવાહનો પ્રચાર કરના, લગ્નાદિ પ્રસંગોના કુરિવાજોને નિર્મૂળ કરવાનું કહેતા, શાંતિની સંકુચિતતા સમજાવતા અને પરમાત્માની નિગદાર વિમૂર્તિ પ્રત્યેકના સુધારકોમાંના કેટલાકે ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વીકારના અટક્યા. એના કારણમાં કેઈકે અશ્વે આ નૂતન સ્વરૂપની આધ્યાત્મિક

પ્રતિષ્ઠાએ સર્જેલું વાતાવરણ પણ ખરું જ. એક રીતે તો આ પ્રતિષ્ઠા આપણે આપણા ધર્મના હિતનવ માર્ગો પરનાં જાખરાઓ- માથી દૂર કરીને મૂળ માર્ગે જ આપણું અનુસધાન કરી આપવા પૂરતી હતી.

ઝોગણીસમા સૈકાનું ગૂજરાન અધિકારમાથી અજવાળામાં સરતું ઇતિહાસના અભ્યાસીને લાગશે. આપણી સામાજિક, ધાર્મિક, આર્થિક અને રાજદારી સ્થિતિ પણ કઈક સુધગતી લાગે છે. આ સમયમાં પ્રબળઐક્યની લાગણી જાગી, મડળીઓ રચાતી થઈ, વ્યાખ્યાનો— વર્તમાનપત્રો વગેરે દ્વારા લોકમત ડેળવાઈ ગયો, પરદેશ જવાની હિંમત બતાનાઈ, એટલું જ નહિ પણ વિધવાવિવાહનું સાહસ કરનાર સ્ત્રીપુરુષો પણ ગૂજરાત સૌગંધરૂમાં બહાર આવ્યાં. માધનદાસ- ધનકોર, દામોદર માણેક, લલ્લુ ખુશાબ-જડાન જેવાના નામો જૂલી ન શકાય. એ જમાનામાં સુધારકો તેમની પડખે રહેતા.

રાજદારી જાગૃતિના ચિહ્નો પણ આ કાળે વર્તાયા. સૂરત, બરૂચ જેવા સ્થળોમાં પ્રજાસભાજ નીકળી તેની શમી પણ ખરી, છતાં સ્વદેશીની હિંમતથી તો દલપતરામ, હરગોવિન્દદાસ કાટાવાળા, અબાલાલ સાવંગલાલ, આદિની સેવાઓ મેળવી મીઠાવેરા સામેની લાગણી અને દુર્ગારામ મહેતાજી તે વેળાની પ્રમુખધિકારની હિમાયત કે દલપતરામ જેના ગત્યનિહનો ય મીઠાવેરા સામેનો વિરોધ, આ બધું ધણું જ સૂચક છે.

ઈસુનો ઝોગણીસમો સૈકો આપણા આધુનિક જમાનાના ઐતિહાસિક પુરુષાર્થનો સમય કહી શકાય એ પુરુષાર્થ કરનાર વિદ્વાનો હતા, અભ્યાસી હતા, ધનિકો હતા, અપસાધન જનો હતા, અધિકારધારી હતા, સામાન્ય સ્થાન ભોગવનારા હતા, પુખ્ત હતા, જુનાન હતા, દેશી હતા, અને પરદેશી પણ હતા જનસમાજને જીવે આણવો, એની આર્થિક, સામાજિક, નૈતિક અને રાજદારી સ્થિતિ ઉત્કર્ષાગતી કરવી, એ જ હતો એમનો નાદ. નિશાળો, છાપખાના, પુસ્તકાલયો, સભાઓ,—જે

સાધનો એમને મળ્યા તે સર્વનો આ પ્રયાગન અર્થે જ એમણે વિનિયોગ કર્યો.

૧૫૦૦૦ મૈત્રાઓથી ઘડાએ ના લોખંડાગ અને મદ્દ લોખંડુચિ એમ તરત વળે નહિ જ બત્તે વીધરે, તોપણ નવાઈ શી ? પુનર્વિનાદ—નિધનાનો, વિરોધ—ધર્મોચ્ચારનો, ગમન—પરદેશનું, સમાજ ખળબળાં બેઠે તેનું એ બધું હતું મહીપતગમ, નર્મદ, આદિને એનો અનુભવે થયો તોફાનો માનતા કે આ બધી ચળવળ અગ્રેજોને ખુશ નરવા અને ખ્રિસ્તી ધર્મ અહીં ફેલાવવા માટે જ છે ' બણેના તો નાસ્તિક અને બ્રહ્મ જ હોય, એવું ય મનાતું શિવિરોધ સહવો સ્વાય કમિન છે આ જનમનને પ્રમન મનાવે એવું કેટલુંક વાતાવરણે હતું અર્ધદંડ્ય સુધાગ્રેહ પૂગતા અભ્યાસ કે અનુભવ વિના માત્ર ઉત્સાહ અને દેખાદેખીમા તજાર્થ સુધારાનો ગગ દગનો અતિશય પણ જીવનમા ઉતાવળતા હતા અને લોકમતની ઉચ્ચતા જોઈ તેનો ત્યાગ રી શિવિયુસ્તોના ટોળામા પણ ધૂમી જતા હતા સિદ્ધાન્તનિહાના આવા અપાનન ઉપગત ખ્રિસ્તી પાદરીઓએ બા મન—અગ્રેજ ભાવાના માટેલા પ્રચાર ટોળમા આપણા ધર્મના અને અગો પર તેમજ આપણા જીવન-ચલદાગ પર બેઠે ન ધૂળે પણ લોકોને ચોખ્ખી મૂક્યા કેઠરી, કદ અને બીજા એવા અને ખ્રિસ્તી ધર્મોચ્ચારોની આવી ખાનાતમક પ્રવૃત્તિ સામે લોખંડનમા બન જાત્રત થયો સરારી દૂધ પણ પરીક્ષા પ્રમારે આ પ્રવૃત્તિને મગતી હોવાનું જણાતા લો મત વધુ સંગ્રહ્ય બન્યો સરકારી ઉત્તેજનની લાનસાએ પણ કેનાત તેતગ્દ વળ્યા હશે સરના પારસી જુવાન નસતવાનજી માણેજીને ખ્રિસ્તી ધર્મોચ્ચારી પાઠો તેના મૂળ ધર્મમા લાવવાનું ૧૪ દુર્ગંગમ મહેનાજી જોના સુધાગ્રને ઉપાડવું પડ્યું અને દયાનંદ સંગ્ગવતીને પણ વિશુદ્ધિ કરણની મુજેશ ચનાવની પડી એનું નિષ્કર્ષ ઉપર્યુક્ત લોખંડનમા પ્રાખ્યાનમા જ છે લોકમતની શિવિનિહા જેમ ધણી વાગ નવા જળોમાના વિધાત અથના શણિ અગ્રેજોને ઉગાડી મૂકે છે, તેમ કેવીના તની પડની નેમનર્થ્યો પણ નવા જોના સચ્ચાર આગળ ટપી ચી નથી.

ઘણી વાર અધિકાર આગળ, ધન આગળ અથવા જ્ઞાન સમક્ષ તે નથી રહે છે. ઈ. સ. ૧૮૭૧ના અગસ્ટમા વડીન દામોદર દેવચંદ અને વિધવા માણેડનાઈના પુનર્નિવૃત્તિ સામે વિરોધ બિરોધ અને હિન્દુઓએ એ વડીનને મુઢમા ન આપવાનો નિર્ણય કર્યો પરંતુ દામોદર પડીતે હિન્દુઓના મુઢમા મક્કત લડનાનું જાહેર કરતા ટપોટપ મુઢમાઓ તેમને ઉમરે પડવા માથા આપી છે લોન્ગ્રાફની પ્રતિતિ. તેમ સુધાગંઢા પણ એટીને જ ચાલતા—મહાપતંગમને પત્ની પાર્વતીકુવરે પરદેશપ્રનાસમા આદારશુદ્ધિ પમાય તે હેતુથી મહિના એમ્નુ બાતુ આપેલું, એટલું જ નહિ પણ રસોયો પણ સાથે જ હતો કરસનદાસ મૂળજીએ તો માસ ખાનાની ના ખાડતા કેટલું વેઠેલું પણ ખરું.

(આમ સુધાગની નૌનને સાન સગવ માર્ગે જ જવાનું ન હતું સરદારની રહેમનગર કે મદદ હોય અથવા પડિતોનો ટેકો હોય તોપણ લોન્ગ્રાફનાસને પલટલું એ સાદું કામ નથી ઓગણીસમા સેનાની સુધાગ પ્રવૃત્તિનો આપણા પ્રાન્તનો ઇતિહાસ મુખ્યત્વે તો પચાસ વર્ષોનો જ છે, પરંતુ એમા આ છેડેથી તે છેડે આદોનનો જાણ છે જ સુધારાનો ઉદ્દામ સેનાની વીર નર્મદ લડાઈ મળી સરક્ષ થયો ત્યારે તો એમ પણ સંકુ કેદારને લાગી રહ્યું કે સુધારો પડ્યો તરત સુધારાનું નાવ આગળ જ હટાગયાનું ઇતિહાસ તો નોંધશે સુધારાયુગની પહેલી પચ્ચીસી ઉદામ હતી, પછીની પચ્ચીસી વિતીત અને સરક્ષ, છતાં ઓગણીસમી સદીનો એ ઉત્તરાર્ધ સરનાળે તો પ્રગતિનન્તો જ છે.

તે શિશુલુના મહાન સાધનો—નર્તમાનપત્રો, સામયિકો, ચોપા નિરાઓ, અને પુસ્તકોએ આ વિશ્વ સફળને પાગ કરાવી એમ ટહી ગયા અમદાવાદમા ‘શુદ્ધિપ્રકાશ’ અને ‘વર્તમાન,’ મુબમમા ‘મુબા સમાચાર’ ‘ગસ્તગોષ્ઠી’ અને કરસનદાસ મૂળજીના ‘સત્યપ્રકાશ,’ સુરતનું ‘ડાડિઓ,’ ગાંધીકોટનું ‘વિજ્ઞાનવિગસ,’ કે ‘શાળાપત્ર’ બાંકુનગરનું ‘મનોરજન રત્ન,’ જૂનાગઢનું ‘સૌનાપ્ત્ર

દર્પણ, ' એમ આપણે ત્યાં વર્તમાનપત્રોનો પ્રચાર થયો. દગ્ગસનદાસ મૂળજી, મહીપતગમ રૂપરામ, દલપતરામ, નર્મદ, વલ્લભજી આચાર્ય, પડિત નવલરામ, એના નેતાઓએ એ પત્રોમાં વિચારના પ્રાણ પ્રગટાયા અને જીમજી પારેખ કે કેમ્બુગરુ દામરાજી જેવાઓએ આપણા આ મહાન આધુનિક ઉત્કર્ષસાધનની વિગત સંધ્યાના ગ્રંથ પાયા માઢી આપ્યા છે. પત્રકારો જેટલી જ મહત્વની સેના છાપખાના સ્થાપના અને તેની સામગ્રીઓ ભેગી કરનારની પણ છે. હોપ વાચનમાળાએ પણ સમાજને નવયુગનું શિક્ષણ આપનારા કરેલી સહાય મૂલ્યનંતી છે. ગૂજરાતમાં ૧૮૫૭થી શરૂ થયેના મુખ્ય યુનિવર્સિટીના શિક્ષણથી અને હોપ વાચનમાળાથી સુધાગનો નવરસ સમાજને પ્રકુરિત કરી ગયો હતો. કેવિ ન્દાનાનારે એ સર્જનાત્મક બળોનો યોગ્ય પુરોગાર લ્યો છે જ. મુખર્ષ, અમલાદ, સૂત અને પછી તો ગજકોટ આદિ સ્થળોએ પણ ગુજરાતી અને અગ્રેજી માળાઓ, ટ્રેનિંગ ઝેરેજે, ઉચ્ચ શિક્ષણની ઝેરેજે, અને વ્યાસાળાઓ પણ ગયેલાં અને વધતી જતી હતી એની ધુગણ વહન આપણા બુદ્ધિમંત અને યાગ્રિતશીન પુરોહ અને લેખકોએ નેલુ દુર્ગારામ, મહીપતરામ, લપતગમ, જોષાગજી સુગભાર્ષ, ભોગોવાન પ્રાણવલ્લભદાસ, પ્રાણવલ્લભદાસ, નવલરામ, નદશર જેવા પ્રતિષ્ઠિત પુરુષોએ તેમ જ્ઞાન અને ચારિત્રના તેજ ભર્યા છે.

ઉપર વર્ણવ્યા અનુસાર સોજમન વિરોધ કરતો તેમ ગચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓની પડખે પણ ઉત્સાહપૂર્વક રહેતો સુધાગની પ્રવૃત્તિ દગ્ગારાઓ પ્રત્યે આદરભાવ હતો જ એમના વ્યાખ્યાનો સાબળના સમાજને સમગ્ર વર્ગ એન્ત્ર થતો, હજારોની રડમો સખાનન તરીકે તેમની પ્રેરણાએ મળી રહેતી, ધનામી નિય-ધોમાં ઘણાને રસ પડતો, લેખકો અને કવિઓનો સમૂહ થતો, વર્તમાનપત્રો અને સામયિકોનું વાચન વધતું જતું હતું, લેખકો વધતા હતા અને સંસ્થાઓની નામગીરી પણ વ્યવસ્થિત થતી જતી હતી અભ્યાસ અને કર્તવ્યનો ઉત્સાહ એ યુગના

સગભગ પ્રત્યેક પ્રગતિશીલ જનને પ્રેરણા પાતો હતો. લોકાચાર પણ પ્રગતિ પ્રત્યે અભિમુખ થતો જતો હતો. ફટાણાં જેવા સામાન્ય છતાં ૩૬ કુચાલ ઓછા ચતા હતા, પરદેશગમન વધતું હતું, પુનર્વિવાહની બડક હળવી થતી હતી, ધર્મોચારો અને જૂવાઓ ચોંટીને ચાલતા થયા હતા, સ્ત્રીનું સન્માન અને શિક્ષણ શિક્ષિત કુટુંબોમાં વધતું જતું હતું. ગોરાઓમાંના ધણીની રંગદેષી નીતિ સામે કચવાટ વધ્યો હતો. પોતાનાં દુઃખો જાહેર કરવાની હામ આવતી હતી. સ્વમાનનો ભાવ સળવળતો થયો હતો.) ૧૮૫૭નો ‘બળવા’ ગૂજરાતમાં બન્ને અવકાશ ન પામ્યો; બન્ને, એમ પણ લખાયું હોય કે, “હિંદુસ્થાનમાં લોકો બરીટીશ ગઝમાં કેટલું છૂટાપણું અને સુખ ભોગવશે? તેઓનાં હક્કને કેટલું માન મળશે? તથા તેઓનાં જનન-માલનો કેટલો સંભાળ છે? તે વિષે સર્વે દોઢ પોતાની નજરે હાલમાં જુઓ છે અને અનુભવ મેળવતા જાઓ છે,” * તોપણ એટલું તો નિશ્ચિત જ કે ગૂજરાત પણ એમાંથી મળેલી અરિમતાની પવિત્ર ભરમથી વંચિત રહ્યું ન હતું. નવા શાસનને બિરદાવતા દલપતરામ જેવા પણ છેલ્લે છેલ્લે નવા શાસનની ક્ષતિઓ સામે લાલખતી ધરતા જ ગયા છે. નર્મદમાં તો પ્રા. પાઠક ‘નર્મદ’માં દર્શાવે છે તેમ રાજદારી પારતંત્ર્યનું બાન વિશેષ જામત હતું જ. સંઘર્ષકિતનું માદાત્મ્ય અને વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યનું ગૌરવ એણે જીવનભર દાખવ્યું છે. ૧૮૫૭ના ‘બળવા’એ રાજસત્તાનું સ્વરૂપ તો બદલ્યું જ — ૪૨૬ ઇન્ડિયા કંપનીને બદલે રાણી વિક્ટોરિયા દ્વારા ઇંગ્લંડની ધારાસભાની સત્તા અહીં સ્થપાઈ. રાણીના સુવિખ્યાત ઢંઢેરાએ જનતામાં રાહત પેદા કરી તેમ આકાંક્ષા પણ પ્રેરી. સ્થાનિક આગ્ય રાજકર્તાઓ ઢંઢેરાની ભાવના મૂર્તિમન્ત કરનામાં જેમ જેમ પીછે હઠ કરતા ગયા, તેમ તેમ પ્રજાના શિક્ષિત સમૂહનો અસતોય ઘેરો થતો ગયો. નિઃશસ્ત્રીકરણ અને બેદનીતિએ પ્રજાને નિર્વૈય કરવાની ઢેશિય કરી, છતાં બીનરથી પ્રજામાનસ મુક્તિ ઝંખતું થતું ગયું. ઈસુની

* ડાહ્યાભાઈ ફરકરજી (અર્ધવર્ણિત ગુજરાતનું રેખાદર્શન)

ઝોગણીસમી સદીના અત પૂર્વે પદર વર્ષે તો આ અન્યથના દિન્દી મહાસભાની રચાપનાના અવસરમા દષ્ટિગોચર પશુ થઈ. 'બળરા'ના વર્ષોમા જે વિદ્યાપીઠો અપાર્થ એણે આપણી જગતિને વ્યવસ્થિત કરી તો તે ખજીની આધ્યાત્મિક નવી પ્રવૃત્તિઓ અને મુધારાની દિવ્યાને આપણામા અગ્નિતા પ્રસાગી 'દાળાઓને વ્યાગણુ શા?'—એવી ગોરી તુમાખીને તેજસ્વી શુદ્ધિમન્નોના નાર્યોથી જવામ બાણે મળી રહ્યો શિક્ષણ આપી લરગમા લઈ જશે એની જનપ્રમથાની જગાએ નવશિક્ષણની પરમેનો ઉપભોગ વધી ગ્લો

'સ્વીધર' દનપતંગમ ડાહ્યાનાઈના આયુષ્યકાળને આનન્તી આ ઝોગણીસમી ઈંદુમુની તનારીખ આપણા દેશની અપૂર્વ નાયામ્દપની કથા હી રાનાય નિષ્કિય નિગરા તથા નિર્ચય ઉદ્દેગને યાને વ્યાપક ઉત્સાહ અને વિચારશીન નાર્યતપગતા પ્રજાગ્રવની નિનામ્દ મની ઇગનડ અને ભાગતનો આવો એતિદાસિ-યોગ ઈશ્વરી શુભ સ કેતકપે એ સમયના દેશબક્તો માને, એ સદગ છે ક્ષિટિશ ગત્યવ્યવસ્થામા જે ન્યાય, મુક્તિ અને જાન્નિનો પ્રગતને અનુભવ થયો એથી દેશી રાજ્યોમા પશુ મુધાગની ઈચ્છા મેવાઈ ગૂજરાત નૂતન રાનાવરણને ઝીપવામા પાછુ ન પડ્યુ, તેના નેનાઓની દષ્ટિ પ્રગતિના માર્ગોએ વિનાવિનમ્દ વળી એ આપણા ભાનિ વિનાસનુ શુભ ચિહ્ન હતુ આતર્ગિ-તેજેદ્વેષ, નિખવા અને અ યનગથાને દૂર ગ્તો એ-સમગ્ર ગત્યસત્તાનો પ્રભાવ પથગના ખૂણે ખૂણે એમ્તાની હવા ફેનાઈ ગઈ આપણી નવજગતિના ગર્ભમા ઇવત પ્રાણી આપણો એક અખડ મગ્નગિતાની ભાવના જે રચરપમા આ સમયે પ્રગટ થઈ, એણે વિચારશીન પરદેશીઓમા પશુ આદર ગ્રેયો આપણ પ્રજામાનસ, આપણા દના સાહિત્ય, આપણો ભોખ્યાગ, આપણો ઇતિદાસ, આપણો ધર્મ, આદિને સહદયનાપૂર્વ-સમજનાના, એનો અબ્બાસ કરીને જગત સમક્ષ તે ગ્નૂ કરનાગ અને તેના મુનરૂદાગના માર્ગમા જેડાનારા તેમ દોગનાગ પરદેશી ન્હી પુ-યો ગૂજરાતે અને દેશે પશુ ન્દેયા વ્યાકગ્ણથી માડી દિન્દી મહાસભા ન્દુધી

આવી વ્યક્તિઓએ નોંધાવેલી સક્રિય સેવા વિદાય થયેલી આંગ્રજ રાજસત્તાના જમા પાસાની ઉન્નત્ત્વલ હકીકત છે. શ્રી. વિશ્વનાથ મ. બટ્ટે સુંદર રીતે સૂચવ્યું છે તેમ દીવાસગીથી માંડીને આગગાડીની નવી દુનિયા એ રાજઅમલમાં જ આપણે અનુભવી. એ સાથે એમની સ્વાર્થી નીતિનાં ઢેદલાંક પાસાં તો આપણે ઉપર જોયાં છે જ; તેથી એ જ ક્ષેપકના આ કથનને આપણે સ્વીકારીશું કે, “નથી-તે કેવળ સુખપૂર્ણ સુવર્ણયુગ કે નથી તે કેવળ દુઃખપૂર્ણ કથીરયુગ.” *

કવિ દલપતરામના જીવન અને કવનની સમીક્ષાની આ પશ્ચાદ્ભૂ તેમના સમયને જ નહીં પરંતુ તેમને પોતાને સમજવા માટે પણ પાયાના મહત્વની છે. એ શાણા સજ્જને સમયમૂર્તિ બનીને પ્રજાસેવા દ્વારા જીવનને તેમ મૂજરાતને પણ ધન્ય કયું. એમનું કાર્ય પાયો પૂરવાનું હતું. એમણે કૃતજભાવે, ધીરતાથી, અવિરામ રીતે, પોતાનું એ કર્તવ્ય સિદ્ધ કયું.

: ૨ :

“તેમનું સ્થાન લેનાર કોઈ નથી.”

—મણિલાલ દ્વિવેદી (સુદર્શન-ગંધાવલી)

“He remained a devoted and a broad-minded worker in the field of literature, reform and education.”

—K. M. Munshi (Gujarat & Its Literature).

“નવયુગના મંડાણને અવસરે એક ધર્મશીલ, મંગાળજનિર્માણ, કવિતાકોડામણી, જૂનાં ને નવાંનાં મહાસત્યો પ્રીછનાર ને પ્રિધાવનાર લોકહિતચિંતક દેશનેતા ગુજરાતને સાંપડ્યો.”

—કવિ ન્હાનાલાલ (કવીન્દ્ર દલપતરામ)

“દલપતરામ દેશસેવક એટલે દેશપ્રીતિ, કામળ સાચદિલી, દૂરદર્શી-પણું અને અનહંકાર.”

—વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી (‘ક. ક. ડા.’—વિવેચના).

*

આવા ઐતિહાસિક સંક્રાંતિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ ત્રવાડી એક ઐતિહાસિક પુરુષ છે. ઈસુની ઓગણીસમી સદી જેમ પ્રાચીનતા અથવા મધ્યકાલીનતા તરફને અર્વાચીનતાથી મંડિત થતી હતી, તેમ કવિ દલપતરામ પણ પ્રાચીન અને અર્વાચીનના સંયોગરૂપ જીવન જીવનાર મહાપુરુષ છે. મર્મજ વિવેચક નરવરામે લખ્યું છે તેમ તેઓ, સાચે જૂના અને નવા વચ્ચેનાં સેતુ જેવું જીવન જીવી ગયા. કવિ ન્હાનાલાલે વર્ણવ્યું છે તે પ્રમાણે, “એમને તો પ્રાચીનતાના યડ ઉપર અર્વાચીનતાની વેલીઓ ચઢાવવી હતી.”

કવિ દલપતરામનું ૭૮ વર્ષોનું પ્રવૃત્ત આયુષ્ય એટલે પુરુષાર્થની ગરવી કથા. એમના જીવનની સિદ્ધિઓ માટે એમ કહી શકાય કે એને અનુકૂળ વાતાવરણ સર્જવામાં એમનો પોતાનો જ બહુધા ફાળો છે. નૈસર્ગિક શક્તિઓનો એમણે દાખવેલો ચમત્કાર દષ્ટાન્તરપ ગણી શકાય. સાદી અને થોડી સાધનસામગ્રીનો એ સવિવેક વિનિયોગ જ એમને માટે વિકાસસાધક નીવડ્યો. લગભગ એંસી વર્ષો સુધી ત્વરિત ગતિએ વિકસતા જતા પ્રજ્ઞના ઇતિહાસમાં અગ્રણીપદ સેવવું એ નાનીસૂતી વાત નથી. લગભગ શન્યમાંથી એમણે પોતા માટે અને તે દ્વારા સમસ્ત ગુજરાત માટે એક ભવ્ય સર્જન કર્યું એમ નિઃસંકેપ કહેવું જોઈએ.

વિરલ એવું એ કાળપરિવર્તન હતું. અપરિચિત બોલોનો એ અપૂર્વ સંઘર્ષ હતો. યોગ્ય કહેવાયું છે, “ભારતનો ઇતિહાસ વિશાળ છે, પણ સંસ્કૃતિઓનું આયું જગ્ગર સંઘર્ષનું એણે જવલ્લે જ જોયું” હશે.” * જીવન બાહ્યાન્તર મંથન અનુભવતું હતું. દાયકે દાયકે નવાં જ મોજાં ઊછળતાં, ચડતાં અને પડતાં ય હતાં. દલપતરામની સિદ્ધિ તો એ છે કે આ સમસ્ત સમયમાં એમનું કાર્ય અખંડ રહ્યું, એમનો યશ નિરંતર ઉજ્જવલ રહ્યો અને એમના જીવનનું વહેણું એકસરખા ઉત્સાહ અને તપ વચ્ચે વ્યતીત થયું. પ્રગતિશીલ થવા દરતાંય પ્રગતિશીલ રહેવું કઠિન છે; ‘કવીશ્વર’—ક. દ. ડા. એ સિદ્ધ કરી શક્યા.

આજે દલપતરામની જે પૂરી છબી સુગ્રામ્ય અને પ્રચલિત છે, તે એમના આયુષ્યના લગભગ સમાપ્તિસમયે ધ્રુવ દરગાઠે લેવાયેલી છબી છે. સુશોભિત ખુરશીએ સ્વસ્થતાથી એમાં કવિ છબી પડાવવા બેઠા છે. માથે પ્રભાવશાળી શ્વેતવર્ણી પાથ, બાવમા સ્વામીનારાયણી તિલક અને વચ્ચે આકર્ષક ચાંદ્યો, ઢળતી મૂઠ, દગ્ગારી ઠાઠનું અંગરખું અને ઉગ્રદેશે બ્રિટિશ સરકારે એમને એનાયત કરેલો ‘સામ્રાજ્યના સાથી’ના પ્રતીકરૂપ ચન્દ્રક, ખભાઓ પરથી ઢળતી ગૂંથેલી શાલ, જમણો હાથ

બાળુના મેજને ટેબલેનો અને ડાંગા હાથમા એમની પ્રખ્યાત 'પિત્તળ પટાળી રથામ સીસમ લામ્ડી,' * શાન્ત ગૌરબરી અને અતૃપ્ત મુખમુદ્રા, 'અદગની કોમળતા અને મદારનુ ગાળીયું અને પ્રભુત્વ દાખવતા ઓઝ અને દડપટ્ટી' + — જિની આ તખ્વીગ થયી પણ એટલુ તો રપટ જાણ્યું છે કે માગ મુનાવે એવો પ્રખ્યાતશીન દેહ વિશે કેળવ્યો હતો. જિની ન્દાનાનાને વર્ણવ્યું છે તેમ એમનો દેહ આરસવર્ણો ટીજળો હતો. પ્રા વિધ્યુપ્રસાદ નહે છે, "જિની તનની છબી જેવા જેવી ખરી" ગૌર, પ. ૭૬ અને નીચેગી શરીર એમની આતરિક નિર્મળતા અને પ્રસન્નતાનુ જ માં બાદ રનરૂપ હતુ જેમ જેમ એમનુ શરીર પ્રત્યેકની પ્રેમી પર નસાવુ ગયુ તેમ તેમ એમની એ આતરિક દાતિ ગૂજરાતે પણ અનુભવી એમણે સચ્ચુ રચયતાથી, એમણે કીધ્યુ પણ નમ્રતાથી હુ ખ અને સુખમા દલપતરામનુ જીવન એકસરખુ અડોલ રહ્યું છે ગૂજરાતી મરનાગિતાના તેઓ એક સાચા પ્રતિનિધિ હતા. પોતાની મૌલિકતા સાચવીને નવીન અસર સર્વિષે અપનાવનાનુ એમનુ વનજુ ગૂજરાતી ગુણુ છે સાચો સુધારો આના ત્યાગમ્વીરોના મયોજનમા જ છે. દનપતંગમે સુધારો બેસ્યો કે ન નહીં, જીવી પણ ખતા થો, — એવો સુધારો જેનુ ગદ્ય વિવેચના છે

વદનાથુ દનપતંગમની જન્મજૂમિ છે, અને અમદાવાદ, નેડા કે ગૂજરાત સમગ્ર, તેમની કર્મજૂમિ નીવડ્યુ વદનાથુ એટલે સૌગંદનુ જૂનુ પ્રવેશદ્વાર આજે ય વદનાથુ કવિમનુ નથી પ્રતિદાસશાસ્ત્રીઓ ખરતા જનદેયામા એનુ ધ્યાન ગાયુના સમાધિધામ તરીકે પ્રતિષ્ઠિત છે મહાવીરવામીના સમયની એ પ્રાચીન નગરી જેનો અને બ્રાહ્મણોના સપ્તારથી મુશોભિત થઈ છે વદનાથનું અર્વાચીન સભાગણુ તે કવિ દલપતંગમ

* 'પિતૃતર્પણ' — જિ ન્દાનાસાહ.

+ '૨૬૮' — વિધ્યુપ્રસાદ નિવેદી (વિવેચના)

ડાહ્યાભાઈ ચમક વેદિયાને ઘેર અમૃતળાની કુળે દલપતરામનો જન્મ થયો ઈ. સ. ૧૮૨૦ની ૨૧મી જાન્યુઆરીએ. એમના પિતાની જન્મભૂમિ તો હતી જામનગર પરંતુ દલપતજન્મ પૂર્વે સાત વર્ષે નિધુર ડાહ્યાભાઈ વઢવાણ આવી વસેલાં અને ત્યાં જ બીજો વર્ષે અમૃતળા સાથે લગ્નમંચિથી જોડાયા હતા. દલપતગમના જન્મ પડેના જોકાગ અને રળિયાન નામની બે પુત્રીઓ પણ ડાહ્યાભાઈને ઘેર અતરેલી, પરંતુ દલપતગમને તો બહેનનું સુખ ગળ્યું જોકાગાનું. રળિયાત થોડું જ જીવ્યા. દલપતરામ જન્મ્યા વઢવાણમાં અને એની વધાઈ જીતવી લીંમડીની બ્રાહ્મણજાતિએ, ઘરણું મઝરસ કાન્નિની દક્ષિણા અર્થે ડાહ્યાભાઈ તે વેળા ત્યાં હતા.

દિનિ ન્હાનાવાને દલપતકુળની એક વિશિષ્ટતા દાખવી છે, તેની મૂળગતવ્યાપકતા મૂળ સુપ્રસિદ્ધ નગરી શ્રીમાળના બ્રાહ્મણો મૂળરાતમાં આવ્યા. દલપતકુળના વેલાના પ્રાપ્ય હિંબનડપ મહીધગ તગ્વાડી પાટણમાં આવ્યા ઈ. સ. ૧૪૫૬માં એમના પૌત્ર બસા તગ્વાડી કાઠિયાવાડમાં આવ્યા ધ્રોળ ગામે ઈ. સ. ૧૫૪૫માં, લગભગ એક મૈનામાં ડાહ્યાભાઈના દાદા દેવરામ જામનગર આવ્યા ઈ. સ. ૧૭૨૪માં, સુમારે પોણી બસો વર્ષોને અતરે દલપતગમ પોતે અમદાવાદનિનાસી થયા ઈ. સ. ૧૮૪૮માં આજે ય એમના નાનામાં નાના એક માત્ર દયાન પુત્ર શ્રી ચમનલાલ અમદાવાદમાં નિવૃત્ત જીવન ગામે છે દિનિ ન્હાનાવાને પણ પોતાનું જીવન અમદાવાદમાં જ ગાળ્યું ગણાય. દલપતગમે અને ન્હાનાવાને લગભગ એક મૈદા લગી મૂળગતના સમ્મારવિધાનમાં એવી સેનાઓ અર્પી છે, કે દલપતકુળના પ્રવાદની આ ટૂંકી રેખા દોરતા દોગતા ય એટલું તો હિમેગુ જ ગહે છે કે પિતા પુનતા આ યુગે ગ્રથૂલ અર્થમાં જ નહીં, સૂક્ષ્મ ગ્રંથે પણ પોતાના કુળની મૂળગતવ્યાપકતા સિદ્ધ કરી છે.

દલપતરામના નાના ભાઈને દિનકગમ, તેમનાથી ત્રણ વર્ષ નાના.

એમનું જીવન વડવાણુમાં વીત્યું. મૂળગન-સૌરાષ્ટ્રમાં ધૂમતા દલપતગમ દિનકરરામને મળવા અનેક વાર વડવાણુ જતા આવતા અને મુદીર્ધ આયુધ્યને આરે આવનાં નાના ભાઈ પિનાના ચર્ચ મયેલા દલપતરામને જીવન સૂનું લાગતું.

ડાહ્યાભાઈ વેદિયા એટલે જૂના જમાનાના નિર્મેળ બ્રાહ્મણ, વેદનિષ્ઠ, કર્મકાંડી, સંતુષ્ટ. વૈદિક અગ્નિની ધરઆંગણે સ્થાપના કરનાર એ અગ્નિદોત્રી બ્રાહ્મણના જીવનની બ્રાહ્મણત્વની જ્યોતિ તો દલપતરામમા પણ જીતરી અને ન્હાનાવાસે ય એ જ્યોત અખંડ મેવી, પરંતુ વિધિવૈચિત્ર્ય તો એમાં છે કે ડાહ્યાભાઈના અમુખનું નિમિત્ત થયા દલપતગમ, તો દલપતગમનો અજંપો હતો ન્હાનાવાસ! બે દીકરીઓ પછીના પ્રથમ પુત્ર લેખે દલપત ડાહ્યાભાઈને વહાવા તો હતો જ, નહોતર લીમડીમા દલપતજન્મનું નાનજમણુ શાનું હોય? એ વા.સત્ય તો જીવનના અન્ત લગી ડાહ્યાભાઈના જીવનપ્રવાહની ભીતગમાં વસતું હતું. પરંતુ જીવનની કડુણતા ઘણી વાર એમાં હોય છે કે મન વ્યક્ત થવા છૂટે તેથી નિગમી જ રીતે એ વ્યક્ત ચર્ચ જાય છે!

ડાહ્યાભાઈનો એક ગુણ સંસ્કારપાવનનો અત્યાગ્રહ. શિસ્તની એમની દષ્ટિ મૂળ તો ગુણકય જ. એની અતિસયતા અવગુણરૂપ નીવડી; પણ એમાં હોય નથી ડાહ્યાભાઈનો કે નથી દલપતરામનો ય જીવનના શિ'પમાં માનનારનો ભાગ સળ નથી હોતો. એ અધીર બને, ઉગ્ર થાય, પોતાના મૂળ પ્રયોજનને ય મિથ્યા દરે એવાં આંધળિયાં પણ કરી બેસે! દલપતગમના જીવનને ઘડવા જતાં ડાહ્યાભાઈનું ય એમ થયું. બ્રાહ્મણપુત્ર દલપતગમને નાનપણુમા જ પિનાના પ્રતીક થવું હતું! પિતાને સામમત્રો ઉચ્ચાગતા જોઈ એમણે ય હક લીધી એ જાણવાની. ડાહ્યાભાઈનું વક્તવ્ય પ્રસન્ન કેમ ન થાય? એમણે બાળ દલપતને કાકા હાડ, જડ હાડ, ચોલા હાડ, ચીમલીનો વેગે હાડ,—એવી બાળગિજામણી ક્રયા શીખવી. કંઈક સમજાઈ ગતાં, અનુકુલમાં કંઈક

અર્થમુક્ત ત્રયા પશુ ડાહ્યાભાઈએ દલપતને શીખવી. અરે, બાળ દલપતની જનોઈ પહેરવાની હાને ય ડાહ્યાભાઈએ તો બનાવટી જનોઈ પહેરાવીને પૂરી ! ઉમતાની જ્વાલા જેવા મનાયલા ડાહ્યાભાઈનું માંભલું પડ ઢેલું વાતસત્યશીતલ હશે !

બળેવ ઊજવવા વડવાણની બોગાવાને દાંડે બાળ દલપત પશુ પિતા સાથે ગયેલા, અને ત્યાંના દળમાં સોનેમટી હાંસડી પડી ગઈ ! પાંચ-સાત રૂપિયા સાથે લઈને ફરવું એ ય જોખમ હતું એ જમાનામાં, દસ-પંદરથી નોકરીની શરૂઆત પશુ ગૌરવપ્રદ ગણાતી એ સદીમાં, અસ્પર્ધન બ્રાહ્મણ ડાહ્યાભાઈએ ઘટનાને મદરવ પશુ આપતા નથી.

હતાં, આઠ વર્ષના દલપતને જ્યારે સાચું ઉપવીત ધારણ કરાવાયું, જેએક વર્ષ ગામડી નિશાળમાં બણ્યા પછી વારાવાળા પંડ્યા પરગામવાસી થતાં નિશાળ વસાઈ ગઈ અને દલપત પિતા પાસે વેદ બણતા થયા ત્યારથી, ડાહ્યાભાઈ પિતા કરતાં ય શિસ્તઆમ્રહી શુરુ—નાયક બન્યા. ઉપવીત ધારણ કરનાર બ્રાહ્મણ બટુકે જીવનને ખેલ ન માની શકે, બ્રાહ્મણત્વનાં આધાર-આબૂપણ સમાં વેદશાસ્ત્ર અને કર્મદાંડ પરત્વે હળવું ન જીવી શકે, એ ડાહ્યાભાઈનો વિચાર. દસ વર્ષનો દલપત વેદમંત્રોના ઉચ્ચારણમાં વ્યવસ્થા કે શુદ્ધિ ન સંભાળે એ ડાહ્યાભાઈને અસહ્ય થતું. વેદાભ્યાસની એ નિષ્ઠાએ બહાલસોયા પુત્રને પશુ ક્ષમા ન આપી ! સિદ્ધાન્તને જીવનારાની એ જ કરુણતા છે, એ જ મહત્તા પશુ છે. અમૃતબા આડાં પડે તોપણ ડાહ્યાભાઈની લાકડી દલપતને બરડે પીંજાતી જ. જીવનની સંધ્યાએ પશુ ગૂજરાતખ્યાત દલપતરામને ખલાનો માર સાંભરી આવતો ! એક વાર તો છુદ્દા દેંકાયેલા તરબાણાએ બાળક દલપતરામનો ડાળા હાથનો અંગૂઠો કાયમનો ખોટો કરી દીધો. વેદમંત્રોના ઉચ્ચારણમાં ગોટાળો ? વેદાચ્ચારમાં અટકચાળાં ? કેમ સહેવાય એ ? અગ્નિહોત્રીનો ઉપવીતધારી પુત્ર એ દોષ કરે જ કેમ ?

દનપત્ર તો ડચાગના અંગાર્થ ગયા હતા. અલાવે નવનાલીન,
આગમિત્રો સાથે ગામમાં મળત ઘરને રમતા વૃમતા દનપત્રને મ્દિ
નહાનાના વર્ણુવે છે તેમ, “ પોપટને કો કહે પગથિયે ચડાજો તો ? ”
—એવું થયું અવધિ યર્ષા અમૃતમાં પતિનું ઘર તો થોડે જ
હું પિયગર મેં યુ, સતાનો સહિત દસપત્નવનો એ અગત્યનો
પ્રસંગ ગણાય ત્યાં જ મ્દાણા એમના પવનના અવતર ઉડપન,
સ્વામીનાગરણ સપ્તમાની સ્વીકૃતિ અને ત્યાં જ મામા પ્રેમાનદની હું
દનપત્રરામના શોધવને ઉભા મળી

અમૃતના અને બાણેજા મામા પ્રેમાનદને ઘેર આનંદા તે પૂર્વેનો
આ પ્રસંગ છે પિતાના નિયમપ્રિય સ્વભાવે અને મારે ધૂધવાતા
દનપત્ર મારે વર્ષના હતા ને મશી જવા ના ! ધોગકેથી પાછા ફર્યા !
જન થયે એ બોળાનું જેણે મશી જતા એ જાવાના હાથમાંથી તાવે
ધી ના મિશોર દનપત્રને પાછા ધોગકે આપ્યા બાદ વર્ષનો પિના
સડવાસ પૂરો થયો ફરી એ ન થયો તે ન થયો !

મોસાગવાસને ખીજે વરે દનપત્રગમ મૂળીમાનું રગન થયું આગતે
જ વરે મોસાગમા આવી જર્થને બેન જેકોરનું ય લગન ઉઠેનાથે
હાથામાર્થ વેદિના આ મને લગ્નોમા ન જ ગયા !

આ વધની વયે ગડપુરમા મામા સાથે સ્વામીનારાયણ સપ્તમાના
ગ્રામ્ય અને ગૃહગતમા ધર્મવિશુદ્ધિની સહજની હાત્યારા પ્રતિબાવન્ત
પુરુષ શ્રી સ્વામી સદ્ગુણમ્દના દરનનો દનપત્રે લદાવ લીયો. એ આ રીંદ
અને પવિત્ર પુરના અનુ દર્શનની એમની એ એમાત્ર ધન્ય દાણ
૧૪ વર્ષની વરે મૂળીમા જુમાનદ સ્વામીની સસપગાળી ગદ્યમય
વાણીએ દનપત્રગમને સ્વામીનારાયણનાં ધમનારા પડે ! યા પત્ની
અમૃતના અને સનાતોથી વિશ્વુગ થયેના ગાંધીમાર્થને તા દનપત્ર
શબ્દોમા ‘ મૂળીથી સ્વામીનારાયણનો ધન મ્દી રી પુન આ યો એ
વાન ગાંધીમાર્થના જન્યુનારા આવી ત્યારે જેમ મ જન્યુનો દામ્દે

મુસનમાન ચર્ચનય એટલુ પોતાને ખોટુ લાગ્યુ " કાથાભાઈ અગ્નિ
હોની ગૃહસ્ત્રી મગી, ઘર તણ, સન્યાસી ચર્ચ ગયા ' માધરાનદ નામે
સાધુજીન તેઓ જી યા અને દનપતરામ ગૃહ નરીના થયા ત્યા જીવનયાત્રા
પૂરી કરીને, કુટુંબ નનનથી દૂર, નિઃશય પણ થયા

ગૃહ રાય, સ્ત્રી પુરુષ, દેશી પઢેલી, બાળક દહ, સહુને પોતાના
શાણી શીતળ મનભાવે અને મીઠા શબ્દે યોગ્ય નીનજ્યા એ દનપતરામ
એ જ પત્ની આપી શક્યા સન્નરી પણ ઉચ પિતાન અને નરીઝવી
શક્યા અસતુષ્ટ પ્રથમ પત્ની મૂળીમાને ' પિતાને સન્યાસ લેવો પજો,
ચોપને વરોના સૌભાગ્યસદ્ પોદેના મૂળીમાને ત્યકતા થઈ દૂર દમ્ભમા
રહેતુ પડ્યુ, —સૌમ્ય અને શાણા દનપતરામને કાગળે ' માનનીનું મન
હોણુ સમજી શક્યુ છે ?

પત્નિ પિતાએ નહેન અને બ્રહ્મ ગણેના દનપત જીવનની કસોતીએ
સફળ પુરવાર થયાનુ એમનો જમાનો નહે છે મામાને ઘેર પણ નિઘા
સેનન બાળ દનપતે અખડ રાખેલુ—સન્નૃત, જ્યોતિષનું પિતા સાથે
દક્ષિણા અર્થે જનોઈ પછીથી દનપત ગઢડા ગયેના, ત્યાથી પગપાળા
કુડના લગી પણ જઈ આવેલા, વઢનાણુના રાજમાતાના બ ચરાજી અને
અબાજીના સઘમા પણ પિતા સાથે દનપત હતા, અને પછી તો અનેક
પ્રવાસો દનપતરામે કર્યા ખડતલ દનપતરામ ગૃજરાતના જીવનના રંગો
સમજી શકના, એ આ અનુભવમયમે અમતાનાદ આન્યા પૂર્વના
દનપત પ્રનામોનું રમરણુ એમના જીવનને પણ દર્શન સમજાવે તેમ છે
મૂળીના રનામીનારાયણુ મદિગમા ધાણિના તરીકે વસના જતા આનતા
દનપતરામ એમની ચૌદથી એઢવીસ વર્ષની વયમા છૂટુ છૂટુ, પૂર્વાશ્રમે
ગઢી પણ પછી વિરક્ત થઈને દેનાનદરનામી રૂરે રહેતા કાબ્યન
કવિ પામે પિંગળાદિનુ સિદ્ધિણુ નઈને પ્રજ્ઞભાષાના મગ્નશાસ્ત્રનો
પગિયથ કેળવે છે આજણુ તરીકે ઈર્મનાડે જતા આનતા દનપતરામ
વિવરશક્તિને જણે નાના, લીઝરી, ગુરિયાજીના દરગાઢેમા પણ ફરતા

ચાય છે. ધ્રાંગધ્રાના રાજવી તો તેમના મજાકાવ્યે રીઝી એમને શાલ-પાપડી
પણુ પહેરાવે છે. કૌટુંબિક પ્રસંગોએ પણ દૃષ્ટ સુધી જઈ આવે છે
દક્ષપતરામ.

પરન્તુ કવિના શૈશવકાલનાં એક-એ ચિત્રો વિનાનું તેમનું જીવનદૃષ્ય
સંપૂર્ણ ન થઈ શકે. ઘરમાં નાનપણથી જ આ નૈસર્ગિક કવિત્વવાળા
બાળકની શક્તિએ સદુ રાજ થતાં. ઉખાણા અને હડૂલામાં દક્ષપતરામ
સદુને મુગ્ધ કરતું કૌશલ્ય દાખવના. ઉખાણા પૂરવામાં અન્યપ્રાસની ચોટ
તેમને મુખે અનાયાસ બિનરતી. “હડૂલો એટલે”, “કવિ ન્દાનાસાસ
સમજાવે છે તેમ, “હડૂલુડુડુ કરનો છોડેલો કાવ્યગોથો. એને ન હોય
મો કે ન હોય માથું. અન્યાનુપ્રાસ મળે, પાદપૂર્તિ સચોટ સચવાય,
દૃષ્ટનાને ધમધમ કરતી જગાડે, એવી સાખી તે હડૂલો.” દક્ષપતરામ
આવા હડૂલા ગડગડાવતા :

✓ ‘તોપમાં તો ગોળા બોધે, બંદૂકમાં હોય ગોળા;
બોળે ભગત તો એમ બણે જે, કામણ મહિને હોળા.’

અથવા

✓ “છાયાં એટલાં છાપરાં, ને માળ્યાં એટલાં ધર;
બોળે ભગત તો એમ બણે જે, વાંદા એટલા વગ.”

દક્ષપતનો નૈસર્ગિક વિનોદ, પ્રાસની અનાયાસ મેળવણી, ગતિશીલ
પદરચના, શીઘ્ર પૂર્તિ, —અર્થે પણ જાણે કે ધડાતાં જતાં હતાં. —પછી
તો ગરબી અને પદ પર પણ હાથ બજાવના આ બાળકવિ શામળબદને
ગંગે રંગાર્થને ‘હીરાદન્તી’ અને ‘કમળલોચની’ દોદરાચોપાઈબદ
પદવાર્તાએ પણ રચે છે. ગૂણમાંથી જુમાનંદ સાધુને હરતે રવામી-
નારાયણી પંચવર્તમાન ધારીને દક્ષપત ચોદ વર્ષની વયે જ ઘેર આવીને
આ શૃંગારસની પદવાર્તાઓને અગ્નિમાં હોળી દે છે ! સદાયરણુ—
સદ્વિચારની છિદ્ર બાવનાએ ઘેરાઈ ને આ કૃતિઓ ભરમ થઈ, એમાં
કંઈ નહીં તો તે સમયની ગૂઝરાતી કવિતા સમજાવતી એક હડી તો મોપ

ચર્ચ છે જ. જીવનભર દલાની નિયામક આવી સંકુચિત જીવન-વિચારણાને સ્થાપના દલપતરામે પોતાની કવિતાને એ દિશામાં મોટાથી ન વધારી !

સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયે કવિને જીવનનું એક માલામુત્ર આપ્યું : સદાયરણ અને સદ્ધર્મ વિના જીવનની ઠાઈ પ્રજ્વલિ ઉત્કર્ષસાધક ન નીવડે. સાહિત્યમાં પણ તેથી જ કવિએ તેનો બોધ કર્યો, એ આચર્યું. આ ધ્યેયસક્ષિતાએ દલાની એક દિશાની મુક્તિ અવસ્થા રૂંધી, પરંતુ સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયે જ કવિની દલાયાત્રાનું સાત્ત્વિક પાથેય પૂરું પાડ્યું છે, એ ય યાદ રાખવું ઘટે. મૂળીમાં દેવાનંદ સ્વામી અને છતર તો અમદાવાદમાં આચાર્ય અયોધ્યાપ્રસાદજી મંજ અને સંસ્કૃતના કવિના અદ્વય છતાં સંગીત અધ્યયનને અવકાશ અર્પે છે. અયોધ્યાપ્રસાદજી અને વડતાલના પિહારીલાલજી સાથેનાં ધર્મપર્યટનોમાં જીવનના ઉધાડ પ્રસંગે તેમ-સન્ધ્યાકાળે પણ દલપતરામને અખૂટ પ્રેરણા અને અનુભવ પ્રાપ્ત થાય છે. સંપ્રદાયના કવિ લેખે દલપતરામને જે પ્રોત્સાહન મળ્યું એ એમના જીવનની મહત્ત્વની ઘટના ગણવી જોઈએ. સંપ્રદાયે કવિની શક્તિને ખીસવી અને ફળવી પણ ખરી. પ્રારંભમાં સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના પ્રણેતા શ્રીજીના મહિમાની અને પછી ઓચાર્યશ્રીનાં વિવિધ વર્ણનોની અમરકૃતિજનક રચનાઓ દલપતરામના કવિત્વવિકાસની આકર્ષક ઉદયકલા છે. વડવાણના વાકપદ પરંતુ અભિમાની ગઢવી કુસુમકવિને આચાર્ય અયોધ્યાપ્રસાદજી સંમુખ, ગઢવીએ યોગેલા રૂપકાત્મક શ્લોકમાં વ્યાજસ્તુતિનો દોષ ગર્ભિત રહ્યાનું દર્શાવીને તેમને પાછા પાડનાર દલપતરામ સંપ્રદાયમાં જાણીતા યયા. એ પ્રસંગ પછીથી જ અમદાવાદના સ્વામીમંદિરમાં તેઓ સંસ્કૃત બણવા રહ્યા અને ભોળાનાથ દિવેટિયાને એ અરસામાં બણાવવાની તક મળી, તેમાંથી જ તેમનો ભાવિ માર્ગ ખુલ્લો થયો,—એ હકીકત ગૂજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસીએ નોંધ્યા વિના ચાલે એમ નથી. વડવાણના લાલચંદજી ગેર, મૂળજી મેઘજી શાહ, જેવા સન્નગનોને ત્યાંથી

અન્યેા મેળવી મેળવીને દલપતરામે સંપ્રદાયે તેમને માટે રચેલી અભ્યાસની જૂમિકાના પાયામાં થોડી વધુ ઈંટા મૂકી.

અભ્યાસ ઉપરાંત શીઘ્ર કવિતાના ચમત્કાર પણ સંપ્રદાયની સભાઓમાં ઝગઝગાવવાના દલપતરામે અવસરો મળ્યા. શીઘ્ર કવિતાની કવિને વરેલી નૈસર્ગિક શક્તિએ કવિની સંપ્રદાયમાં અને બીજે પ્રસિદ્ધિ સર્જી.

સંપ્રદાય અને સંપ્રદાયનાં મંદિરોમાં જ માત્ર દલપત ન રહ્યા એ એમની મહત્ત્વાકાંક્ષા સૂચવે છે. એ સંપ્રદાયત્વથી એમણે વિનમ્રપણે જીવનભર સિરે રાખ્યું, છતાં જીવનના પ્રારંભકાળમાં પણ રામકૃષ્ણામાં હૃદયે ગડગડાવી શ. ૧)ની બહિસ જીતવાથી આંડીને વહવાણના સામંતસિંહ રાજભાષાતને એકના એક પ્રેરકને કાનામાત્ર ફેરવીને ચમત્કૃતિ કવિ નીપજવી શકે તે બતાવી શ. ૫૨)નું જીતામ પામનાર દલપતરામ પોતાની શક્તિની કસોટીની કેઈ તક જતી કરતા નહિ.

અમદાવાદમાં સ્વામીમંદિરમાં ઈ. સ. ૧૮૪૫માં આચાર્ય અયોધ્યાપ્રસાદની સહાયે સંસ્કૃત કાવ્ય શાસ્ત્ર બાણનાં બાણતાં પણ, રાજ એક વાલ સોનાડું ફાલ કરીને જ જમતા મણુકીવાળા છોટાભાઈ ગેક, જિરધરલાલ ધ્રુવ, સારાભાઈ દિવેદિયા, આદિનો સંપર્ક સાધી, તેમને પોતાની કવિત્વશક્તિથી પ્રસન્ન કરીને દલપતરામ જીવનના વિકાસની જૂમિકા તો બાંધતા જ હતા.

અમદાવાદ આબ્યા અયોધ્યાપ્રસાદની બક્ષામણે ઈ. સ. ૧૮૪૫માં, અને ૧૮૪૭માં પાછા વહવાણ આબ્યા એ ગાળામાં દલપતરામે સંસ્કૃત સાહિત્યના કેટલાક અન્યેા જાણ્યા એટલું જ નહીં પરંતુ ચિત્રજન્મોની રચના પણ એ કરવા માંડ્યા. કવિ ન્હાનાકાવ કહે છે કે તેમનો અભ્યાસ પંડિત જનતા જેટલો નહીં તેમ શુકવ વેદિયા થવા કરતાં વિશેષ હતો. સદુચી મોટી વાત તો દિવેદિયા કુટુંબમાં પ્રવેશ, જે દ્વારા એમનો બાવિ જીવનમાર્ગ તેમને રચ્યો, એ છે.

આચાર્ય શ્રી અયોધ્યાપ્રસાદના પ્રમાણપત્રરૂપ શાન પાઘડી અને બક્ષિસ પામીને સરકૃતનો અભ્યાસ કરીને દલપતરામ વતન પાછા ફર્યા અને એમના જીવનનો દૂર કે મથનકાળ શરૂ થયો. કીર્તિ તો બેગતી હતી, પરંતુ જીવનભોમે હજી કનકકિરણ પ્રસંગતા ન હતા. જીવનમાં ક્યાંક સ્થિર થવાની, જીવનનો કોઈ ચોક્કસ માર્ગ મેળવવાની દલપતરામની ઉત્કેહા એમની વધ જોતા સમજી શકાય તેમ છે. પચીરીની આ પાર આનતા એ મહત્વાકાંક્ષી શક્તિમન્ત કવિની પાખો ફફડાટ કમ્પી હતી, પરંતુ વાયુ જોઈએ એટલે અનુકૂળ નહોતો, સહાયપ્રેરક કોઈ ડાળ નેજામાં ઝૂકતી ન હતી. નજબાપાના સરકાર ડુધિરમાં વહેતા થયા હતા અને સૌરાષ્ટ્રના વાતાવરણમાં ઉછરેલા એટલે સાપ્રદાયિક સભાની જેમ કોઈ રાજસભાને ગળવવા, કોઈ રાજ્યના કવિપદને પ્રાપ્ત કરવા દલપતરામ ઉત્સુક હતા.

બીજી માસુએ ગૌડગ્નિક જનામદારીઓ વધી હતી જ્ઞાનનગર રાજ્ય તરફ તેમની નજર વળી. શિહેર ગયા પણ ખરા, પરંતુ ગળકુટુંબના કોઈક મારા પ્રસંગને લીધે દલપતરામ ગયા તેના પાછા ફર્યા. લોમડીમા નાત તેડનાની હતી એની કંઠોત્રીઓ આપના દલપતરામ ફર્યા ધોળકા, અમદાવાદ, સોજીત્રા, ખભાત, ભરૂચ શુકનતીર્ય, બગકાન, વડોદરા, ઉમરેઠ, વડતાન,—પગપાગા લગભગ ગૂંચળાત એમણે જોયું વડોદરા તો શૈકશાહુઝારોમાં ઉત્તેજન અર્થે ફર્યા પણ ખરા—મહેરાળ, હરિભક્તિ અને શામળ મહેયરનાળાને ત્યાં પણ નગીબનું પાદડું હજી પડેલું હતું આ ભ્રમણે પચાસેક રૂપિયા રળાળા, જે લાનચ દજી ગોગને ત્યાં મિલે દેના પેટે ભર્યા. રાધનપુરના નનામ અને કચ્છના રાનતી મુવાકાતો માટે પણ પ્રયત્નો તો થયા પણ એમાં ય સાફત્ય ન મળ્યું આચાર્યશ્રી અયોધ્યાપ્રસાદ સાથે સૌરાષ્ટ્રના કેટલાક રથજોએ ફરીને દલપતરામને ફરી ૮૨૭ મવાનું થયું. કચ્છની બૂજ ગામની પોસાળ કવિતાશિક્ષણ માટે તે સમયે ખૂબ પ્રતિષ્ઠિત હતી. એ પોસાળના ભદ્રાઈ જીવજીગમજી અને અનન કાવ્યસિક વર્ગમાં દલપતરામની કવિત્વશક્તિનો આદર

ચયો. આ ધર્મયાત્રામાંથી જે કંઈ રળાયું તે પણ દેવામાં ભરાયું. દક્ષિણા, ક્રિપમાણુ, આદિનું ઉપાર્ગન પણ એ જ પ્રકારે ગયું. કીર્તિની ઝરમર સાથે સાથે આવતું આહુપાતળું કનકે આ પ્રમાણે કવિનું પેલું બરસેં રૂપિયાનું દેવું વાળવામાં જ પુરાયું. પંદરેક રૂપિયાની સીસક કવિના હાથમાં રહી. કવિ કમ્ભાંડી વેદપાઠી ન થઈ શક્યા તેમ વેપારી પણ ન બની શક્યા. પંદર રૂપિયામાંથી ધીરધાર શરૂ કરનાર કવિને દસ રૂપિયા હિછીના સર્ક પાછા પણ માંડમાંડ આપનાર એક વહવાણી બાવસાર મળ્યો અને પરિણામે કવિએ લખ્યો ‘અંગ ઉધારનો ઝધડો’.

અમદાવાદના પ્રથમ નિવાસ અને પછીના હાથમી વાસ વચ્ચેનો આ મંથનસમય ! હાઠોરજીને જ ધીવાળો રોટલો ધરી શકાય એવી કવિની ગૃહસ્થિતિ ! દલપતરામ લખાવી ગયા તેમ તેમને સ્વપ્નમાં પણ ધૂળમાંથી કાકરા જડે તેમ પૈસા જઝાનું જ સૂઝતું ! તેમાં વળા, મૃત્યુ પામેલાં અમૃતબા, પતિથી છૂટાં પડી પોતાને પોષનાર અને સ્વામીનારાયણી સંપ્રદાયના પોતાના સ્વીકારે નારાજ થયાં છતાં એય નબાવી લેનારાં અમૃતબાને પણ છેલ્લી વાર પોતે દૂર હતા તેથી મળી ન શક્યા; એવા એવા કૌટુંબિક પ્રસંગોએ ગ્રેસાં લામણીમંથનો !

ઘેરી વાદળઘટા વચ્ચે દલપતરામના અધીર કદમ માર્ગ શોધના મૂંઝાતા હતા. આર્થિક સંકેડામણે આત્મપ્રકાશની ગળે પરીક્ષા માંડી હતી ! પિતાનું છત્ર ન હતું, માનાએ પણ વિદાય સર્ક લીધી હતી, મોટા પુત્ર પુરપોષામ પણ શેષવે જ દાળનિદ્રા પામ્યો હતો, દેવું ભરાઈ જવા છતાં નિત્યના જીવનનિર્વાહની ચિન્તા હજી માથે જીજીબતી હતી, પરિચય વધ્યા હતા, પ્રયત્નો પણ અનેક કર્યા હતા, પરન્તુ અર્થપ્રાપ્તિનો એકાદો સ્થિર માર્ગ હજી આંખે ચઝો ન હતો. ત્યાં તો વાદળાં ખસેડતી વીજળી ચમકી અને પછી તો ધીમી ઘેરી ઝરમર અને વર્ષાએ કવિના આયુધ્ય-ક્ષેત્રને લીધુંછમ કર્યું, માંજના રસકસ પ્રગટ કર્યા.

દલપતજીવનકથાનો ન્ખીજો ભાગ આ પરિવર્તનથી જ પ્રારંભ પામ્યો હતો શકાય. એ હતો દલપતરામની ચડતીનો કાળ, એમની શોકહિતૈથી પ્રવૃત્તિઓનો પરિણામ-કાળ. ગૂજરાતની અગૃતિનો એ હતો વહેસો પ્રભાતકાળ.

✓ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનો એક અધિકારી અને ગૂજરાતની નવ-જાગૃતિનો એક વંદનીય જ્યોતિર્ધર, સંસ્કારસોહો નર એવેફ્રાન્ડર દિન્કોટ ફોર્સ (ઈ. સ. ૧૮૨૧-૧૮૬૫), ગૂજરાતનો ઇતિહાસ જાણુવા અને તેની સંસ્કૃતિનો પશ્ચિય કરવા ભોળાનાથ સારાભાઈ દિવેટિયાની બક્ષામણે વડવાણુથી કવિ દલપતરામને તેડાવે છે. ફોર્સ કવિની અર્ધપ્રચ્છન્ન અસાધારણ રચનાત્મક શક્તિને જહલાવીને તેનો ગૂજરાતના નવસર્જનમાં વિનિયોગ કરે છે.

ઉમરાવ કુટુંબનો એ નખીરો શિષ્ટપણાઓ થતાં થતાં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના એક અમલદાર તરીકે અહીં આવી ગયો ઈ. સ. ૧૮૪૩માં. અમદાવાદ એની બહલી થઈ ઈ. સ. ૧૮૪૬માં. હિન્દી અને મરાઠીના સંસ્કાર પ્રાપ્ત કરીને અહમદનગર-ખાનદેશ-મુઅર્ષ રહીને આસિરદ-દ જજ, મદદનીશ ન્યાયાધીશ તરીકે એવેફ્રાન્ડર ફોર્સ અમદાવાદને આંગણે આવે છે અને તેના સંસ્કારવાંચ્છુ આત્માને અહીંના વાતાવરણ અને બારોડાદિના પરિચયે જે પ્રાન્તમાં એને નિર્વાહ અર્થે વિધાતાએ રચાધ્યો એ પ્રાન્તની સંસ્કૃતિનાં ગૂઢ પડો ઉકેલવાની મહેચ્છા જાગે છે. ઠાઈ સાથીદાર ગૂજરાતી ભોમિયાની શોધ એણે માંડી. અમદાવાદના નાગર કવિ ઉત્તમરામજી, વિજાપુર અને નડીઆદના બારોડા કવિઓ, ફોર્સ ઠાઈથી ન રિજાયો. ન્યાયાલયમાં જ મુનસફ તરીકે કાર્ય કરતા ભોળાનાથભાઈએ દલપતગમ, અમદાવાદ આવીને જેમણે તેઓને પિંગળજ્ઞાન અર્પેલું એ કવિ દલપતરામનું નામ સુચવ્યું અને ફોર્સની ઇચ્છાનુસાર એક ખાસ જોપિયો વડવાણુ મોકલીને કવિને તેડું મોકલ્યું.

કવિ દસપનરામની ત્યારે વય અઠ્ઠાસ વર્ષની અને ફોર્સ દત્ત તેમનાથી એક દોઢ વર્ષ નાના. ગોરા સાહેબને ગૂઝરાવ જાણવું હતું. તેની કવિના સમજતી હતી, તેની સંસ્કૃતિનાં અચ્ચાનાં ઉકેલવાં હતાં! દસપનગમ વિચારે ચક્ષા, ‘એ વળી કેવું?’ જાનસેત્રે ભોમિયા વડવાબુના મૂળજી શેડે આશિષ આપી, સંશય દાખ્યે. દસપનગમ પાછા પગપાળા નીકળ્યા અમદાવાદ આવવા! રૂને સદપ્રવાસીએને પાણી પાના બાબજી શુભાન દસપન લોગડી ધોગડા મારે’ અમદાવાદ આવ્યા, લગભગ નિર્દિન્ય દસામાં આર્થિક દષ્ટિએ, પગનું આત્માની કીક ઠીક અંપતિસદિન. એમની જીવિ અને એમનું હૃદય અગ્નિદોત્રી બાબજી ડાંગામાઈ વેદિયાના, સ્વામીનાગાયણી માધુવરો જુમાનંદ-દેવાનંદ અને આચાર્ય અયોધ્યાપ્રસાદજીના, ઐગૃહ-કૃષ્ણ અને ગૂઝગાનના વિચાળા પ્રવાસના અનુભવસંપ્રદના સંદેશરોથી પૂર્ણ દર્પ. મજ અને બીવાંજી ગિગના દાખ્યસાએના મદત્તના ગ્રંથોના પ્રમાણુભૂત અભ્યયને એમનું જ્ઞાનપાથેય સજ્જ હતું. મામા પ્રેમાનંદ, લાપચંદ્ર ગોર, મૂળજી ગો, અને ક્રાંતિદાનરેશ સમાએનું પ્રેતસાદન એમના હૃદયમાં હતું. દડપાઓ, ગંબીઓથી માંડીને શ્રીજીના આદાન્ય અને આચાર્ય-શ્રીની મેંદાઓની છૂટક તેમજ સર્ગંગ ગૂઝગાની મજમાંની પદ્ધતિઓ તેમજ શીષ કવિના એમની શ્રદ્ધાને ગિર હંગા પૂતી હતી. નિસર્ગદત્ત જવતંત રમંજીશક્તિ, બાપાપ્રજુતા, જીવંદ હાં, વિનય અને જીવનસમાજ દસપનરામને વર્ષો દતાં.

મુનસફ અને શિષ્ય બેઠાનાથ દિવેદિયા બેઠા કવિ દસપન પોતાના બાવિ શિષ્ય મિત્ર અને શિષ્ય સુવાણા ફોર્સને રત્યા. એ મિત્રન રેમાંચક હતું; ઐતિહાસિક નીવડ્યું. દિવેદિયા કુટુંબનો ગૂર્તર બાપા-સાલિય પણ ઉપકાર એટલો નહીં. ફોર્સ અને દસપનરામના સંલોગદાર પડના ગૂઝગાને બેઠાનાથની આ મેવા મ્તાય સંભરે એવી છે. ગૂઝગાની જનકદિઓ, ગૂઝગાની પ્રત્યક્ષવત્ની ડેટલીક રેખાએ દસપનરામને રૂંદે રૂંદે ફોર્સને અમરૂર્. મજબાસાની ડેટલીક

અમત્કૃતિમય પદ્મરચનાઓ દલપતરામે ક્રોધર્ષને શુભંદ ગંભીર નાદે સંભળાવી. શ્રીકૃષ્ણ અને તેમની પત્નીઓ—પટરાણીઓ વચ્ચે ટીખળી નારદ ટંટો પેદા કરવા તો મથ્યા પરન્તુ કાબ્યા નહીં એ દર્શાવતાં કાવ્યમુકેતકો દલપતરામે લલકાર્યાં. આકે પટરાણીઓના જુદા જુદા પ્રશ્નોના શ્લોકાન્ને આવતા એકાદ અનેકાર્થ શબ્દથી જ ઉત્તર આપતા અને વળી નારદચક્રાબ્યાં સત્યભામા કૃષ્ણને પોતા પ્રત્યેના વહાલને પુરવાર કરવા ન બોલવાનું જણાવે છે ત્યારે બીજા જુદા જુદા પટરાણીઓના પ્રશ્નોને જુદી જુદી ચીજો તરફ આંગળી કરીને ઉત્તર સૂચવતા શ્રીકૃષ્ણનું એમાં વિનોદગર્ભ ચિત્ર હોય છે. ક્રોધર્ષને દલપતરામની ગૂઢ શક્તિઓની ઝલક વર્નાઈ ગઈ. એ તેજસ્વી બુદ્ધિ, એ બાવનાભયુક્ હૃદય, એ પ્રૌઢ નિર્મળ મુખભાવ, એ ઘેરો મીઠો ઠંઠ, સમગ્રવદની એ કુશલ છટા, વસ્તુપસંદગીની એ સમુચિત દષ્ટિ, અનુભવની એ સમૃદ્ધિ, પ્રથમ પગિયે પણ જીંડેજીંડેથી ઉછળી આવેલી વિનોદની એ આહ્વાદક ડાપ, એ સ્વરથ સંસ્કારી વિનય, એ હિમંગ,

—દલપતરામ ક્રોધર્ષની નજરે વગી ગયા.

ક્રોધર્ષ પૂછ્યું, ‘પગાર શુ લેશો?’ દલપત વદનાર્થથી નીકળ્યા ત્યારે દિનકરરાય લલિયા લેખે સ્વતંત્ર નિર્વાહ ચલાવતા થયા હતા. પોતાને શિરે પત્ની મૂળા મા અને એક પુત્રી રાયકુંવર સિવાયની અન્ય કોઈક જવાબદારી ન હતી. પ્રથમ વાર અમદાવાદ સંસ્કૃત બાણવા આવેલા ત્યારે જ ઘર-મિલકતના ભાગ તો બે ભાઈઓએ વહેંચી લીધા હતા જ. માતા પણ પિતાને પગથે સંસાર તણ ગયાં હતાં. જીવન શાહજીને શોભે એવું સાદું અને સંતુષ્ટ હતું. અમદાવાદ જેવું નગર અને પ્રતિદિન ગોરા સહેલ્ય અધિકારી માનપૂર્વક તક આપતા હતા, તેડું આપતા હતા. દલપતરામે વિચાર કરી ક્યું કે ‘સવાસોએક આપો તો હીંદ!’ ક્રોધર્ષ ચોંટી ગયા. એમણે નિખાલસપણે પોતાની શક્તિની મર્યાદા દાખવીને ડરનાં ડરનાં સવિનય વીસ ડપિયાનો દરમાપો સૂચવ્યો. દલપતરામે સવાસો સૂચવ્યા હતા તે વર્ષ દિસામે! ક્રોધર્ષસાહેબે વીસ

હજી તે મહિનાને હિસામે' એ નિરાગી સરકૃતિઓના તરંગોનું એ મિચન હતું. દલપતરામે દુભાષિયા બોળાનાથ દાગ ખુલાસો કર્યો. બોળાનાથે પણ ફોર્સને આ દેશની વ્યવસ્થારીત સમજાવી. ત્યારે મુક્ત ચર્ચ કરવા દલપતરામ હવે ફોર્સના ઇતિહાસભોમિયા અને કવિતાગુરુ સેખે વીસ રૂપિયાના એ જમાનાના આર્થિક દરમાયે વડવાણુ તથા અમદાવાદનિવાસી થયા.

દલપતરામ અને ફોર્સનો યોગ વિધિનિર્મિત અમદાવાદ હોય એ તો પણ અતિઉક્તિ નથી. ગામનંતો પરદેશી પ્રજાના સુશિક્ષિત ઉમરાવ પ્રતિ નિધિ સભો એતેફ્રાન્ડર મિન્ચો ફોર્સ' એ મધ્યમાવીન સૌરાષ્ટ્રના પ્રાક્ષણત્વથી અગ્નિ ધરધરાઉ બજારવાળા અને અભિચ્ચન દલપતરામ નાજ્યાભાઈ ત્રવાડી અન્યોન્ય પૂરક ગ્રેડ નીવડીને નવા ગૂંચરાતના સંગ્રહસર્જનમાં સદયોગી બન્યા, મેટુરિમ-સુમેળને અખડિત તાનણે ગૂંથાઈ રહ્યા, એ અર્વાચીન ગૂંચરાતનો એક સુખ-વિધિભોગ જ છે સવાગના બે એક દનામના શિક્ષણે એ બંનેના સદપ્રવાસોની પરસ્પરા નિર્મો અને એમાંથી સર્જાઈ ગૂંચરાતની અનેક સામગ્રિ પ્રવૃત્તિઓ. ફોર્સ દલપતને અર્વાચીનનામાં દોષો દલપને ફોર્સને આપણા દેશની પ્રજાજીવનની વારીમાં ફેરવા બંને વિદ્યાનુરાગી, બંને સોમદિનેરી, બંને ઇર્ત્યવપરાયણ બંને બાવનાનિર્લભ્યો બંને માનવતાસભર એ સદયોગ જેવો સર્જક થયો તથા જ સર્જક પણ થયો.

ફોર્સની ગ્રેજુઆ, સદાયથી કવિ દલપતરામને ન્દાનાસાન કહે છે તેમ જીવનની દિશા જડી મર્ડ ફોર્સનો અભિપ્રાય. અને ગૂંચરાતનો અસ્ત-વ્યસ્ત અને ગ. નીચાગ્રજો તમ જૂ. ૧૧ મધ્યમકારોમાં જ પેતા ઇતિહાસ એકગુને સકલિત રંગી જગત સમજાવવાનો દલપતરામ એ અભિપ્રાયને સફળ કરવા પ્રયત્ન કર્યા અમદાવાદમાંથી 'કુમારપાળરાસો' અને 'વરુપાલ-જાણરાસો' ગેજ ૧૦ તેમજ સોજીડી પ્રામદ્રક, મૂળી, વડવાળ, એમ ઇતિહાસની સામગ્રી એકત્ર કરવા ત્યારે ગૂંચરાત 'અમ-પરિચિન્ના

મણિ,' 'શ્રીમાળનો રાસ' 'શ્રીમાળપુરાણ,' 'પ્રમન્ધચતુર્વિંશતિપ્રમન્ધ,'
સોતકી વાધેના વગેની કથા, 'રત્નમાળ,' 'પૃથુરાજરામે,' 'શત્રુઘ્ન-
માહાત્મ્યપ્રમન્ધ,' અને 'દ્વાયાત્રય' સમા જૂના ઐતિહાસિક આધારરૂપ
પ્રમ્થો ધીમે ધીમે દલપતરામે અને ત્ર પર્યટનોમા તેમ ફોર્સ સાથે ફરી-
ફરીને મેળવ્યા સમ્રઢનું કાર્ય મોટે ભાગે દલપતનુ છે, એ ન્હાનાનાનનુ
કથન સ્પષ્ટ જ છે.

ફોર્સે જનિ દલપતરામના સહયોગના પ્રાગ્ભિદ આ વર્ષોમા જ
'રાસમોગા' પ્રગટ કરી ફોર્સની આય વિના, એમની પ્રેરણા વિના
દલપતરામના જીવનનો આ મહાન પુરુષાર્થ કયા હોત ? દલપતરામના
કુશન સહૃદય શ્રમ વિના ફોર્સનો આ અપૂર્વ યશસ્વી પ્રમ્થ કયા હોત ?
એ ક'પનાઓ જ નિરર્થક છે, નિધિનિર્મિત હતું એ.

દીવે દીવો પ્રગે તેમ ફોર્સ દલપતરામનુ આ સહકાર્ય પીછ
અનેક શુભ પ્રવૃત્તિઓના મડાણમા નિમિત્ત બન્યુ લોકહિતૈષી ફોર્સને
જૂના પ્રમ્થોની પ્રાપ્તિ સાર્વજનિક લાભ પ્રેરે એ અભિનાય જાગ્યો અને
એના પ્રમ્થાનયના સ્વપ્રમાથી આજની ગૂજરાત વિદ્યાસભા અને તે
જાગની ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની રચના થઈ. ઇતિહાસના
સ શોધન મ પ્રહમા તેમ સોસાયટીની સ્થાપનાના મ ગના જમા પણ જવિ
દલપત સહાયકરૂપે પાળળ ગયા. દેશના કેટલાક ભાગમા વિદ્યોત્તેજનના
ધ્યેયને સામર ટરતી આવી સ સ્થાઓનું દષ્ટાન્ત ફોર્સે સમક્ષ હતુ ગોગ
અધિપતીમ ડળના સક્રિય સહનાયી ઓગણીસ અગ્રેજો અને એ-
ગૂજરાતી (૨૧ સા ભોગીનાન પ્રાણુનન્નમદાસ)ની સોસાયટી ગ્યાર્થ

ગૂજરાતી પ્રજામા વિદ્યાપ્રીતિ પ્રસરે, એના ભાષા-સાહિત્ય નવ
પદ્ધતિનિત બને, એ આશન સ્થાપીને ફોર્સે ૪ સ ૧૮૪૮મા જ ગૂજરાત
વર્નાક્યુલર સોસાયટી સ્થાપી અને એનુ મ ત્રીપદ પણ ધારણુ કર્યુ ફોર્સે
એકાદ વર્ષ અમદાવાદમા આ કાર્યના જાણે શ્રીગણેસ માડવા પૂગતા જ
રહ્યા અને પછી તે ગૂજરાત બદાગ અને ગૂજરાતભગમા મથગે સ્થગે જવુ

હજી તે મહિનાને દિવાળી ! એ નિરાળા સમૃદ્ધિઓના તરંગોનું એ મિલન હતું. દસપતરામે દુભાવિયા બોળાનાથ દાગ ખુલાસો કર્યો. બોળાનાથે પણ ફોર્સને આ દેશની વ્યવસ્થા સમજાવી. તથે મુકા થઈ હજી. દસપતરામ હવે ફોર્સના ઇતિદાસભોમિયા અને દવિતાચરુ લેખે વીસ રૂપિયાના એ જમાનાના આકર્ષક દરમાયે વડવાણ તથા અમદાવાદનિવાસી થયા.

દસપતરામ અને ફોર્સને યોગ વિધિનિર્મિત ચમકાવ હતી એ તો પણ અતિવિક્રિત નથી રાજકોતી પટ્ટેરી પ્રજાના સુચિસિત જિમરાવ પ્રતિનિધિ સમે એતેજાનર દિવ્યોક ફોર્સ અને મધ્યકાલીન સૌરાષ્ટ્રના બ્રાહ્મણત્વથી અંકિત ધરધરાડે બાણતરવાળા અને અકિચ્ચ દસપતરામ ડાલાભાઈ પવાડી અન્યોન્ય પૂરક-પ્રેરક નીવડીને નવા ગૂજરાતના સરકારસર્જનમાં સહયોગી બન્યા, કોટુખિક મુમેળને અખંડિત તાંગણે ગૂઢાર્થ રચ્યા, એ અર્વાચીન ગૂજરાતનો એક મુખ્ય વિધિયોગ ત છે. સવાળા બે એક કલાકના સિદ્ધિએ એ બંનેના સદપ્રવાસોની પરમ્પરા નિર્મી અને એમાંથી સર્જાઈ ગૂજરાતની અનેક આંકાગિક પ્રવૃત્તિઓ ફોર્સે દસપતરામે અર્વાચીનતામાં દોષાં, દસપતરામે ફોર્સને આપણા દેશની પ્રજાજીવનની વાડીમાં ફેરવ્યા બંને વિદ્યાનુગમી, બંને ભોલદિનૈરી, બંને કર્તવ્યપરાયણ, બંને બાવનાનિહ અને બંને માનવતાસભર. એ સદયોગ જેવો સદા મયો તેવો જ સજ્જ પણ થયો.

ફોર્સની પ્રેરણા, સદાયથી કવિ-દસપતરામને ન્દાના પાપ ક્રેદે છે તેમ જીવનની દિશા જડી મઠી. ફોર્સનો અબિલાણ દત્તો ગૂજરાતનો અન્ય વ્યવસ્થા અને ગદી-ચાલણે તેમ જૂના પ્ર-અર્જારોમાં જ પોતે ઇતિદાસ એકમુત્રે સંકેમિત કરી જમન સમજા ધરવાનો. દસપતરામ એ અબિલાણને સજ્જ કરવા પ્રેરણ થયા. અમદાવાદમાંથી 'દુમારપાત્રગમે' અને 'વરુપાત્ર-નેજાપરાસો' જેવાં એક જ સર્જકોની, પ્રાંતિકા, મૂળ, વડવાણ, એમ ઇતિદાસની સામક્ષે એક કરવા નેએ શુભલ 'પ્રમ-વિન્યા-

ફોર્સ દનપતની હૃદયગ્રન્થિ ગાઢ થતી હતી જેથી સાથે ખભાન
 રૂને મુખર્ધ જાય છે. સ ૧૮૫૦માં મુખર્ધમાં પણ જુનાનિયાઓ
 અગ્રેજ પ્રાધ્યાપકોની ગ્રેગ્યુલેર શિક્ષણ સુધાગના ક્ષેત્રે આદાનન
 ચનારતા હતા. ગ્રન્થાશાળા, સગ્રન્થાપના, આદિમાં પાઠ્યશાળા,
 મદ્રાસપટ્ટ, ગૂજરાતના તેજસ્વી દિન્દુ વિદ્યાર્થીઓ પ્રથમ એન્ટર અને
 પછી બિજા બિજા મન્ડળ ગ્રન્થીને દાર્થ કરતા થઈ ગયા હતા. બેલગાડી
 અને વદાણમાં બેઠીને દનપતકુટુમ્બ ફોર્સકુટુમ્બ બેગુ મુખર્ધનો આ
 નવઉઘાડ અનુભવના આવી પહોંચ્યું. રામીનારાયણી મન્દિરમાં દલપત-
 ગમના મિત્ર ફોર્સ અમદાવાદ હતા ત્યારે મથેલા, દલપતગમનું
 નિર્ધારનીપણુ જાણતા સન્માનના ફોર્સ આ મુસાફરીમાં તાપીના
 બાગ આગળ ખાગવાઓની તાડી નથી ગ્રન્થીમગતા, દનપતરામને નગ્ર
 આરતા જોઈને પડીથી તો નિષ્ક્રિયથી રજનાડાની રામજણીઓની
 નાયમિજનસમા પણ ફોર્સે જવું બધું દરેલું. વાત એટલી
 ફેનાઈ કે ફોર્સ દનપત સગે ગ્રામીનાગયણી બની ગયાની સોદ
 બ્રમણા નિનાગના ફોર્સન જાહેર શિખર ગોપવા પડેલા. બદલી
 અગાઉ દોઢે માસ ફોર્સને બગતે દલપતગમ મુખર્ધનિવાસી અને
 તેય સદકુટુમ્બ અને ફોર્સની સૂરત બતી થતા ત્યાય વરસ સના
 ગમ સાહેબ બેગા જ નહે, ઘરોમે તો એવો નધે કે તમના કુટુમ્બને
 નળતી સવનતોમાં દનપતકુટુમ્બનો પણ બાગ પાડે અને મેનામીદાર્થ
 કે ગ્રન્થી દનપત સનાનને ગીઝવે,—એ સર્વ દનપત ફોર્સના હએ
 વોના સાન્નિધ્યનુ હૃદયગમ મેત્રીદસ્ય ગમે તમ છે સૂરતથી મન્દાર્થને
 અમદાવાદ જિલ્લામાં અને પડીથી મલીનારા વિસ્તાનમાં ફોર્સની
 બતી થઈ ત્યારે ય દનપત સાહેબની માથે ન્હા ર્યા એ પ્રનામે
 વેગા ફોર્સની દનપતગમ પ્રત્યેની સકેન પ્રીતિ અને પ્રમગાએ
 પ્રત્યમ થાય છે. અમદાવાદમાં પ્રથમથી જ દવિને દવિતાદાગ અન્યને
 ગીઝરી ધનપ્રાપ્તિ અને પગિચ્યદિની તદ્દ ફોર્સે ખુશીથી આપેલી
 હવે ગ ૧૮૫૨માં દનપતનામને મોખરે ગ્રન્થી તેમની દદર ફોર્સે

પડ્યુ એમને એક અધિકારી લેખે પરંતુ જન ની વતસનતા ફોર્સને
 હેથે બિડી હતી. ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી માટે વેતોબી ફાંડમાંથી
 અર્ધી રકમ જુદી ગ્યાનનાર અને તેથી ય વિશેષ તો શિયિલ થતી
 સોસાયટીના ડગતા પાનામાં અખૂટ શક્તિ ગ્રસ પૂગના દસપતરામને
 પોતે જ અપાવેની સગારી નોખરી તખવી સોસાયટીમાં લગભગ
 પચીસ નોંં સુધી સ્થિર થવામાં પ્રેરણા પ્રેક્ષાદન અર્પાને સોસાયટીને
 ચિરંજીવ ન્દનામાં ફોર્સ, સોસાયટી અને તે દ્વારા ગૂજરાતનો સાચો
 નેતા થયો. એ સોસાયટીને સદ્દર ખરવામાં લગભગ બે એક હાથમાંની
 મેવા અર્પા ટી બી કુટિસે અને એ જ મત્રીપ. પછીથી ભોગવનાર
 રા બ ગોપાળ હરિ દેશમુખ અને રા સા મહીપતગમ નીમ ઠે
 ન રોર્જ સીનડ, રા સા ભોગીનાન એમ એથ રફોટ સમા મોસા
 યીના મત્રીઓ. તેમ રા મગનનાથ વખતચદ, ૧ મગનાન શાસ્ત્રી ૨
 રણુકોડગમ ઉદયરામ ૩ સમા સદમત્રીઓની સેવા પશ્ચ રમગણીય
 ખરી પરંતુ સોસાયટીના મૂળ રોપનાર અને તેની સબાગ મેનાર
 ફોર્સ એ પોરનાર અને સફળ બનાવનાર મર્ટિસ તેમજ એ બેઉને
 અગ્રગ અને પછીથી તો અગટ પશ્ચ દવનબગની સદાન ધરના
 દનિ દસપતગમ નાઈ તો સોસાયટીનું પગમ ગોગન જ છે

મોસાયટીની ગ્યાપના પછી તરત જ પુગન તથ, વન્યાસાગા
 આદિની વ નાઈઓ પશ્ચ રોપાર્ક દિમાબાર્ક નગરગેડ અને ગેડ બી
 દગ્કુવગ સમા ધનાઓની લદમીને સાડેબો ૥ પ્રેક્ષાદને દસપતરામ
 ઠવિએ આ પ્રતિષ્ઠાના ક્ષેત્રોમાં વાગી શિનાધાપનું છાપખાનું બો
 'વગતમાન' (જનનામાં જાણીતું 'સુધવારિયુ') અને પછીથી 'સુદિ
 પ્રકાશ' પશ્ચ અગટ થયા મોસાયટી દસ્તખની એ પ્રતિષ્ઠાએ ગૂજગારી
 જનનામાં નવું વાનાવગ્ચ મસાધુ ફોર્સ અને દસપન આ સર્વ
 પ્રયોગ સાથે દના

યોગ્ય છે. સૂરતનો એક પ્રસંગ નોંધવો જોઈએ. ફોર્સની બદલી થતાં પાછળ રહેલા કવિ તેઓના બંગલાનું રાચરચીકું એક નાદાર નવાખી 'નખીરા'ને આપે છે ! કવિ એની નવાખી જાણે છે, નાદારી નહિ ! એનું નાણું તો પાછું રાનું જ આવે ? દલપતરામનો આ ખીન્ને વ્યવહારમાંની નિષ્ફલતાનો પ્રમંગ છે. એક પહેલો પ્રમંગ 'અંગહિધારનો ઝંઘડો'ની પ્રેરણા આપી ગયેલો ! દલપતરામને કપાળે સ્વામીનારાયણી તિલક તો રહેતું જ. એક વાર તે ન દેખાતાં ફોર્સને ચિંતા પેડી કે 'કવિ મુધર્પા !' ફોર્સે સલાહ પણ આપી કે જનવિરોધ કરી મુધારો ન આણવો. કવિ તિલક કરવું હિતાવળમાં જૂલી ગયા હશે; પણ ફોર્સની લાગણી સતત જાગ્રત જ રહેતી.

અમદાવાદ જિલ્લામાં અને મહીકાંઠા વિભાગમાં ફોર્સ તથા દલપતરામના સહચારની થોડીએક વિગતો લક્ષપાત્ર છે. બાવનગરના રાજવીએ કવિને ખરસોનું વર્પાસન બદલ્યું, સો રૂપિયાની ભેટ આપી, હમણી ધોરી આખ્યા અને રાજમહેમાનીનો અધિકાર પણ આપ્યો; રાજકવિપદ પણ ધર્યું તો ખરું પરંતુ દલપતરામને હો, "સાહેબ આપશે તો હું આપનો છું." વીરભગામ, વઢવાણ, લીંઝડી, ધંધુકા, પાલીતાણા,—દલપતરામ સાહેબ સાથે ક્યાં, ઠેરઠેર જંગમૃતિનાં ઠાવ્ય, બાપણો ક્યાં અને રાજ-મજનું સન્માન પામ્યા. વઢવાણ, વળાનાં રાજ્યમાન—ભેટ રૂબાં. 'દ્વાયત્રય'ની શોધમાં દલપતરામ ફોર્સ સંગાથે પાટણના અપાશરાઓમાં ફર્યા, જ્યાં ફોર્સને પુરતક સાટે ગામ માગનારો બાટ મળ્યો ! રિદ્ધપુર, કટોસજી, મોરેરા, ખેરાજી, દાંતા, ધંડર,—એમ અનેક સ્થળોએ ફોર્સની સાથે મુસાફરીમાં રહેલા કવિને ચાર સવાર મળતા એ ય નોંધવું ઘટે. એક વાર આશ્રય ઝંખના દલપત ગુજરાત આખું પગપાળા ખૂંદી વળના દતા; હવે બાવનગરનરેશે બેસેલી મારાઝમણીમાં ફરતા 'સાહેબના કવિ' વઢવાણમાં મેડીઓ—પોતાની તેમ નાનાભાઈની ય—ચમ્પાની સહે છે. દલપતરામે ફોર્સ સાથેના આ મુખ્ય અને પ્રવૃત્તિપૂર્ણ સહપ્રવાસની ધાંત્રી વિગત જાને જ

કરાવી પ્રવાસમા કવિનાં ઉતારા અને બોજનાદિની વ્યવસ્થા જાને જ
જોઈ છે અને વિશ્વાસની જવાબદારી તેમને જ મોપે સમાજો.
આખ્યાનોમાં દેવિ દ્વપતરામની શક્તિઓને પ્રગટ ઉત્તેજન અર્પે.
ગૂજરાત સૌગંધમા ધૂમના ધૂમના બૂવા-ડાકણના ઝિંસાએ તેમ રાવણ
અને રાસડાઓમાથી પ્રતીત થના લોકજીવનના મર્મ સમજવા ફોર્સ
કવિને સાથે જ ગળે દ્વપતરામ પણ ફોર્સના મનોરથ સમજીને
ઉત્સાહ અને નિષ્ઠાપૂર્વક "હું સાહેબનો છું" કહેના ફોર્સની પડખે
જ રહે સૂરતમા સુધાર્ણના વેગની લોચણવળ વેળા સરકારે ફોર્સને
સોપેની ખાસ હામગીરીમા, દ્વપતરામ કવિ દુર્ગાગમ મહેનાજીને સાથે
રાખીને સૂતની ગેરીએ ગેરીએ શહેરસુધારણાનું હિલોધન કરીને સદાય
અર્પે. અન્યોન્ય સમભાવે દ્વપતરામ અને ફોર્સ આદર્શ મૈત્રી સર્જી.

ફોર્સ દ્વપતરામ સૂતનિવાસ યાદગાર નીવડો છે દુર્ગારામ
અને દ્વપતરામનો સમન્વિત ત્યા હિલમળો. પગલેગારમડગીની
કેશવિરોધી પ્રવૃત્તિમા ગસ લેતા મહીપતરામ પણ દ્વપતરામને અડી
પ્રથમ જુએ જાણે છે નર્મદ પ્રિ દ્વપતરામ પ્રત્યે દેવ આશ્ચર્યથી અને
દર્દિ દુર્લક્ષથી આ વેળા જુએ છે, અને તેમની કવિતા સામગ્રે છે *
ફોર્સ સાથે રહીને સૂતમા દ્વપતરામ સૂરત આકાશીમી સમા અને
પુનઃકાલ્યાદિ પ્રવૃત્તિઓ ખેડી, એટલું જ નહીં પણ એમનું સ્વહેલીની
હિમાયત કરતું કાવ્ય 'દુર્ગાખાનની ચડાઈ' પણ અડી રચાયુ અને
લનમરાયુ ખીજ કેટલીક મદરવની ગણ પદ્યકૃતિઓ પણ એમણે
સૂતરાસ સમયે જ રચી છે સૂતથી વિદાય લેતી વેળા દ્વપતરામનું
સૂતની પ્રગલ્ભે જડુમાન થયું. સૂતમાથી જ દ્વપતરામ દ્વાગ નવીન
ગૂજરાતી મરિતાનું પ્રથમ દર્શન મૂજગતે અનુભવ્યું એ ન્દાનામાવ થયન

* "દ્વપતરામ કવિ સુરતમા હતા અને આશિથી (૧૮૫૧) હું એને
ઓળખતા કે આ દ કવિ છે—નહીં એવા કહક આશ્ચર્યથી તેની તરફ હું
એતો ખસે, પણ કોઈ દહાડો તેની ખસ ગયો નથી તેના ઓળખાખની
કહ મરજી થયેલી જ નહીં" —"મારી દક્ષીણ," પૃ ૪૦ (નર્મદ)

ગૂજરાતીમાં કવિ માન્યભાષણો આપતા થઈ જાય છે. ગૂજરાતી કવિતા અને કવિઓનો પરિચય સેવાની ફોર્મ્સની ઇચ્છા સદા ય જાગ્રત હતી ઇતિહાસનો અને વિદ્યાનો એનો જીડો અનુરાગ પણ એમાં દારણુરૂપે દશે ઇડગમાં દિવાળીના દિવસોમાં કવિઓને ફોર્મ્સ આમ તથા આપે છે, એઓને સમભાષથી સાબળે છે અને બક્ષિસો પણ આપે છે. ૫૬૨-વીસ કવિ ગઢવીઓ એ સમેનનમાં આવેલા ઇડરના ગાજવીએ મહેમાની કરેલી તેમની અને 'સાહેબે' બક્ષિસો આપેલી દનપતરામ 'કવીશ્વર' એમાં સૂત્રધારરૂપ છે તમને ઇડરરાજ વર્ણસન અને રાજમહેમાનીનું માન બંધે છે. ઇડરનું એ કવિમિતન ફોર્મ્સના જીવનની એક યશ-લગી છે, 'કવીશ્વર'ના જીવનની એ-ધન્ય પળ છે, 'દર્શનસંવિલાસ'ને સ્વરૂપે ગૂજરાતી નિતાના રસિયાઓનું સદાનું મનરંજન છે.

ઈ સ ૧૮૪૮માં ફોર્મ્સે દલપતરામને ૪૬નાજીથી બોનાવીને પોતાના ભોમિયા મિત્ર ધ્યા ત્યાથી પોતે ઈ સ ૧૮૫૪માં ઇંગ્લંડ રજા પર ગયા ત્યાં લગીની આ ટૂંકી મ્થા એક રીતે એ બેતની મેત્રીની અને ગૂજરાત સેવાની એ-સળગ કથની સમાવી લે છે. પછી ફોર્મ્સ પાઠા આવ્યા, ગૂજરાત સૌરાષ્ટ્ર મુબઈમાં રહ્યા, દલપતરામને બોનાવીને મહેમાની કરી, ૧૮૬૫ના શેરમજરના વટોળિયાએ સાધુચરિત્ર કવીશ્વરને પણ બે આ અને તેમના ધરને પડતુ તથાઈ જતુ અટકાવવાની ફોર્મ્સે માંગીને બિહાનેથી પણ જખમ સફળ કોશિશ કરી,—એ સર્વમાં હિબયનો રનેહ તત્તુ અખડપણે જાચ થાય છે. જો કે તેમનો સાચો રથૂન સહચાર તો ફોર્મ્સ પહેલી વાર ઇંગ્લંડ જાય છે, ત્યાંથી જ અટકતો જણાય છે.

પરેશ જતા પૂર્વે ફોર્મ્સે મહી હામાં સારે રા ગપ)ને દરમાએ નિને સગી નોખરી અપાવી હતી. ફોર્મ્સે ૫ દેશમાં દનપતરામની સહાયથી એન-રેલી ગૂર્જર ઇતિહાસની સાગ્રીઓમાંથી 'મસમાળા' ગ્રંથી અગ્રે પ્રસિદ્ધ ગી નિએ તમને તના 'દયાત્રય'ની પ્રત મોખરી આપેલી. સાગમા ૧૨૩ની ગ્રના નિએ તાચયાનાડી ગ્રના એક ગેગી

સખી કે નાણાની કોથળી, મોગી અને નરસા પિપ્પોન સાથે મુમાશરી
 દગ્તા રોમ્સ વટેમાર્ગીઓ સાથે ગૂઝગાતીમાં મીઠાસથી તેમના યુવન
 વ્યવહાર વિશે વાતચીત કરે છે, ગણુવગડે બાર હિનાગનાગની નાહ જોતી
 કોઈ બાઈને માથેથી બાળ પશુ ઉતારે છે, અમાશ્રી યાત્રામાં પોતાના
 હાથ નીચેનાઓને કુદુમ્મ જોનારી લારવાની જોગવાઈ કરી આપી
 સઘની જેમ યાત્રા દગ્વા હો છે, વેદ ન ડગવાય તેની દેખરેખ જાતે
 નામે છે, રંગવન ન થાય માટે નાણા ચૂકવવાનું દલપતગમને જ સોપે
 છે, અને કોઈ જૂમ્મ્યા બાહ્યણની ફુદંગાથી દાઝીને પોતાના પગાગના
 અમુક ભાગમાંથી સદાનુ સદાનવ રાડ કરે છે આવા સમજાતની
 દલપતગમને ઓથ હતી દલપતગમમાં સમિત હતી, મહત્તામક્ષા હતી,
 સમ્યક્ હતી યુવનના ગજમાર્ગ પર આવી પહોંચતાં તેમને વિનમ્ર
 ન થયો.

ઈ સ ૧૮૫૪માં ફોર્મસ લામી ગજા બર્ડને પોતાને નવન ગયા લા
 લગીમાં ફોર્મસ દલપતની અનેકઅનિય અને પ્રવૃત્તિઓ ગૂઝવાનુગણીતી
 ચર્ચગર્વ હતી જાને સાણા સમજાનો હતા અને મધુગતા જાનેની ગોગો
 વહેતી તેથી તેમની અભિયાયાઓનુ વાવેતર સર્વન અનુકૂળતા વધુ
 તેમની પ્રવૃત્તિઓની સૌખ્ય ગૂઝગાનબગમાં વ્યાપી અર્ધ. તેમની દો
 વણીમાં સહુની શ્રદ્ધા રિશ્તો શર્ધગર્ધ

ફોર્મસ અને દલપતના મહવાસ અને સહવાગના ઓર રિશ્તો દૃષ્ટાન્ત
 વિનાનુ એનું ચિત્ર અપૂર્ણ ગદે તેમ કે એ ઘટના તે ક્રિડામાં ફોર્મસ
 ગેગવેતર અને દલીશ્વર દલપતનામે મિરદાવેનો દલિઓનો મેગો નજર
 અને સરદાર બારાના અધ્યયનમાં પશુ સ્વામીનાગણુ મંપ્રદાર
 સગાઈની કેટલીક છૂટી દલિના, 'બાપત્તી પીપર' સમી વતનવત્તાની
 અને 'અગઉધાગનો પ્રપડો'ની અનુભવગનિત દલિના, દલપતગમે
 ગૂઝગાતીમાં રચી હતી જ ગોમ્મની મીરી સૂચા અને ગેગણાએ
 દલપતગમ દલે ગૂઝગાતીમાં અવિગ્ન ગણ પલ રખાણે કે જાય છે

ગૂજરાતીમાં કવિ ડાંગરભાષણો આપતા થઈ ગય છે ગૂજરાતી કવિતા અને કવિઓનો પરિચય સેનાની ફોર્સની ઇચ્છા સદા ય જાગ્રત હતી ઇતિહાસનો અને વિદ્યાનો એનો ઊડો અનુરાગ પણ એમાં ડારણુડપે રશે ઇડંગમાં દિવાળીના દિવસોમાં કવિઓને ફોર્સ આમ તણુ આપે છે, એઓને સમભાવથી સાબળે છે અને બક્ષિસો પણ આપે છે પદર વીસ કવિ ગઢવીઓ એ સ મેનના આવેલા ઇડંગના રાજવીએ મહેમાની કરેલી તેમની અને 'સાહેમે' બક્ષિસો આપેની દલપતરામ 'કવીશ્વર' એમાં સૂત્રધારરૂપ છે તેમને ઇડરગજ વર્ષોસન અત રાજમહેમાનીતું માન બેસે છે ઇડરનું એ કવિમિતન ફોર્સના જીવનની એક યશ-લગી છે, 'કવીશ્વર'ના જીવનની એક ધન્ય પળ છે, 'ફાર્મસવિલાસ'ને સ્વરૂપે ગૂજરાતી કવિતાના રસિયાઓનું સદાનું મનરજન છે

ઈ સ ૧૮૪૮માં ફોર્સે દલપતરામને વઢવાણથી બોનાવીને પોતાના ભોમિયા મિત્ર કર્યો ત્યાંથી પોતે ઈ સ ૧૮૫૪માં ઇંગ્લંડ રજા પગ ગયા ત્યાં લગીની આ દ્રુષ્ટી કયા એક રીતે એ બનેલી મૈત્રીની અને ગૂજરાત સેનાની એ-સગ ગ કથની સમાવી તે છે પત્રી ફોર્સ પાછા આ યા, ગૂજરાત સૌગંધ મુબઈમાં રહ્યા, દલપતરામને બોનાવીને મહેમાની કરી, ૧૮૬૫ના શેરમજરના વંટોળિયાએ સાલુચરિત કવીશ્વરને પણ બે આ અને તેમના ઘરને પડતુ તણુઈ જતુ અટકવરાતી ફોર્સે માગીને બિઠાનેથી પણ જાગ્ર સફળ કાશિરા મરી,—એ સર્વમાં ઉભયનો મેદ તતુ અખડપણે ગોચર થાય છે બે કે તેમનો સાચો રથૂન સદચાર તો ફોર્સ પહેની વાર ઇંગ્લંડ ગય છે, ત્યાંથી જ અટકતો જણાય છે

પગેરા જતા પૂર્વે ફોર્સે મહીમામાં સા રે ગ ગપ)ને દરમાયે મિને સગમરી નોકરી અપાવી હતી ફોર્સે ૫ દેગમાં દલપતરામની સદાયથી ગેમ્ત ગેવી ગૂજર્ ઇતિહાસની સાગ મીગોમાથી 'ગસગાગા' ગી અને પ્રમિદ મી કવિએ તમને તસ 'આગ્રા'ની પ્રત મોની આપેલી સા ગમ્ત રુની ગા કવિએ તાલવાના મના એ ગેગી

સાઈ બદ્ધગરને ઊઘાડો પાણો, બાળવિનાહનો સ્પર્ધાનિયન્વ લખીને
 ઇનામ મેળવ્યું, ફોર્મ સાદરામાં સ્થાપેલી તાત્કાલિકરોના કુવરોની
 શાળાની સજાળ રાખી, અમદાવાદની હાઈસ્કૂલના મુખ્યશિક્ષક અને
 ગૂજરાત વનોકીયુવર સોસાયટીના મત્રી મી કટિંસના આમત્રણથી
 'રાજરિલાબ્યાસ' કાવ્યવ્યાખ્યાન અમદાવાદની સભામાં વાંચી
 બતાવ્યું.

અમદાવાદમાં ગૂજરાત વનોકીયુવર સોસાયટીની આર્થિક ગિચિતિ
 અને પ્રતિષ્ઠા પણ ડગની ચડી હતી તેની પ્રવૃત્તિઓનું સંમાનન એકધારું
 રહ્યું ન હતું કટિંસની મૂઝવણને ઇંગ્લેન્ડ ગયેના ફોર્મ્સ દ્વારા સગારી
 નોની છોડવા નારાજ દલપતરામને હાથે સોસાયટી પ્રત્યે મમત્વ તો
 હતું જ. ફોર્મ્સની મીઠી આગા આની અને કવીશ્વર દલપતરામ
 ઈ સ ૧૮૫૫ના જૂન માસથી સોસાયટીના મદદનીશ મત્રી નિમાયા.
 હિતેશ્વર સરનારી વડાને એ ન ગમ્યું, પગ્ન ગૂજરાતને રાજી રાખનાનો
 ખીજો માર્ગ પણ ન હતો.

સોસાયટી, એનું મન્થાનન, એનું મુખ્યપત્ર 'શુદ્ધિપ્રમાણ' તૂટું તૂટું
 થતા હતા સ્થાપનામાં હાથ આપનાર કવીશ્વર દલપતરામને હાથે જ
 એને ઉભાગાનું કટિંસને સમ્મ લાગ્યું શ. ૩૦)ને દરમિયાને દલપતરામ
 સોસાયટીમાં આગ્યા, આનતાવેત સોસાયટીની તિજ્જેરી અને એની
 'શુદ્ધિપ્રમાણ' આદિ પ્રવૃત્તિઓમાં નવું ચેતન પ્રેર્યું. "મારા દેશના
 દલ્લાળ વારસે મે સરકારી નો રી છોડી છે," એવું બહુર દગતા કવિ
 ગોવિંદપૂર્વક લખે છે, "સોસાયટીના 'કવીશ્વર'ની જગો એ સરવથી
 મોટો દગલગે સમજીને આ જગો મે ટૂંક નરી" કટિંસનો ઉમંગ
 પણ 'શુદ્ધિપ્રમાણ'ને પાને વ્યક્ત થાય છે, "અમારા વાચનારાઓને
 બહુ ખુશીથી ખબર આપિયે હિયે જે કવીશ્વર દલપતરામ ડાળાભાઈને
 વનોકીયુવર સોસાયટીના આસિસ્ટન્ટ મેકેટરી તથા 'શુદ્ધિપ્રમાણ'ના
 ચોપાનિયાના એડિટર દરમિયા છે "

ફોર્સને સહારે દલપતરામ મોભો પામ્યા, અધિકાર અને લક્ષ્મી પામ્યા, 'કવીશ્વર' લેખે જ્યાં ત્યાં આનંદારાયા, ફોર્સને આદેશે જ દલપતરામે એ બધું તથા સોસાયટીની મેના સ્વીકારી. એ સેનાની સુનાસે આપણો આગણીસમી સદીનો ઉત્તરાર્ધ મધ્યમધી બીજો, તેમજ 'કવિનું' જીવન પણ કીર્તિ અને લક્ષ્મીથી મહિત બની ગયું. "મિત્રનચન અને દેશ ઉદ્ધારને ખાતર 'ગવસામ', 'ગવસામ' રહેતી દુનિયા તથા 'ખુદાવદ ખડેગર' રહેનારતી સોસાયટીની દુનિયાનો મીઠાગ થયો," એ નિ દલપતરામના 'આર્થત્યાગ'ને અપાયેલી અજલિ* સારી શ સાર્થ નથી ?

'કવીશ્વર' દલપતરામની જીવનકથાનીનો ત્રીજો ખંડ અર્ધથી જ શરૂ થયો. આપણે જોઈ શકીશું. ફોર્સમાહેમે અમદાવાદ તેજા અને લગભગ આઠેક વર્ષો લગી મગાથે ગાખીને એમને જાણીતા થયાં એ ખંડના દલપતરામના જીવનથી આ ખંડનું દલપતજીવન એ રીતે વિશિષ્ટ ગણાય કે અહીં દલપતરામ મનન રીતે પોતાની કાગિદી ધડે છે, સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ સર્જે છે, અને પોતાની નિશિષ્ટ શક્તિઓ વડે લગભગ એટલે હાથે સોસાયટીના સુદાનને સાચવે છે. એ જમાનામાં ગોગ સાહેબના મિત્ર અને સાહિત્યગુરુ તરીકે બધે ફરતા દલપતરામને માન મળેલું, હવે તેઓને તેમની શક્તિની સ્વતંત્ર પરીક્ષાના અવસર પ્રાપ્ત થાય છે અને તેમાં તેઓ પાર બીતરે છે

ફોર્સ અને ઈર્ટિસ બંને વિદ્યાનુગામી અને ગુણસુહૃદ. ફોર્સની રમિન્ટા અને પાઠિત્ય ધેગ, નો ઈર્ટિસમાં વ્યવહારુક્ષતા નિરોધ હતી પ્રારબમાં આનંદક એવું પ્રગટ પ્રેમસાદન ફોર્સે દલપતને આપ્યું, જાને જ સાથે ન્હીને મૂળગતમાં નિની કીર્તિ જમાવી ઈર્ટિમે પાછળ રહીને દલપતરામને આગળ ગાખ્યા. ઈર્ટિસની પ્રેમજ્વાળા મુલ્ય જોણું નથી વડોદરાના ખડેગર ગાયખવાડ, ભાવનગરના જસનન્તસિંહજી, અમદાવાદ

મુખર્ષના શેઠસોલાગરે દ્વારા સોસાયટીની પ્રવૃત્તિઓ તથા ઓની આર્થિક સ્થિતિ સદ્દર ઠગવાની યોજના અને દિશાદાખવણીમા દી બી કટિસની જુદી અને દષ્ટિ છે, પરન્તુ એના સમ્મુખ ઉઠેના તો દવીશ્વરની વાણી અને દક્ષતાની જ કમોગી હતી. નર્મદ જેટલુ એક નહાયે સાદસ દલપતગમે કરવાનુ ન હતુ, છતાં ઈ સ ૧૮૫૫મા પડુ પડુ થતી સોસાયટીને સ્થિર અને બબ્બ બનાવવા આવેના દનપતરામ સમક્ષ આવત ત દાર્શનિકતાનુ મૂલની નાખે એવુ ક્ષેત્ર હતુ જ.

અમદાવાદમા વિદ્યાભ્યાસક મહાશય * નિશાળ સ્વરૂપની કરાઈ તે વેળા કટિસના આમત્રણે દલપતગમ 'રાજવિદ્યાભ્યાસ' દાખ્યબાપજી આપી આવેના એ મહાશયે પુનર્જીવિત કરેલા 'જુદ્ધિપ્રકાશ'ને હવે સોસાયટીએ સ્વદસ્ત લીધુ સરકારી વહીવટની દીકા કરવાને દારણે અને પછીથી તો નિદાનગોનણીમા બિતરી પડવાને કારણે સગકારમા નેમ પ્રતિષ્ઠિત નગરજનોમા 'જુદ્ધિપ્રકાશ'નુ માન ઘટયુ હતુ સરકારી નોકર તરીકે કોખર્સને ય તેમા લખવાની સગકારે બધી કરેલી. પછી તો પુસ્તકાલયનું મમન પજી સોસાયટીએ ખાલી કરવુ એવુ સરકારે જણાવી દીધુ, કારણ સોસાયટીના મદાનમાથી તેના નોકરે બાબુની જેલમા તમાકુનુ પડીકુ કોઈ કદી માટે નાખ્યુ. કવિ દનપતરામે આવીને એ નામેશી અને એ પરવશતામાથી 'જુદ્ધિપ્રકાશ' તેમજ સોસાયટીને નિસ્પૃહ કાર્ય અને મધુર ક્ષિતકારક વાણીથી ઉગારી લીધા એટલું જ નહિ પરંતુ ઉત્તર્યાગામી પણ ન્યા નગરશેઠ દિમાભાઈ સાથેની કવિની મુનાકાતનું વર્ણન કવિએ આપ્યુ છે, એ જ નાદ રસિક છે તેમ એતિ દાસિ પણ છે 'અરે' સગકારી નોની છોડી તમે કરા આ પાપમા પડ્યા' તમે બહુ માણસ' તમને જુધવારિયુ કાવરો?' એવુ કહેતા દિમાભાઈ શેઠ અને બીજા ધનિકા ઉપરાત શિક્ષિતોમા પણ ધૈર્ય, નિઃસ્વાર્થ અને મર્તન્દુશયતાથી બીશ્વરે સોસાયટીના નામ આડેની

આખપ ટાળી, તેને તેજસ્વી બનાવ્યું. સોસાયટી સ્થપાવી એ કૃતતા ૫
સોસાયટીને પડતી અટકાવી પ્રતિષ્ઠિત બનાવવી એ ત્રીજું નિષ્કટ હતું.
કવિ એમાં પૂરું સાધ્યું પ્રાપ્ત કરે છે.

“આપણા દેશના સુધારા અર્થે” મારા તન, મન, ધનથી હું ખૂબ
મહેનત લેના ચાહું છું,” એવો પ્રામાણિક કોન આપતા દલપતરામને
જનવિશ્વાસ અને આદર મળતા ગયા. એમની કવિતા, એમના નિબંધ,
એમના નાટકોદિમા સ્પુટ થતી એમની ઐક્ય અને પ્રગતિની ભાવનાએ
સકુતુ લક્ષ સોસાયટીની પ્રવૃત્તિઓમાં વાળ્યું. હિમાભાર્ત નગરશેઠે
પુસ્તકાલયના રેનત ન મકાન માટે સાત હજાર બેટ આપ્યા અને ‘હિમાભાર્ત
ઇન્સ્ટિટ્યૂટ’ તૈયાર થયું હજારો રોડાણીએ ગ્રંથાશાળા માટે કવિને
શબ્દે પદર હજાર કાઢી આપ્યા નગરશેઠે કવિને અમદાવાદી પાવડી
બધાની સાદગાની ફોર્સરેથાપી શાળામાં ધનામસમાર ભમા નિને
તેકું મળ્યું હોપસાહેબના આગ્રહથી સુપસિદ્ધ હોપનાયનમાળાની
કવિતા કવિ પાસે જ લખાવાઈ પ્રાચીન ગૂજરાતી કાવ્યોના સ્પષ્ટાદનતુ
ત્રીજું હોપદ્વારા મુબઈ સગકારે ‘-વીશ્વર’ને મોખ્ય મુબઈમાં નર્મદ
સાથે કાવ્યસ્પર્ધા થતા બંનેની કવિતામાં વેગ—અમક આબ્યા મુબઈમાં
જાહેર ખાનગી સન્માનસમાર ભો થયા સોસાયટીના સહમત્રીપદની
પહેલી પચનર્ધીમાં આવું આવું થતું ગયું સોસાયટીને સદ્દર કૃતતા
કવિની કીર્તિ પણ નહું પ્રભાવ ધારે છે આ અગ્રસામાં પાચેક વર્ષોમાં
તો અમદાવાદની સગદારી પ્રવૃત્તિઓન કેન્દ્ર, કહેા કે ગૂજરાતની વિદ્યા
નિયત પ્રવૃત્તિઓનુ પ્રેરણાધામ, સોસાયટી નજી બની રહે છે
‘બુદ્ધિપ્રનાશ’ની લોકપ્રિયતા નિપગને વર્ષે નર્ષ વધતી જ જાય છે
દલપતરામ કવિ સોસાયટીમાં સરમરી નોખી ઠોડીને આવી ગયા હતા
ગૂજરાત જાણે એની વધાર્થ વિજયતુ હતું કવિઓને, અભ્યાસીઓને,
કનાકુતરના રસિદાઓને, સુધારેા ઝખતા સજ્જનોને, વ્યવહારનેપુરની
કેડીઓ બોળતા જનોને—સદને ‘બુદ્ધિપ્રનાશ’ના નખોએ અને
સોસાયટી ની ગ્રંથમાળાઓએ પ્રગતિકે મુ-કર્ષા

ઈ. સ. ૧૮૫૭માં જે 'મળવા' થયા—એ- દેશને ખળભળાવતો, ખીજો દનપત્રનું ધર ડગમગાવતો! ખીજો તે પત્ની મૂળીમા સાથેના ગૃહક્રોધ પડોશીને વાદે તીખા મૂળીમા ડાહ્યે ચડે છે અને દનપત્ર મૂળીમાનું દામ્પત્ય તૂટે છે દલપતરામે દાશીના સાથે નવો સસાર માણ્યો મૂળીમા પામે રહેતી દી રીઝોને વદરાણુ ઈર્ષાઈ પગથાવી દીધી 'મૂળીમા પિતૃ-સ્ત્રીમાં જઈ વસ્યા. દુ ખદ ઘટના છે એ બાળ દલપત્ર અને તેમના પિતાના દુ ખદ પ્રસંગ પરત્વે દલપત્રપક્ષે જ્ઞાત્ય ન્યાયની દાડી વગે ખરી, ત્યજતુ તીખા હેવાયેલા મૂળીમા સાથેના આ ઝઘડામાં દલપત્રરામ નિર્દોષ નથી જ લાગતા મૂળીમાને ત્યાગીને તેઓ આનન્દમુખાના દાશીના સાથે સસાર માડે, શાણા ધર્મપગથણુ દવીશ્વર દનપત્રગમ એમને આધારે રહેના મૂળીમા સામે આમ પુનર્નિર્મિત શબ વાપરે, એ ધનનામાં અવિશ્વસનો એ દુ ખદ અપવાદ પ્રસંગ છે કેણુ સ પૂર્ણ બની શક્ય છે? નિરૂપવાદ જીવન કોનું દરો?—એ પ્રશ્નો મીઠા છે, વસ્તુતઃ દલપત્રગમને આ પત્નીત્યાગ અને તેમનું આ ખીજુ લગ્ન તેમના વ્યક્તિત્વની છુતિમાં દુ ખદ અપવાદ જ છે મૂળીમા જૂદા રહેના દતા એ ધર બનાવ દરો ત્યારે દલપત્રરામ મિત્રસનાહે સત્તાનેને વદરાણુ 'હિપાડી જઈને' પ્ર બાવી પળ દે છે 'મૂળીમા સ્ત્રીમાં ચામ્યા જાય છે' દાશીના—ખીજા પત્નીનું સૌભાગ્ય દેકું નીચડણુ ધોળમના રેવાબા વેરે દલપત્રરામનું લગ્ન થયું ઈ સ ૧૮૬૮માં એમને પગલે મરિનું ધર વગ્યુ—વિમરણુ ગળ્યાય દવિએ અમદાવાદમાં ધર હતું. રેવાબાની મનાવેલીમાં ગૂંચનાતને દવિતાથી નરપત્તવિત કનાર ન્દાનાવાલ પજુ જન્મ્યા વિધિરેચિત્ત અર્ધી પજુ નોધણુ ધરે છે કે સૌથી મુખ્ય સૌભાગ્ય ગ્યુ મૂળીમાનું—નોખન વરનું દાશીનાએ તો મા. પાત્ર વર્ગ સૌભાગ્ય માગ્યુ રેવાબાએ બાવીસ વર્ષનું સૌભાગ્ય જોયું આ તો વિધિરેચિત્ત કે મનુષ્યનું વૈચિત્ર્ય! 'ધખીનું ધાયું ચાર' એણુ માનાવ પજુ જન્મ્યા શું!

દલપતકુટુંબવેનને નિગળી લઈએ અહીં જ દલપતગમ મૂળીમાના
સતાનોમા કોર્સના લાડકા ગમકુવર—હરિણા, નાની વયે જ મૃત્યુ
પાગેનો પુરુષોત્તમ અને ‘મોહનનાણી’ની કવિતા આપનાર મોહનલાલ,
કાશીમાએ તો વીજકુવર નામની દીકરીને જ દલપતરામને લાળનીને
વિદાય લીધી, રેનામા-દલપતરામના દામ્પત્યજીવનની પરમ્પરા ગ્હી
મણિમા—મગનલાલ—છોટાનાન—ન્હાનાનાન અને આજે ય હયાત
અમનતાનમા મગનનાન કવિતા લખતા છોટાલાલ નાટ-લખતા, પણ
એ જનાના અખતગ જ રહ્યા ન્હાનાનાને મૂળગતી નાવ્યસાહિત્યગગને
“પ્રકુદન અમીતર્પણ ચન્દ્રગજ” * નું અર્વાચીન સમયમા અદિતીય
સાહિત્ય ગૌરવ મેળવ્યું. દલપતરામનું મૃદજીવન તડકીછાયડીનાળું છે
પિતા તરીકે—કવિશ્રી ન્હાનાલાલને એમને “વાતસલ્ય ઝરતા પિતા,
વસ્ત્રદારનિપુણ વડીન, ઢડ ડન્ધા અને આદ્ર્ધરુણાથી અન્તિ
કુળઅધિષ્ઠાતા” + કહ્યા છે અદાલતે જવાની મૂળીમાને સોસાયટીના જ
એકવાચિયા કારકુને ઉશ્કેરણી કરેલી અને વાર્ષિક એશીની રકમ તથા
પિયગાસનો અફાનતી ઇન્સાફ મેળવેતો, એમ છતાં કવિને ન્યાય માટે
કહેવું જ રહ્યું કે સોસાયટીમાથી નિવૃત્તિ થતી વેળાની વિચિત્રતા
પોતાના મૃત્યુ બાદ હયાત પોતાની પત્નીઓ માટે રૂ. ૪૪ની ગઠમની
જોગનાઈ કરનાની પણ દલમ કવિએ મૂકેલી સૌથી સુખી દામ્પત્ય
રેનામાના લનાટે લખાયું છે દામ્પત્યજીવન પગલે દલપતરામને હૈયે તો
મિશ્ર લાગણી જ હશે મૂળીમાના પ્રસંગનું દર્દ બાતર હશે જ તો ?
કવિની રહેણી સાદી, સચમી અને સતોષી હતી એમની દિનચર્યામા
નિર્દોષતા અને સો-હિતવાગ્ડતા હતી અતિથિઓ, મિત્રો, સહકાર્યકરો,
સગાઓ, સાહેબો, શિષ્યો અને પડોશીઓ માટે કવિનું ઘર પ્રેમળા અને
આનંદનું ધામ હતું સોનાના મેહ બને ન વગર્યા છતાં એ જમાનામા

* યિ મન્ત—પ્રથમ મૂળગતી સાહિત્યપરિષદ ઈ સ ૧૯૦૭

+ કવીશ્વર દલપતરામ—આમ રહે ઉત્તરાર્ધ—પૃ ૨૬૦

મુખી એવું એમનું ધર હતું. કવિ ન્હાનાવાસે દલપતચરિત્રમાં લખ્યું છે તેમ બખ્ષે વગસનું ધાન્ય અને મહિને મહિને મણુ ધી દલપતરામના ધરમાં રહેતું. બાળકો ગાથે જ્ઞાન વિનોદ કરતા અને ન્હાનાલાલનું નામ 'મેજર' પાડેલું તેમ બીજા સતાનોના ય હુલામણા નામ પાડતા દલપતરામનું ન્હાનાવાસ દલિએ આવેળેલું પિતા તરીકેનું શબ્દચિત્ર એમના વાતસલ્યજળનો કલગવ સંભળાવે તેમ છે. સાધુ-સતસંગીએને આનંદાર એ તો એમના ગૃહસ્થજીવનનો આજીવન સ્વર્ગ રહ્યો છે. મૂળીમાનાળી દુઃખદ ઘટનાનો અણ ઠારે ગાખીએ તો, દલપતરામના ધરમાં ભદ્રતા હતી, સદ્માર્ગિતા હતી, સરસારિતા હતી

૧૮૫૭ના પરદેસી—આગન રાજ્યસત્તા સામે જાગેલા લશ્કરી આદોલન અગે તો ઇતિહાસ કહે છે કે ગૂજરાત એક દરે શાન્ત હતું. ન્હાનાવાસે આ ઐતિહાસિક ઘટનાને પોતાની રીતે નિરૂપીને દર્શાવ્યું છે કે તેમાં હુલામણાઓની જ જમાવટ હતી, દેશબાપી સ્વાતંત્ર્યચુદ્ધ એ ન હતું. હોષવાચનમાળા દ્વારા લગભગ અર્ધી સદીની ગૂજરાતી નવપ્રજાને આધુનિકતાનું શિક્ષણ મળ્યું, પ્રાન્તિક શાગદાપીયો રચાર્ક, એ બધોને દલિએ ગૂજરાત પ્રાન્તે ૧૮૫૭ના 'બળવા' કરતા વધુ મહત્વના ન્હા છે 'બળવા'ની ચિનગારી ગમે તે હોય, ઇન્ધન ગમે તેટલા હોય, પણ એ જાણ દેશના અન્ત-રણની હતી અને એની અસરે આપણી રાષ્ટ્રીય આત્મશક્તિએને વેગીલી કરી, એ નિર્વિનાદ છે રાણી વિજયારિયાનું ગાન્ય ચેતા નર્મદ અને દલપતના અભિનંદન વખ્યાં છે એ વ્યક્તિગત કવિવાણી ન હતી, એ હતો પ્રજાચરણ. એવે પ્રસંગે આવી દલિતા મુરજનો પશુ માગતા હતા કેવિ ન્હાનાવાસ સૂચવે છે, "વગ્નુત ત્યારે રાજભક્તિ અને દેશભક્તિ એન્દ્રપ દતા" આ વિધાનમાં સાચી ચિત્તિસા છે અગ્રેજોના ઉત્તમ પ્રતિનિધિ જેના શ્રોમ્સ—ટર્લિસ—હોપાદિના પ્રત્યક્ષ પરિચય હતો તેથી જ નહીં, મિત્રુ દેશભક્તના જીવનમાં આગળ ગાજસત્તાને આગમને જે નવું નર પ્રગટતું હતું એ કવીશ્વર દલપતરામ સ્પષ્ટ જોતા હતા, સાર્વજનિક

ન્યાયીની પ્રવૃત્તિઓના મગનાચરણ કવિને પ્રત્યક્ષ થતા હતા. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના વહીવટમાં દોષો ન હતા એમ તો દલપતરામે પણ માન્યુ નથી. અંગ્રેજવહીવટમાં પણ અન્યાય હતો, વેદ જેવી પ્રથા પ્રતર્જતી હતી, તે જોઈ અમદાવાદની જાહેર સભામાં કવિએ જ કુ ખનિવેદન કરે. આયુષ્યને ઉત્તરાર્ધે તો ગ્રીહા પરના કર સામે એમણે જાહેર પોકાર ઉઠાવે. અને મગીસમયનો લશ્કરી વર્તીવ અને મુખ્ય નિષ્ઠાપીઠની અનિચાતિ હઠ પણ કવિને વિરોધયોગ્ય લાગે. અન્યાય તો ઈશ્વરી અદાનતમાં ય છે એવું જણાવીને મુખ્યની એ સભામાં એમની લાક્ષણિક પ્રકાશનાએ આગ અમનને એમણે ટકારે. ફોર્સે, નિકમગજ સમુ આગ રાજન ખરુ કે નહીં એવું પૂછતા દનપતરામે હેતુ—‘ના’—વિએ કાગળુ ઊમેરે. કે અંગ્રેજો મેદાનને બંદને ગાંભો પર લાઈ આણીને પ્રજાને પાયમાન કરી છે નિશ્ચયો. પરંતુ ગોગીમાગમાં કવિએ અનાયતા બતાવેલી ફોર્સે એ સાબળી હેતુ કે ‘તમે ય એ જૂના રાજનમાંથી જ આનતા લાગે છે, કવિ.’ આમ હતા, સમગ્રનયા નવી રાજકર્તા પ્રજાના કેટલાક લક્ષણોના તેઓ મુક્ત પ્રશ્ન સહતા જે રાજન મુગ્ધ હોય તે સ્વતંત્ર હો ના નહિ એ અંગે એમની દષ્ટિ માન ન હતી. એવી રાજદારી દષ્ટિ વીસમી સદીમાં જ લગભગ વિશ્વની કેવી જોઈએ એ સમયને કે એના દષ્ટાને આજને ધોગણે ન જ જોવાય.

‘શ્રીશ્વર’ દત્તપતરામ પ્રાપ્ત પગિચિતિ નચ્ચે દર્શક તોઠાતિતું કર્તવ્ય કરવામાં માનનાર હતા. અમારે તમારી આખોની સેવા જોઈતી નથી, —એવું દહીને કવિને વીનવતા હોપસાહેબની વાચનમાળાની સમિતિમાં જોડણી વ્યુત્પત્તિ અનુસાર અને પ્રાન્તીય અશોધી નિર્ભેળ હોતી ધરે એવી ચર્ચાઓ અને તદનુકૂલ કાન્યગ્યનામાં દનપતરામ મગ્ન દના ઈ સ ૧૮૫૬થી જ આખની પીડા ઊપડી અને પછી તો તીવ્ર વેના કવિને પરેશાન કરી રહી. એટલે દિવસ ગૂઢરાત વર્તીકયુત.

સોસાયટીનું અને વળતે દિવસે વાચનમાળાનું કામ કરતા કવીશ્વર આંખની વ્યાધિ અંગે છેવટે મુંઝઈ ગયા. કટિસની ધમ્મજાને માન આપીને ભાવનગરની રાજસભામાં વિદ્યાવૃદ્ધિના કાર્યનો પ્રચાર કરતા ગયા. રાત્રે શાલ-પાલ અને બસે રૂપિયાની ભેટ આપી. ઘોઘા ભાવણ આપી, સૂરત ચર્મને મુંઝઈ આવેલા દલપતરામ મુંઝઈના જુવાન કાર્યદર્તાઓને સ્થિતિચુસ્ત લાગ્યા. પહેલી વાર કવિ મુંઝઈ ગયેલા ફોર્મ સાથે ત્યારે કવિપુત્રી રામકુંવરની દવા કરીને તેને સાજી કરનાર સુધારક દાકતર બાકી દાજીએ કવિની આંખની પીડા મટાડી આપી, કવિનું બહુમાન પણ ક્યું. ડોસીબાઈ અને ધનબાઈ કામા, સર ખુરશેદજી, શેઠ મોગજી, પૂનામાં ખાનખસાદુર જમશેદજી, શેઠ બહેરામજી જીજીબાઈ, આદિ પાગમીમંડળે ભેટો આપી, પ્રવાસો કરાવ્યા અને માનપત્રો સાદર ક્યાં. સર મંગળદાસ અને બહેરામજી ફરફુનજી સમાજોએ તો આકર્ષક વ્યવસાય પણ ધર્યો,—કવિ તો વર્ષા હતા સોસાયટીને; એમણે સવિનય ના જણાવી. મદારાજ જીવણલાલજીએ પણ કવિને સત્કાર્યો. પરંતુ આ સર્વ સન્માન-સમારંભોને ગોણ કરી દે એવી ઘટના તો નર્મદ-દલપતની આ વેળા પ્રગટ રીતે યોગ્યેલી કવિતાર્પણો!

મુંઝઈમાં નર્મદની જોડગાથા જાગી હતી. એનાં વ્યાખ્યાનો, એની કવિતા, એનો જોરસો, ‘મદારાજ લાયબ્રેરી કેસ’ જેવા પ્રસંગોની એની આગેવાની અને સૌથી વિશેષ તો એના હૃદયમુધારક વ્યક્તિત્વથી મુંઝઈની જાગેલી નગરી મુગ્ધ હતી. દલપતરામના આગમને સાહજિકા એવી કવિવૃત્તના જનમાનસે પ્રગળી. કેટલાક શ્રેણિઓના બંગલાઓમાં બંનેનાં કાબોની જોડાએડ ‘સુનાવણી’ થઈ! બંને કવિઓના મનમાં પણ પછીથી તો તેજોદેવ અને ચંડસાયડગી જાગ્યાં. દલપતરામને મળતું માનપાન નર્મદથી સહેરાતું ન હતું. દલપતરામ પણ કદાચ મનમાં નર્મદને આ દેખાવ માટે જવાબદાર માનતા હશે. દલપતરામમાં નર્મદે એ રૂપિય ‘પ્રતાપરુદ્ર’ દલપતરામને નર્મદે ભેટ

આપેલો. 'મારી હપ્પીકન'માંના નર્મદ શબ્દોજ સાંભળીએ,—“હું ગાવાના ધ્યાનમાં હતો, તોપણ દલપતરામને ઝાંખા પડતા જોઈને મનમાં બહુ દાઝતો ને ત્યારે ત્યારે વિનાયકરાવ મને વાઃ વાઃ વાઃ વાઃ કહેતા ત્યારે ત્યારે હું પગવતી તેનું બૂટ ડાળતો—એમ જાણાવવાને કે મને શાખાશી ન આપો,” અને, “દલપતરામ તો સાગર છે ને ધળાં વરસથી કવિતા કરે છે. ને હું ખાઓચિયાં જેવો ને નવો શિખાઉ છઉં.” નર્મદ પોતે જ દલપતરામના હિંગાર ટાંકે છે, “જુઓની, ન્યુઝપેપરમાં મારે વિશે નહાઈ નહાઈ છપાવે છે; નર્મદાશંકર નહીં હો.” કવિઓને મનઃસંતાપ થતો હતો પરંતુ મુંઝવેના કાવ્યબોક્તાસમૂહને તો એ કવિઓને ચોટલીઓ પકડીને લડતા બતાવતા કટાક્ષ ચિત્રમાં જ રસ હતો ! “દલપતરામભાઈ, કવિતા સંબંધી તમારા અને મારા વિચાર જૂદા છે તે ઉપરથી તમારા મારા સ્નેહમાં કંઈ થટાડો થવો ન જોઈએ,” એ નર્મદશબ્દો * પણ કવિનું આંતરમાનસ છતું કરે છે. બન્નેની રસદષ્ટિ ભિન્ન, બન્નેની શૈલી ભિન્ન, બન્નેનો અઘડો તેજોદેવનો જ એવું સ્પષ્ટતા કવિ ન્હાનાલાલ આ અઘડાને સાદિતરપર્ષો કરતાં “સંસારસુધારાના પદ્ધતિભેદનો અઘડો” ગણવો વધુ પસંદ કરે છે. દલપતરામની જીવન-નોંધમાંથી કવિ ન્હાનાલાલ આ પ્રસંગ અંગેનો દલપતરામનો તો આટલો જ પ્રતિભાવ રજૂ કરે છે કે દલપતરામ આ ઘટનામાં પોતાના પૂર્વજીવનના કવિ કુસુમને મૂળીના સામૈયા પ્રસંગે પરાજિત થયોના પ્રસંગનું જ ફળ જોઈ પરતાતા હતા.

આ વેળાના કવીશ્વરના મુખર્ષિ નિવાસની બીજી બે-ત્રણ વિગતો ટૂંકામાં જોઈએ. ‘શુદ્ધિવર્ધક સભા’માં એમણે ઉચ્ચારેલી આશિષાત્મક કવિતા નર્મદને ગમેલી કહેવાયું છે. દાક્તર ભાઈની ઇચ્છા દલપતરામનું આરસનું આવકું કરાવવાની હતી પરંતુ નર્મદાદિને તે ન રુચનાં તે યોગના મનમાં જ રહી ! ‘શુદ્ધિવર્ધક સભા’માં પરદેશગમનનું આદ્વાન

દલપતગમે નમ્રપણે ઝીરી લીધેલું પણ અત્રેજી ભાષાના તેમના અજ્ઞાનનું કારણ મુકેની તરીકે મ્હીને પ્રમુખે સ્વીચરની દિમતને અવલિ અપેલી.

ઈ સ ૧૮૫૯ની આ બીજી મુળઈસરમા ન્હાનાનાનધ્યે સાર છે કે નર્મદે દનપતરામને મુળઈ મશહૂર કીધા. સુધારાના એ માર્ગે તેના જ્યોતિર્ધરે સદ્ જનતા સમુખ પ્રગટ થયા એ- સાહસિખાને તા બીજે વિચારીને પગલુ ધરાવેના. આઠે માસના એ મુળઈ નિવાસમાં હિન્દુ પારસી ધનાઢ્યો અંધ પગ વધ્યાં, એમને અભિનદને અપાયા વ્યક્તિએ અને સખાઓ તરફથી એએ- હજાર રૂપિયાની એ સ્વીચરને મુળઈમાંથી મળી સર્વથી વિગેલ તો અમલ્લી સુધાર દાખર ભાઉએ એમની લગભગ ઓનાએની દષ્ટિ સતેજ મરી, એ મુખ્ય મિના છે.

મુ નઈમશહર દલપતગમે દવે અમલાવાદની હાઈરિકુલમાં અને પગીથી ટ્રેનિંગ તેજમા ગૂજરાતી નિના શીખવનાલું પણ શરૂ થયું સાક્ષર શ્રી નગસિદગવ પડિત કેશવ દર્પદ કુવ સમા તેજગ્વી શિષ્યો કવીચરના ગુરુપદનો નજીવાવે ઝી ૧૦ મગતા એમનું શિષ્યમડળ ગૂજરાતજણીવ નીવ યુ છોગનાન નરભેરામ રજુડોડરાય ઉદયગમ મણપતરામ તમરામ છગનનાન ગનગ છુનાખીદાસ મણિદાસ, કાશીશ મર દવે, રજુડોડરામ ગુગમ માનાશ મચારિયા — એ હતા એમના શિષ્યો. મહીપતરામ રૂપરામ વિનાયકથી પાગ કયાં નાગરગાતિમા પ્રાપ્તિ પછી દાખન થવાનું હતું પ્રાપ્તિ આપનારા બ્રાહ્મણો જ ન મળે. દનપતરામ બ્રાહ્મણો અધે નહવાલુ ગએના. મહીપતરામને ધ્યાને પોને પગદેશ ગરા હોત તો આવો ઝંઘડો નજગરો હોત એવું દનપતરામે મ્હાનું શિષ્ય શ્રી મશીશ મર દવેએ નોધ્યું છે એમાંથી જણવા મળે છે દનપતરામની પ્રકૃતિ.

સરમાગની દોઢે હજગની મદથી સરમાર આમ નજે 'કવીચર' આ સમયમા 'પ્રાચીન મયદોહન' ના મે જાગેનું સ પાલન થયું.

એમની ગૂજરાતના પ્રાચીન કવિઓ વિષેની લેખમાળા આ અરસામાં જ 'શુદ્ધિપ્રકાશ'માં પ્રગટ થઈ થોડો સમય ઈર્ટિસસાહેબની ગેરહાજરીમાં દલપતરામે સોસાયટીનું મત્રીપદ પણ સંભાળ્યું અને ફોર્મ્સના માનભર્યા આગ્રહને દારણે અમદાવાદથી સૂરત નવી શરૂ થયેલી રેનગાડીમાં અને સૂરતથી દરિયામાર્ગે મુંબઈ પણ ગયા તેઓ ઈર્ટિસ-ધરજીથી વડોદરામાં વચ્ચે રોમાંઈને ખડેગન મહારાજને મળીને 'ગુર્જરી વાણીનિલાપ' લખ્યથી ગીઝવી મહારાજને વડોદરામાં નૂતન કેળવણીના મહાણુ કરના સમજાવ્યા ગૂજરાતી ભાષા પ્રતિની કવિની ઉડી સહૃદય ભક્તિ અને એમની ઉદાત્ત નિર્ભયનિષ્ઠા—કુશનતા આ ઐતિહાસિક પ્રસંગમાં છે

અમદાવાદની માફ જ મુબઈમાં પણ ગૂજરાતી ભાષા—સાહિત્યની પ્રવૃત્તિઓ વેગીથી ડરવા કમતા ફોર્મ્સે 'શ્રીશ્વર'ને તેજાવેના આ વેળા ખન્ને સાથે ગયા વચ્ચે રુસ્તમજી શેઠના આગ્રહથી નિ ખડાળા જઈ આવ્યા ફોર્મ્સે ઈર્ટિસને લખ્યું કે તેમની ધરજી દલપતરામને મુબઈમાં જ રોકી દેવાની હતી' કિર્ટિસનો ઉત્તર સ્પષ્ટ આ યે 'તો હું રાજીનામું આપું સોસાયટીમાંથી' ફોર્મ્સે સમજ્યા દલપતરામે ય ઈર્ટિસવેળુને હૃદયથી માન્યું કવિ પાળા અમદાવાદ આવી ગયા મુબઈમાં પણ સન્માનાન્ન અને દાગરેકની બક્ષિસ તો કવિને મળી જ

અમદાવાદ આનીને 'કવીશ્વર' બીજાઓ સાથે મળીને ખીના છપાઈનું છાપખાનું શરૂ કર્યું 'શુદ્ધિપ્રકાશ' ઈ સ ૧૮૬૪થી ખીના છપાઈમાં મદાઈને પ્રગટ થાય છે ડો ભાઉએ નિની છમી મુબઈમાં લેવગાવેલી દલે ફોર્મ્સે એ ખાસ છબીધરને અમદાવાદ મોકલીને, પોતાના ગોરા મિત્રાને વતન મોકલના, કવિની તરવીર લેવરાવી નર્મદના સૌમ્ય ઉદાર પિતા લાનસગ્નુ અવસાન થતા નર્મદ એ નિમિત્તે નર્મદાનહે યત્રને અમદાવાદ પણ ગયો તેને સાબળના મળેલી સમામાં કવીશ્વર પણ હાજર હતા નર્મદમાં જુવાનીના તરંગ ઠંડા પડીને ગંભીરતા પ્રવેશતી દલપતરામે 'શુદ્ધિપ્રકાશ'માં નોંધી એ

નોખની વાગ્નવિસ્તા તો નર્મદ્યન્ત્રિ જ રાખવે તેમ છે મુબર્કનાણા
શે' મોગમજ, મોદાગર પ્રેમચદ રામચદ તથા અમનાવાદના ધનિકોને
રૂમર મળીને અને સબાઓમા કવિતાથી ગીઝવીને કવીશ્વર દનપતરામે
૫૬૦ સત્તર હજાર રૂપિયા સોસાયટી, માર્ગે આ ગાળામા મેળવી આપ્યા
અમદાવાદમા આ સમયે પોને ઠગવેના ધરના ખર્ચમા પણ એમને
આની મદદ મળેલી

ત્યા ગેરનો મુવજુદ ગી વગેગ ચશ્વો' દનપતરામ એમાથી ફોર્મ્સના
પ્રથામે માડ માડ માનભેગ બહાર આન્યા અમેરિકાના આતગિષ્ઠિ યુધ્ધે
હિન્દી કેના બાર એવા ચડા યા કે "વાડી, ગાડી અને વાડીની લુટાનુદ
ચવા લાગી ચારે તરફથી નાણુ જીજ્ઞાસા લાગેને સખાવતના કામેનો
પણુ કાર્ક શુમાર નહેઓ નહીં " * ૧૮૬૫મા યુદ્ધ બધ પડ્યુ, શેગના
ખાવો ગગડયા અને ધનની ભગતી નાગદાને ઓટમા પરિણમી ગીરે
મુલાયના દલપતરામે ફોર્મ્સસાટેળે જાતના હજાર અને બીજાઓની
મદદ મુબર્કમાથી મેળવી આપીને ધનના પાઠા માસિષ્ઠ બનાવીને કવિને
રનેદપૂર્વક પાઠા અમદાવાદ વગાડ્યા દલપતરામ એ મારે ફોર્મ્સને
રૂમર મુબર્કમા મળતી વેળા મોકાય તો પાર વિનાનો અનુભવતા હતા,
માણુ મોસાયટીની પવિત્ર ગમગીરી તજીને આવા વિનાશક પવને ન
ચડવાની ફોર્મ્સની અને કટિસની પણ રેષ્ટ સનાદ વિએ અવગણેલી
કવિજીવનના એ પ્રસંગો, મૂળીમાનો પગિત્યાગ અને આ લક્ષ્મીભોદ,
કવિના નિષ્ઠાન-અસ્મિત્વના એ ગભીર દુપણો છે, એટલુ જ માત્ર
કહી ગયાય નર્મદ ફક્કડ હતો, ઉ-હિ હતો, નશાશોખીન હતો, છતાં આ
વેળાએ તો અમેરિકામા વાળો માણુસ વ્યાપ તે પગ કાર્ક વિચાર ગતુ
નહતુ તેનુ જ દર્ સદનો હતો વીગ્નુ એ ધીગપણુ વદનીય છે
મુનાભેગુ લીનુ જળે એમ ફોર્મ્સની નિદાં અનામન મડી પણ આ
વટાએ જમીનમેગી કરેલી એ એ કમા દાર્ક મર્ક'

આ વગેરેમાંથી થોડું સહીને પણ કવિ બહાર તો આવ્યા, પણ એ જ વર્ષમાં બીજો એક આઘાત એમને થયો. એની કળ જીવનના અન્ત લગી ન જ વળી ફોર્સ અસાન પામ્યા ઈ. સ. ૧૮૬૫માં જ. કવીશ્વર ૫૦ મિત્રનું અખૂટ અમી સિંચી ગૂજગતને કૃતાર્થ કરનાર ફોર્સનો આ કાયમી વિયોગ કવિને મર્મવિદારક નીવડ્યો. 'ફોર્સ' વિરદ'ની પકિતઓમાં એ દર્દ હતું થાય છે જ.

પછીના પાંચ વર્ષોમાં દનપતરામની કેટલીક પ્રસિદ્ધ કૃતિઓ રચાઈ છે 'ફોર્સવિનાસ,' 'અવણાખ્યાન,' અને 'મિથ્યાભિમાન નાટક.' મુંઝાઈ માથેરાનની મુસાફરી અને કંચના મહારાવની રા. ૭૦૦ની સોસાયટીને નવીશ્વરે અપાવેલી સહાય મિત્રજીવનની આ ગાળાની મહત્વની મિનાઓ છે. અમદાવાદની વિદ્યાવૃદ્ધિની સરચાઓને કુલ હજારેની મદદ ભાવનગરનરેશ પામેથી મેળવી તેમને મોસાયડીના આજીવન સભાસદ દનપતરામે બનાવ્યા, આ જ સમયમાં સાહિત્યરપર્ધાઓ જીતીને ઈનામો મેળવેના, શેઠશાહુદારો અને ગણઓની બક્ષિસો પણ આલુ રહી હતી, પરંતુ એ સર્વમાં ગળી ઘટના છે નકવાશુરાળ્યે નવીશ્વરને બાધી આપેલું વર્ષાસન જોડણીની સમિતિ નવેસર ગ્યાતા કવિએ તેમાં ય કામ હતું.

ઐદુરિમ અસરોએ દનપતરામને સૂગત જનાનું થતા સૂગતમાં જ રિધ- થઈને હવે જીવનની ગતિ દિશા બદલી નહેના ચિંતકે નર્મદનું કવિને મિનન થયું ઈ સ ૧૮૭૪માં અને ૧૮૭૫માં કવિ દનપતરામ વીર નર્મદના સંગ્રહીતમ દિવસની સભામાં પ્રાચ્યઆશિષ વર્ષાવી આવેતા અને દનપતરામના પુત્ર (મોદનનાન)ના લગ્નમાં સાજનમડળીને મોખરે સોબના નર્મદને જ વગવિતાની પાઘ પહેગવાઈ હતી પદરે- વર્ષને ગાળો થઈ ગયો એઓની પ્રાચ્યપર્ધા અને આ ધન્ય મોગ વચ્ચે નર્મદ એ સમયમાં કવિ મગીને અબ્યાગી, ચિન અને ગળી દૃષ્ટા અને છે દનપત એ સમયમાં નિ તરીકે મોસાયડી અને ગૂજગતનો મોખરે લગતે છે મને હતા મદાન ગુર્જર નેતાઓ પડી નો મને મળી ગયા

સાગના નથી. એકાદ દાનોડો મોડો જન્મ લઈને એનાં દાણો વહેની વિદાય લઈ ગએના નર્મદની ખોટ દનપતંગમને લાગ્યા જ કંટી

ગૂજરાતી જનતાને ખળભળાવે એવો એક પ્રસંગ આ સમયે થયો. વડોદરાના ગાયકવાડ મહારાજાવને અંગ્રેજ સરકારે પદપ્રદ કર્યા. લોક સાગણીને દનપતંગમે વ્યક્ત કરી છે, એક રાસડામા

ઈ સ ૧૮૭૫ પત્રીના વર્ષોમા નેન-ચાંદિ વધતા આગતે વર્ષે જ હાઈકૌર્ટ અને ટ્રેનિંગ કોલેજના શિક્ષણમંત્રીવનો ભાગ ઉનારી એવો કવીશ્વરે સોસાયટીને નિમિત્ત કરી કે એઓને નિવૃત્તિવેતન નિયત ની આપવું આ વર્ષે જ ફોર્સર્સનું ચિત્રમારડ અમદાવાદમા રથપાણુ વળી એઓ વર્ષોએ આખના દર્દ માટે મ્વિ મુર્ખ ગયા, પરંતુ મોતિયા હજી પાક્યા ન હોવાનું જણાવના અમદાવાદ પાઠી ર્ધ્યા વળતે જ વર્ષે અમદાવાદમા જન્મણી આખનો મોતિયો નિષ્ફળ બીનયો. દિવિનું દર્દ અસહ્ય બન્યું. દવાખાનામાથી જ ઈ સ ૧૮૭૭ના જાન્યુઆરિમા દિવિએ સોસાયટીના મંત્રીને પોતાનું નાજનામું લખી મોખ્યુ લગભગ એવીમ વર્ષની સોસાયટીની આવી મવમધતી મેવા અન્તે કવીશ્વરે સોસાયટીમાથી વિદાય લીધી અર્વાચીન ગૂજરાતનો એ સેવાપ્રસંગ એક ગરવો અવમર છે. સામાજિક સેવાની આવી મુદીર્ધ સહૃદય જીવનનિદા તે સમયમા કે આજે થ કેટલી મળે તેમ કે ?

મુર્ખ પ્રાન્તના હાકેમ સર ટેમ્પલની ખાસ ઈચ્છાથી મ્વિને પાપખીમા બેસારીને અમદાવાદને ઝેરને લનાએના અને એ મજાન જોગ ગવર્નરે બહુમાનપૂર્વક નિની બાગ જેવાનું સદુને મુલ્યનું હતું એ ધનના આ વર્ષની જ દુ ખદ વાત તો આ છે કે ગૂજરાતમા અને તેજની સાહિત્યમંદોને અમદાવાદની બે શિખણસંઘાઓ દાગ દાન્ય શિખણ અર્પનાર કવીશ્વર દનપતંગમને, સરખાની બીજી કેટલીય પરાણ સેવા ઝનાગ નિને નિવૃત્તિવેતન આપવાની સરખારી દાનને આ રારે સરખારે ના પાડી. ગવર્નર મળે, સરખારી અધિકારીઓ ૧૬, ૫૦૦

નિવૃત્તિવેતન ન મળે ' બહુ તો સરકાર પ્રજ્ઞને ઢીંધરની સમાજ લેનાનું
 હે '—કે પત્રી C I E નો ખિતામ આપે ' સોસાયટીએ ૩૧ ૩૦નું
 નિવૃત્તિવેતન હગબુ પશુ કરિએ સપ્તિય ૩૧ ૨૦)નું જ નિવૃત્તિવેતન
 સ્વીકાર્યું અને પોતાની હયાતી ન હોય ત્યારે તેમની પત્નીઓ હયાત હોય
 નો તે બંનેને ચાર ચાર રૂપિયા આપના વિસ્તૃતિ કરી

વઢવાણથી ફોર્સને ત્યાં આવેના મિ દનપતરામ ૩૧ ૨૦ના
 દરમાયે ગ્રાહક બન્ય છે અને નિવૃત્તિવેળા ૩૧ ૫૦નો દરમાયે પાળીને
 નિવૃત્તિ પત્રી ૩૧ ૩૦ની ના જણાવી ૩૧ ૨૦નું જ વેતન માગે છે, એ
 ખિના દલપતરામના વ્યક્તિત્વમાં રહેના વ્યવહારસમજ, સોસાયટીની
 લાગણી અને સતોષી પ્રકૃતિના માનસઅંશે પ્રગટ કરે છે સરના બંન
 પ્રજ્ઞનો આ લાડીનો ' ઢીંધર ' નિવૃત્તિમાનમાં રાજ્યોના વર્ધાસનોના
 પાચસોએ રૂપિયા ઉપરાત સોસાયટીનું વેતન મેળવે છે છૂની છૂની
 બક્ષિસો અને લખાણોના ધનામો પશુ મળ્યા હતા અને હજી મળતા હતા

નિવૃત્ત થએના ઢવિને નિવૃત્તિને ખીજે વરો ગૂજરાત વર્નાક્યુલર
 સોસાયટી કીર્તિચન્દ્ર સમયે છે, મોની સમામાં માનપત્ર અર્પે છે,
 વઢવાણનરેશ તરફથી એ પ્રસંગે ખાસ શાન પાઘડી મળે છે એ જ
 વર્ષમાં ૨૨૭ રાજ્યે નખાવેની ' હૃદયગરમાવળી 'ના પાચમો રૂપિયા અને
 નળને વરો (ઈ સ ૧૮૮૧) વઢવાણરાજ્યે લખાવેની એમની એ
 હૃદયગમ ના પગથના ' માગલિ- ગીતાવની 'ના પશુ મિને રૂપિયા
 ચાગસો મળ્યા હતા મને રાજ્યોએ રાજનુકુલમાના લગ્નઅવસરોની
 કરેની ઉજવણીની આ બે કૃતિઓએ ચિગ્ગવ રેખાઓ રહી છે આ
 લગ્નનિમિત્તે મિને ખીજી બક્ષિસો પશુ મળી હતી નહોતીમા સગ
 સયાગરાન નીમનું રાજનારોડણુ થયુ ઈ સ ૧૮૮૧માં મિ અને
 પડિત ગદુનાવજીને રાજ્યઅતિથિ તમે સયા— ૧૪૦ મળનાનું થયન
 સર સયાગરાવે દનપતરામો દેવેનું કે એઓએ દનપત્ર ૧૫ વાનન
 ઓ એઓને તે ગમેનું ગાવના રેગેશાન નાવડીથી નિાસત રેના

ગૂજરાતના બે સમર્થ પ્રતાપશુ પુરુષો—મટુલાસજી અને દલપત તથા બવિધમા મહાન નરેશ પૂનાર થએલા બાવનાશીવ સયાજીર આ મિતન આજે ય સભાયાં કરવું ગમે એમ છે. પ્રાગધ્રામા એ જ કવિને જનાવું થતા ત્યા જયપુરરાજવીએ ૩૧ ૪૦૦ અને મોતીની ગૂજરાતના આ સર્વમાન્ય દરીશ્વરને બેટ આપેલી ૬૬ મા, સોસાપર મદદનીશ મત્રીપદેથી નિવૃત્ત થતા કવિનું જીવન, આખે અપગ જ પ્રવૃત્તિશીલ અને કીર્તિસોહતુ રમ્ય હતું.

એમના નિવૃત્તિજીવનની પ્રવૃત્તિઓ પણ માદમાર છે. ઈ.સ. ૧૮૮ મા જ પ્રાગધ્રારાજ્યના આમત્રણે અમદાવાદ રહીને દ્વીશ્વરે પ્રસિદ્ધ કાવ્યમંથ 'પ્રવીણસાગર'નું બાતાન્તર અને તેમના ખૂટત મોઝાની પૂર્તિ બાર દહેરાડે કરી આપી આ પ્રખ્યાત મધ્યકાલીન કૃતિ સૌરાષ્ટ્રમાં રચાએલી એના અનુવાદનું કવિન પૂનાર થએલ કાવ્ય આમદને લીધે કવિએ સફળ રીતે પાર પાડ્યું. પ્રાગધ્રાએ દરીશ્વરને આ સેના બદલ હજારેકની રેન્ડ બક્ષિસ તેમજ શિરપાવ પણ આપ્યો. કવિએ આખો ગુમાવેલી એ દક્રીમ્ત આ સર્વ ઘટનામાં વણાએલી છે તે નહીં પીસરીએ તો કવિના કાર્યનું કુબરપણ સહેજે સમજાશે. ઈ.સ. ૧૮૮૨માં વળી બીજું તેડું આવે છે. કાદિયાવાડના સોધિમના ગાજવીએ દરગાઢે કવિને સ્વામીનાગપણ સંપ્રદાયના અધાપત્રથી સદમનદ સ્વામીનું ચરિત્રમંથ નજબાવામાં આતેળી આપવા ૩૧ ૫૦ને દરમાથે મિલે તેજા. કવિએ ત્યા રહીને 'પુરુષોત્તમ મંથ' રચી લખા યો. બીજાઓ પામે એ કાર્ય ઠગવવામાં અસત્વૃષ્ટ ગ્રેલા દરબાર આ કાર્ય સુદર રીતે પાડ પાડી આપનાર 'દરીશ્વર'ને વિદાયવેગા જમે રિયિયાની બે, સોનાવેલ—મેનાદોરો અને શાવડુશાલા ખસે. કવિ સોધિકે હતા ત્યારે મે અણીના દરગાઢે અને માજ્જાવડના ખાને સાકારેલા એમને એ જ અરસામાં જૂનાગઢ જવાનું થતાં કવિને યાગગમ અકરમાન થયો હતો, જે ૩ કવિ સલામન રચા. સોધિ

જગ્યારે તો ‘હન્ગતનાનથી’ નું ભાષાન્તર પણ રૂ. ૨૫૦)ની બેટ અને પોશાક એનાયત કરીને દલપતરામ પાસે દગવ્યું હતું, પણ એ કાર્ય કરીએ લોધિયામા નહીને વ્યું ન હતું લોધિયાએ હવે વર્ષાસને બાધી આપ્યું રૂ. ૨૫)નું.

અમદાવાદ પાછા આવતાં દલિ વનન વડવાણમા કોગાવાતટે બેગા મળેલા બળેન ઊજવતા બ્રાહ્મણોને ઉપાદર્શમંત્રો સ્મૃતિમળે ઉચ્ચારીને મુગ્ધ દરે છે. ઈ. સ. ૧૮૮૪મા ડાખી આખનો મોતિયો સફળ બેનપાનો થયો ડા. ત્રિજુનનદાસ શાહને મળે છે. હવે કઈક આપ્યું પાતળું પણ કવિ ડાખી આખે જોના થાય છે. કવિ ન્હાનાવાને ‘પિતૃતપાણુ’ કાવ્યમા ‘કવીશ્વર’ પિતાની આખોનું નૂર ગયું તેમ છતાં વર્ષો પર્યન્ત નિરંતર કોકલિતના કાર્યોની જ્યોત તો અખંડિત જ એમણે રાખી; અને વધુ અંતર્મુખ પણ થયા એ દલિતમય ગીતે દર્શાવ્યું છે.

“જહુ વર્ષો મુખી આપે મુલબા મોતી બહારના,
પાછી પારખવા પેઠા આત્મના દરિયાવગા.”

દલપતરામ કરિની એક મોટી સંપ્રદાયસેના ઈ. સ. ૧૮૮૪ની સાનથી જ શરૂ થઈ અને લગભગ એક દાયકે તે સમાપ્ત થઈ. વડતાવના નિદારસિદ્ધ ગ્રામીનાગમણી આચાર્ય વિહારીનાલજ્ઞના આગ્રહે વડતાલ નહીને તેમ એએની સાથે મથે સ્થળે ફરીને શ્રી સદગુરુનંદગ્રામીના ચરિત્રને વર્ણવતો નિશાળકાય લાલ્યમન્ય “હરિવીલામૃત—૧, ૨” કવિએ લખ્યો આ દાયકામાં. પ્રજાચક્ષુની આચાર્યશ્રીએ કરેલી મનભર પરીણાગત, મો રૂપિયાનો માસિક પુસ્તકાર, શીલકાવ્યોના ચમકારા, અભ્યસીએને કરિતાક્ષેત્રે માર્ગદર્શન,—આદિ છે વડતાલવાસનાં દલપતજીવનના રમરણો. ઈંડર અને ખંભાનના રાજઆમંત્રણો તેમજ સન્માન કવીશ્વરને એ વેળા મળ્યા. સાચુંદ, વલ્લભીપુર, ભાવનગર, ગાંધીનગરો અને આમત્રણને આદર આપી ગયેલા કવિને ભાવનગર તરફથી હળવેક રૂપિયાની બેટ અને પોશાક નો મળે છે જ, પરંતુ પંડીથી

કવિપુત્રો—મગનલાલ અને હોટાલાલને સારે અધિકારે એ રાજ્ય નીમે પશુ છે. આચાર્યશ્રી સંગાથે સૂરત ગયેલા કવીશ્વરને નર્મદકિનારું સૂરત નિરતેજ અને સૂનું તો લાગ્યું જ પરંતુ ફોર્મસનો પુત્ર ત્યાં કવિને મળવા આવ્યો એ કવિનો મોટો સંતોષ હતો. અમરેલીમાં ડૉ. દરિ દર્પદ દ્રુવે કવિને અર્પેણ જાહેર સન્માન પશુ આ દસ વર્ષ દરમિયાન જ હતું. કુંડલામાં કેવળ લક્ષ્મીજીની નહીં પણ લક્ષ્મીનારાયણની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરવાનો શ્રીમાજીએને કવિએ બોધ આપેલો તેથી ત્યાંનું આમંત્રણ પશુ કવિ સ્વીકારી આવેલા. ભાવનગરનરેણું સન્માન કવીશ્વરને ફરીથી સાંપડ્યું. પંદરસો રૂપિયા અને રૂપે મહેલો મુઢવાળી રીસમની લાકડી ભાવનગરનરેણે કવિને માનપૂર્વક અર્પ્યાં. ગોંડલરાજ્યે પશુ કવિનું સન્માન કર્યું. કવિ કલાપીના લગ્નમાં 'કવીશ્વર'ની લાજરી પશુ લાડીમાં હતી. કવીશ્વર એ લગ્ન-અવસરે દણ દત્તા, એ ધરના આ દાયકાનું એક આકર્ષક સંભારણું છે.

હોપન્સમિતિમાં તેમજ સોધિશ-વડતાલની આ ધર્મગ્રંથોની રચના વેળા પશુ 'કવીશ્વર'ને લલિયાઓ મળતા. પરચરપાટી પર કવિ પદ-પંક્તિઓ ટપકાવતા કે ફરતાં ફરતાં મુખેથી ઉચ્ચારતા ગતા અને લલિયાઓ ચુનંદર દાગળો પર અગતી શાહીથી એ હિનારી લેતા. વડતાલમાંનો તેમનો એક લલિયો ખોળે હતો. સાદું, નિયમિત અને સંતુષ્ટ જીવન આવા બદ્ધમાન વચ્ચે પશુ કવીશ્વર માગના હતા. કવિ વસતા ત્યાં અનેક મુગ દલાપિય વળો અને પ્રતિષ્ઠિત સજ્જનો તથા મોટા મોટા અધિકારીઓ પણ એઓને મળવા આવવામાં માન સમજતા, એઓને આમંત્રણ આપવામાં કૃતાર્થતા માનતા. આજુગાજુનો પિરનાર એમની લાજરીએ પ્રસજ રહેતા.

'કવીશ્વર'નો અંતિમ પ્રવાસ છે ઇતોજનો, ત્યાં એઓની આગે સર્વત્ર દૃષ્ટિગોચર મળી પૂરી તરવીર સંવાર્ષ. મહોલાકોરે કવિને ખરસોની રોડ બેઠ અને પચાસનું વર્ણસન આપ્યું. એ સન્માન બાવનપુ' હતું.

વડનાપના ધર્મમર્થમાં મગા દવપતરામને એમના પ્રસારકો અને મિત્રોએ અમદાવાદમાં બધા પ્રતિસન્માન મળ્યું ઈ સ. ૧૮૮૭માં મુળધર્મનાગરીએ પણ એ જ વર્ષમાં દરિનું સન્માન દ્યું. અમદાવાદના સગ નવરાજી પેશનનના પ્રયત્નો આ દાયકામાં ધ્યાન ખેંચે તેના કે દરિને વર્ષના ૧૫મો ચાન્ડો ગયા મરે ચોટલું વ્યાજ ઉત્પન્ન કરતી સાડા બારે દાનગની ગમ્મ દાગામાં એમ્ડી કરી, દરિની તરૂની મોગી ચોગના કરી, દરિના પુનારો આર્યિક લાગ મરે અને ગૂરગાનના અન્ય દરિઓના દાઓ ૧૧ પ્રમિદિની જોગના ન્દે એવી રીતે આ અવમગની વ્યવહારુ વ્યવસ્થા પાડે પડી ગૂરગાનની લાગણી નો મહીપતરામના પ્રાસંગિક શબ્દોમાં જ વ્યક્ત થઈ શકે, “ ‘ વીશ્વર ’ દવપતરામે દરેના ઉપકારનો જાતો વાગવો મુશ્કેલ છે ” આ ૧૯૦૪ ઈ સ. ૧૮૮૫માં લોપની બનામણે અંગ્રેજ સગરે વીશ્વરને Companion of the Indian Empire—ભારતીય સામ્રાજ્ય સાથી—નો માનવત ખિતાબ એનાયત કર્યો તેનો જ, દવે લોપસાદેવ પોતે ‘ વીશ્વર ’ને મગના અમદાવાદ આવી ગયા મુળધર્મને માન આપ્યું એ પ્રસંગની મુગર્મની મુસાફરી દરિની ત્યાગી ડેલી મુસાફરી નીરડી. તેઓના સન્માન અર્થેની સમિતિ તમને ઇ.સ. ૧૯૦૪ મુગર્મ લઈ મધેલી મદાગણી વિધોગિયાનો રાજ્યારોહણ મુગર્મગોકેસન અમદાવાદમાં ગિજવાના ‘ વીશ્વર ’ને પાઘ ગેલુ ને શાન પતિદિન નાગગિડોએ અર્પણ કરેના મુગર્મમાં રાણીના જન્મોત્સવદિને મળેની સભામાં ‘ વીશ્વર ’ સદુને એનાની દીધેના—અંગ્રેજ અમનમાં પણ બેદખાવ તો છે જ, એલુ જાહેર કરીને પોતાની નિવશ્વલ તરૂશક્તિદાગ આ દદાશમાં મ્વિએ ઉમેરેલું કે ઈસવી અમનમાં પણ કના બેદ નથી? ઇન્દ્રને દગ્ગ આખો આપનાર ઈશ્વર મદુલાનજ અને દવપતરામનું એ આખ પણ રહેવા દેતો નથી. હસના હસારના ધાર્યું નિશાન દવિએ પાડ્યું લાગતું નથી?

આરી ઉત્તરેત્તર ચડતી અનુભવતા ‘ વીશ્વર ’ દવપતરામને હૈયે જોડે જોડે તો વેદના જ સગવળતી હતી. ગજ રજવાના, પ્રગમીય

મંરથાઓ, સજ્જનો, શ્રીમ્નો, અધિકારીઓ, ધર્મીયાર્થી, સદ્ ગૂરુગતના
 આ 'કવીશ્વર'ને સત્કારીને ધન્ય થતા હતા. દત્તપતંગમ પણ જીવનને આરે
 ડીંગતા એ સાન્ધ્ય ગોની મુન્ના રીતનનાએ કૃતાર્થતા અનભવતા
 હતા. ન્હાનાનાનની નાસખામથી દર્શન હેમન થતા હતા દત્તપતંગમ
 કુદુમ્બદુમ્બને પણ પાણીપોષી દવે સંસાર વચ્ચેના સાડુ જેવું જીવી ગયા
 હતા, હતા દત્તપતંગદેવે વેદના હતી, એ-વતાની જાણે એમનો જમાનો
 જ એમને એ-ના મૂખને આ-યો જતો હતો ! કોર્પસ ન હતા, મર્ટિસ
 ન હતા, ગાણી નિકેટોગિયાનો સુવર્ણયુગ ન હતો ગાજગાજના જળ
 અગ્નિ મગી મુખ્ય થતાં હતા. સાહિત્યક્ષેત્રે ગોવર્ધનગમ માધવગમ
 ત્રિપાદી અને નગસિદ્ધગવ બોળાનાથની સાક્ષુગ્નામ ડિન પ્રતિભાના નર્વા
 મિષ્ટ દગો દષ્ટિગોચર થતા હતા બાર્ડ દિનકરરામ, વડરાણના વડાનમેયા
 વતનગાજવી દાજીગાજી, જેના વિના પોતે સદાજ અધૂરો એવો નર્મદ,
 અમદાવાદ અને ગૂજરાતની બબ્બ અને મુગીર્વ દત્તપતંગેરાઓના
 ઉદ્ભવમા બીજાવાવેના કનાર અને પત્રી પડખે જ ગ્દેના સગ્દાર
 બોળાનાથ, પ્રિય શિષ્ય છુનાખી કવિ, મનમાં કુદુમ્બુ અગ્નિ દગ ગ્દે
 પણ પ્રિયો હતા ત્યકતા મૂળીમા, મુત સાથી મહીપતરામ, વડાનવાગા
 મગ્દારી આચાર્ય વિદારીનાવજી, શિષ્યભાવે વર્તતા વિદ્વાન ડો દરિ
 દર્શન કુવ, — દત્તપતંગમ એ સર્વને વિદ્યાપ કેના સંસારમા એકવના
 અનુભવી ત્યા. સૌને વગાવવાનું દક્ષિન દર્શન એમને બાગે આ-મુ
 પોનાની પત્રીની પેટીને પણ કરમાતી લેવાનું દુખ એમને શિરે
 આવતા, એમનાથી ઉદ્ગારો નીચા પડે છે, “ કુખિયો દત્તપતંગમ છે,
 હાતો દેખી દામ ”

(અમદાવાદની ડો. દરિ દર્શન કુવના નવી મવિના પરના વ્યાખ્યાનની
 મમામા પ્રમુખપદેથી કવિએ કવામા હોમ્મલાણની દષ્ટિ તથા ધર્માંધર્મની
 બાવના વિષે કરેલો ખુનામો, મીરાના કગ્ની વિરોધસમામા કવીશ્વરે
 પોકારેલું કવનનિવેદન, મરખીના ઉપદ્રવમાગે પણ મુખર્ વિષાપીઃ

પરીક્ષાના સ્થળને ફેરવવાની કે એનો સમય પણ બદલવાની જરૂરી ના સબળાવે તે સામેની સલાહનો મોઝવો દનપતરામથી દીપી ઊઠે, મુખર્જીના મન મુખગમાર્જિના ઉત્સાહી આમ તથાના ઉત્તરમાં કનિતા વિશે નિમન્ધ પ્રીતિય પચોતરમે વર્ષે ચલણી મોતે, નમ્તાની કોમેસમા ગૂંજટાતના પ્રતિનિધિ નિમાના છતા અશક્ત શરીરે ન જઈ શમ્તા દનપતરામ જનારા પ્રતિનિધિને સક્રિય સદાય કરે, લાકોર અધિવેશનમાં જતા પ્રમુખ દાનાબાર્જ નવરોજીના અમદાવાદ મેગને થયેલા પ્રજાસત્કારમાં તોતે નર્પના આખોનું નૂર ગુમારી બેઠેના કનીશ્વર પણ આવે, અમદાવાદની પ્રાન્તિ મદાસભામાં સતત હાજર રહી છેવટે સગ દિરોજશાહને ઢલે સદમરબોધવુ દાન પણ લનદારે, * કેદ અગેના ઇમિશનમાં જુમાની આપીને ઠનિ દાર અરીજીની બધીની માગણી કરે, સિદ્ધપુરી બ્રાહ્મણોને યજુમાં વિસા યુગવિરોધી હોવાની રપટ સતાહ કવિ આપે, દનપતરામની આશમતી સન્મ્યાના ઈ જ ૧૮૯૧-૯૨થી બે-ચાગ નર્પોના આના કેટલાક નિશિષ્ટ ટિંગણો ઇતિહાસમાંથી જડશે

અમદાવાદની હાઈરિટુલના ઠનામી મેળાનડામાં નવીશ્વર હેટની વાર જાહેર માર્પે દગના ધગમહાર નીમ્બ્યા જણાય છે ત્યા એમણે કનિતા ગાર્જ પછી તો પક્ષાધાતના જીવનેણ આક્રમણે અધ દનપતરામને શરીરે ચ અપગ ની મૂક્યા આ લામા મદવાડમાં પણ જોડણીકોશ અગેની ગૂચો ઉકેનાવના આનનારને માર્ગદર્શન, દલપતપિંગળની નવી આવૃત્તિ અગે સનાહસૂચન, જીવનના સંભારણાઓની રનમુખે ઊતરાવેલી જીવનોદધ, પોતાના અન્થોના સર્વોધિનારની ગૂંજરાન વર્નાકમુલર સોસાનીને સોપણી, નર્તવ જાણ્યા નિના પણ ન્હાનાનાની 'જ્ઞાન-સુધા'માં પ્રગટ થયેની પદ્યકૃતિમાં પ્રાસના ફાકા જોઈને—'બુ થયુ, ગમો, જોઈ તદમારી નરી કનિતા' પ્રાસ મેળના મથે છે, પણ પ્રાસ

* “શો એ ડોસાનો પ્રભાવ એનુ મુખ ન્હોણ જોલણ દેયુ જોલણ હણ”—મે. મજ્જર (ન્હાનાવાલકૃત 'કનીશ્વર દલપતરામ'—બા ત્રીજો, પૃ ૨૦૭ ૨૬૮)

મેળવના આવના નો છે નદિ'—* એવું અપ્પેલીશ્વરે ઉચ્ચારેલું
અભિપ્રાયસ્થાન, 'સ અતીચન્ન' અર્થે 'કુલુમ્ભાગા'ને થોડા વચગાળાને
બાદ ગંગા દેવી એમની નીતિદષ્ટિનું પ્રગટીકરણ — આપુ આપુ કેમકે
'સાહિત્યના પ્રતિષ્ઠાના બાણશ્યા' + અગ્રેનું મેળા છે નોધાયું છે જ

એ 'બાણશ્યા' પર પોડેના 'શ્રીશ્વર' દનપત્રમાં પદ્ય માતની
એવી અસદાશયીકિ-નિયતિમાં પણ અવિગમ વાચ્યમેવન આગ્યા,
ગંગાનાગયણી માધુર્યરોના બગ્ગન નેર્નનની આરિસિદ્ધિમાં કીર્તના,
ઈ સ ૧૮૮૮ની ૨૫મી માર્ચ અનંત નિર્વાપાયા એમના જતા પડેલા
એમણે જ તેમણે કે અગ્રેજ અમલ પડેલા જેવો સામર્થ્ય થોડો હતો
અને પ્રાપ્ત નહોતો કુભાગુ દગુ એમણે પોતાના અત્મમતાન સમી
મોસાપગીની દાનની દયાગ્રામને પારો રોપાયેલા પશુ જાણે પોતાનો
જ પુત્ર 'તેનમ્મિ ના ઉપનામે ગુલગની માદિત્વે નિશિતિ પ્રગટો
દનો—અની ડોનરોથી અપ્રસિદ્ધ ઉદ્ભવ પશુ વરી ચૂકી હતી અને
એમના મૃત્યુની ક્ષણોવેગાએ અધગત મેડીએ તો પુત્રનું મુરખિયાન
'ધન્નકુમાર' નામ પશુ ગયાનું હતું, એટલે માત્ર 'દરીશ્વર' ન
જાણી શકાય 'સતપતે' નામો ગૂજાની કનિયાન મોરારી
અવુ કઈક આમેથી રજો હતો એ દનપત્રમાંને ખબર ન પડી એ જ
છે વિધિવિધિ પ'.

સમગ્ર અર્ધો મેસા ની શ્રીશ્વરની મેસાસૌરબ ગૂજાના જાણારો
કિશોર શર્મા ચૂકી હતી એ કુલુમ્ભ પશુ કાળો ખોલો પાખરે મુગ
જાણે ગૂજાના આગાપત્રક ની આખરે નિર્વાપાયા

અવ લીધે ગૂજાના નવનિવાસી પ્રમુખે અમલમાં
પોતાની મુગેર અમલગતની મમમ સહિએ મેસા અનંતનમથી
પડી રેનું કુલુમ્ભને આરિસિદ્ધિ ને દરીશ્વર દનપત્રમાં

ભાર્જી—મી. આર્થ ઈ, અર્ધાથી વિશેષ એમના ગજ પ્રગતના સન્માન વગીને ઈશ્વરી ઐતિહાસિક ઓગણીસમી સગીને અન્તે વિદાય પામ્યા. એ વિધીન થયેના સુગીર્વ જીવનની આ ટૂંકી ઉપરેખા આપણને એક અવિગમ સાધના અને પ્રસન્ન સિદ્ધિની મૂલ્યભી પ્રત્યક્ષ કરે છે. દશપત્રગમ એટલે અથાગ પુરપાર્થ અને સુભગ હિતસાહ.

દશપત્રગમ ઓગણીસમી સદીનો લગભગ પોણે ભાગ રોકતું પ્રવૃત્તિમય જીવન આપણે જોયું. એમના વિદાસમા—હિતપર્મા એનેક-ઝાન્ડર મિનોટ ફોર્મર્સ અને આમીનાગયણપથી સાનુક્રિય દેવાનદ, અયોધ્યાપ્રસાદજી, તેમ પ્રતિષ્ઠા મિનક્રિય નર્મદાશર સમી વ્યક્તિઓ અને મૂળી અમલાનાના આમીનાગયણી મદિરા અને ગૂજરાત નર્મકયુક્તર મોસાયગીનો વણે ફાગે છે સૌથી વિશેષ તે એ જમાનાના સર્ગતા અભિનન નાતાનગણને જ એમના નર્મની મહત્તાના પ્રેરક પોષ અશ મેમે આપણે જોઈએ છીએ જીવનભગના મહાપુરપાર્થના ઉદ્ભવમા પિતા ડાહ્યાભાર્જી નિમિત્ત અને છે, સમભાવશીન પ્રેમાનદ મામા પણ એમા વેગ આપના પૂતુ ધ્યાન ભોગવે છે, એ વીસ વુ ન ધરે અત્ર તયા ફોર્મર્સ, અયોધ્યાપ્રસાદજી, બિહારી નાનજી વગેરે જ ગાયેના કવિના પ્રનામો પણ એમના વિદાસમા અગત્યનો હિત્તો આપે છે દશપત્રગમનું એ સુભાગ્ય તુ કે એમની મહત્તામક્ષા અને શક્તિ પ્રવૃત્તિને પગને પગને એમને એ જમાનામા અજો. એનું રાજ-પ્રગ હિમચનુ પ્રેતસાદન મજ્યુ હતુ એમના જીવનમા કેનજ પુરપાર્થ નહિ પણ નેના સાક્ષ્યની સુભગતા પણ છે પોતે નારજ્યુ તે પોતે નાવી શકરા અને આ પોતાના નાવેનગના મિષ્ટ ફન પણ પોત જોઈ અનુભવી શકયા એનું રિગ્ત ઓભાગ આપણા એ મદાન તે એનને નરેતુ છે

એનો યશ અમુ અશે એમને પોતાને પણ છે એનું વ્યક્તિ ન જ એનું હતુ પ્રભાવ્યુક્ત પાનદ ગૌરણી દેહ અને મીરા યુન-૦-૬ માત્ર નહિ પગતુ એમનું નિર્મળ, સૌમ્ય, વિચારશીલ અને જાનનાપનાયણ

જાગ્યત માનસ પણ એમના વ્યક્તિત્વને સર્વમાન્ય અને સદૃશ કરે તેમ હતું. એમને પગલે ગૌરવ આવતું અને અગ્નિવાણું બિગતું સદુએ અનુભવ્યું. એ ધૈર્ય, એ નિરંતર કર્તવ્યનિષ્ઠા, એ સાર્વિકતા, એ માધુર્ય, એ નૈસર્ગિક આત્મલક્ષ્મી, એ પ્રગતિશીલતા, એ પ્રીતિ,—ગૂજરાતે વંદ્યાં અને બિરદાવ્યાં. જૂના અને નવા જમાનાઓ એ પુરુષે જોયા અને ખેડેલાં એમના વ્યક્તિત્વે આદર પ્રેર્યો. સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના અનુયાયી એ કવિ હિન્દુ, મુસ્લિમ, પારસી અને પરદેશીઓના પણ ‘લાડીલા કવીશ્વર’ બન્યા. રાજાઓ, નવાઓ અને શાહુકાર-શેઠિયાઓને કવિએ પ્રભુદે રીઝવ્યા, એમ કરતાં નિરહંકારની મૂર્તિ બન્યા, અને પ્રજાની તેથી અખૂટ પ્રીતિ પણ તેઓ વર્ધા. એમનો વિનય અને એમનો સારાસાર વિવેક એમને આયુષ્યભર સર્વમાન્ય બનાવી શક્યો. પોતાની જાતને સુધારાની વેલીઓને પાળનાર-પોષનાર માણીએ જ એળખાવના એ ‘કવીશ્વર’ ધણી રીતે સુધારાની નવી દિશાઓ આપણે માટે ખુલ્લી કરી આપી હતી. ગૂજરાતના સાહિત્ય અને સમાજના અર્ધો સદી પર્યન્ત તેઓ ધીર દીર્ઘદષ્ટિ અથાગ બોમિયા હતા, તે કેવળ એમને મળેલા અનુકૂલ વાતાવરણને લીધે જ નહિ, એમના આંતરસર્વેય ખરા.

સર્વના હિતમાં જ પોતાનું પણ હિત એમણે જોયું અને અનુભવ્યું. કીર્તિ અને કનક એમને કર્તવ્યપરાપણ્યતામાંથી જીવનભર મળ્યાં. ભોક્ષ-જતિનું દ્રુવધ્યેય દષ્ટિમાં સ્થાપીને એમણે પ્રવામો કર્યો, પરિચયો કેળવ્યા, સંસ્થાઓ સ્થાપી—દહ કરી, સભાઓ ઉદ્ધોધી, શિક્ષણ આપ્યું, અને મન્થો લખ્યા. સંયમ અને બદનાતું સુઝાન એ પુરુષે સદાય દહ રાખ્યું. બાંધ્યકાળે જ પિતાના રોષે ઘર તળવું પડે, આંખની પીડા પાંત્રીસ-છત્રોસની વયથી શરૂ થઈ ધીમે ધીમે આખોતું નર પણ એસરી જાય, અને એ પ્રતિકૂલતા વચ્ચેય વિદ્યાનુરાગ—સાહિત્યપ્રેમન તથા લોકસેવાની નિષ્ઠા સક્રિય જ રહે, એ દલપનજીવનનું ગૌરવ છે. એ પોતે શોભ્યા સ્વાસ્થ્ય અને સંયમે; તેમ એમણે ઝડપથી નવો ઘાટ ધારણ કરતા ગુર્જર પ્રજાજીવનને ય આપ્યું સમૃદ્ધ. કેવિ ન્હાનાલાલ કહે છે તેમ, “દલપત-

રામ હતા ચક્રાવાતી ધરી—Axis.” યોગ્ય કહેવાયું છે. અન્યત્ર કે એમણે આપણા દેશના સંસ્કારશુભનની દાંડી સમતોલ રાખી. * તેથી જ એમને માટે ઉચ્ચારાયું છે, “For character and work of Dalpatram, one can only speak with profound respect.”

હલપનરામ મનુષ્ય હતા; મનુષ્ય પૂર્ણ થવા કોશિસ કરે, પૂર્ણ થઈ શકે નહિ. આયુષ્યના અંત સુધી કેટલાંક પ્રયોગનો, કેટલાંક પૂર્વગ્રહો, તેમ કેટલીક નળજાઈઓ સામે તેઓ ઝૂઝ્યા છે, એ જ એમને મદાન બનાવે છે. એમાં તેઓ સદાય પાર ન જીત્યા હોય તો એમાં અસ્વાભાવિક એવું કશું નથી. સમગ્રતયા “ઉચ્ચ ચારિત્ર, બુદ્ધિશક્તિ, ઉદ્યોગ-પરાયણતા”ના ગુણોથી અંકિત આપણા એ “સર્વાંશે પ્રભવતસલ સાહિત્યકાર,” + એમની કાર્યકુશલતા, એમની સાહિત્યકતા, એમની આદર્શનિષ્ઠા, અને એમની ઉદાર સેવાઓ દ્વારા ગૂજરાતી પ્રજાનું સદાય સન્માન પામે એમ છે. પ્રા. વિષ્ણુપ્રસાદે યોગ્ય કહ્યું છે કે “હલપનરામ આજના ગૂજરાતના વિદ્વાતા છે.” એમના શુભનની આ પ્રકરણમાં આલેખાયેલી તસ્વીર એ શબ્દોની પૂગતી સમજૂતી છે.

* શ્રી વિશ્વનાથ મ. ભટ્ટ (‘સાહિત્યસમીક્ષા’).

+ “ગુજરાતી સાહિત્યની રૂપરેખા”—વિ. ક. વેદ.

: ૩ :

“ગૂજરાતી સાહિત્યમાં અત્યારે દલપતરામની રિયતિ બહુ કદોશી છે. એને કોઈ વાંચતું નથી, છતાં સૌ નિંદે છે.”

—વિશ્વનાથ મ. ભટ્ટ (૧૯૩૨)

“તમે જે ગ્રન્થ રચો છો તેમાં અક્ષંકાર, રસ વગેરેની ખૂબીઓ કશી રહી જતી નથી. લોકોના મન પ્રમાણે તમારા ઉપર સરસ્વતી માતા પ્રસન્ન છે.”

—રા. સા. ભોગીલાલ પ્રાણવદ્વલલાલ (૧૮૫૬).

“વીગેક વરમ પહેલાં આપના પિતાશ્રીની લખેલી ‘મિથ્યાભિમાન નાટક’ની બૃહ મેં વાંચેલી તેમાં જે દુમ્મર હતું તે આ નવી બૃહમાં નથી.”

—કવિ ન્હાનાલાલ પર શ્રી. લક્ષ્મીદાસ કેશવજી
નામે શુદ્ધરથનો પત્ર (૧૯૩૪).

*

ઉપર્યુક્ત ત્રણે અનરણ્યો આ પ્રકરણના પ્રારંભમાં મૂકવાનો આશય કવિ દલપતરામ ગણાબાઈના ગદ્યસાહિત્યની અસર રીઝી અને કેવી એ સમજવામાં સરળતા યાપ એટલે જ છે. મ. સા. ભોગીલાલ એટલે વડોદરા-સૌરાષ્ટ્ર અને ગૂજરાતમાં નવી રેખવળીનું અગત્યનું સર્ગ ધૂમનાગ એક પ્રતિષ્ઠિત આચાર્ય અને શ્રી. વિશ્વનાથ મ. ભટ્ટ આપણા એક આધુનિક વિવેચક. દલપતરામને જનતા સંભારે છે અનેક ન્દાનીઓટી બોધક અને આનંદપ્રદ દલિનાના આપનાર આદિઅર્વાચીન કવિતેએ. શ્રી. વિશ્વનાથ મ. ભટ્ટનું ઉપર લખેલું

નિધાન દિનના ગઘને જ અનુલક્ષીને થયું જત્યુત્તુ નથી એ ખરું, છતાં દવિતા દગ્તાં મ ગઘ પરત્વે દલપતગમ માટે એ સવિગેષ લાગુ પાડી શકાય એવું છે. દવિનું 'મિથ્યાભિમાન' નાટક આગવી પેઢીઓમા તો અત્યંત સોમપ્રિય, છતાં ગઘસેષક દલપતગમ વિષે આપણે ત્યાં ઘણું ઓણું નિચાગયુ અને લખાયુ લાગે છે. આપણે આ પ્રકરણમાં દલપતગમની સાહિત્યમેનાનુ આ પામુ, એમનું ગઘરેખન, અનસોડીશુ.

દલપતગમે 'ભૂતનિમન્ધ' ઇનામી નિમન્ધતેષે ફોર્મસની મૂચનાથી ઈ સ. ૧૮૫૦મા પ્રસિદ્ધ થયો, જે એવો પ્રયાગ પામ્યો કે ફોર્મસે રચય એનો અગ્રેજી ભાષામાં એ જ વર્ષે અનુવાદ પણ પ્રસિદ્ધ થયો, તેમ એના ઉર્દૂ-મગરી ભાષાન્તરો પણ ઘરનામા આવ્યા. દરિથી ન્હાનાવાય આ કૃતિને આપણા સાહિત્યનું 'પ્રથમ મત ત્ર ગઘરેખન' કહે છે. નિવિધ જાહેર ઇનામી લેખનને પરિણામે પછી તો દલપતગમની ઘણી ગઘ કૃતિઓ લખાઈ અને વ્યાપક સ્ત્રના વડી

એ જમાનો જનતાની સાહિત્ય દ્વાગ નૈતિક અને મૌલિક કેળવણીનો હતો, એ વડે ગજદીયતા પાગગે એની ગૂઢ શક્તિ તેમા હતી જ. નિચારશીન વર્ગ વ્યાખ્યાનો તથા લખાણો નીને જાગૃતિનો સદેશો પ્રજાને આપતો હતો. આપણા એ સમયના મોટા ભાગના લોકસેવકો તેમજ નેતાઓ, દેશી તેમ પઢેલી, શિક્ષકો હતા. જેઓ શિક્ષણનું મીઠું કાર્ય નરતા નહતા, એમને શિરે પણ લો-શિક્ષણની પ્રવૃત્તિઓ જ આવી પડેલી. દુર્ગાગમ, નર્મદ, દલપત, નરલનામ, મહીપતગમ, નદશકગ, દર્દિસ, હોપ, સમા શિક્ષકો ગૂજરાતને મળ્યા એમનું વ્યક્તિત્વ સર્વજન અકોબાર પ્રેરનારુ નીનડયુ હતુ તે તો આ નર્મદશબ્દોનું રમગણ કગાથી પણ નિશ્ચયાય તેમ છે કે, "આદા તે વેળા મિ નરરોજ દગ્દુનજ, હા લાકે દાજી અને મિ ભોગીનાન પ્રાણુન નબદાસના રોદ કેના હતા." મૂનનુ બવ્યપણુ કેનુ હતુ." * આપણી મુધાગતી

પ્રવૃત્તિનું સુખાન આપણા એ સમયના શિક્ષકોને હૃદય પ્રધાનત જણાય છે શિક્ષણદ્વારા આપણી જાગૃતિ અને મુક્તિની જાણી એ કાળના નિચારકોને ચર્ચાની જુઓ, ' ઈદાની પ્રગટ દુખી છે . જે થયું છે તે હિંદુ રોડોના નિર્મળપણાથી તથા વિદ્યારહિતપણાથી થયું છે માટે હવે તો એ જ ઉપાય છે કે વિદ્યાનામા જાણીના થવું નીતિમાન થઈને સમગ્ર પાસે પોતાનો ખરો હાથ મારવો " -

✓ (દનપતંગમ તેમ ખીજાઓની મનઃ ગદ્ય લખતી કે પદ્ય, હતા તેનું એકમાત્ર લક્ષ્ય આ હતું—જનસુધારણા અર્થેનું શિક્ષણ નવા મુગને ઓગળવા અને ઓગળાવવા સુ એ લખ્યું, જડ ગદિ નિવારવા સદુએ શીખવ્યું, હુલ્લ મંગે—વિદ્યા વધારો—જમત મનો—એક થાઓ— એવી એવી ધોણણા મોગા નાના સર્વ લેખકોએ કરના માંડી. દનપતંગ રામના ગદ્યને આ દૃષ્ટિએ વિચારવું ધરે એ ગદ્ય લખાયું છે જનનામા ધૃષ્ટ વિચારો વ્યાપક થાય ત હેતુથી ગદ્યની લખાવટના તત્કાલે તેમા જે દુર્નિર્ણય, તે એ જમાનાનું એ- વ્યાપક લક્ષણ ગણવું ધરે એમા સૌન્દર્ય, સૌન્દર્ય કે લય ઉમેગાય અથવા એની મનશાંતિનો ગૂઢ પાનાગૂઢો પ્રભવા માણ્યો, એ તો ઈશ્વરી ઓગળીસમી સદીના લગભગ અન્ત ભાગમા જ—મુબઈ નિવાસીના રનાનકોનું તાત્કાલિક આપણા સાહિત્ય। શે પ્રગટ થયું ત્યારે નવનગમ અને નહતકરના ગદ્યને વિચાર અત્રે અવશ્ય આવે તેમ છે એ મન્નેમા ગદ્યની સાદી શૈલી અને નિરા ગભીરતા ■ ખરી પડેનું દનપતંગમના ગદ્યસાહિત્યનો લગભગ ધણો મોગા ખ. - ' હ જુરો'ના ઉદ્ભવ પૂરેનો છે એ જૂનું ન જોઈએ

દરિ દનપતંગમનો અવન ગદ્યમન્થ છેતો લખારો છે ઈ સ ૧૮૭૦મા "દૈનિકપ્રજ્ઞ" ની એ મૃતિ ૭ એમનો છેતો છૂટો ગદ્યલેખ,

* 'દુર્ગામ ચરિત્ર'નું અવનરણ 'અર્વાચીન ચિંતનાત્મક ગદ્ય'—
વિ ૨ નિવેદી—માથી—૫ ૬

મુગધની 'બુદ્ધિવર્ધકસલા' માટે લખાયો છે ઈ સ ૧૮૯૪મા, એમની ચૂવોતો વર્ષની વૃદ્ધ વયે, અવસાન પૂર્વે ચારે- પે, અને આપણા ગદ્યના પગ્મ આશુપણુપ 'સન્મતીચન્દ્ર'ના પ્રાગમ્ય પત્રી સાત વર્ષે દુર્ગારામ મહેતાજીને અજ્ઞાનિ અર્પતી એમની વેખમાળા 'બુદ્ધિપ્રનાગ' મા ઈ સ ૧૮૭૬ ૭૭મા પ્રસિદ્ધ થઈ અને ગૂઝગત નર્નાક્યુનર સોસાયટીનો એમણે આપેખેનો અનુભવપૂન ઐતિહાસિક દગ્તાવેશ વેખ પણુ એ જ માસિન્મા ઈ સ ૧૮૭૮મા, પોત નિવૃત્ત થયા એ અગસામા જ લખેતા છે અપટ થાય એમ છે કે એમનુ ગદ્યવેખન બહુધા ઈ સ ૧૮૫૦ ૭૫ નર્યેનુ જ હોનાથી એ પત્નીમીતા ગદ્યસાહિત્યની દષ્ટિએ એને જોવુ નર છે

એમના ગદ્યનખાણો—વેખો અને પુસ્તકોને સમયની દષ્ટિએ ક્રમનાગ નિચાગીએ તો તેની વિગત-ઈ આપી આપી શના 'શૂતનિગન્ધ' (૧૮૫૦), 'નક્ષત્રી નાદ' (૧૮૫૧), 'જ્ઞાતિનિગન્ધ' (૧૮૫૧-૫૨), 'પુનર્વિવાદપ્રેમન્ધ' (૧૮૫૨ ૫૩), 'સ્ત્રીસભાવણ' (૧૮૫૪), 'બાળવિનાદનિગન્ધ' (૧૮૫૪), 'બાગોદાખ્યાસ પ્રમણ' (૧૮૫૫), 'શહેર સુધગાધનો નિગન્ધ' (૧૮૫૮), 'ગુરુશિષ્યનિગન્ધ' (૧૮૫૭), પરદેશગમન વિરેનો લેખ (૧૮૬૦), ગૂઝગતી બારાના જૂના દિવસો વિરે લેખમાળા (૧૮૬૨) પ્રેમાનન્દશામળચર્યા (૧૮૬૩ ૬૪), 'ગુઝગતના હિંદુઓની મિતિ'નો લેખ (૧૮૬૩), 'તાર્કિક બોધ' (૧૮૬૫), ફોર્સના મૃત્યુ અંગેના સન્મગ્ણતેખો (૧૮૬૫ ૬૬), 'નિઘામોધ (૧૮૬૮), 'ખમિયાગચગિત્ર'—'સૌગંદ્રસમૃદ્ધિવર્ધક'—સ સારી ધર્મ વિરે લેખ (૧૮૬૯), જોડબી સમિતિની ચર્યાનોધ (૧૮૬૯), 'મિથ્યાખિમાન નાગ' (૧૮૭૦), અતનાગ વિરેનો લેખ (૧૮૭૩) પ્રાચીન નિવાદપદ્ધતિનો બ્યાખ્યાનતેખ (૧૮૭૫), દુર્ગાગમ મહેતાજીને અજ્ઞાનિ અર્પતા ચગિત્રવેખો (૧૮૭૬-૭૭) અને કવિતા પરનો તખ (૧૮૮૪)

એ સમયના સમગ્ર ગદ્યને અમનવે નેમ છે 'શુદ્ધિપ્રગણ' અને એવા એ અમયના બીજા મામણિકોનાના ગદ્યનખાણો વિગેન આપણે 'શુદ્ધિપ્રગણ'નો આધાર લેવો ધરે, નહીં એ છે આપણ પ્રથમ માસિ- દુર્ગાનામ, નર્મદ મહીપતગમાદિનુ ગદ્ય પણ આ સમયનુ ગદ્ય રચય દર્શાવે તેમ છે નર્મદ દ્વતા દનપતગમની શૈક્ષણિક પદ્ધતિ મિત્ર-મૂર્તી કે એ દખીનત પણ આપણે વીમરીશુ નહિ અમે શૈક્ષણિક અને ભાષાના સરનારે નર્મદ અને મહીપતગમના ગદ્યને નધુ ધારીનુ દ્વવામા મોગે, ભાગ બ લ્યો કે ગામરી નિવારના એ અઠી વરની વ્યવહારનક્ષી કેગરણી અને પછીના નર્મોમા નગ-સમૂહનુ મર્યાદિત અધ્યયન, દનપતગમ પામે લો દ્વતા, તેન લ્લ, આ જમાનાના બના જ લેખકોના ગદ્યનુ સ્વરૂપ દનાત્મન દ્વતા બોધક જ છે એમા વ્યવહારુ બોલીના સમગ્ર છે, સુચેતિત શૈલીની તેમા નખાવટ નથી એમા પડેન પાડેલુ સુન્દર નિરૂપણ નથી, શિક્ષણ-મુધારાનો ઉત્સાહ છે

'શુદ્ધિપ્રગણ'ના પ્રાગ મિ- સમયોમા લેખકોના નામ નથી મળતા દનપતગમના લેખો રોધવા જનાગને મૂઝવણ થાય એવુ એ-સગખાપણુ, માન બ્યેવનુ જ નહિ પણ પદ્ધતિ શૈલીનુ પણ અસરખાપણુ એમા જડે છે જગૃતિની અચન ત્વગ તેમા છે જે જગૃયુ એ લખ્યુ એ નર્મદવનણુ તે સમયના સર્વ પ્રારબિધ ગદ્યનખાણોમા છે સૈન્યોથી દ્વતમી ગયેના પૂર્વમંદો અને અધ્યક્ષઓના જાળા બેદીને એ દ્વગ પ્રગટ થતા પ્રગણમા પ્રગળે ગેગની એ નર્મ નાનુ ન હતુ એ સમયના ગદ્યનખાણોનુ તેની જ મૂલ્ય જોણ આ નુ જોડે એ નર્મ

આપણો સાહિત્યવાત્મો પઘડે દ્વતો એમ દેહેવુ જે એ સજેગમા સ્વત ન ગદ્ય ઉદ્ભવે એ ય મદત્તનુ હતુ એમા શોમા સૌવની અપેક્ષા અરથાને જ લેાય ને ? ગદ્ય ઉદ્ભવ પામ્યા પછી પણ શૈલી સમર સુરી ગદ્ય-વચના મીમાડાઓનો ભે સાહિત્યનાર કે સમાજ માટે અનાન જ દ્વતે નવનરામ એ જમાનાના અપવાદરૂપ રમિ, શિષ્ટ, પતિ

નિવેચ- કે એમને પણ ભગ્ય કેળવણીખાતાનો ઇતિહાસ પદમા લખાય એ સચિત્ર નીવડ્યું છે. ઈસુના ઓગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધ ની ઇતિહાસની પત્રીસીમા નદશ-૨, મણિનાન, ગોવર્ધનરામાદિને ક્રમે આપણા ગદ્ય અદ્ભુત નિર્માસ સાધ્યો છે, તે એવા કે દનપત્ર-નર્મદ સમા એ જમાનાના સમર્થ ગણાયેના નિર્મિતોની પણ અસખ્ય પદ્ધતિઓને આજે આપણે ગદ્યોચિત્ત જ ગણીએ છીએ.

આપણા ગદ્યનો જન્મ તથા નિર્માસ અગ્રેજી ભાષા સાહિત્યની પ્રેરણાએ થયો છે, એ હકીકત ઉપર અપાયેલી ઐતિહાસિક ઉપરેખામા સૂચિત છે જ હોન્સને એ નાળની ગૂઢગતી ભાષા 'બગ્ગરુ' લાગેલી આપણા ગદ્યાવનાગની પ્રથમ પત્રીસી ગદ્યના વનહાર યાપદ અવધપતી ઘણી નિષ્ટ છે એમા નાતન-લાવણ લગભગ અદશ્ય છે. નર્મદના ગદ્યની પા દના, એની સ્વચ્છતા, એની શક્તિ એની સ્વયનાક્ષમતા અને એની ગભીરતા વિશેષતઃ એની ઉત્તરગતિની ગદ્યરખાનટમા છે નર્મદ પ્રથમ એકાદ દાનકો પદ્ય પર કેન્દ્રિત રે છે અને બાકી જનભર ગદ્ય તરુ જ વળે છે. સ્વીચ્છ દનપત્રગમના ગદ્યરખણોની દૂધી તનાગીખ આપણે જોઈ એ મુજબ તથા પ્રથમનો દાયકો જ જાણે ગદ્ય આપે છે, માકી જનભર તો તમનુ અપણુ પદ્યમા જ છે 'મજ્જી મગનાથી થતા લાભ' એ નર્મદ વિનુ પટેનુ ગદ્ય લખાણ છે એ થયું છે ઈસ ૧૮૫૦મા દનપત્રગમનુ પ્રથમ ગદ્ય લખાણ 'ભૂતનિગન્ધ' જ ગણુનુ ઘટે, જેની આન પણ છે ૧૮૫૦ દેર આપ્તો જ છે કે તે પછીના દસ પદ્ય વર્ષોમા દનપત્રગમ પદ્ય સાથે ગદ્ય પણ ખેડીને છેવટે તેને લગભગ છોડી દે છે જ્યારે નર્મદ એ દસપદ્ય વર્ષોમા પદ્ય પર જ હાથ જમાવીને પછી ગદ્ય તરુ જ ધ્યાન આપે છે. ગદ્યક્ષેત્રે નર્મદનુ ખેડાણ વધુ વ્યાપક, વધુ પ્રતીણ અને વધુ જીડ છે. દનપત્રગમ વિષે તો આજનુ નિવેચન એટલી દહે હી શકે છે કે નિવેચન સુધક ગદ્ય લખતા ઠેક લગી આવડ્યું નથી * નર્મદના ગદ્યમા અનન્યગમી કે વ્યુત્ક્રમ શૈલીના

પ્રયોગો છે દનપતનુ ગદ્ય ચન ન મ્તુ લાગે છે, નર્મદનુ ગદ્ય ચિગ્ જીવી છે, દનપતગદ્ય દ્વિતાવે છે, —આમ છતાં આપણે બન્નેના ગદ્ય-લખાણોનો સમય તેમ જ બન્નેના ઘડતરમાની બિનતા તરફ પણ લક્ષ આપવું ઘટે જ

આપણે ત્યાં ન મગે રામકોન, ન મગે જોડણીનિયમો કે વ્યા ગણ, ન મગે બારા સાહિત્યનું વ્યવસ્થિત શિક્ષણ, પ્રસિદ્ધિ અને પ્રચાર અર્થે મુદ્રણાનય તો હજી હવે મડાતુ હોય, પરમ્પરા તો હોય મ્ત્ય તેમજ હસ્તલિખિત પ્રસિદ્ધિ — પ્રચારની જ, શિક્ષણનું અને રજનનું પણ પ્રજાસ્વીકૃત વાહન તો હોય પછનું જ, ગદ્ય ફૂદુધવાયુ આબુ કોય તો તે ભાષાન્તરગટે જ આવી પગ્થિતિમા 'મૂતનિમન્ધ'ના ક્ષેપકની બારાને રસનક્ષી ધોરણે મૂનવવાને અવગણ બાગ્યે જ હોય દનપતરામનું જ કેવળ શા માટે લગભગ એ સમયનું સમન્ત ગદ્યસાહિત્ય ઐતિહાસિક સ્વરૂપ પૂરતું જ મહત્તનું છે એનું ખેડાણ વિપુલ છે, એય સતોષપ્રદ દખ્ખત ગણવી જોઈએ અર્થે અને સરકૂત ભાષા-સાહિત્યનું ખાતર એમા બળ્યું અને એની સમૃદ્ધિ પ્રગટ થતી ગઈ એ પછીની ઘટના છે

જાહેર સભાઓ ચોપાનિયા અને સામયિકો, નિમન્ધો નાટકો, વાચનમાળા, વ્યાકરણ, ઇતિહાસ, સામાજિક પ્રવૃત્તિઓનું સામૃદ્ધિ સચનન, આગગાડી, મુશ્વેયત્ર આદિ આપણે ત્યાં નવું જ ક્ષેત્ર પ્રગટ કરતા હતા એ ક્ષેત્રની સભાળ તથા ખીનનણી નવી પદ્ધતિ, નવું માનસ માગતી હતી નિનમ્બ ઇષ્ટ ન હતો સાદસ આવસ્થક હતું પરદેશી પ્રજા તો સર્વ પણ વ્યાપક ભૂમિગ ઇષ્ટનો હતો આપણું ગદ્ય ઉદ્ભવે અને વિપુલતા ધારણ કરે એ અનિવાર્ય તેમ સદજ હતું. કેવળ પદ્ય સુગમ વાહન નીવડે તેમ ન હતું. જીવન વ્યાપક અને સકુલ યતા વેત જ ગદ્ય પણ પ્રાગમ્ય પામી ગયું

દવીશ્વર દનપતરામ ડાહ્યાભાઈનું ગદ્યનખાણ ફોર્મની પ્રેરણાએ ઉદ્ભવ્યું છે એનું નિગતરણ તથા વિપુલપદ્ય 'શુદ્ધિપ્રકાશ'ના

તેઓના સંચાલનને મહદંશે આભારી ગણી શકાય. એમનો સુધારા માટેનો ઉત્સાહ તેમજ એમની મહત્વાકાંક્ષા એમના ગદ્યલખાણોનું ખીણું પ્રેરકબળ નીવડે છે. પોતાની કારકિર્દી ઘડી રહેલા દલપતરામ તે સમયની લગભગ સર્વ સાહિત્યસ્પર્ધાઓમાં ઉમેદવાર બનીને પારિતોષિકે છૂટી ગય છે. જનસુધારણાને સર્વોપરી આદર્શ તો ધ્રુવરથાને હતો જ. પોતાના અનુભવો તથા સામાન્ય જ્ઞાનનું બળ તેમનાં આ ગદ્યલખાણોમાં પણ જીતરે છે. શિક્ષકનું ધૈર્ય અને સ્પષ્ટીકરણ, વ્યવહારવિહનું મધ્યમમાંગીપણું અને બહુશ્રુતપણું, સુકાનીનું ચદ્વાળજ અને શ્રમનું વક્ષણ, તેમજ સુધારકનું ઔદાર્ય અને નેતૃત્વ તેમના ગદ્યલેખનમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. લોકહિતની પ્રવૃત્તિ પ્રત્યેની કવિની ભાવના પવિત્ર છે; અને તેનું તેમના ગદ્યમાં પ્રતિબિંબ્ય પડ્યું છે. અનુભવની સંપત્તિની સભરતા પણ તેમના ગદ્યનું વ્યાપક લક્ષણ છે. એ જમાનામાં, સુધારાની સેનાની ઉત્સાહી છતાં ગંભીર આગેકૂચના એ જમાનામાં વિરલ એવો મર્મીજો વિચક્ષણ વિનોદ અને કટાક્ષ પણ એ લખાણોમાં ઝળકે છે. એમાં સાદાં છતાં દૂરદેશી સંગીન સૂચનો છે, ઝીણું નહીં છતાં વ્યાપક પૃથક્કરણ છે, શાસ્ત્રનાં અવતરણ-વિવરણ છે અને વિચારસંપન્ન માર્ગદર્શક તેમ નિર્બીક કથન પણ છે. એમાં નથી યુયુત્સા, નથી અધૈર્ય, નથી મનસ્વિતા કે નથી કટુત્વ. દલપતરામનાં ગદ્યલખાણો, સાહિત્ય કે સુધારાની દૃષ્ટિએ પણ, સત્ત્વ તેમજ પ્રભાવ પરત્વે, એઓની પદ્યરચનાઓની સિદ્ધિની તુલનામાં અવશ્ય ઓછી સિદ્ધિ ધરાવે છે; છતાં એમાં એમનો સ્વભાવ, એમનો અનુભવ, એમનો વિદ્યારાગ અને એમનો ઉત્સાહપૂર્ણ આશાવાદ તો વ્યક્ત થાય છે જ. એ જમાનામાં સર્વત્ર તેઓનું ‘કવીશ્વર’પણું જ સવિશેષ સત્કારાતું એ સત્ય છે, તોપણ એમની ગદ્યકૃતિઓ પણ ઓછી લોકપ્રિય ન હતી એ ચ દૃઢીકૃત છે. એ કૃતિઓ પણ ઉચ્ચ ઝાટિની લેખાતી હતી એમાં શક નથી.

એ ૫ શૂદ્ધવું ઘટતું નથી કે એમાંના લગભગ પ્રત્યેક અન્યની, કહેા અન્યિકાની, ચારથી પાંચ આવૃત્તિઓ તો નીકળી છે જ. એ લોકપ્રિયતાની જ સૂચક બિના છે. એ પણ સ્પષ્ટ છે કે લોકશિક્ષણના એમાંના આશયનું એ રીતે સાક્ષ્ય થતું હતું. આપણા પ્રાન્તનું એ સમયનું વાતાવરણ, લોકવાણી—લોકવિચાર અને લોકાચારનું અનુભવયુક્ત દિગ્દર્શન એ ગદ્યલખાણોમાંથી આપણને આજે પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ છે. ફોર્સ કે કેમ્પબેલ જેવા જિજ્ઞાસુ પરદેશીઓ જ નહિ, ઇતર પ્રાન્તના સુધારકો જ નહિ, ગૂજરાતના આધુનિક સમાજને પણ એમાંથી તળ ગૂજરાતને સમજવાના ધણા અંગેડાઓ મળી શકે છે. જાગ્રત થતા ગૂજરાતનું એમાં ઐતિહાસિક રેખાંશ છે; એ રેખાઓ લાવણ્ય કે પ્રમાણિકતા વગરની આજે લાગે એમાં નવું કંઈ જ નથી.

એ ગદ્યરચનાના કેટલાક અંશે એ જમાનાના મુગ્ધ શિક્ષિતાને ૫ આકર્ષક લાગતા હતા. એમાં મૂંઝાપેલાં દૃષ્ટાન્તો કે કથાનકોની સચોટતા અને સરસતા, એમાં ક્યાંક ક્યાંક મળી રહેતા ચિત્રાત્મક પદ્યબોધો, એમાં વર્તીત આવતું બહુમુત્તવ, નિરૂપણની સાદી વ્યવસ્થા અને સાદગીકતા, વિચાર-વસ્તુની સ્પષ્ટ થતી યુગલક્ષી નવીનતા, પ્રોઠ વ્યવહારુ માર્ગદર્શન, એમાંથી મળી રહેતી માહિતી તેમજ કેળવણી, આદિને કાગળે એ ગદ્યલખાણો હોંસમેર વંચનાર અને આવકારનાર હતાં. તત્કાલીન સ્પર્ધા-અમદાવાદની જાહેર સાહિત્યસ્પર્ધાઓમાં લગભગ નિરૂપવાઃ સાક્ષ્ય દક્ષપતરામનાં ગદ્યલખાણોને પ્રાપ્ત થતું, પ્રથમ નામ તો એમનું જ જાહેર થતું—પ્રગટ થતું, એ બનાવે છે કે એમના ગદ્યનું વસ્તુ અને નિરૂપણ એ યુગના શિક્ષિત અગ્રણીઓમાં પણ અખિનનંદનને પાત્ર મનાતું હતું—સ્વીકારાતું હતું.

દક્ષપતરામની એ ગદ્યકૃતિઓમાં આજનો અભ્યાસી ધણું ધણું ખૂટતું કે ધણું કંટાળો પેદા કરે એવું વધુ પડતું ચ અનુભવે અવસ્થા પરંતુ ગદ્યના શ્રીમદ્દેસ માંડવામાં યશસ્વી કાર્ય કરનાર એ ગદ્યસાહિત્ય

એ જમાનામાં જેનું જોડું સ્થાનાયુ દના એમાની જોડણીની નિમગતિ,
 સંસ્કૃતપ્રયોગોનું નકલગણ, વાક્યગચનાની દુષ્ટિઓ, જાનાર્થ ચિકિત્સાનો
 વ્યાપક અભાવ તથા નિચાટ-માહિતીની પ્રાથમિકતા આજે તો એ ગદ્યને
 માત્ર ઐતિહાસિક-શૈલીનું જ દર્શાવે તેનું છે એમાં કનચિત્ મુનાયેના
 ચિંતકોનાઓ તો ભારે ગૂંચળાવણી ઉપજાવે આજે 'પ્રાકૃત માધ્યમતાનો પશુ
 અનુભવ થાય તો નનાઈ નર્તી' એમાના સંસ્કૃતના પ્રશ્નશોનાની છપાઈ
 પશુ આજે તો કુતૂહલજનન થઈ પડે' માથે લીંગ દોરેની ગૂંચરાતી
 નિપિની એ શિના છપાઈ છે અમનાદમાં મુદ્રણપ્રયોગો આગળ
 ઈ સ ૧૮૬૪ના અગસામાં થયો દનપતરામનું કેટલું-મહત્તનું ગદ્ય
 સાહિત્ય તે પૂર્વે પ્રગટ થઈ ચૂક્યું હતું

આપણે એ જમાનાના ગદ્યનો ખ્યાલ એ સમયના 'શુદ્ધિપ્રવચન'ના
 જોડાના પાનાઓ ઉપરથી મેળવીશું દર મહિને જે નાર બહાર પડતું
 દોઢ આનાતું 'ચોપાનિયુ' ઈ સ ૧૮૫૦ થી આપણને મળે છે જોડણી-
 નું એમ્પારાપણુ એમાં નથી, અને અનુવાદપ્રયોગ તા આશ્ચર્ય
 ઉપજાવે એટલો છે' અનગન (અવગત), એ હમ (એ હમ), મત
 (મદ) ઉપાઅ (ઉપાન), ગ્હીઅત (ગૈત), ન (પુ), નાહાન
 પશુ (નાનપશુ) જવાપ (જવાન), ગેરે સંસ્કૃતપ્રયોગો ખ્યાલ ખેંચે
 છે એ મુખપત્રનો હેતુ 'દીવાયા' (પુરોચન)માં સ્પષ્ટ નાયો છે,
 "લોકોના વેહેમ જાએ ને વિદ્યા ભરના તરફ ચીત લાગે લોકોની
 આખો જીવડે કે વિદ્યા ત શું છે પથરા છે ઢેખાળા છે શું?" નોંધ
 પશુ છે, "આ ચોપાનીજી અમનાદમાં રાજપરમાં આકાશી કુનાની
 પોળમાં મડગાની તરફથી બાટબાઈ અમીયદે દાપીજી વાચકો પશુ
 લખી જણાવે છે, 'નીતિ જ્ઞાનના કાચના જરૂર જતાના જોઈએ'
 એ મુખપત્ર પ્રસિદ્ધ ગુનારોઓના ધગર-ડોલ પશુ આગળ નથી
 પોતાના વસ્તુચિસ્તાની એમની જાડગન જાએ, —નામીયા પુરોના
 જન્મચરિત્ર, 'નિહાસ એટલે આગળ શાહ ને રાજગો કેવા થયા

ને તેમની રાજનીતિ થી ગીનની હતી ને તેઓએ ગા રા પગક્રમ ના, 'ન-ની વાનો ને કોચ્છાડા,' રસાયનશાસ્ત્ર, વેપાગમાગત, 'ચત્વાપરો,' 'એ રીવાજો જો જો વાતો અનુકૂળ આવશે ને માનુષ પડશે કે આવી વાનથી તોડોને નર્ત પણ રસ પડીને લગીરે સુધારો થાએ એવું છે'—આશયની ગભીરતા અષ્ટ છે રાઝઆતના અકોમા સ્ત્રીશિક્ષણ વિદ્યા માદાત્મ્ય, મહ મંદ પયગમ્મનુ ચગિત્ર, મોતી નાદવા વિશે, શિવા—શબા—રિરે, ધરોણા વાલ્કિરનો દુચકો, હતેકિટ્સિટી રિરે, જુલમી ગમના દુ ખની વાત, વાદગની જતો પખીઓ વિરે, અમનાદ વચ્ચુ તેની માહિતીનો લેખ, નગળના કારખાના રિરે, અર્થકારણની સામાન્ય માહિતીના લેખો, વગેરે જાતજનના લેખો વિનયો છે સમાચારો પથુ એમા રથાન પામે છે કવીશ્વર દ્વપતગમ અને અન્ય સમનાનીન સુધારકો આ પ્રથમ ગુજરાતી સામયિકમા આ બધું લખતા હતા

સરકારી વહીવટની દીગ નિમિત્તે પછી તો આ 'ઓપાનીગ ' ઉર્દે 'બુધવાચિયુ' સોસાયટી અત્ર ક્રમશઃ હોર્સ વગેરેને સૂચના મળી કે એમણે આમા દર્ષ લખવું નહિ' ધીમે ધીમે સામાયિકની પ્રતિદા એવી જાખી—નિર્જળ થતી ગઈ કે બદલગમા એવું નામ પણ ધૂણા પ્રેર-નીરડયુ. નિંના, વગોનણી, આણેષાદિથી એની ગારો ખરડાવી શર થઈ ચૂકી હતી દનપતગમ કવિ ધ સ ૧૮૫૫મા હોર્સઆમકે સરકારી નોખી હોડીને અમલાનાદ આ થા અને નગરસેઠ દિમાભાઈને મળ્યા એ પ્રસંગનો કવિએ પોતે જ ટોકેતો સવાદ સૂચવે છે તેમ સોસાયટીની આજર પણ ઉપર્યુકત કાગણે ધની ગઈ હતી "એમા અમે ત્યા પડિયે ?" એવી નમ-ગેહની ઉકિતમા ગ્રેવી ટોકારે કવીશ્વર સમજ શક્યા હતા. નિખાનસ ધ્યેનનિટાથી અને સાત્ત્વિક શુદ્ધિથી પછી તો કવિએ પ્રતિષ્ઠિત નાગગિઠા, શિક્ષિતો, ધનિકો, અધિકારીઓ, એમ સહુનો સહકાર અને વિશ્વાસ સંપાદન કર્યો.

દવીશ્વરે શુદ્ધિપ્રદાશ'નું નિયમન પ્રાપ્ત-લીલુ ઈ સ ૧૮૫૫મા
 જુનાઈના 'શુદ્ધિપ્રદાશ'ને પાને દત્તપતનિર્ધાર જનનાએ જાણે, 'ખીજ
 નામ કરના ગતા માના દેશના સુધાગતુ પરોપનાનાય' કરાની ઘણી
 ખુરી છે," અને ઈ સ ૧૮૫૮મા નિરૂપિત પણ પ્રગળે વાચી,
 "અમે રાતદિનસ આપણા દેશના લોકોને સુધાગરાની ગોપરણના
 નિયામ પ્રીએ હીએ માટે તમે મહેરમાની પ્રીને અમને સહાયતા પ્રે"
 સહુને પ્રતીત થયું કે 'શુદ્ધિપ્રદાશ'ને હવે "અક્ષરમાત્ર ચનાનનાર
 દવીશ્વર"નું નેતૃત્વ પ્રાપ્ત થઈ ચૂક્યું છે' આ તરીપદ પ્રીનાગતા પૂર્વે
 પણ સાહગથી દત્તપતગમે તેમા પ્રસિદ્ધ કરેની જાહેરાત સહુએ જાણી
 હતી જ કે મ ન જાણી ઈ ઈ થઈ શકે એ વાત જુદી છે—એનું સાચાપણ
 મતાની આપનારને સહી કરનાર ડા ૧૦૦)નું ઇનામ આપના તૈયાર
 હતા, વગેરે એ પ્રગતિનાચ્છુ શુદ્ધિમન્ત મિના હાયમા 'શુદ્ધિપ્રદાશ'નું
 સુનાન જતુ જોઈને ગૂંજગતને સતોપ થયો એ સતોપ મૂર્તિમન્ત પણ
 થયો હતો નિએ સલાભેવા 'શુદ્ધિપ્રદાશ'નું એનાદ દાયનામા જ,
 હતુ તેથી ખેનડુ પ્રસરણ થયું 'પચીસ નાની એન્ધાગી એ સપાદન
 સેનાને સોસાયગીએ સુયોગર ખિરદાવી છે, 'એઓ જ તેના ('શુદ્ધિ
 પ્રદાશ'ના) આત્માઉપ દતા રગી સોસાયગીનો 'ગિપોર્ટ' છે કે,
 આસિગ્રન્ડ એકેરી થના પૂર્વે 'જૂતનિમન્ધ,' 'જ્ઞાતિનિમન્ધ,'
 'માગનિનાડ નિમન્ધ'થી વિ જાણીતા હતા જ એ 'ગિપોર્ટ'
 આગળ ચાનના લમે છે, તમા જૂઆન કરાની હોશિયારી,
 શુદ્ધિગકિત તમ લેખાલની સારી હતા સુદાસર દલીનનાગી પણ
 માહિતીપૂર્ણ, સ ૧૭ ૮૫૫ પાડે ઈ અને તેના સમગ્ર અનનાનથી તેનું
 મામાન્ય અવગ્રહ આપરુ લક્ષમ આનીન ત બરો ૧૦ સમગ્રથ ૨ અને
 વિવેચ ને પ્રીકારુ પડગે કે લખકે રાય ધરેના નિપયન પૂરના ન્યાય
 આપ્યો છે એનું જ નિપણ એમો એ વિષયનું સારુ જ્ઞાન છે
 એમના લેખે અને મિત્રા, જન અમુ-રર્ગ માને છે તમે નિદ્દહસ્તોથ

નહિ હોય પણ જનતા જે દરેક છે, એ જનતા, જનને અર્પણ, જનને પ્રેરણા અર્પણ, જનમાં સ્વરૂપ, આદ્યનાદ્ય વિનોદમય, શુદ્ધિપ્રધાન, નીતિને માર્ગ દોગ્ધારુ એમનું વખાણ છે એ અભિપ્રાયની નિરુદ્ધ બાગ્યે જ કોઈને નહિ મ્હેંસાયે હોય "

મોસાયીના દાર્પવાદકોના આ ઉદ્દગાર પ્રમાણભૂત ગણી શકાય એના છે દરબનગમની ગદ્યમેસાનું એ મુખપાત્ર અષ્ટ દરે છે 'શુદ્ધિપ્રદાર'માં એમના નામો છૂટ-છૂટ-પ્રગટ થતા હતા તે સાથે ગદ્યવખાણો પણ અનાગનનાર આપના હતા આપણે એ ગદ્યવિભાગ વિનોદીય

નવી જનશક્તિને અપનાવવા દેતા ગત્યોને દરેક બોધ આપે છે મુનાગની નાનીમોની યોજના—વીજળ પણ તેઓ સમક્ષ અંધિ પ્રુ-લી રહે છે ગમ્મતોએ નિશાળો, શરદેમુધાગ્યા, નાખાનાઓ, દુનર ઉઘોગો, મહાઓ, શિક્ષણાદિ પ્રતિ લખ્ય આપણુ ધરે એવું જણાવતા દરેક અષ્ટ નહીં દે છે, " નશા ૧ વેચનાર ગરીબ વાણિયો હોય તેના જેટલી પણ તમારી આમત નથી એ વિશે વિચાર કરો " મુધાગના નિવરમાં પોતાની પ્રકૃતિ નીતિ પણ વિ મમ નવે છે, " દાપિ સાચી વાત હશે, ને યીજના મનમાં નહીં બિનરે તો, એ વિશે અતિશય આગ્રહ તારે કરવો નહિ, કેમકે આગ્રહ ગ્રાથી પરિણામે સાના મન નીપજતા નથી અને અભિમાનીપણાનું દુરણ લાગે છે "

દરબનગમનું મુધારપ્રણય સૌમ્ય છે, સ્વચ્છ છે, અમર્ષ જર્ષને પ્રેર્યાનું એનું નથી મહીપનગમ એ સમનનું એ વ્યાપક દરય વર્ણવે છે, ' હોશ્વર અંધિ ૭ વાગે છે તે સાનગવાને આડોશીપારોશી ધાનામાના બિમા ગરે છે " ગૂંચગતી બારાના મનમાં મહા આવી શક્તિ સામે 'શુદ્ધિપ્રદાર'ના તરો નીચર દરબન સ્વ લાગતી ધરે છે, " સ્વ બાપના ૧૫૬ મૂનોની જેઓને બગેમનું અનુ નથી તેઓ પા મી

માનની સારી માહિતગારી ભાગ્યે જ મેળવી શકે છે ” વર્ણુસંપ્રણા
સામે એ બાપામેન-નુ ગ્રંથ દ્વય છે, “ પગ્દેલી વિદ્યામાથી જરૂર
હોય તો તેના નામ લેના પડ, પણ ગુજરાતની બાપા તો પાચમો વર્ષ
થયા મુધરેલી છે માટે તેને મુધાગ્રાનું જે નામ લે છે તેની ગુજરાતી
ભાષાના પડિતો તો મસ્-રી કરે છે ” અગ્રેજી ભાષાના જ્ઞાન વિષે તેઓ
લખે છે, “ બ્રિટિશ સરકારના અમલ નીચે રહેનાર દરેક માણસે જે
તેનાથી બની શકે તો અગ્રેજી શીખવું. ” કેટલું દીર્ઘદષ્ટિસપક્ષ ગ્રહા
યુક્ત સૂચન છે? જુઓ એમનું સચોટ દર્શન, “ એવી ધાર્મી લાગે છે
કે અગ્રેજી ભાષા પ્રસંગાથી એકે નવી મિશ્રિત ભાષા, જેવી કે અગ્રેજી
અને ગુજરાતી મળેલી, ઉત્પન્ન થશે ” સરકૃત ભાષાના ઝાણ અગે પણ
નિવિ લખે છે, “ પ્રસિદ્ધ શબ્દ મળી શકે ત્યાં સુધી અપ્રસિદ્ધ શબ્દો
લખવા નહિ ” બાપા વિષેની એમની વિચારણામાં એક અગત્યનું
નિધાન ‘બુદ્ધિપ્રનાશ’ની કટાગ્રમાં આવું પણ આવે છે, “ આ વખતમાં
કોઈ નિવિ એવી ઇચ્છા રાખતો હોય કે આખા હિંદુસ્થાનમાં પ્રસિદ્ધ થાય
એવી નિતામ બનાવું, તો તેણે હિન્દી ભાષામાં ને માત્રમોધ લિપિમાં
(લખવું) ”

જીવનચરિત્ર કે સાહિત્યપરિચયના લેખોમાં ઈ સ ૧૮૬૨ના
‘બુદ્ધિપ્રનાશ’ની ગૂઝગાતી ભાષાના પ્રાચીન કવિઓનું પરિચયાત્મક
નિવેચન કરતી લેખમાળા નોંધાયેલ છે એમાં વિગત થોડી છે અને
ઊંડાણ નગ્ગેનું જ છે સામાન્ય પરિચય કે દિગ્દર્શન તેમાંથી મળી શકે
ખરું. નરભેરામ કવિ વિષેની એમની નોંધ જુઓ, “ (નરભેરામ
ભક્તમાં) મસ્કૃત ગગેરે ખીજી ભાષા નહિ જાણ્યા છતાં આભાવિક
સમજણ સાગી હતી, તેથી જો તે સારી કેળવણી હોત તો ઘણો પ્રખ્યાત
થઈ જતો ” કવિ પ્રેમાનંદ વિષે લખતા તેઓ વિનમ્ર બની લખે છે,
“ પ્રેમાનંદને નિસાગંજ એવી કોઈની વાણી સાંભળવામાં આવી નથી.
તેના જેવો યશસ્વી કોઈ દિવસે મારી આશા નથી, એ હું ખરા દિલથી

હું છું.” અખાની વાણીમાં દલપતરામ મીઠાગ જુએ છે એ પણ લક્ષપાત્ર છે. સાહિત્યના ઇતિહાસનું ક્ષીયન્તુ આ દિગ્દર્શન અનેક પ્રકારે અધૂરું છે. એમાંનાં નિર્ણયો તત્ત્વપગમર્ચના ક્યદુપ નથી પરન્તુ બહુધા ‘સ્વાભાવિક સમજણ’ના છે. આ હેતુઓ મધ્ય સંકલ્પિત છે. એ જમાનાને તેમાંથી સાહિત્યનો ઇતિહાસ બાણુવા મળે.

‘પ્રેમાનંદ અને શામળ’માં ચડિયાતી કવિતા કોની એ પગની સાહિત્યચર્ચા ‘ભુદ્ધિપ્રદાય’ના ઈ. સ. ૧૮૬૩-૬૪ના અંકોમાં દેખા દે છે, અને એ ચર્ચા અસાર લાગતાં હેવડે તે બંધ પણ થાય છે. દલપતરામ શામળપત્રે છે ‘ગૂજરાત શાળાપત્ર’ પ્રેમાનંદપક્ષે છે. શામળની મિનમાપ્રદાયિકતા અથવા સર્વમાન્યતા અને તેની ચખ્છા-લકારચાતુરી અને બોધ દલપતરામની રસવૃત્તિને વધુ દુચ્છિદર નીવડે છે. એ ચર્ચાનું તથ્યાનર્થક હવે રપટના માગે તેમ નથી. પ્રેમાનંદનું કવિગૌ-વ ગૂજરાતી સાહિત્યમાં આજે એ પહે સ્વીકારાય છે. દલપતરામની કાવ્યભાવના, કથાદષ્ટિ એમનાં નિર્ણયને અન્યથા વાળી શકે તેમ ન હતી. નિરૂપણના મોન્દયે અંગે તેઓ બાણ ચમત્કૃતિને જ મહત્ત્વ આપતા હતા. કથામાં તર્કની કોડા એમને મોખાદગ લાગતી હતી. વડવાણમાં બાળપણનાં દિનસોમાં જ વણિદ મિત્રો સાથે તેઓ શામળને ગસથી વાચતા અને એએ પઢવાનાંઓ એની જ સીધી અમગ તમે એમણે લખી દાઢેવી ! અવગમ્ય ગજકવિતાનું એમણે વિકસતી ભુદ્ધિએ પાન કર્યું હતું. એમનું ઘડતર જ એમની દુચ્છિને શામળ તન્દ્ર દોડે તેવું થયું છે. શામળની દર્શનાતી વ્યવસ્થાનું મિનમાપ્રદાયિકપણ એમણે બનાવ્યું એ મનનીય છે. એમાં એમનું દષ્ટિમિન્દુ અપૂર્ણ છે, તેમ છતાં એપાળનો વિચાર ઉદાત્ત છે. કવિ માટે એ જ સુસ્કેરી હતી આ ચર્ચામાં, ગસનિષ્પત્તિનું કનાપ્રયોગન એમણે અત્યંત નકુચિન ડોંચે વિચાર્યું દે. એ ચર્ચાએ પ્રેમાનંદના ટવની આસપાસ અનેક રોમાચક ‘મરોવનો’—કથાનકોની સૃષ્ટિ પડીથી તો રચી દીધી ! શામળ-

પ્રેમાનંદના તેજોદ્રવની વાત પણ મનાઈ આવી. એ સમગ્ર ચર્ચા આપણા વિવેચનની પ્રાથમિક ઢેડી તો છે જ. પ્રાચીન ઇન્દિયાનો નવી પેઢીઓમાં એણે પ્રચાર પણ હીન્દ્યો ગણાય.

પ્રેમાનંદ શામળ અંગેની આ ચર્ચા દનપતરામની વિવેચન-તરીકેની એક ઝાખી ઢરાવે છે. પ્રેમાનંદની ઇન્દિયામાં સાહિત્યતરન તેઓ નથી જોતા, એ એમની પૃથક્કરણશક્તિની મર્યાદા મતાવે છે. વિવેચનમાં તેઓ ઝીણી પરીક્ષા કરી શકતા નથી, કે લાંબી નજરે દરી શકતા નથી. (નર્મદ તરનસમજ પૂરતો એમનાથી આગળ છે એ નોંધવું જોઈએ) આપણા સાહિત્યની આ પહેલી નિદ્રિત ચર્ચા મ્હી ગયા. પ્રાચીન ઇન્દિયનિરુચિનું, ઇન્દિયનું, એ પાસુ સમર્થપણે એમાં વ્યક્ત કરે છે.

એનેફ્રાન્ડર નિચોક ફોર્સને અનસાનપ્રસંગે અજલિ આપતા દવપનનેઓ ઈ સ ૧૮૬૫-૬૬ના 'જુદિપ્રનાશ'ના અઢામાં છે. ફોર્સનું એમાં આત્મીય ભાવે આરેખાયેલું સુરેખ ચિત્ર છે. ફોર્સની માનવતા એમના આ નિમિત્તે તેમાં ઉપસારી છે. આપણા સમાજની ગોરી પ્રજ્ઞના અપૂર્વ પરિચયે થયેની મન મ્થિતિ પણ એમાં ચીનગનામાં આવી છે. એ લેખમાના થોડા દનપતગમ્હો આપણે અહીં યાદ કરી લઈએ. "આ દેશના લોકો કોઈ સાદેમની રીતમાં ઉપગ્રી અથવા તેના નામ ઉપગ્રી ન્દપનાઓ ને છે. જેમકે મિ હોપમાહેમને હડે કે કે તે વાણિયા છે. ન્હી કેનાએક લોન્ડોન પૂજતા હતા કે રિનાસતમાં મોનખી વાધેના, ચુઆણુ અંગે ચાન. નગેરે હશે." વળી "તે સાદેમ (ફોર્સ) એવી દિન જુ ગખતા કે મારી મારી આનનાથી કોઈ રૈયતને મ્હી ગ્જે અડચણ થાય ફગ્વા નીજે ત્યારે રસ્તામાં કોઈ મળે તેને પૂછતા હતા કે આ હરગ્ગ અહીં આનનાથી કોઈ તોગ્જે તી અડચણ હજે?" તેમ, "સાદેમે) મને જોનાવીને મ્થુ કે માગ પગામ્માથી દર મેહડે જે ઉપેચા મરીમ તાન્ વાગ્તે હમેશા ધર્મો. મહુ છુ તેના આગરે દોહમો ઉપેચા ભેગા થના છે માગે આપણી

ગારી અહીં પડે ત્યાં સુની જુખ્ય માણસ હોય તેને, અથવા જે બિખારી સલાનન તેના આવે તેને માગ રતી તમે સલાનન આપો. " ઉપરાત, "આ ઇતિહાસ રાગીને જે સાહેબ લોકો કાગ્યસસાહેબની પેઠે આ દેશની પ્રજા સાથે મિત્રતા ગણને તેઓને અહીંની પ્રજા દી વિસાગશે નહીં "

આપણા અર્વાચીન સમયના આદિ મુધાગ- અને વિચાર- વીર મહેતાજી દુર્ગાગમને અમ્મનિ અર્પતા દનપત્રનેખો. (' સુદ્ધિપ્રકાશ '— ૧૮૭૬ ૭૭) પણ નિચે આપણા એ જમાનાના અભ્યાસ માટે ઉમેરેલું એ- નીમતી સાધન છે અગત્ય મંગલો ઉપગત ત્રિ એમા મહેતાજીની નિમ્ન મુધાગધગશને રહે છે આ અને ફોર્સ અંગેના દવિના લેખમા પ્રમગ્ન-થત પ્રમાણમા નિશેષ છે, જોડેલું નિમ્ન વ્યક્તિજીવનનું આતર-અવતોનન નથી બનેલેખો તેમ જતા, બારનાશીન આનેખન પામ્યા છે અને મહત્વના નીચડે એમ છે એમા સહેલ્યતા અહોભાવમા પશ્ચિમતી પ્રથમ લેખમા કવચિત્ લાગે જતા દનપત્રગમ માટે એ અનિવાર્ય ગણાય એમા, તેમ દુર્ગાગમ પૂર્વા નખમા પણ એમની મિત્રનિદા પ્પદ થાય છે, તરીની નમે લખાએની એ કેવળ તરીનોધ નથી એમા ' શોધ 'નું તરન ઓછું છે, છતાં ' અનુભવ ' નિશેષ છે ' સત્તર 'ની વકાદારી તો છે જ, માત્ર એમા કનાં સહેલ્યતાનો ઘેરો રમ છે ખરો. વિશેષ- એમા અત્ય છે કાગ્ય જે જે રા આ પુ તે સર્વ આતખનાનો એમા ઉત્સાહ જણાય છે, અને ' રહ્યું નશકિત ' ઉચ્ચ પ્રતિની નહીં જતા અસમગ્રકે તો છે જ *

ગૂજરાત વર્નાક્યુલર મોસાયમીનો તની ગ્રથાપના અને જમાવટનો ઇતિહાસ નિરૂપતો નીશ્વર દનપત્રગમે ઈ સ ૧૮૭૮ના ' સુદ્ધિપ્રકાશ 'ના અકામા લખેતો લેખ આપણી નરગ્નશૃતિની મધાનુ એ- મત્તરનું પ્રતરણ

* ચરિત્રનિરૂપમા શોધ સત્ય વિશેષ અને વલ્લુ નશકિત એ ચાર શબ્દ અવગ્ય જોઈએ — નવવરાગ (નવવચ યાવવિ—સ પરીખ પૃ ૧૧૯)

પૂરુ પાડે છે સોસાનગીનો સનિગત ઇતિહાસ ત્યાગપછી પણ અન્યોમા આપણને વીસમી સોમા પ્રાપ્ત થયો કે, પરંતુ એના પાયામા દનપતંગમના આ લેખે અર્પેલી સહાયનો એ અન્યત્રથીના આતેખકે યોગ્ય રીતે ચીનર થયો છે જ સોસાનગીના ઉદ્ભવ અને તેના પોરણ સર્વજનમા દલપતરામની એના એટલી વ્યાપ અને સ્પષ્ટ છે કે આ સંઘાના ઇતિહાસમા તેની આતેખ વ્યક્તિનો પણ ઇતિહાસ આવી જાય એ સહજ છે આ લેખમા તેમ થયું છે એવું અગત નિરૂપણ મર્યાદિત ગતી શક્ય હોત તો ૧૫ દી- ગણાત, ઇતા સાતિત્યગરૂપ વિરોની ચોક્કસતા એ સમયમા એટલી દૃઢ નડેતી તેથી આપણે માટે તો સોસાનગીના ઇતિહાસમા દનપતંગમની તત્વીક પણ મગે એ બેનડો લાભ જ કે ને? આતમચત્રિનો આ લેખમાનો નણાટ અઘ્યાને તા ન જ હોવાય

અન્ય પ્રાસંગિ- લેખો અને અકેરાન પણ છે, જેમા -વીશ્વગ્ના દૂન વ્યાખ્યાનોની નોધ સમાર્જન્ય છે ‘પ્રાચીન વિનાદવિધિ’ વિષેનો વ્યાખ્યાનતખ ઈ સ ૧૮૭૬ના ‘બુદ્ધિપ્રદાશ’ના એ- અદ્ધમા છે, પ્રાચીન વિનાદના પાંચે એમા સમજવામા છે એનું સ્વરૂપ સર્વથા ધાર્મિક ન હતું એ વ સ્પષ્ટ ગાયુ છે -વીશ્વગ્નુ જાત્રિનાન એમા જણાય તેમ છે નનગસની રીગનોની સાદી સમજ આપતા તખ, માથે ગનની મુસાફરીનો લેખ, નઢનાણુ વિરોનો લખ જનાનર શરૂ પગની વ્યુત્પત્તિનોધ, વગેરે બીજા લેખો અને કેટલી- બોધક વાર્તાઓ પણ દનપતંગમની નમે લખાયેન છે બુદ્ધિપ્રદાશ મા જ્યા જ્યા દનપતંગમનું નિર્દેશાયુ હોય, ત્યા ત્યા જ આપણે લક્ષ આપી શકીએ આમાના ધણ પ્રખેરુ નખાણો સમજાતા છે અને તની સમીક્ષા આ પ્રશ્નમા આગળ રીડુ એમના ગદ્યનો વિશાળ પ્રમાણુશૂન પગિયય તો તેમના વિવિધ ગદ્યપુસ્તકો દ્વારા જ આપણે મેળવેા બેઠીએ

૧૧૩- દત્તપતરામ જાણામાંની એવી ગદ્યગ્રન્થિ એનો ૧૫
 વિભાગોમાં આપણે અગ્રે વિચાર કરીશું (૧) નિમન્ધ, (૨) નાટ્ય
 અને (૩) વાર્તા મધ્યમાંની કૃતિઓનો તે ઉપગત વિચાર કરીશું
 ઉપગતી કેટલીક મહત્તરની ‘બુદ્ધિગ્રન્થ’માંની કૃતિઓની નખસામગ્રીના
 એક ડોઝમાં આ રચના પ્રયોજી પૂર્તિ કરના એટલું તો સ્પષ્ટ જણાય છે
 કે દત્તપતરામના ગદ્યસાહિત્યમાં વૈવિધ્ય ઓછું નથી નર્મદના ગદ્ય જેવો
 એમાં ઉત્તરોત્તર વિનાસ કે એવું વ્યાપ-વૈવિધ્ય નથી એ ખરું, પણ
 વગર અને નરક પગલે દત્તપતરામમાં પણ વિવિધપદ્ય નો છે જ એના
 નર્મદ જેટલો પરિશ્રમ—અભ્યાસ પણ નથી, છતાં એમાંનું વિનુ
 અશ્રુનપણ્ય અને માર્મિક અવલોકન એ ગદ્યને વિશિષ્ટતા અપે તેન છે
 એમાં આકેશવણી, નગરસુધા હા, વિધરાનગ, કાલિગિયતિ, જૂન
 પ્રેતાતિના રહેમ, ત્યોતિરવિચાર, આદિ વિષયો છે. એમાં દૃષ્ટ મોટો
 નથી પણ વ્યવસ્થિત રીતે ચિત્રનને ૨૬ પ્રકારનું વર્ણન છે તથા જ
 આમાંની મોટા ભાગની કૃતિઓ પ્રાચીન, સારી છતાં વ્યવસ્થિત
 માદિતી આપે છે

એમની આ સર્વ કૃતિઓમાં નિમન્ધકૃતિની જે કૃતિઓ એનો
 આપણું પ્રથમ વિચાર કરીશું એવી પ્રથમ કૃતિ છે ‘અતનિમન્ધ’
 ઈ ૧૮૫૦માં લખાયેલા એ આપણે પ્રથમ અગ્ર ગદ્યગ્રન્થ
 જાહેર પ્રવાસમાં મુકારેલો એ નિમન્ધ ઇ ૧૫૦)નું ધનામ દર્શન મેળવી
 આદે છે દોહસના આશરે એ લખાયેલો દોહસન જ નહીં, મુજબ તેને
 જ નહીં બીજા પ્રાન્તાને પણ એ ગમ્યો. એવે એના અનુભવના પ્રસંગો
 આતમે છે તેમ રચના અને પ્રગતિ વિષય વિચાર પણ દર્શાવે જાણીતો
 જમ સા મ જ સાદ છે, એ અનુભવના પ્રસંગો કેવા કેવા હોય છે આને
 એ જમ દર્શનાના ઉપાય સા હ, આદિ પ્રશ્નોના તના દત્તપતરામ
 અમાનન્યા હ પણ અગ્રે ઉચ્ચ ઉચ્ચ વર્ગમાં પ્રવર્તતી આ જમ જા
 પાતિય, ન સમ, દેશાન્નાતિથી નિવારી સમાવ એમ તેઓ રૂચે છે

અગ્રેજ સગદારની પડધમે જૂત નસાણા, ડાગણ એમા એક તમ્મ ગાયત્રી ચામડુ અને ખીછ બાજુએ સૂવગ્નુ ચામડુ હિન્દુ-મુઝિમ બન્નેને પરેશાન કરનારુ હતુ, એવી લોહલ્હવનાને દલપતગમ ટકોરે છે બળિયાને વિનંતીના ચચનની અસ્લીલતા આવેખતા ગગમાતા ડિગ્રિ આમ્ય અચનગણો આપે તો છે જ! મત્રજ ત્રતુ અસત્યપણુ દર્શાનીને આ જમાનામા તેની સિદ્ધિ અશક્ય હોનાતુ દલપતરામ રપષ્ટ લખે છે વેદના જમનિનારુ મત્રો બ્રાહ્મણો સિનાયનાઓ માટે ન હોઈ ન લખનાતુ પણ તેઓ જથ્થાવે છે! જૂનનો જમ એમના સમય પૂર્વે સોગણો હતો, દારણ બુદ્ધિ વધનાનાં સાધનોનો તે કાળે ફેલાવો હતો નહો, એવુ ય કવિ જથ્થાવે છે. લીધું ફૂદે, માણસ ધૂણે, ઝાડપાનમાં જૂત ભગય, વગેરે અનેક પ્રકારના કિંગસાઓનુ વાચન રસપ્રદ નીચડે તેમ છે. પ્રેસાગી, સીધી, વિશદ બાપા-શૈલીથી આ બોધ અને જિજ્ઞાસાપ્રેરક અન્યિકાએ બારે સોકપ્રિયતા મા પાદન કરી.

સોસાયટીનો હેરાલ 'જૂતનિબન્ધ'નો પરિચય આપે છે, "The first work, Bhut-Nibandh, has met with very marked approbation, not only on account of the purity and vigour of language, but that it is also written in a spirit of freedom of opinion and defiance of prejudice" આમાનું પ્રથમ શુભદર્શન તેની શુદ્ધ અને જોમભરી વાણીને સ્પર્શે છે, જે આજે એવુ ન લાગે. પરન્તુ ખીજું શુભવક્ષણુ દર્શાનાય છે તેમાની અન્યત્ર—ફિલિરોધી નિયામણાતુ, આજે ય સ્વીકારપાત્ર થાય તેમ છે.

કવિ દલપતગમ કોર્સસાહેબને મળ્યા તે પૂર્વે કેરા વાતાવરણનો અનુભવસંગ્રહ કરીને આજે હતા એ આપણે જોયુ છે. એમાં મધ્યનાલીન સંગ્રહરિતાનુ શુભ તરન હતું, પરન્તુ નવી દુનિયાનો પગિચા તેમાં ન હતો. આમીનારાયણી સભાઓમા અને યાત્રાઓમા, ગદવીઓ અને કીર્તનગરોમા, સોગજૂના નાના છતા જૂના ગામ

વડવાણમાં, કર્મકાંડી બ્રાહ્મણના ગૃહમાં, ગામડી શાળામાં કે સાધુઓ પાસે ટ્રગ અને સંસ્કૃતના અધ્યયનમાં અદ્વૈતાચાર્ય વર્ષો વિનાવીને આવેલા આ જુવાનમાં એવી સી શક્તિ હશે કે એના ગદ્યરેખનના મંગલાચરણમાં જ એણે પોતાનું પ્રગતિ મંખતું વ્યક્તિત્વ, શાણું અનુભવદોહન અને સદગત આલેખન મૂર્તિમન્ત કરી આપ્યું ? જીવનવ્યવસ્થામાં ભુદ્ધિતત્વનો આદર કરાવવા એ શાથી આગળ આવી શક્યો ? બિલ્કાર્થે પર્યટન કે કર્મકાંડમાં પ્રવૃત્ત રહેલા એ બ્રાહ્મણ જુવાને આવી દૃષ્ટિ કપારે મેળવી લીધી હશે ? એના સાધનમાં એની સ્મરણશક્તિ, એની નૈસર્ગિક શબ્દપ્રભુતા અને એની પોતાની સ્વતંત્ર વિચારશક્તિ હતી. ફોર્સની સમગ્રવટે લખ્યું એ ખરું પરંતુ એની જ નહીં, ગૂજરાતની આ પ્રથમ સ્વતંત્ર ગદ્યકૃતિ આટલી સ્વચ્છતા અને આટલી સરસતાથી એણે લખી એમા દલપતની પ્રતિભાને જ યશ આપવો પડે. એના અંગ્રેજી ભાષાન્તરના પુરોવચનમાં મુખ્યત્વે ફોર્સ લખે છે, “ He is distinguished by sound sense and a genuine humour. A keen observer and possessed of a retentive memory, he has had opportunities of observation permitted to few.” શક્તિ તથા અનુભવ બન્નેનો આ કૃતિમાં દરિ દલપતરામ આપણને પરિચય આપે છે. એમાં વર્તાવ છે તેમની નિર્ભીક્ષતા, તેમની વિચક્ષણતા અને તેમની શબ્દસિદ્ધિ.

ફોર્સ સાધેના મુગ્ધનિવાસસમયે લખાયેલા દરિનો ખીન્ને પનામાં નિમન્ધ છે “ જ્ઞાતિનિમન્ધ ”. રમખેત્રે એનો અંગ્રેજી અનુવાદ દર્શાવે છે. આપણી જાનિવ્યવસ્થા ક્રિસ્તી પાદરીઓ માટે એક ગૂંચ હતી. એ તરફ તેમની દીકા સદાય સધાયેલી જ રહેતી. સરકારને પ એ સામે વલણ ગાખવાનું એમનું દબાજુ રજા હતું. દલપતરામ આ મન્ધદાન ધારી ગેરસમજ દૂર રહે છે, આપણી તેમ જગેશીઓની દોષો સ્પષ્ટ પાંખોપિત પામી ચૂકેલા આ નિમન્ધ દલપતરામની એક અજવાળા

કૃતિ છે. જ્ઞાતિની સરથાહી રીતે અગ્નિતત્ત્વમા આત્મી, એના બેઝમેલેદનુ
 અરપ કેલુ છે, જ્ઞાતિ જ્ઞાતિના આચાર કેમ નોખા પડે છે, એ સમ્પ્રદાયા
 લાભાનામ શા, એ ચાર પ્રશ્નોને અનુનક્ષીને રેખકે આ મુયોગિત
 નિમન્ધ રચેનો છે. વર્ણવ્યવસ્થા પરમેશ્વરસર્જિત નથી, સાત્તી વર્ણ
 વ્યવસ્થાનો આધાર છે કેવળ નર્મ પર—નર્મનુસાર વર્ણ એ જ સાચુ, એ
 બે નાતો પ્રાગભમા જ દનપતગમ સમ નવે છે. જ્ઞાતિભેદના મૂળમા આહ્મણો
 હોનાનુ જણાનીને દિગ્ દનપતગમ લમે કે કે દક્ષિણમા નથી એટલા
 તડ ગૂજરાતી આહ્મણોમા છે. આપણા ચારે વર્ણ જગત્ત્વ મમસ્તમા મળે
 તેમ છે, જે આપણે વર્ણને ઈર્મપ્રતિષ્ઠિત માનીએ તો એ દનપતગમ
 એમનુ સમ્યગ્વર્ણન સૂચવે છે. જ્ઞાતિસરથાની દુર્દશા એવી હતી કે
 તેનુ મૂળ રહ્ય લોપ થયુ હતુ અને પંદેરી પાદરીઓનુ આક્રમણ તેથી
 ખાળવુ ઘણા મારે અશકનનત્ત્વ નીવડયુ હતુ ઘણા દેશમન્ધુઓને ય
 જ્ઞાતિ જ સર્વ અનર્થોનુ કારણુ લાગતી પ્રજાને નિર્જીવ થતી છતા
 આવતી આવેલી જ્ઞાતિસરથા તજવી રુચતી ન હતી. “પ્રાર્થના
 સમાજે” જ્ઞાતિભેદના નિનાગણુની વાત તેથી જ ન્દાય કારે ગણેની.
 દ્વીશ્વર આ કારણે જ ખુનાસો ઢગ્તા હશે, “મારો નિચાર હિન્દુશાસ્ત્રથી
 બિનટો નથી, અને યાજ્ઞવલ્ક્યન રમૃતિ તથા મનુસ્મૃતિ વ મે સાગી પેડે
 તપાસી જોયા છે, પણ ખીજી નાત્યના આહ્મણોની કન્યા પરણનાથી
 અથના રાધેલુ જમવાથી નટનાય કે પાપ લાગે એલુ કોઈકે નણે લખેલુ
 મારા જોનામા આપુ નથી.” આપણા ધર્મમન્થે ભણના નવિ
 ભનામણુ દરે છે મઘપાન, મુનર્ણુચેરી, વગેરે ઢગ્તા પારનાનુ પાણી
 પીનુ એ મોટુ પાપ મનાલુ થયુ એ આપણી જડતા પર તેમનો
 દટાક્ષ છે.

જ્ઞાતિભેદ થનાના કારણોમા દનપતગમ ધર્મો રોજગાર, સ્થળરેર,
 ઢનડ, વગેરે ગણાવે છે. તેઓ ઉમેરે છે, “જુદી નાત્યો થનાનુ કારણુ
 જ પ્રજિયુગ (લડાઈદાગ) છે, પણ વ્યારે સારી વખત પરમેશ્વ

આપણને દેખાડશે, ત્યારે તો આપણે માંડોમાંડી ધણો સંપ કરીને એકદા થઈને રહીશું.” પરદેશમાં કરીએ—દેશાટન કરીએ તો અમુક કપડાં પહેરીને અમુક કરાય—અમુક ન કરાય એવા એવા સુદ્ધ ૩૬ આચાર આપોઆપ જાય, તથા ઐક્ય જામે એમ પણ દલપતરામે લખ્યું છે. વાણિયાનો દોકરો દૂરથી પણ લાડમાં સોપારીનો કટકો ફેંકે તો ય જાણણુ ચાખે। જાય; નાતની પંગત વચ્ચેથી મુસલમાન છોકરો દોડતાં એનાં પગલાં લગીની પતરાવળાઓના લાકુ કોરે રાખી, બીજું બધું ફેંકી દઈ, પછી લાકુ ખૂટનાં પેલા કોરે કરેલા લાકુ પણ પીરસી દેવાય; ઢેડનું ય ધી તો જાણણુને ય ખપે;—વગેરે પ્રચલિત રિવાજો-રહેણીતું આકર્ષક હિમેરણુ આ ગંભીર ચર્ચામાં છે. ગરીબની આખર ઢંકાય, સદાચત્તાદિની સરક્ષતા સચવાય, વ્યવહારની સગવડ રહે, વગેરે જ્ઞાતિના લાભ ખતાવી, દલપતરામ પરદેશગમનપ્રતિબંધ, વ્યભિચારપ્રસાર, આદિ તેના ગેરલાભ પણ દાખવે છે! અંગત અનુભવો તેમજ તેમાંથી મળતો બોધ પણ આ કૃતિમાં લેખકે વ્યક્ત કરેલ છે. એમાં તેમની નિખાલસતાની પ્રતીતિ થાય છે.

જ્ઞાતિઓની ઉત્પત્તિ અને તેની ચાલી, મૂરતમાંની ઓગણીસમી મરીના પૂર્વાર્ધમાં હયાત એવી જરસો ને સાત ન્યાનોની લાંબી દીપ, વગેરે આજે પણ મારિનીની દૃષ્ટિએ ઉપયોગી થાય તેમ છે. દલપતરામનું એક રૂપટીકણ તેમની નિદાનસમજ મૂલ્યવે તેમ છે, “ નવેજી, આખડછેટ, જે વધની પાળે તેની નાત જાહાણોમાં જાયી કહેવાય છે. તે સધળી રીત આ દેશના નાગર લોકોમાં ધણી ચાલે છે અને એવા બદોબસ્ત રાખવા તે પૈસાવાળાનું કામ છે, તથા થોડાં માણુઓમાં ચાલી શકે છે.” જ્ઞાતિઆચારના ઊંચાનીચાપણુનો સમગ્ર ભોક્ષિયાર આર્થિક પાયા પર ચર્ચાર્પણે મૂકવાનું દલપતરામનું વલણ આધુનિક છે. સામાજિક રિવાજોને ધર્મ સાથે સંબંધ નથી પણ આર્થિક પરિસ્થિતિ પર ને અવધાંએ છે એ નિદાન અદો રૂપટ વિચારસ્વાતંત્ર્ય દર્શાવે છે.

પોતે ગૂઝગત આપુ ફરી વળ્યા છે અને ગૂઝગતી જન ગ જોનાની એમને ઘણી તક મળી છે એ અર્થના પ્રાર્થાવિ- કથનની સાળિતી સમી ભરત્ય વિગતો તથા દષ્ટાન્તપૂર્તિ આ ગ્રન્થને આજે પણ નિસિ- બનાવે તેમ છે દરપતરામ આ ગ્રન્થમા હિન્દુ- વલણ ધરાવતા નથી, એમનો રસભાવ જ ગ્યનામા ગયનારો છે ગુરુશિષ્યના છેલ્લે ગૂથેના પાદમા એમણે સૂચવ્યું છે કે આચાર્ય જ્ઞાતિથી વિરુદ્ધ ન હોય, પણ જ્ઞાતિગ્રંથની આથી સમજ તો આરત્ય છે જ ધીમે ધીમે સુધારો કરનાની એમની તિમાયત આતી પાછા લાગે છે ટેલરસાહેબને ત્યા, પાદડા અને પાણી કુ રતના જ જાણના હોના જા, લોડાચાગના આદર અથે જ, કવીશ્વર આ પીતા નથી ' ફોર્સ' અને મુખર્ષીની ' ભુદ્ધિવર્ધ- સભા 'ને નિલાયત જનાની પોતાની તૈયારી જાણનાતા નિ દરપતરામ, મહીપતરામને બદલે પોતે પરદેશ ગયા હોના તો નાતનુ ધમસાણુ ન થયું હોત એમ પણ કહે છે '—એ બંને વિરોધાભાસી હપ્તોમા દલપતરામનું વનણુ તો એવ જ છે, ઉદિના ગ્રી-ગ વા તેના હિન્દુધનમા અન્ત નરણુને પ્રમાણિકપણે અનુસરનાનું જ પરદેશી—પરધર્મીને ત્યા આ પીનાની ના પાડે એ ખાનગી ગહે તોપણ, અને પરદેશ જનાની જાહેરમા તૈયારી બતાવે અને એથી જ્ઞાતિ પોતાની વિરુદ્ધ નહીં જાય એવી પોતાની વ્યવહારદક્ષતામા શ્રદ્ધા ખવે, એ બંનેમા નિ ગ્રન્થ, અડગ છતા સૌમ્ય રીને હૃદયના અરાગને અનુસરનાનું જ માત્ર વલણ દર્શાવતા નથી? લો! આરત માન પણ આપુ અને મજ્જવના વિશાળ હિતદા- સિદ્ધાન્તોમા લાગ્યારને દક્ષતા અને મધુગતાથી વાળવો, એ કનિનુ વ્યક્તિત્વનક્ષણુ જ રચ્યું છે

‘ પુનર્વિવાહપ્રબન્ધ, ’ મુખર્ષીની પારસી જ્ઞાનપ્રચાર મડળીનુ શ દોડમોનુ વામ ંતી ગયેતો નિમન્ધ છે સરઆનનો વરતુસ્યક દિઅર્થો મો- સમૃતમા છે. સાદી ભાષા, વિચારશીલ સુધારક વલણ, વ્યવહારનિપુણનુ શાગ્રણુ આ કૃતિમા પણ છે આ કૃતિનુ રચનાવર્ધ

છે હું જ ૧૮૫૦ પડે છે ન ૧૮૫૧ માં એવો જ સામાજિક વસ્તુનો નિમન્ધ છે 'બાળવિવાહનિબંધ'. 'બાળોદ્ધાબ્યાસપ્રકરણ' તે પછીના વર્ષની કૃતિ છે કેવી મેં કૃતિઓ વસ્તુનું એ / સસુન્દર નિમન્ધ એ છે ગૂઢગાન વર્નાક્યુનર મોસાયરીની બહેન નિમન્ધપૂર્ણમાં પ્રથમ પાંતિઓપિ આ નિમન્ધમાં કવિ દલપતગમ તેમ શ્રી સામ્રોથ જોડી બંનેને સમ્રોથ દિસે મો છે કવિ દલપતગમ આ નિમન્ધના પુરોચનમાં પોતાનો આશય સમજાવે છે, "મેં પણ પદોપના નું કામ જાણીને તથા મારા સંદેશોએનું મારા જીવને તથા નિદાન તોડીને પ્રસન્નતા પામવા સારું આ નિમન્ધ પદોપનાની સદાયતાથી મારી છુદ્ધિ પ્રમાણે મનાવવા માલો" કીશ્વરના સર્વ લખાણોનો આશય અને એમાંનું તેમનું વ્યક્તિત્વ અહીં પ્રગટ થાય છે અહીં એમ ઉમેરીશું કે કવિની પ્રતારનાઓ મુદાસર અષ્ટ, સૂચક અને માર્ગદર્શક હોય છે એમથી લખાણ અને તેના તેમજ વિષેની જાણનાનેગ વણીખરી વિગતો મળી રહે છે એમાં સક્ષિપ્તતા અને અપ્રીયજીવો ગુણ ગાય છે

વિદ્વાન વર્ગને પ્રસન્ન કરના અર્થે હોય તમ કવિ નિરૂપણને અહીં મહિત દરે છે ઉપમ્યોજના અને ચિત્રન ધોળી એમાં યોજના છે, એનું જ નહિ, નજ બાપા અને સમૃદ્ધ બાપાના અનન્ય જો પણ નવે નવે ગૂંથાયેલા છે લેખક એ જણાવ્યું પણ ચૂંટા નથી કે 'નાચીને નિયાર કરવાથી સ્ત્રીના મનનો સુધારો થાય એવી (કૃતિ) છે મારે સર્વે બાઈઓને આ ચોપડી ('બાળોદ્ધાબ્યાસ પ્રકરણ') વાચવાની બનામજી દરીએ છીએ' દલપતગમને જ આપણે આગળ વાચીએ, "વર્નાક્યુનર મોસાયરીએ પ્રજા પૂછ્યો જે નાનપણમાં લગ્ન કરીથી ના રી રી થાય છે હવે તેનો જગત નિયારતા જાડ પિના ફળ હોય નહીં, મારે બાળોદ્ધા (બાળનમ) વૃક્ષ, એટલે નાનપણમાં લગ્ન, એવા નામનું જાડ, મદને ને લામી દેખાવું છે, તેની માનમ પ મેં કે, એ જાના મગના ખાન ૩૨ી બંદના નખાય કે, કે એ- તે આ- તે દન્યા ૧૧ લોકો અમરે,

તેથી નાનપણમાં પગલાં લે. જી-૪, કુળરાન વગેરે પામવા સાગ.....,"

"તેથી તો મેં પદ ગાન્ધીય આધારે પાવો લઈને એ અનિષ્ટોપદેશ આગળ ખેંચી નાખે છે અને જ્ઞાનાં એવી રીતે નજર આગળ ધરે છે. આગળના અનિષ્ટોમાં તેઓ વ્યવસ્થા, ચોરી, વૈગર, નિરુદ્ધ, દન્યા-વગર, આદિ દષ્ટાન્તો સહિત જનાવે છે. ક્યાંક પ્રકોપ પણ છે, "આગ સાગે તમારી એવી આગમાં." સાળી સવાદ કવિ આપે છે, "ત્યાં મુંડી ગળાની સક્રિય ન હોય, ને પાંચે તાંબે રહેવું, ત્યાં મુંડી પગપુત્ર એ કંઈ હીક નથી." માળાપની મંમતિ અને વર-કન્યાની અન્યોન્ય પસંદગી માળા સામ્રાજ્યમાં જ જનાર નથી પણ આપણા લગ્નપ્રસંગના લેખકોના આશય પણ પગપુત્રનાં મન દેખાડનારો જ છે, એ કુળ મુદ્રાગ્રની રીતે દેખીએ વિગતે સમજાવ્યું છે. આદ્ય, કાન્તિ અને વૈશ્યને આદ્યી દમ વર્ણની વચ્ચે જનાર, પછી બાર વર્ણનો નિષ્કામ અને તે પછી જ મુદ્રાગ્ર દન્યા એવા જાણવારીએ શોધવો એ શાસ્ત્રમંથનની યાદ આપીને દલપતગમ દન્યાના એક મદરના મુદ્રાગ્ર ઉપ તેનું ચોનન સૂચવે છે અમરકોપ અને બાગવતનો આધાર લઈ તેઓ ચોનનો ઉદાહરણ પદર સોળ વર્ષ પછીનો જ દાખવે છે. કુળવ્રત એ તેમના મુદ્રાગ્રની સમયસદૃશ મર્યાદા છે, તેથી જ અમરકોપના લક્ષણ ગદે જ એવું તેઓ વારંવાર જનાવે છે અને પગપુત્રના લગ્નની તો તેઓ વિદુષ્ટ જ છે. યાદ રહી જાય તેવા હુમલાઓ, કુળવ્રતની ગરમી અને ચિત્રમંદો આ નિમંધમા આદ્યી પ્રેરે છે. દલપતી સ્ત્રીઓનું અસ્વીકાર એ હું તે આવા શાસ્ત્રીય અને મુદ્રાગ્રના નિમંધમા આતેખાય, એ સુરુચિનો બગ દરે તેમ છે સામળ બદમા આવું હોય છે, એ નોંધવું રસપ્રદ થશે 'બાળવિવાહ-નિમંધ' અને 'બાળવિવાહપ્રકરણ' નિમંધમા આતે મર્યાદિત મુદ્રાગ્રપણું લાગે ખરું, છતાં એ જમાનાની વિચારશીલ પ્રગતિ-અભિવાધ પ્રતિષ્ઠિત થાય છે. નિમંધની લખાણ શ્રમ અને મળા જાને દાખવે છે.

“રોહિંગના સુધારા વિષે નિબન્ધ,” ઈ સ ૧૮૫૮માં દત્તપતરામ આપણને આપે છે પ્રગતિમા રાવતા નાગરિન્નુ એ રચનાત્મક નિવેદન મ્હી સમક્ષ સર્વ યિયોગાર હોખની પ્રેરણાથી આ નાનો નિબન્ધ નખાયો છે ઈચ્છતા વિશાળ અને પાત્ર બધાવો તે પર પાણી છટાવો, ઝાડ મ્હાવો, પોતોના એ વાડ છુત્તામાં ન નાખો, ગ્લતામાં નાન ન જમા શો, દસાર્થરાડો અને ઢોર ઉત્તેજનાની જગ્યાને અવગ ગખો, એમાં આજડહેટ ન રિચારો પણ મદમીને સમજો, દીવાનગી નખાવો, દાઝની બઝી તથા નીંબાડાનું રચણ પણ અવાચત જ ગખો, ‘આગ્નિપ્રત’ બંધાવો, ઢોર છૂટા ન ગખો, વગેરે નાનીમોની નગરસુધારણાની આજે મ્હાલ સામાન્ય જણાય છતાં એ જમાનામાં તો અત્યંત આવશ્યક અને અસાધારણ એવી નમ્મર સૂચનાઓ એના કવિએ સમાવી છે સરકારે નિષ્ક્રિય ન રહેવું જોઈએ એવી દોષ પણ તેમાં છે દોષર્ષને સૂરતમાંની સુધારાઈવેગ સામેની ભ્રામદિવ્યાનને શાન્ત પાડવામાં દુર્ગોરામ મહેનાજી સાથે શેરીએ શેરીએ બારણે આપીને કવીશ્વરે સગીન સદાસ કરેલી એ અનુભવ જણે આ કૃતિમાં નીતરી આબો છે સાદો ભાગતો આ વિષય એ જમાનાનો ‘બગીચ’ મજલનો વિષય દના દેશની વસતિને જ સુધારવાની ન દની, જત વખતે ય અવાચીતનાના અજવાળા અર્પવાના દના એ જમાનામાં ‘શહેર સુધારા વિષે નિબન્ધ’ તથી જ મદરવનો નીરમો દનો.

કવિ દત્તપતરામના નિમ્નધોમાંના મુખ્યના આ ગુણનો સમગ્ર વિચાર દર્શાવે છે તેમ, જિમાં વ્યવપતરામનો વિષય લગભગ સર્વ સામાજિક સુધારાને લગતા છે અનાન અધ્યક્ષ, અનુદય અને અપરાધનાનો અધ્યક્ષ દૂર મગવાની એમાં સફલ અને સરિચાર મોહિતા છે કેચિત્ત્વમાં બદુલનાનો સમાર અને બનુનાની દગરી ધેરી બાન છે પવિત્ર નિમય અને અવન નિ પૂર્વક એ સર્વ લખાયેલું લાગે છે પ્રામાણિક માન્યતાના એ આગ છે, દેખાદેખીના કે મુખાગ્રમ અપરાધો.

એમા પ્રયત્ન નથી આ નિમિષોમાનુ વ્યક્તિત્વનુ આનુ સાચાપણુ
એ સૌથી વિશિષ્ટ ગુણ છે એમા અગત અનુભવોનુ નિખાનસ
અન કે પોતાની ક્ષતિઓ કે પોતાની ભ્રમણાઓનો ઇતિદાસ આતેખતા
તેમની સચ્ચાર્દઝગડી ગહે છે આ હિપગત આ નિમિષોમા અભ્યાસનુ
નીનયુ અખડ વહેણુ પણ કે ગૂઝરાનના સમઝાનીન જીવનનો જ માત્ર
એમા ચિતાર નથી, એમા આપણા અગત્યના પુરાણા મન્થોનુ વિવગ્ણ
પણુ છે, સ્પષ્ટીકરણુ પણુ છે આપણા પ્રચલિત જનરિવાજોના રહસ્યનો
એમા સમતોત વિચાર છે. લખાનટ સીની સાગી છતા વ્યવધામદ્ તથા
સુયોગિત છે રંદ નતુ વિચારના નિરૂપણમા સુરપષ્ટ ક્રમ-યોજના
નમ્શે આખી લીધા પછી જ લેખક આગળ વધે છે એમની વિચારશક્તિ
સગીન અને તેથી જ પારદર્શક છે દી જ અવેરી * તેમની આ “ A
natural gift for clear thinking ”નો સુયોગ્ય નિર્દેશ દે
છે જ એ શક્તિ સર્વદા દ્વરગામી નથી નીરડતી એ સ્વીનાગુ પણુ ઘટે
વિરતાગની તુનતાએ ઊડાણુ આ નિમિષોમા ઓણુ લાગે તો નનાઈ
નહી આ નિમિષો એટલે કેદમા મોગા વિનૃત નિમિષો જ છે એમા
રિપયની ગભીર વિચારણા અને ક્રમમદ્ધતા પણુ છે વચ્ચે ક્યાં ગગળી
ગૂથાર્ હોય કરાન ચિત્ર મન્ધ પણુ આવતા હોય, મિસાઓનુ યથ તો
હોય જ, કૃતિનુ તાગતમ્ય ગ્નૂ દગ્ના દરિપત સનાદ પણુ વચ્ચે
આની જાય, એવુ આ નિમિષનુ ગરૂપ છે એમા ગભીર છે નેમ
લગણુ વિનોદી દષ્ટિમિન્દુ પણુ છે લોખંડેજવણીના આપણા અર્વાચીન
આગલમા એ સમર્થ અને યશસ્વી અર્પણ નાધાનનારા, સુસ્નિદ અને
પ્રાસાદિર શેનીના સુનાચ નિમિષો—નામા નિમિષો ઠ

[એમનુ ગદ્યસાહિત્યનુ દ્વિતીય ગ્રન્થ છે એમના નાટકો, ‘ મિથ્યા
ભિમાન ’ જેવી ગૂઝગતી નાટ્યસાહિત્યની એક ચિત્રણી અને વિશિષ્ટ

હાસ્યગ્ગસની ગ્યનાનો જેમા સમાવેશ થાય છે ‘જીસબાણુ’ અને ‘લક્ષ્મી નાટ’ પણ આ વિભાગમા આસતી કૃતિઓ છે એ તથેનો સમાન ગુણ છે એમાનું હાસ્યતત્ત્વ, જે મ્યામ્ ગ્યૂન પણ થાય છે ખરું ।

ઈ સ. ૧૮૫૪મા ફોર્મસાગેન માટે ન્યીને વિનાયત મોખનાવા થેની એમની કૃતિ ‘સ્ટ્રીમ્ લાપ્સ’ અથવા ‘ગુમ્મતી બાઈડીઓની વાનગીતનું વર્ણન’ વગ્તુન સનાતનમ્ ગ્યના છે એમના જમાનામા એ કૃતિને ‘નાટ’ હેવાય છે * એમા કેત્તાન દરથો સવાના ઉપમા હામેના છે, પગા ઇશ જેવું ગ્યુ જ અગત્યનું નાટયતત્ત્વ એમા નથી ફોર્મ પણ દેશને સમજના માટે એનો ઇતિદાસ, એનો સમાજ, એનું સાહિત્ય, આદિ જાણના જોઈએ, પરન્તુ સ્ત્રીઓની યોની જાણના સિનાનનું એ સર્વ જ્ઞાન અધૂરું જ ગહે એવું ફોર્મસાને શ્રદ્ધીન પોતાના શિષ્યશ્રુતી પુર્તિરૂપે દનપત્રગમ દિએ આ મના ન્યો આ કૃતિના ગર્ભમા વધુ ગરવું ગદ્યય પણ છે, દનપત્રગમની વાણીમા જે ગુદ્દ હજામા આન્યુ છે

“જીઓ મુધરો તો ૧ મળ ઉત્તમ થશે અથાન,
કૃષિવી મુધરે તો જ ત્યા પાકે સારો પાન”

‘જીસબાણુ’મા આપણા સમાજનું ગ્રામ્યમય ચિત્ર છે ગ્રામ્ય લાગે એવા પ્રસંગો તથા એવી ઉમ્મિએ એમા છે પુરુષ અને સ્ત્રી વચ્ચેની પ્રવર્તતી સાપ્તાગ્નિ વિરમનાનું ગુણુ મૂચન તેમા જોઈ શકાય છે ગૂમ્મરાની સમાજનું ગૃહજીવન અને વિશેષતઃ સ્ત્રીના અનાય અને વર્તનનું એમા મુદ્દેષ આનેખન છે આપણી જાણના ધમ્મ ડિ તળપના સ્વરૂપનું, એ જમાનાનું જ ગણુ દોષ તો નમ જેમા સામેપામ પ્રતિનિધ પા વામા દિવિ સદ્ગતા મેળવી શક્યા છે

* “તે નાટક જેવું તો સારું લખાયું છે કે તમા હથી હસર રની નથી. —બોનીલાલ ત્રાલુવદ્ધિનનાય (૧૮૫૪)

આ નાનકડી ગસિડ રચનાને આપણી ગૃહસ્થવંનની આગ્રસી દહી શકાય તેમ છે. પડિતો અને અબ્યાગીઓ માટે તો એમાં ‘શિક્ષણ’નું તત્ત્વ પણ જરૂર છે. શિષ્ટ સાહિત્યકાર સ્વપતરામની કૃતિઓમાં જે શોકસાહિત્યની શુભસમૃદ્ધિ મળે છે તેનો સૌથી સફળ આવિર્ભાવ કદાચ ‘શ્રી-મમાપણ’માં થયો છે. આપણી બેલી જ નહિ, આપણા વ્યવહારનું પણ એમાં વાસ્તવિક દર્શન ઝીંકી રહેલું છે. ફોર્મસને શિક્ષણ આપના આ કૃતિ ગ્યાર્થ હતી એ આપણે જાણીએ છીએ; આપણે એ ખ્યાનમાં ગાખીને એમ પણ દહી શકીએ કે શિક્ષણ કેવું વ્યાપક હોવું ઘટે અને તે કેવું રાચદ સ્વરૂપે વહેતું થતું ઘટે એનું પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ આ કૃતિ પૂરું પાડે છે. દુનિયાને જાણવા ધર જાણવું જોઈએ, અને ધર એટલે જ ધગવાળી—ગદિણી; તેથી જ ‘શ્રીસંભાષણ’ આપણી એક અગત્યની કૃતિ છે. આજે લગભગ એક ઐક્ય આ કૃતિની રચનાને વીને છે, તેમ છતાં એમાનું વાસ્તવિક ચિત્રણ શુ ઐતિહાસિક જ ગણાય તેવું છે ?

(જીને સંબોધના સનાનનામનું સંબોધન કરાય, ‘બાઈડીઓએ’ બીજે ઘેર જતા વરને પૂજવાનું હોય, ‘બાઈડીઓની’ વાતો ખૂટે જ નહીં વાગે ધણી વિચાર કરીને નાનું છોડતું હોય તેને સાથે મોકલે, મૃત્યુખંડરે રોયા વિનાનું ‘સનાન’ અધૂરું રહેનાય, શોકચના પગલા દગવીને તે કોટમાં રાખનાથી ભૂત ન નડે, આળીસ વરસ લગીની વહુથી સમગ્ર સાથે વાન ન કરાય, રડવા જતી સ્ત્રી પોતે કોનું રડે છ એ ય જાણતી ન હોય,—‘શ્રીસંભાષણ’માં આવું આવું ઘણું માર્મિક ગિરાજનિરુપણ છે. આપણા નિમ્ન વર્ગમાં શુ એમાનું ઘણું ખરું હજી ય મળવું નિરવ થયું છે ખરું ?) છોડરાને પગે કરના (પગે બેસારીને ઝાડે ફરાવના), કુખ ન ફાટવી (સંતતિ ન થવી), “ત્યો ગાખો, ટાઢાં પેટ, વગ્તા પેટ, દીઢરા જલ્દીને ને ધર જાગ્ને” એવું વહુને આજીવન, આજીવનને લક્ષ્ય એવું લેના છે. “હાલો

ને વાતો, બાઈને ધુમણિયે ઘાલો, બાઈ મારો અટાગે, ઘી ને ખીચડી ચટાડો; બાઈ મારો હવેયો, બાઈને બાવે મેવેયો, ગેવ પડી છે ગેગિમા, બાઈ ગમે છે દેગિમાં; દેગિયે દેરિયે દીવા કુરું, બાઈ જાણગનો નિહીવા કુરું”..... આપણાં સોદગમ્ય હાનગડાં ચ નેમાં છે આપણે આ કૃતિનો એક સવાદભાગ વાંચીએ :—

ખેડૂત—એઃ અગ્રેજ દાગળ મારી પામે છે, તે માટે ઠાઈને વંચાવે છે, તે કેને વંચાવુ ?

મહી શેઠાણી—સામા વગમા એઃ અગ્રેજ બહેતો વાણિયો રહે છે, તેને વચાવ.

ખેડૂત—એ વાણિયાનું નામ શું ?

શેઠાણી—એનું નામ માગચી લેવાય એવું નથી, તાગચંદના બાપના નામે નામ છે

ખેડૂત—એનું નામ માણુકચંદ ગેર છે ?

શેઠાણી—ચંદ નહીં. હાન કહેવાય છે.

ખેડૂત—એનું નામ માણુકચંદનાય છે ?

શેઠાણી—ઓ તારાચંદ, અહીં આન પેમે અગ્રેજ બહેતો તાગ બાપને નામ છે, તેનું નામ આ પે ને કહે

તાગચંદ—માણુકના

શેઠાણી—હા, એ. તમારા ધગવાળા કેમ વેગળા બિબા ચર્ચ રહ્યા છે ?

ખેડૂત—માથે આવી છે.

શેઠાણી—અટકાવ આપ્યો છે ?

ખેડૂત—હા

.....(હલ્લાદિ).

‘સ્ત્રીસભાષ્ય’ની કૃતિમાં એના અને- પ્રસંગો મુનાયા છે કે જેને વર્ણવતા આના અને- સનાદ-ગંગો ટાપી રાનાય નિના નિશાળ સો-સપ-નુ આ કૃતિમાં પ્રતિબિંબ પડે છે

અમયક્રમની દૃષ્ટિએ ‘સ્ત્રીસભાષ્ય’ની પૂર્વે લખાએલી ‘લક્ષ્મી નાટક’ની કૃતિ ઈ સ ૧૮૫૧માં ગ્યાર્ડ છે ફોર્સસાહેમે વાચી ખતાવેના અને સમજાવેના ગ્રીષ્ઠ નાટકમાં એગ્રિટોફેનિસના ‘પુટાસ’ (ધનદેવતા) નામના નાટકનું અગ્રેજી ભાષા લિપિ ન જાણતા હોઈ દનપતંગમે દરેકનું આ ઉપાનતનાટક-કનાદૃષ્ટિએ કવિનું એક નમણું લખાણ છે. ઉત્સાહી સાગ્રમાદક અને લોકોપદેશક સુધારક હોઈ દનપતંગમનો આ પ્રયત્ન પ્રયત્ન જ રહ્યો જણાય છે “ગૂર્જરાતી લોકોના સમજામાં આવે એટલા સાદુ અને સીધા લોકોની ચાન છોડીને હિન્દુ લોકોની ચાન લીધી છે,” એ દનપતંગમના આપણા એ પ્રથમ નાટકની ગ્યના પાઠળનો પ્રતિષ્ઠાત્મક પ્રયત્ન કરે છે. હોઈ નિશાળનાના આ નાટકને ‘લક્ષ્મીદુર્ગકાવ્ય’ પ્રદર્શન’ રહે છે પ્રત્યક્ષનામા નાટકનો ‘સારાસ’ લેખ- દનપતંગમે આપ્યો છે, “અન્યાયથી, અધર્મથી તથા આડિયા પાણીથી ધન પેદા કરવું નહીં” નાટકના નિરૂપણમાં પ્રામ્પત્યતા, અસ્વીકૃતતા, આનિશના અને નિર્ગ્યંજતા પણ વણી નાર પ્રવેશે છે. ભીમડાના પાનદાગ લેખકે હાગ્યની અતિમાના સર્જ છે સનાદો દિક્ષા પડે છે, સગળતા મુખક હાગતી નથી દગ્રિતાપક્ષી દલીન આગળ મુખ્ય પાત્ર ધીગસિંહ ગગસિયો. દુર્ગ મનોમજા દાખરી શમ્નો નથી થીમન્તનર્ગ કે વડીનો પગના દટાક્ષ મુચ- છે “જાની રાખવા તો” (રાખીએ તો), “ડક છે” (ન્યુ છે), “તોઅ પણ” (તોપણ), ન્યાણુ—કેમ—એમ —અને—પાણી આદિમાનો અનુસ્નાગ્રયોગ, નાટકના ગદ્યનો ખ્યાલ આગે તેમ છે “બાર્ડ, અને તો હજી કેર્ડ દહાડો અદાનતમાં આપ્યા નથી જે જૂઠું મોનના આપડે,” કે, ‘વૈ નિના આ માત્ર લોકોને ઠાણુ મારી નાખતું હશે?’ જેના પ્રત્યક્ષો ચોટનાળા છે કાતમાખીખી સાથેનું

ભીમડાનુ સમાવેશ અરુચિ- સૂચનોથી અનિત છે એ સાથે ભીમડાના શ્રીમન્તવર્ગાદિ પગના ઢટાસો વેધ- પણ છે. એસાર્થજની વાણી પણ મુરુચિ સામે ઠીક બગવો ઉઠાવતી જણાય છે. પાત્રપ્રવેશ ઘણી ના- ઢગો નીવડે છે, તેમ સનાદ કૃત્રિમ યર્થ જાય છે. પ્રમાણુમા કેટલા- પાત્રોનુ આતેખન વાસ્તવિ- થયુ છે. સાત અંગ (પ્રવેશ)ની આ કૃતિની સમગ્ર અસર આવી જીકે તેમ છે. ગૂજરાતની લક્ષ્મીને સત્કાર્ય નિરે રેનાવનાની, શુભ આવનોઆરા એની ઉપાસના જવાની સફળ અપીધ કરનાર નીચર આ નાટ્યનુ રૂતુ જાણે પોતાના મનોમાનને જ વ્યક્ત કરના પસદ રે છે.

✓ ‘મિથ્યાભિમાન નાટક’ નાના ગોરિનર ધર્મશાંતી રા- ૧૦૦ની જાહેર નાટ્યપદ્ધતિમા મોનાયેલુ અને રા. ૧૫૦નુ પાગિતોપિત્ર મેળવી લાવેલુ કવિ દનપત્રગમનુ અત્યંત સો પ્રિય હાસ્યરસિ- સર્જન છે. ગૂજરાતી નાટ્યસાહિત્યના ઉધાડનુ એ એક ગૌરવપ્રદ સર્જન છે. આપણે ત્યા હજી નવી ગભૂમિ કે નના નાટ્ય નહતા, બનાઈ હતી— ગમનીના હતી ‘મિથ્યાભિમાન નાટક’ તેમા નનુ પ્રસ્થાન કરે છે. ઈ સ ૧૮૭૦મા રચાઈ છે આપણી આ સો પ્રિય કૃતિ આપણા નાટ્યસાહિત્યના પ્રણેતાનુ માન પામેના રણુકોડરામ ઉચરરામ દવેનુ ‘જયકુમારીવિજય નાટક’ આ પૂર્વે પ્રસિદ્ધ યર્થ ચૂકયુ હતુ એમનુ યશસ્વી નાટક- “લલિતા દુ ખદશક” પણ ઈ સ ૧૮૬૬મા પ્રગટ થયુ હતુ આ જન્ને નાટકો સુધારો—સામાજિક સુધારો બોધવા અર્થે આના હતા બનાઈ તરફ શિષ્ટ વર્ગમા અભાવ જાગતો હતો* અને નની રગભૂમિ પર નના નાટકો મગાતા તના કવિ દનપત્રરામે આના સમયમા બનાઈ કટના- અમગગ- તરવો. જાળનીને શિષ્ટ નાટ્યકૃતિ ‘મિથ્યાભિમાન નાટક’ ડે ગૂજરાતને અર્પી છે હાસ્યરસની નાટ્યકૃતિ

* “બનાઈ ફર અભાવ ઊપજવાથી પ્રથમ ગાડ વચ નાટક ફર ગયુ ”—૨ ■ દવે (જયકુમારીવિજય નાટક ની પ્રસ્તાવના)

તર્કિકે તો તેનું ધ્યાન હજી પણ લગભગ અમેડ મણી શકાય નવનગમના
 “બટનુ બોપાણુ” નાટકમાં “મિથ્યાભિમાન” કવિતા નાટ્યતરુ નિગેન
 છે, જતા એ ઉપાન્તર છે એ જૂનવુ ન ધરે નવનગમની એ હાથગતિ
 રૂપાન્તર નાટ્યકૃતિ ઈ સ ૧૮૬૭માં પ્રગટ થએલી દ્વપતગમે એ
 જોઈ હશે જ, અને “મિથ્યાભિમાન”ની ગ્યનામાં એની પ્રેરણા પણ
 હાથ હોય. તોપણ મૌનિન્તા અને આનેખનમાં પણ દ્વપતગમની
 કૃતિ નવુ યશની નીવડે એવી કે કોણ જાણે કેમ, ગૂઝગતી નાટક
 સાહિત્યની આ બે હાથગતિ-કૃતિઓ પછી લાંબા સમય મુધી આપણને
 એની કૃતિઓ મળતી નથી. દ્વપતરામ અને નવનરામ આપણા નાટકમાં
 અને આપણી કવિતામાં હાથગતિના તરંગો ઉઠાગે છે, એ પછીથી સગ
 ગમણુભાઈની વાર્તા “બદ્દબદ્દ” આસ્તા લગી આપણુ સાહિત્ય એ
 બાવતમાં તો જાણે વિમુખ થઈને જ વડે જાય છે. નીચર દ્વપતગમની
 “મિથ્યાભિમાન નાટક-કૃતિ” આપણી આ ખોટ મુદ્દા ગીત પૂરી પાડે
 કે એમાનુ હાથ આપણી નિગ સ પત્તિ સમુ છે

પ્રખ્યાતનામાં પ્રહસનાઈ નાટકપ્રકારો, હાથગતિ, આંખી
 મક્ષિત શાસ્ત્રીય સમજ અપાઈ છે. પ્રસ્તુત કૃતિનું નસ્તુદર્શન,
 ગમણુમિની સગવડ, નાટ્યસામગ્રીની નિગન, ગમેરે પણ તેમાં છે.
 નાટકના અક આદ છે અને નિષ્ક્રમક તેમજ ભગતગત્ય પણ
 યોગ્યથેવ કે ગિદ્દ નાટકની દૃષ્ટિ આ પગિણામ છે

એનો નાન-ગમગમ બદ્દ ગતાધરો છે છતા સાસરે દેખનો હોરાનો
 આડબર ગયા જતા આખરે ગને અધાગમાં ચોગ મનાઈ જઈ
 પોનોસની ‘ગાય-નાડી’— નાગપીટને ડારણે મૃત્યુ પામે કે ત્યા મુધીની
 તેમાં વાર્તા છે. વચ્ચે નાટકના નિયતબને અનુરૂપ કારસનું પૂરું દસ્ય
 પણ ગૂંચાયેલું છે પ્રમગ અને પાત્રાતખન દ્વારા દર્શિત એવું સદૃશ
 સૂચિત થયું છે કે અર્ધાંશોગક શ્રી જોનિન્ડ હકક સોસાનની લએ

છે, “ મોસાયીએ પણ મારુ પસદ ને ના - મદાન યુ’ અને વળી - રીશ્વદ દનપતગમની મનથી નખાયેવ છે એનું આપે જણાવુ તેા હવે ત નસ્યુત્ત રાય તેમા હુ ઈઆશ્ચર્ય સમજતો નથી ”

નાનુ મા આજ ભૂવે ગાવાનુ મેન મિથ્યાભિમાનનું પદ નાનુ મો પૂર્વરગ એ છે સુનગતો નાન્દી મો - વિચિત્ર વિશ્વરૂપી નાટ ના પેલ જગનાને પ્રણામ સમર્પે છે નાટનુ પડેનુ દસ્ય વગામા છે તેના વણુનનો પણ મોટા મુત્રધાન ઉચ્ચારે છે મોનુ વાતાવણુ હોઈ તેની પણ મુતિ છે નાનુ ભગવામા સદાયરૂપ થયેનો મોતો ઈડરના પામ વાનાનો વ્યાગમુતિઅતિ મોટો સોનુમુતિના પ્રતિભાવે લનમગીને હાનની લદગ વહેતી ની દે છે હવગમ બના રગભૂમિપ્રવેશની નેપથ્યમાથી થતી પદાભમ જહેગત એ લદરને ઉપાડી લે છે હવગમ બદનો દેખાડો એમનો નિર્ગર્ભ પાખ - પ્રા બથી જ હતો યાય જ અને તેના પ્રાગમ્ય—વિગસને પોરતા પડી તો પ્રસંગે પર પ્રસંગે નાનુમાન મ પીને આતમે છે

“ કેાન થયા એ જ કે બીજુ કે એ આશ્વાસને આવા સર્વ પ્રમગોએ પોતાનો ડોળ દેની રાખતા હવગમ બા’ આપણા સાહિત્યનું એ-ચિ હવ સર્વ ન છે એમનુ વાફપાત્વ, એમની વિવશણુ તર્કશક્તિ, અને બધી ન્યરદાગ તેમજ વિદ્યાની સમ, એમના મિથ્યાભિમાનનો અને તેથી એમની રુણનાનો આધા બન જ એમનુ મીસાગપણ એમના મિથ્યાભિમાનનું બીજુ પાનુ છે આ બધુ હતા તમનો બીનગનો ‘ગમ’ પગે પગે જનમન છે જો એ જનનના પંજીમારપે હવગમ બ નુ નિર્મળ પ્રાપશ્ચિત નાનુના અતને નુનગ તથા ધ્યેય સાધન મનાવે છે એ પન્વિતન તમના પાત્રવિાસને અનુકૂલ છે

હવગમ બ ના મિથ્યાભિમાન બેણુ તેનના સસગનું વાદ્યજ્વલ તથા વેનિનાનુ વ્યર્થ અભિમાન, દે મો વાધ માનીને પાણી ન પીના તગ્યા કુનુમમિયા હૈકે પાચસાન સોમોવિયા, દમે બારે દાથી, મોર

દશવીશ વાઘખાં 'નું' કેળીને હાથે લૂંટાઈ જવામાં જળવાતા ખાનદાન-
પણાનું તેમજ પગા તોપણ ટંગડી ઊંચી જ રાખ્યાનું મિથ્યાભિમાન,
તેમજ મરણની પથારીએ પડેલા જીવરામ બદને તપાસવા આવેલા
વૈદ્યરાગનું જ્ઞાનનું પોણું ગુમાન,—વાર્તાના બોધને ઘેરા બનાવતાં પાત્રો
છતાં હરે છે. કુળ, ભુદ્ધિ, વીરતા કે જ્ઞાનનો મિથ્યાદંબર જીવનમાં
આત્મઘાતકે વસ્તુ નીવડે છે એ દરુણ સત્યને લેખકે ગદ્યજતા હાસ્યપ્રેરક
પ્રસંગોદ્ધારા રફુટ કર્યું છે. એ મિથ્યાભિમાન માત્ર વ્યક્તિને નહીં
પણ સમાજ સમસ્તને હાનિકર્તા હોવાનું પણ કવિએ આ નાટકમાં
સૂચિત કર્યું છે.

રંગલાનું પાત્ર જીવરામ બદથી બીજા દરજ્જાનું આ નાટકનું
મહત્ત્વનું પાત્ર છે. એ ગમે ત્યારે, ગમે ત્યાં હાજર રહે છે અને લગભગ
નાટક સમસ્તમાં સળંગપણે પાત્રોના પરસ્પરના સંવાદમાં અધૂરું
અથવા આછું વ્યક્ત કરાવું હોય તેને પૂરું અથવા ઘેરું બનાવીને રજુ
કરે છે. આ પાત્રસ્વરૂપ બવાઈનો અંશ છે. એની કટાક્ષોક્તિઓમાં
સુધારાનો ઉપદેશ છે. એના શ્લોકોમાં કટાક્ષ સાથે ચિંતન છે. એની
ઉક્તિઓ પાત્રદ્વારા અવગણાતી હોય, ત્યારે ય ઓનાઓ માટે તો મનનીય
જ હોય છે. એ ક્યારેક જીગૃહ્સા પ્રેરે તેવું અને અસ્તીજ બોલે છે. એનું
કાર્ય વિશેષતઃ જીવરામ બદ અને ગોણુપણે બીજાં એ સં પાત્રોની હાસ્યા-
રૂપક ક્ષતિઓ પ્રતિ અંગુલિનિર્દેશ કરવાનું તો કવચિત્ તે પર વિવરણ
કરવાનું પણ લાગે છે. 'લક્ષ્મી નાટક'ના રંગલા કરતાં અહીંના રંગલાનું
આવેખન વિશેષ સજીવ થયું છે. એ પોતાને જીવરામ બદનો 'મિળજ-
બાઈ' કહેતો હોવા છતાં સાઘન્ત એમના તરફ ઓછો ક્રૂર નથી !

જીવરામ બદની સાસુ દેવબાઈ નાટકમાં આવતાં ત્રણ જ સ્ત્રીપાત્રોમાં
સૌથી વિશેષ ધ્યાન એએ તેવી છે. એનામાં સ્ત્રીસહજ પ્રગલ્ભતા છે, તેમ
એવી જ વિચક્ષણતા પણ છે. પોતાના વર વેદિયા રઘુનાથ બદની પોલી
વેદનિહાની એ ખખર લઈ નાખે છે, તેમ જીવરામ બદને ય લાગ જોઈ

સામનાં તાલ કે જ એનામાં સૂઝ છે અને એ તાલ પણ છે એ ના
જાની જુવાન પત્ની જમના નામનું એ માત્ર અસદાચ નુસુ પાન ૧
એના તિ સાચી સદાનુશ્રુતિ માત્ર અતસમયે એના ઉવગાન બદને
જ રહે છે

ચોરીએ આગળ મર્યાદામાં પૂરી થતી નામની વાના ન્યનાની
દૃષ્ટિએ રાગ છે જતા રસપ્રદ પણ છે, પાનપ્રવેશ પ્રસંગસન્નના અને
પગાર જા પણ કોસલપૂર્વક યોગ્યતાએ સવા વેગીના તથા નામતિ
છે જાણકારોની મોની પોનીસખાનાની પાંખાં પાંખાં 'જળાન' જીવ મ
જાની આડબી બાના, એ સર્વમા તેજ-હીં મ યા છે ન પો
સુખકો વાનાને અથવા પાનના અર્ધરૂપે મનોભાવોને બદલાવે છે ખન
નાપણુ ધૂમી વાગ તેવું પ્રયોગન જ સમજાવુ નથી.

ચોરીની સામિતી મેળવવી, ચોગને માગવો નહીં, એવા મિત્રિય
કરમાને 'અધો' ઢીંગે 'ગાય રાડી ખૂંડ ચનાવોને' એમ જ કે
જાણી ઢીંગે સિપાઈખાનાની નીતિ પર, વેદિયા બાહ્ય કુટુંબમાં
પણ બદલર રંગી ન આપે તે શા અર્થનું ?—એવી વ્યાપક થતી દૃષ્ટિ
પર વેતી બાહ્યોએ ઠોળ બેસારેની અપર્યાપ્તા—તે એવી કે વેતના
મત્ર અને જતા સુસન્માને કે ધરમાના ગણાવતી (વાગ ૩)ને માને પણ
ન પડે એની ચિન્તા વેતપાગી બાહ્યને ગ્યા છે—ન પર, ખગચ દરવાગ
જ સમાઈ જતી ખાનદાની પર, તમજ લગત ધમા વ્યક્તિ ને
પણ તેના કુળને જ જોતી સમાજદૃષ્ટિ પર આ નામકા સખકે વેદક
કાંઈ સૂચન વેચા છે

રધનાથ જા અને જના વચ્ચે અત્ર ખીજામાં પ્રથમ મેળાપે જ
જામતી અન્યાનુપ્રાસની સવાદમજદ ગૂંચળી છાગા જમારો છે જર
રામ બદની હિમ્મિઓ અને યુક્તિઓ તો દાખની અવધિ જ દરે જ
ગનાધગા છવરામ સાસરાના ગામને પાલર ખા માં પળા કે અન દદ કે
માનપાન નહીં તો પાલર બનુ ? ખમેથી પડી જતુ ધાનિ નહીં ને

એટલે તેને અપરિત જ ગણે એ મોડા જમાઈગજ' સાસરે બેસના
મૂત્તથી ન્હાનાઈ જતા પોતાને લૂખમ થઈ હોઈ વૈદ્યની સનાહ પ્રમાણે જ
પોતે ત્યાં હોનાતુ તેઓ જણાવે ' ખીજી વાર પાડી કસાગ ચાગી જના
આવી માનીને પીગસના આવેની સાસુ દેરમાઈને જ લાત મારે અને
ઉપરથી ખુનામે મેરે કે આવી ફૂનડની રીને તે પિગસાતુ હશે નહીં? દેનને
આનની લૂખ હોય, માણસને મિષ્ટાન્ન જ ભેઈએ, એવો તન્ દાખવી
પોતાની મિષ્ટાન્નપ્રિયતાની રચૂનતા પણ તેઓ ઢગી બતાવે ' Twinkle
Twinkle little star એટલે ટપન ટપમ અને લીટા લીટા એવો
અર્થ આપીને પગી અગ્રેજીના અજ્ઞાન પર દર્પનાતુ આનગણુ તરત જ
ગચી આપે કે ફુનિયાનો સાહેબ આમશમા ટપન ટપન અને લીટા લીટા
મેરે કે જ ને? આવગો પણ વાચી શકે એવો ઢાગગ પોત આધળા ન
હોય તો શુ પ્રમ વાચે કહીને, ફેગી દે' હાથમા લોટો હોય છતા ધૂળ
હોવાતુ જણાવીને, બધુ ધૂળ જ કે ને?—એવુ વચ્ચે તરવડાન પણ
દશાવે ' ' નાટવા'ને બંને હળદગનો ગાગડો નીખેવો ભેઈ મેવેપ કહે કે
એ ય ' નાટવો ' જ છે ને?—શુવગમ બદ, એમની સાસુ મહે કે તેમ,
" કુશિરાગ તો ખરા

આપણુ આમજનન આ નાટમૂતિમા મી- ઉપમ્મુ કે એના
આલ્મણો, એના સિપાર્જમાઠારો એના વૈદ્ય, એના ભગવાડ, પાહુ ગમે
ત્યારે ધગમા ધૂસી જાય (અને ' સાન્ડી સગાઈ કરી ' એટલુ ય સમજ્યા
પિના જમાઈગજને માથે આદત નાખે ')—એવુ મુદજવન વગેરે
અવન્ત ચિનાગ પામ્યા છે શુવગમ બદ મરે તે પહેલા જ તમના જ
ખાદના પામે, મગ્લોતગ જમણાદિના ખયની વાના મડાય' વેદના મનના
અર્થ ન હોય એવુ જણાવતા વેદિયા ન્ધનાથ બદ નસ્તુત વે. શીખવતા
અખ્ખાર' માણસને મિષ્ટાન્નથી જ આનનગય, દેનને દાગખાતનુ
' બેગ ' ચાતે એવુ શુવગમ બદ સાસુને હ કે મેજે સમજવને '—રીશુ
દનપતગમે આપણા સમાજને મી મી ઉરાડો પાડ્યો કે આ મૂતિમા

આ નાટક, જીવગમ ભટ્ટ સમા અમર પાનાનેખનથી, એ- એટલી
ચડે એવા રમૂજ પ્રસંગોની ગ્રસપ્રદ યોજનાથી, કેટલી- બોધ- દર્શિતાથી,
ગ્રાહ્ય- તેમ ચમત્કૃતિયુક્ત સવારનાથી, અને જીવંત સુરેખ વાતા
વરણથી, આપણી એક નિશ્ચિત નાટ્યકૃતિ થાન છે. રાત્રીનો એમા
ત્વરિત અને સમુચિત વિનામ છે. દનપનગમની ગદ્યકૃતિઓમા ' મિથ્યા
ભિમાન નાટક ' લામો સમય લોનપ્રિય ગદ્યે તેવી કૃતિ છે. રઘનાથ બદના
ગૃહજીવનનું દૃશ્ય બાણે એમના પિતા ડાહ્યાભાઈના ગૃહજીવનનું કેટલુંક
અનુભવદોહન સમાવે છે. આખના નૂર ઓસરના જતા હતા એથી
સભાન દનપનગમ, બાણે બદગથી, આ નાટક લખીને, પોતાને જ
એવનના હતા. ' નિરભિમાનની મૂર્તિ દલપતરામની એ સાધના જ માનવી
ગદી ને ?

' દલીપ ' દલપતરામનું ' વેનચરિત્ર ' આખ્યાનમાન્ય ગગનમિતે
અનુકૂળ કરીને ભજવવાનો પ્રયાસ થયો હશેવાય છે. ' મિથ્યાભિમાન '
એમા ધટતા સુવારા ફેરફાર સાથે જ ભજવાયાનું સાબળ્યું નથી.

એ- આર્યિય વગુને ગ્વર્ગતું અને બીજા બે સામાજિક પ્રશ્નોને
આવગતા, એમ ત્રણ નાટકોનું આ ગ્રુપ પાંચ લોનપ્રિયના તથા
વિદ્યુતસત્રના પાંચ હર્તુ ત્રણે કૃતિઓમા એમનું માર્મિ- જીવનઅવતોમન
તથા હાલુ-થેરુ હાથ રિશિષ્ટ સમાનાય છે. નાટકના ગ્વરપની
દષ્ટિ અસંગત ત્રણેમા સુવિચ્છિત નથી. ' લક્ષ્મી નાટક 'મા નાટ્યનરવ
જેવું ખાસ મ્યુ જ નથી. ' ત્રીસલાખ ' માત્ર સવાર જ છે.
' મિથ્યાભિમાન ' મા. મર્ધ નાટકનો ધાન ધારે છે ખરું. પાત્રાતેખન,
સવાર, વગુવિધાન, પગમટા કે નદમ્યપર્શ એમા જેવું સરજ
આતેખન પામેલ છે, તેવું બીજા બે કૃતિઓમા નથી. નાટકનું દલેર
આપણે ત્યાં હજી ધનનું હતું. ત્રીસો પાત્રાની જવાબદારી એ જમાનાની
હતી. રણકોડગમ ઉત્થગમે કે નવવરામે ' લક્ષ્મી નાટક 'ના નિર્જળ
રૂપાન્તરને જુનાની દેવો પ્રારબ થોં દનેદ દલીપ દલપતરામ

‘મિથ્યાભિમાન નાટક’ દ્વારા આપણી એક વિશિષ્ટ નાટ્યકૃતિ આપી જાય છે. એના હાર્યમાં જીંડે જીંડે ધરુણનો અંશ છે. વ્યક્તિ કે વર્ગ નહીં પણ મનુષ્યના સ્વભાવને એમાં હાર્યનું લક્ષ્ય બનાવેલ છે. ભાષા, પ્રસંગ, પાત્ર, આદિ સર્વ વાર્તાના રસને પોષે તેવી રીતે ખિલવાયાં છે. રંગશાની કેટલીક અશ્લીલ ઉક્તિઓ ગાળા નાંખીએ તો કૃતિ રમૂલ હાર્ય પ્રગટાવતી હોવા છતાં શિષ્ટ દ્રશ્યાની રહે છે. એમાં ખડખડાટ હસવાનું છે; તેમ વિચારશીલ વર્ગને એમાંનું સમાજદર્શન આદ્રેં પણ કરે છે. ‘મિથ્યાભિમાન’ કૃતિથી જ એમનું નાટકગુચ્છ ચિરંજીવ છે.

કવીશ્વર દલપતરામની વાર્તાઓનું ગદ્યસાહિત્ય, ઈ. સ. ૧૮૬૫માં પ્રગટ કરાયેલી ‘તાર્કિકબોધ’ તથા ઈ. સ. ૧૮૭૩માં લખાયેલી ‘દૈવસુ દર્પણ’ નામક બે કૃતિઓનું સ્મરણ કરાવે છે. એને કવિશ્રી ન્હાનાલાલ નવસિદ્ધાક્ષેત્રે પ્રારંભિક પ્રયોગ કહે છે! વિશાળ અર્થમાં આપણે એને ‘વાર્તા’ કહીએ તો ચાલે! વાર્તા કવીશ્વર માટે નવી વાત ન હતી; કેવળ ગદ્યવાર્તા એટલું જ એનું વૈશિષ્ટ્ય. એમાં રસનિષ્પત્તિ કરતાં બોધ વિશેષ છે.

‘તાર્કિકબોધ’ની પ્રસ્તાવનામાં કવીશ્વર લખે છે, “નાના પ્રકારની તાર્કિક વાતો મેં જોડી ટાંઢીને ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’માં દાખલ કરેલી હતી. તેમાંથી કેટલીક વાતોનો સંગ્રહ...” પહેલી ત્રણ વાતોમાં માણસ ઉપર દયા રાખીને તેઓને સુધારવાની હિમાયત છે; પછીની ત્રણ વાતોમાં કેવા પુસ્તક ઉપર પાઠો ભરોએ રાખવો તથા વિદ્યાનોની પરીક્ષા કેવી રીતે કરવી તે પરનું વિવરણ છે; સાતમી અને આઠમી વાતમાં મરનાર માણસની પાછળ રોવું-કૂટવું નહિ તથા અતિશય દિલગીર થવું નહિ તે બાબત છે; તે પછીની ત્રણ વાતમાં દેશી રાજ્યઓને તથા પ્રજાને શિખામણ છે; અને છેલ્લી વાતમાં તર્કશક્તિનો અભ્યાસ કરવા બાબત છે. કવિ પોતે લખે છે કે તેમાં ગૂઝ સાથે બોધ છે અને તે અસરકારક છે!

કુર્યંદ અને મુર્યંદ એ બે પાત્રોની સેર પર આ કૃતિમાં વિવિધ બોધક તથા રોચક દુચકાઓ ગૂંથી દીધા છે. સમગ્ર લખાણમાં આથી એક બાતનું એકય સંધાય છે. લખાવટ અને પ્રસંગદર્શનમાં પ્રયત્ન વર્તાઈ આવે તેમ છે. સુધારાના શિક્ષકનું વ્યક્તિત્વ વાન દહેતાં ય છાતું રહી શકે જ શેનું? નવયુગના સન્માનની એમાં ભાવના છે, ઉપરાંત માર્મિક સમાજદર્શન તથા થોડો દ્રષ્ટનાવિજ્ઞાસ પણ છે ખરો! ૧.

પંજાબનો રહેવાસી કુર્યંદ ગૂજરાતના મુર્યંદ પાસેથી પ્રવાસમાં જીવનજ્ઞાન મેળવે છે. નિરપેક્ષ—સર્વલક્ષી ધાર્મિક વૃત્તિથી સદા વ્યવહારમાં વર્તાવું, ઈશ્વરને સર્વત્ર નિરંતર અનુભવવો, વાચન શુદ્ધિપૂર્વક જ કરવું, પંડિતાર્થનો દંભ ન કરવો, મૃત્યુ સદાગ હોવાથી તેનાથી વૈકલ્પ ન અનુભવવું, બાળકને શિક્ષણ દેવાથી આપવું ધરે, રાગગ્રોએ વિદ્યા-સંપન્ન બનવું જોઈએ,—આદિ ઉપદેશને તર્કમંડિત દયાનંદોમાં ફરીશ્વરે મઠી દીધા છે.)

‘વિશ્વાનુભવ સ્વપ્ન’ નામક દ્રષ્ટનાસીધ શેખમાં કવિનો માનસ-વિહાર—સ્વપ્નવિહાર દયાયો છે. આ શસિક દયાનંદમાં સર્વધર્મ પ્રત્યેના સમભાવનું સૂચન દેવિ કરે છે. દુર્ગારામ, મળસાત્ર શાસ્ત્રી, મનઃમુખરામ, રણછોડરામાદિ સમકાલીન સદયોગીઓ સાથે કવિ સ્વપ્નમાંનો આ બોધક વિહાર વર્ણવે છે. ભોક્ષમુખારણા કેવી રીતે શક્ય થાય તેની વાતો જોડતાં દહે છે કવિ, “આપણે અનંત પડીશું તો સ્વદેશીઓનું દુઃખ મટાડી શકશું નહિ, અને આપણી વાન તેઓ માનશે નહિ...દળના ભગતા રહીને ભોડોને સુધારવા જોઈએ.” વિદ્યાધર અને વિચારધર નામનાં અમૂર્ત ભાવોનાં પાત્રો દ્રષ્ટીને તેમની વચ્ચે યોજેલા સંવાદમાં દક્ષપતરામ વિચારશક્તિનો પુરસ્કાર કરે છે. ‘શાસ્ત્રીઓની સમા વિશે’ દટાણમય ચિત્ર રજૂ કરીને ફરીશ્વર શાસ્ત્રીઓના મિથ્યા જ્ઞાનાડંબર પર મોકળો દટાણ—ઉપદાસ પણ કરે છે. એમાંની દટાણછાંટ થોડી જોઈ લઈએ :

છોકરો—(શાસ્ત્રીને પૂછે છે) ‘દેવનો’ એ કેટલામી વિભક્તિ કહેવાય ?

શાસ્ત્રી—પ્રાકૃતમાં વિભક્તિ હોય નહિ; અને તો સંસ્કૃત બાણીએ.

છોકરો—‘દેવસ્ય’ એનો અર્થ શો ?

શાસ્ત્રી—દેવ જે તેનો.

છોકરો—ત્યારે ‘દેવ યઃ તસ્ય’ એનો અર્થ શો ?

શાસ્ત્રી—એનો પણ એ જ અર્થ છે. ... (ધૃત્યાદિ)

કવિએ નૈપાયિકની પોષણતા પણ એ જ રીતે પ્રદર્શિત કરી છે. ન્યાયશાસ્ત્ર તર્ક કરતાં શીખવે, સત્યપણું સિદ્ધ કરવામાં એનો ઉપયોગ ન કરાય ! શાસ્ત્રની વાતો માની જ લેવાય, એમાં તર્ક ન કરાય !—આદિ આવા નૈપાયિકોનો બોધ છે ! ‘શુદ્ધિપ્રકાશ’માં પ્રગટ થયેલાં લખાણોમાંથી આ સર્વ કથાનકો અહીં મુકાયાં છે. તેની બાપાના નોધવાયોગ્ય પ્રયોગોમાંના કેટલાક આવા છેઃ જીમેલિયો હતિયો (જીમેલી હતી), સરકારે ધરનો ઝાડો લીધો (જપ્તી ખેસાડી), આકાશ છવાઈ ગયો (ગયું), તેને મિત્રે (તેના), દેખાઈતું (દેખીતું), અમૂલ્યની (અમૂલ્ય), ને તેમજ (અને), કૃત્રિમ (કૃત્રિમ), સ્વાલ (સવાલ), ધૃત્યાદિ.

‘તાર્કિકબોધ’માં કવિશ્રી ન્દાનાગ્રાલ નવલિકાસ્વરૂપને ઉદ્દગમ બધે દર્શાવે, એમાં નવલિકાનત્વ ધણું કમ છે. એમાં વાર્તા પણ સર્વત્ર નથી, ક્યારેક તો માત્ર સંવાદ કે માત્ર બોધક શિખામણુલેખ થઈ જતી રચના છે. એટલું કહી શકાય કે ગદ્યમાં કથાનક વિવિધ સ્વરૂપે ગૂંથ કરવાનો આ પ્રથમ પ્રયાસ છે. ધૈર્ય, ઔદાર્ય, પ્રામાણિકતા અને પ્રગતિનો તેમાં બોધ છે. એમાં માર્મિક કથન છે, અને સાદું વર્ણન પણ છે. ‘વિશ્વાનુભવ સ્વપ્ન’માં મળે છે તેવી કલ્પિત સ્વપ્નનોંધ, જેમાં સમ-કાલીન મુહૂરો પાત્રોરૂપે પોનાલી સાથે યોગ્ય, એ આપણાં સાહિત્યનો એક પ્રગલ્ભ—આદ્યક પ્રયોગ છે.

સો ડપિયાનું ધનામ પામેલી ખીજ વાર્તાત્મક દલપતકૃતિ તે
 “દૈવગદર્પણ”. “મારા દેશી મિત્રાનો વેહેમ મટાડવા સારુ આ
 નિબંધ રચવાની મારી ઇચ્છા થઈ,” એ લેખકના પ્રાસ્તાવિક નિવેદનમાં
 કૃતિને નિબંધ કહેવાઈ છે ! વળી લેખકનું જ આગળ આવતું કથન
 સાંભળીએ, “હાલમાં વાર્તાઓ વાંચવાનો શોખ લોકોમાં વધારે જણાય
 છે, અને સાદા નિબંધો કરતાં વાર્તામાં રસ, અલંકાર વધારે ભેળવીને
 અંથ રસિક કરી શકાય માટે આ નિબંધ વાર્તાના ધાટમાં રચ્યો છે.”
 કવિ કંઈકે સત્ય નિરૂપણ કરતા લાગે છે ! એમની વાર્તાઓ નિબંધ થતાં
 થતાં અટકી ગયેલી વાર્તાઓ જ નથી ? પ્રસંગો, પાત્રો અને સંવાદમાં
 હાજેલા એ નિબંધો નથી ! કોઈ પણ વિચારશીલ લખાણને નિબંધ
 ગણવાનો કવિનો ખ્યાલ હશે !

“દૈવગદર્પણ,” તેમ છતાં વિશેષતઃ વાર્તા જ છે. (ન્યોતિપના ફળ
 મન્થની નિરર્થકતા—અર્થતા અને તેથી પ્રજાની સ્ત્રી વંચનાને પ્રગટ
 કરતી આ એક કાદ્ધનિક કથા જ છે. દરણાવતી નગરના સોમકંડી
 રાજવી દરણસિંહને તેનો શાણો, ચતુર અને વિદ્વાન કારભારી, જૂઠા
 જોધીનાં ગપોડાંથી મેનવે છે અને સાચો જોધી પણ અવિધ્ય ખુસ્તું કરી
 દર્ધને પ્રજાને નિરુદ્ધમી તથા હતાશ કરનારો નીવડો, તેથી તેની મોહિની-
 માંથી પણ ઉગારી લે છે.

“આપણા દેશની આખરને બદો” લગાડતું આ ન્યોતિપના
 ખગોળ અંગ પૂરતું જ અગત્યનું છે, એ વિદ્યા મૂળ તો સાચી છે કારણ
 તે વેદાંગ છે, કિન્તુ તેમાં ફળાદેશની બાબત પાછળથી બળા છે, એવું
 કવીશ્વરે સમજાવ્યું છે. વર્ષાળ નિયત કરતી કેટલીક બાબતો મુસલમાનોના
 પરિચયે આવી હોઈ, તેની વિરુદ્ધ લખવું તેમાં વેદવિરોધ જેવું કશું નથી
 એમ પણ દલપતરામ જણાવે છે. તેઓ લખે છે, “આમાં ન્યોતિપ-
 વિદ્વાનો નિરોધ કયો નથી, પણ ન્યોતિપમાં જેટલું ભૂલું બહું છે તેનો
 નિરોધ કયો છે.” મુહર્ત-શકુનાદિ તો સાંપ્રદાયિક ધોરણે છે, સત્ય

કરી સાપ્રદાયિક મર્યાદામાં પુરાઈ રહેતું નથી પેત્રો શાણો પ્રવીણ રાજ-
કારભારી વિદ્યા અને વિચારશક્તિની સહાયે, આ સર્વ ઉદરપોષક
જૂઠાણાને પડખર આપે છે કૃતિમાના મોઢને વ્યક્ત કરતું આવું એના
પાન સર્જવાની દિવિને ટેવ છે 'પુત્રો ન યુત્રી' એવું જન્મપૂર્વેનું જોધી
વેણ વચના નમ્રાત્મક વર્ણુ અક્ષરને પ્રથમ કે છેલ્લા શબ્દ સાથે અલગ
અલગ જોડતા કેવો વિનક્ષણ દ્વિઅર્થ ધરાવે છે, તે પણ તેમાં—વાર્તામાં
ખતાનામુ છે 'ભવિષ્ય જાણી લેનાર નિરુદ્ધમી થાય, નિરાશ થાય અને
તેમ થતા દેશ નાશ પામે' એવું વર્ણુન વાર્તામાં રજૂ કરી ઠપીથર બોધ
આપે છે, "આ જગત છે તે પન્મેશ્વરનો ખાગ છે જ ગમ જાતિના
છોડને ઈશ્વરે ઉદ્યોગ કરનાને સગ્જેલા છે માણસ જાતિ છે તે ખાગના
મજરો દાખલ ઈશ્વરે રચી છે ' અર્થાત્ જીવનઉત્કર્ષના સાધનમાં તેઓ
પરિશ્રમના પારસમણિને મહત્ત્વ આપે છે પ્રારબ્ધવિશ્વાસ જીવનનો
નિયામ નથી, એ માન ધો કેવળ પુરુષાર્થને, એ બોધ આ વાર્તાના
માનાસુત્રને યથાને છે 'જૂતપ્રેતના વહેમનો જગા ખસેડના નામ દસી
ચૂકેના દક્ષપતંગમ ખીજા ખાવીસ તેરીસ વરો પછી એ જ ઉત્સાહ અને
વિચારપૂર્વક છતાં વધુ રોચ- રૂપે જ્યોતિષનું જૂઠાણુ દૂર દગના માટે
આગળ આવે છે નાનપણનો એમનો જ્યોતિષ અખ્યાસ અને યુગ અસર
વિશ્વાસ પામેની એમની વિચારશક્તિ તેમાં ખપ લાગે છે ઈશ્વર પર
ભરોમો જુદિની રવત તતા તથા પ્રયત્ન પુરુષાર્થનો પુરખાર તેઓ
'દૈન્યદર્પણ'માં બોધે છે.

આ બંને વાર્તાત્મ કૃતિઓનું ગ્રાપ- લક્ષણ છે, એમાં પ્રતીત થતું
સુધારનું નિર્માન્ત અને શાણુ નેતૃત્વ રચનાની વિશિષ્ટતા દે સામ્રન્ત
એના ગેર પાત્રોની પશ્ચાદ્દશુ બંને કૃતિઓ ધ્યેયલક્ષી જ હોનાથી
એની લખાવટમાં ગ્સજમાવટ ઝાખી પડી ગઈ છે મન્દના શિયિન
થઈ ગઈ છે 'તાર્કિક બોધ'માં પ્રયોગશીલતા છે, 'દૈન્યદર્પણ'માં
રચનાસોજવ વધુ છે સાહિત્ય મેજ માટે નહીં પરન્તુ જનહિત અર્થ

હોવાની થતા એવતા દલપતગમ વિવિધ સાહિત્યવ્યવસ્થાનું નિર્માણ અને પ્રમાણિકતાથી ખેડાણ કરે છે, એમાં સમકાલીન જનરુચિને પ્રમાણ લેએ ગયાપે છે, એ બંને હકીકતોમાં તેમનું મહત્ત્વ તેમ તેમની મર્યાદા સમાર્પિત થયે છે.

આ ગુરુત્વથી ઉપગંત દલપતરામની સંપાદિત કૃતિઓનું એક વધુ ગુરુત્વ વિચારણાયોગ્ય છે. ઈ. સ. ૧૮૬૮માં પ્રસિદ્ધ ચણેલી પ્રત્યિકા 'વિદ્યાબોધ'નો આપણે પ્રથમ વિચાર કરીએ એમાં રણકોડાગમ ઉદયગમ દલે, મન મુખરામ સૂર્યગમ નિપારી, બોગીવાવ પ્રાણુવપ્રમદાસ ના સેખો ઉપગત હવીશ્વરે પોતાના બે સેખો પણ મૂક્યા છે. એ બે સેખો તે 'વિદ્યા બલુવાનુ કાગળ' તથા 'ગરીમ મા આપની દોનત'; બેઉ કેળવણીને લગતા છે. પ્રથમ સેખનો સાગ છે, "વિદ્યા બલુવાનું મુખ્ય કાગળ એ છે કે તેથી માણસમાં માણસપણ આવે છે... મહેતાનું એએ નિષ્ઠાબ્યાસની સાથે સુધાગનો અભ્યાસ જરૂર જોઈએ જોઈએ... માટે ફક્ત કમાઈ ખાવા સારું કે ધર્મનાં પુનઃકા વાચવા સારું જ બાજકોને બહાવવા એવું જોએ જોતે છે, તેઓને વિદ્યા બલુવાનું કાગળ મારી પેડે સમજાય નથી એમ જણવું." બીજા સેખમાં વિદ્યાને જ ગરીમ મા આપની દોનત તરીકે ઓળખાવીને દલિ દહે છે, "છોકરાં એ પોતાનું ખેતર છે, જો એને નાનપણથી જ મારી રીતે કેળવણીથી જ ખેડીને સુધાગન બી વાળ્યા નહિ તો તેમથી સાગ ફળ ક્યાથી થાય?" વિદ્યાનો વાનમો એ જ સ્વાનુર્ધન છે એન દલિ ફરી ફરી દહે છે. શિક્ષણ વિષેની દલપતદષ્ટિનો અર્ક, સગ્ગ અને નિશઃ સ્વરૂપે આ સેખોમાં ઊભર્યો છે. એમાં ગજગાન વિચારશીલ અને કવિત્વભરી પણ છે. એની વિચારણા ગંભીર અને તત્ત્વપૂર્ણ છે. એમનું વ્યક્તિત્વ આદ્યજનું છે, આ સેખોમાં તેનો સુભગ આવિષ્કાર વર્તાય છે.

‘ગૂજરાતના કેટલાએક ઐતિહાસિક પ્રસંગો અને

વાર્તાઓ' એ કૃતીશ્વરે 'રાસમાળા' અર્થે ગઢવીઓ, બારોટો કે નકીત ચાઓ વગેરે પાસેથી સાંભળેલી ગૂંજગતના રજપૂત ગાજકુળોની કથાઓનો પોતે કરેલો સંગ્રહ છે એમા લખાનટ ઢવિની છે, માહિતી સપાદિત છે એ 'રાસમાળા'નું બાપાન્તર નથી, બને કૃતિઓની સામગ્રી લગભગ સરખી છે છતાં ગૂંજગતના મધ્યનાનીન ઇતિહાસના સાધનોમા એની ગણુનરી ચર્ચ શકે અંગ્રેજી 'રાસમાળા'માના કેટલાક પ્રવરણો મૂળ સામગ્રીને આધારે લગભગ મૂળ બાપા શૈલીમા લખાયા છે. પ્રિએ પોતે તો તેને "ગૂંજગતી રાસમાળા" કહી છે પ્રિ પોતે લખે છે કે આ કૃતિ "વાચનાથી ઇતિહાસનું જ્ઞાન થશે" ઉપરાંત તેમણે લખ્યું છે, "આ પુસ્તક વાચીને આજના રાજ સાથે તે વાર્તા મેળની જોડે તો ઘણો ફેરફાર જણાશે આ પુસ્તકમા મે માગ વિચાર પ્રવૃત્તિ થઈ નથી, નરણ કે તે સાટેમની તેવી મગ્જ નહોતી" મન્નાણા, ધધુમાના વાનમ ખાહણો, પાટડીના દેશાઈ, વગસોડા માણુસાના ચાનડાઓ, ઈડંગના ગજાઓ, મોટીના ચડુઆણુ દાતાના ગણાણ, મુદાસણુના હાકોર, ઈંગળણુના નિકમ પરમાર, રંગેરની વાતો તેમા છે. મરુતી ગાન લખા કુવાણી, શંકર જેસંગ, કુમારપાળ, કેસર મઢનાણો, અમદાવાદ વરવાની નાતી, વગેરે વાર્તાપ્રસંગો છે એક વાર્તા જે ત્રણ જણ પાસેથી મળના પ્રિએ તેને એત્રકપે પણ લખી છે ગ' નાટની વાર્તા દૂબી સરન અને વરતુપ્રધાન છે સપાદકે યોગ્ય લખ્યું છે કે આ કૃતિમા અપરિપક્વ દામણ જેવી લખાનટ છે, બાપા, વરતુસઢનના, પુનરુમ્તિ આદિ તંદુરૂ પૂરતુ લક્ષ અપાયુ નથી

'રતનમાળા' અન્ય ઈ સ ૧૯૦૩મા વીશ્વગના અવસાન બાદ પ્રસિદ્ધ ગાયેલો ઢવિનો બાપાન્તરઅન્ય છે ઐતિહાસિક ધ્યાનકો એનું વસ્તુ છે 'રતનમાળા'મા બૂનડ જયશિખરી મુગપાળ નરરાજની ચાનડા કુળ થા આલેખાઈ છે, જનરે ગૂંજગત સૌગંધના જીજ્ઞ મારોટગઢવી કે બહીન ચાઓ પાસેથી હિતારી લીધેની હતર કથાઓમા જમદેવ પરમાર,

રા'નવધણ, રા'ખેંગાર, કેસર મહવાણે, વોરલી જમાન, વરડા-જેના, અમદાવાદની રથાપનાની કથા, આદિ વાનો છે. 'રત્નમાળ' ફોર્મ્સ તથા દલપતરામને વડવાણના ગઢવી દેશગજ પાસેથી મળેલો તે મૂળ પદ્યમાં છે. દલપતરામને તેનું ગૂઝરાતી બાવાન્તર ગદ્યમાં કરેલું છે. બાવાન્તરમાં વચ્ચે વચ્ચે કેટલુંક જાતું પણ કરાવું છે! આઃ 'રત્નો' તથા વિવિધ પદ્યબંધોમાં આલેખાએલા 'રત્નમાળ' ઐતિહાસિક દાન્યમાં રસિક બોધક મુક્તાકો છે, અસરકારક અને (ભૂવંની ફોર્મ શહેર છૂટે છે ત્યારે દામીઓ બહાર આવી ને જુગુપ્સાપ્રેરક દશ્ય રમે છે તેના વર્ણનમાં મળે તેવી) અસિદ્ધતાવાળાં વર્ણનો પણ છે. આપણે મૂળમાંથી એક-બે મુક્તાકો પાંચીએ:—

“અસાર પારસમની, વપુમેં વદન કહાત;

સાર તગન કો રૂઢ જ્યુંહી, ગેવિસાર મૂઝરાત.”—અને,

“ટાઠીં રીનગ વન દહે, જળ પથરા બેચાથ;

મેલા રૂઠી જો કરે, સો દેવે ન કરાપ.”—(ત્રી વગે).

બીજી એક ગઢવીકથી કથાનું ગદ્ય પણ લેઈએ:—

“તદ ચાવડી ઉટક દેને ગેડી. હઠી જરી તરવાર (તેની જ) કાઠને ગણે કાઠી નાંખે. હાથ જુદા કરા. પગ, પિંડી, જંગ, ધડ, જુદા બટકા કરા (કડકા) કરને ચાંદણી માંડે ધડ દેને બાંધી (અંદરવામાં ધડ કરીને માંડી બાંધી), ઋષ્યા નીચે રાગભારગ છે, તદાને મારગ માંડે ગાંડી નાંખી દીધી.”

ગઢવીચારણોનો આ ખગ્નનો ક્યાં ક્યાંથી પોષણ પ્રાપ્ત કરેતો હશે એની કલ્પના કરવામાં સદાચરણ આ રચું એક દષ્ટાન્ત ‘સિદ્ધદેમ’ વ્યાકરણના અપભ્રંશ વિભાગના “વાયમુઃ ઉદ્ધારન્તિઅએ પિઉ દિઉ

“વાયસ હડાવનારી એ પિયુ તીડો વઢાલ,

અખં વલ્લ મહીપર ગર્વા, અખં દુઠિયાં વઢાક.”

(બાવાન્તર: આલેખક/પ્રા. જરમાડ પટેલ—અપ્રમદ).

સદસત્તિ, અદા વલય મદિદિ ગય અદા યુદ્ધ તડત્તિ ” (૮, ૪, ૨૫૨)
 એ દોદરો જ જુઓ. બાપાદેરે આ મંથમાં પણ એક રથજે જગકે છે,
 “વાસ વાસ ઉડાવતી, આપો નાદ જગકાં, આધી ચૂડી ઠર લગી,
 આધિ ગદિ તડકાં.” (જેની વાટ જેતી) ઘેર દાગ ઉડાડતી હતી,
 તે સ્વામી આવીને જગમ્યા; (તેથી સરીર મૂળ્યાથી) અરધી ચૂડી દાથે
 વળગી રહી અને અડધી તડકીને ઉડી’ એવું દક્ષપતરામ બાપાનુર
 આપે છે. થોડો ફેર છે, છતાં જાને એક જ છે. અઃ કયાઓમાં આપણા
 ઇતિદાસ સાથે આપણું સાહિત્ય પણ સંપાદિત થયું જણાય છે. દક્ષપત-
 રામની બાપાન્તરરક્ષા બાળનમાં તો એટલું જ કહેવું ઘટે કે એમાં ખાસ
 કોઈ વિશિષ્ટતા નથી. એ સાદું સરલ છે, તેમ પ્રાકૃત પણ છે. એમાં
 શબ્દ પર વધુ લક્ષ છે, બાવાર્થ પર નથી. બાપા અને ઇતિદાસના
 અભ્યાસીને ઉપયોગી એવું બાપાન્તર કવિએ આપ્યું, એ તેની સેવા છે.

સાહિત્યરપર્ધાઓમાં અર્થપ્રાપ્તિ કરતાં યશપ્રાપ્તિની આકાંક્ષાએ
 લગભગ ઈ. સ. ૧૮૫૦થી ઈ. સ. ૧૮૭૦ મુધીમાં ઉમંગ અને પરિશ્રમ
 સદ આપણા ગદ્યપ્રવાહના નિઃમંકેય ઉદ્ભવને અવકાશ અર્પતા
 કવીશ્વર દક્ષપતરામ ડાલાભાઈ આપણા ગદ્યસાહિત્યને નિબંધ,
 સંભાષણ, નાટક, વાર્તા, બાપાન્તરાદિથી ઠીક ઠીક શોભિત કરે છે.
 એમના સમયમાં એમની પ્રત્યેક ગદ્યકૃતિ વિશાળ જનઆવકાર વરી
 શકી છે, એ તેમના ગદ્યના મૂલ્યાંકનમાં વીસરવા જેવું નથી. એમાં
 ઉદાર વિચારકનું અને શાણા અનુભવીનું વ્યક્તિત્વ છે. બહુશ્રુતતાના
 સંસ્કાર સાથે એમાં વ્યવસ્થિત વસ્તુવિચાર તથા અભ્યાસ પણ છે.
 શૈલીમાં સૌન્દર્ય કે ભવ્યતા જેવું કંઈ નથી, બિલકુલ ઘણી વાર એ ગદ્ય
 સાવ પ્રાકૃત કે અતિવાચ્યતાયુક્ત પણ લાગે છે; તોપણ એક બે કૃતિઓ
 તો એવા દોષથી પ્રમાણમાં મુક્ત હોઈ આજે ય સંભારવા જેવી બની
 શકી છે. એમને ગદ્ય લખવાનો મનોબ્ધ ન હતો, એ તરફ તેમનું લક્ષ
 રહ્યું પણ જણાતું નથી. ‘શુદ્ધિપ્રકાશ’ના તંત્રીપદે જ એમને

ગઘસેખનમાં જોડી રાખ્યા એમ કહી શકાય. એમની કર્તવ્યપરાયણતાના દ્રશ્ય આ ગઘકૃતિઓ એ જમાનાએ તો હોંસમેર વાંચેલી જ. દોહ-એ આનામાં એમની ધણી કૃતિઓ મળતી અને એમાંનો બોધ, એમાંનું હાર્ય, એમાંનું સંસારાવલોકન અને એમાંની સાદી ભાષા એ કૃતિઓની માગ એવી જીભી કરતી કે તેની અનેક આદૃત્તિઓ પણ નીકળતી.

• આજે દલપતરામનું ગઘસાહિત્ય લગભગ મળતું જ નથી એમ કહીએ તો ચાલે ! એ દુઃખપ્રાપ્ય તો થયું છે જ. દલપતકવિતાની માફક જ એ આપણા પ્રારંભિક ગઘસેવકના ગઘસાહિત્યનું ય દોહન-મંપાદન હવે આવશ્યક થયું છે. સાહિત્યના અભ્યાસીને એક અગત્યનું સાધન એથી સુલભ થાય તેમ છે. અર્વાચીન યુગના ઉદાહરણી એમાં હજી છે; એ દૃષ્ટિમાં તો રહેવી જ ધટે.

“સુધાગના વિષયમાં દવિતા ડગ્ગાનું પહેલું માનદયપત્રગમભાઈને છે. તેઓ અસલી હમની દવિતા ડરનાગઓમાં છેલ્લા અને ની હમની મનિતા ડરનાગઓમાં પહેલા છે.”
—નર્મદ.

“દયપત્રગમની દવિતા શાન્ત બુદ્ધિની, વ્યવહારમાં કુશળ, ચતુરગર્ભની ભરી અને સભાગ જની છે એ નવે ગસમ પ્રસંગોપાત્ત વિચરે છે, પેશુ તે શાન્તિ અને વિવેચની સાથે વ્યવહારની મર્યાદા એ જ આ દવિતામાં ગસના સભનાસભની મર્યાદા છે કોઈ પણ ગસની મગની એ આ દવિતાને મન ગાડાઈ છે સસાગનુ શાન્ત બુદ્ધિથી અવતોડન નવુ અને તેમાંથી વ્યવહારોપયોગી બોધ લેવો, એ દનપત્ર શૈનીને સૌથી વધારે રુચિગ છે એ શૈલી જાતે દર્દથી મુક્ત હોનાને લીધે જે ઘડી નવગશની વેળાએ વિનોદ દરવો એમાં જ મોટું સુખ માણે છે. હાહુડ હાસ્ય (Humour), મર્માંના હટાક્ષ (Wit), વાણીની મીઠાગ અને રચનામાં વિવિધ પ્રનાગના આતુર્ય, એ નડે દનપત્ર શૈનીના શાન્ત અને સુખબોધ વણનો ગગગગી ન્હા છે દલપત્રગમની ચોટ સદા સભાના મનનુ રજન ડગ્ગા હિપગ જ રહેની હોય છે, અને તેમાં તે બગમર ફતેહ પામે છે, કેમકે શ્રોતાઓના મનમાં જીતરીને તેને કેમ લાગે છે તે બેનાની ગકિત આ નિનામાં છે.”
—નવલરામ.

✓ “તેમના જેવી સર્વમાન્ય કાવ્યશક્તિ, સર્વત્ર માર્ગ કરનાની આર્દ્રતા, પ્રત્યેક પ્રસંગે પ્રસરતી મધ્યપ્રતિભાની તત્પરતા હવે કોઈનામાં નથી, ગૂઝરાતી બાવાનો દવે કોઈ એવો એકાન્ત હિપાસક નથી.”

—મણિલાલ નજુલાઈ દિવેદી.

"Slender poetic merit."

—K. M. Jhaveri

"...But he was not a poet."

—K. M. Munshi.

"દક્ષપતરામ્ય એ જ દક્ષપતરામનો ચિગંઝવ ઇતિહાસ છે."

—હોનાલાલ.

"કવિતા દક્ષપતરામને મન અતિમ સિદ્ધિ ન હતી, લોકસ દેશનું સાધન હતી."

—હોનાલાલ.

"કાવ્યમય વ્યુત્પત્તિ તથા અભ્યાસમાં સવિશેષ રહેલુ તેવા કવિ."

—વિજયરાય ક. વેદ.

"દક્ષપતરામની ગૂઝગતી કવિનામાની ગણુપ માટે તે કાવ્ય ગૂઝગાન પણ જવાનહાર છે"

—મુન્દરમ.

"દક્ષપતરામ કાવ્યમાં જોટલુ સૌન્દર્ય છે તેની પિઠાન હજી આપણે કરી નથી."

—મુન્દરમ.

અર્વાચીન ગૂઝરાતી કવિઓમાં કવિ દક્ષપતરામ જોટલો જનઆદર પામ્યા છે એટલો કાવ્યે જ બીજા કોઈ કવિને પ્રાપ્ત થયો હશે "સર્વાં શો પ્રગ્ભવત્સત સાહિત્યજગ્ન તો દક્ષપતરામ જ" * એ વિધાનમાં એટલુ ય ઉમેરુ જોઈએ કે સર્વાં શો પ્રગ્ભવત્સત કવિ પણ દક્ષ પતરામ જ. એઓની કુશલેવી અવગણના પણ એવી જ નિરાણી છે. વિરોધાભાસી આ કથનની વાસ્તવિકતા તો આપણા વિવેચનના પ્રત્યેક અભ્યાસીને ગોચર છે જ. નર્મદ, મહીપતરામ કે નવવરામથી યદ્યપી કરીને

* 'સમર્થ કવિ'—વિ. ક. વેદ (૩ સા ની ૩૫૭૫)

મણિલાલ, મુનશી કે સુન્દરમ્ મુધીની આપણી સંમાન્ય વિવેચક-
શ્રેણીએ દલપતકાવ્યની સંક્ષિપ્ત અને સીમાને રપટ દર્શાવી દીધી છે.

કુદુંખ, નિશાળ કે સભા-મેળાવડાથી માંડીને અભ્યાસીવર્ગ લગી
કવિએ એમના જમાનામાં અસાધારણ પ્રભાવ પ્રસાર્યો હતો. આજ
લગી, માત્ર પ્રૌઢવથી ગૂજર જનમંડળે જ નહીં કિન્તુ કાવ્યક્ષેત્રે પગલાં
માંડનાર સહુ ગૂજરાતી જનને દલપતકવિતા આનંદ અથવા પ્રેરણા—
માર્ગદર્શન આપ્યા કરે છે. એમનું રચેલું પિંગળ તો અઘપિ ગૂજરાતના
કવિઓ માટે સૌ પહેલું સહાયક સાધન રહ્યું છે. આગગાડીમાં મુસાફરી
કરનાં કે જીવનના અનુભવોની આપ-લે કરતી-વેળા હજી દલપતરામનાં
મુક્તાકો, એમનાં દષ્ટાન્તો, તેમની કેટલીય સૂત્રબદ્ધ બોધક પંક્તિઓ,
પ્રૌઢ સમાજને તો પૌષ્ટિક અને સ્વાદિષ્ટ પાથેય જેવાં લાગ્યા કરે છે.
કવિ તો દલપતરામ જ,—એવી નિખાલસ પ્રતીતિનો ઉદ્ગાર આજે ય
ગૂજરાતમાં ઠીક ઠીક વ્યાપક ગણાય. સામે પક્ષે આપણી કાવ્યવિષેની
કલ્પના અને અભિરુચિના ત્વગિત વિકાસને સમજનાર વર્ગમાં
અર્વાચીન ગૂજરાતી કવિનાના આ બ્યોતિર્ધરને કાં તો ‘ગરબીમટ’ કે
‘એકવિ’ અથવા ઐતિહાસિક મહત્વના માત્ર સોઢકવિ તરીકે દલપત-
રામનો સ્વીકાર થાય છે. એમની કવિતામાં કેવળ જોડકણાં કે પદ્યત્વ
જ જેનાર નિખાલસપણે એમને ઇતિહાસપૂરતું જ મહત્વ અર્પવા
તૈયાર થાય છે. છેલ્લા એક સૈકામાં આપણા સમાજમાં સર્વાંગી ક્રાન્તિ
સર્જાઈ છે. દાયકે દાયકે અસામાન્ય પરિવર્તન સધાયાં છે. સૈકાઓનો
આપણો પરમ્પરિત પ્રજાકીય ઇતિહાસપ્રવાહ અભૂતપૂર્વ વળાંકો લેતો
લેતો આગળ વધ્યો છે. આપણું જીવન ફેરવાયું છે, જીવન સમસ્તની
પ્રવૃત્તિઓનું મૂલ્યાંકન પણ ફેરવાયું છે. દલપતરામ આવા ઝડપથી
બદલાતા કાળપ્રવાહ પર પણ લગભગ અર્ધા સૈકા પર્યન્ત આસાનીથી
પોતાનું વ્યક્તિત્વ વરેતું રાખી રકના હતા અને હજી ય એમને જ સહારે
કાવ્યપ્રદેશને જોનારા રહ્યા છે જ, એ કંઈ નાનીસૂતી ઘટના નથી. એ

વિરક્ત ગૌરવ આપણા ખીજા કોઈ પણ કવિને ફાળે જતું નથી. દક્ષપતરામની મુખોધકે તથા રંજનકારી કવિતાએ ગૂઝર જનતાનાં જિંડાં જિંડાં પડેનો પણ સ્પર્શ ક્યો છે, આખાલટ્ટક સદુનાં જીવનને રસપૂર્ણ ક્યાં છે, કહો કે ધ્યાન છે. ક્યાનો આનંદ અને જીવનનો ખોધ પાંચ-૭ દાયકા સુધી ગૂઝરાતી પેઢીઓને એક જ કવિ નિઃશપૂર્વક આપ્યા કરે, એ હકીકત કોઈ પણ કવિ માટે ગૌરવરૂપ જ છે.

આપણા શૈક્ષણિક અને વિગેયન: તો ગાજરારી જીવનની બહાલેથી પરિસ્થિતિમાં હેતુથી અર્ધોએ સનીની જીજરતી પેઢીઓને દક્ષપત-કવિતાનો પરિચય નહીંવત્ થઈ ગયો અને નસવૃત્તિનો હિતકર્ષ સધાતાં અભ્યાગીઓને પણ દક્ષપતકવિતાની મોટી મર્યાદાઓ સ્પષ્ટ થવા માંડી, તેમ જીવનવ્યવહારમાં દક્ષપતકાવ્યનું પ્રસરેલું સર્વોપરિત્ય લગભગ વીસગર્હ પણ ગયું, એનો ઈનકાર ફગી શકાય તેમ નથી. આજે દક્ષપત-વાણી પ્રોત્તવથી ગૂઝરાતી જનસમાજે જેટલી સજીવ છે, એટલી જ આધુનિક જુવાન—કિશોરસમૂહમાંથી એ અદસ્ત પણ છે. એમાં કેટલુંક અનિચ્છનીય થાય છે ખરું, પરંતુ આપણી કલાસમજ અને સર્જકતાને એ પથપરિવર્તનથી લાભ પણ થયો છે જ. દક્ષપતરામની કવિતા સર્વથા વીચગાય એમાં આપણા સાહિત્ય કે શિક્ષણ એકેયને લાભ નથી એમ કહીને એટલું ય ઉમેરીશું કે થોડો સમય, દક્ષપતકવિતા એ જ આપણી કવિતા એવા જાનને દૂર કરવા એની વિરમૃતિ ધટ્ટ હતી. એક રીતે કહીએ તો તે અનિવાર્ય પણ હતું જ.

ઈ. સ. ૧૮૫૦ થી ઈ. સ. ૧૮૮૦ લગી તો દક્ષપતરામની કલાદષ્ટિ અને તેમની ગ્યનાની આપણા કવિઓ, વિદ્વાનો, પ્રતિષ્ઠિત શિક્ષિનો અને સામાન્ય શિષ્ટ સમૂહમાં પણ મોટી પ્રતિષ્ઠા હતી. દક્ષપતરામ સદુના શિક્ષક, માર્ગદર્શક અને ગ્રેરક થઈ ગયા હતા. ગૂઝરાતી પ્રજાજીવનને આ એક જ કવિએ માઠ તથા વ્યાપક સ્પર્શ ક્યો છે. આપણે પુરુષાર્થ, આપણી આકાંક્ષા, આપણી પરિસ્થિતિ, આપણી પરમ્પરા, આદિને

દક્ષપત્રકાવ્યમાં એવો ધમકાર મળ્યો કે વાસ્તવિકપણે તો સાક્ષર ગોવર્ધન-રામ, પંડિત નરસિંહરાવ, કવિ કાન્ત કે કલાપી જેવા તેજસ્વી સર્ગક-સમુદાયના દાર્પારંભની વીસીમાં પણ દક્ષપત્રરામની અસર ગૂજરાતી કાવ્યભક્તિ વર્ગ પર અચલ જ રહી હતી. દક્ષપત્રકવિતાની આવી પ્રખ્યાત અસરનું તત્કાલીન આલેખન યોગ્ય કરાયું છે, “આ સ્તબકમાં (નર્મદ-દક્ષપત્રજમાનામાં એટલે કે લગભગ ઈ. સ. ૧૮૮૫ લગી) દક્ષપત્રરામના કાવ્યોની શૈલી તેમના અનુયાયીઓમાં, પ્રતિસ્પર્ધીઓમાં અને સમકાલીન કે અનુકાલીન સ્વતંત્ર પ્રતિભાવાળા લેખકોનાં કાવ્યોમાં તેના મુખ્ય મુખ્ય અંશોમાં પ્રતિબિંબિત થતી રહેલી છે.”* આપું આપણે આપણા કેટલાક કવિઓ માટે ઢહી શકીએ ?

દક્ષપત્રરામને પ્રાચીન અને અર્વાચીનના સેતુરૂપે આપણી વિવેચનાએ દર્શાવ્યાં છે. સમાજ બદલાતો રહે છે, છતાં ગત સંસ્કારનું એનું અનુસંધાન એને ઇષ્ટ પણ લાગે છે. આપણા પ્રજાકીય વિકાસને ઇતિહાસ જોતાં પરિવર્તન અને પરંપરાનો સમન્વય બોધનાર નેતાઓને મળેલા સાદૃશ્યની વાત સ્પષ્ટ થાય તેમ છે. બીજી રીતે ઢહીએ તો, સામાન્ય પ્રજાવિકાસ વર્તમાનને ગતથી સાવ વેગળો રાખીને સ્થિર કરી શકતો જ નથી. કવિ દક્ષપત્રરામના ઉપર્યુક્ત અસાધારણ યશસ્વી પુરુષાર્થનું રહસ્ય આમાં જ છે. એમનું કલામાનસ, એમનું કાવ્યનિરૂપણ ત્વરિત ગતિથી આગળ વધતા ગૂજરાતને પણ લગભગ પચાસ વર્ષો સુધી સંમાન્ય નીવડ્યું તેનું કારણ જ એ છે કે એમાં પરંપરાનું અનુસંધાન અખંડિત હતું, તેમજ અર્વાચીનતાનો આદર પણ હતો.

સ્વાભાવિક છે કે મધ્યકાલીન ગૂજરાત અને અર્વાચીન ગૂજરાત વચ્ચેના આ સંસ્કારપ્રતિનિધિને ક્યાંકથી વિનમ્ર ભક્તિનો અર્ધ મળ્યો, તો ક્યાંકથી નિરપેક્ષ નિરીક્ષણ પણ મળ્યું. એની કવિતા વધાવનારા નીકળ્યા; એને ઉવેખનારા પણ નીકળ્યા. આજે આપણી

વિવેચનાનો સાચો સદકાર દલપતકવિનાને સાંપજો ગણાય. એને ય વાંચો, સમજો, એમાં ય સૌન્દર્ય તો છે'જ, એવું એવું આજે વિવેચને ફરી ફરી સમજાવ્યું છે. દલપતકવિતા અંગેનો ઉપયુક્ત ઉભયપક્ષી પૂર્વગ્રંથ દળવાની જરૂર છે. અદ્યતન વિવેચને તે કર્તવ્ય બાળવ્યું પણ છે. એ કવિનાના લખનારને 'કવીશ્વર' કહેવામાં જે અદ્યતન ક્ષારુચિ અનોચિત્ય માને છે, તો એ કલમસેવકને 'અકવિ' કહેવામાં પણ એ એક પ્રકારનો આવેશ કે તાદરશ્ય—સમભાવનો અભાવ પણ જુએ છે. દલપતરામ 'કવીશ્વર' નથી, તો તેઓ 'અકવિ' પણ નથી એ આગતું સ્વીકૃત વિવેચન દહી ચકાવ. જેમનાં કાવ્યોની બક્તિ-અર્ચના કરતાં વલણને કે અવહેલના—તિરસ્કૃતિ દાખવના માનસને આપણે કાળબળ જ દેવું જોઈએ. આજે દલપતકવિતા દ્વારા ઉદ્ભવ પામેલી અર્વાચીન ગૂંજરાની કવિતાના પ્રાગંબને એક સૈકા ચર્ચા ગયો છે ત્યારે ય એટલું તો તદરથભાવે પણ અવશ્ય કહેવું: ઘટે કે દલપતકવિતા હજી પણ તેના કેટલાક સહઅંશેને પ્રતાપે જીવંત છે.

કવિ દલપતરામનું જીવન વિચારતાં આપણે વિશેષ્યું કે તેઓના બ્યક્તિત્વની મોટામા મોટી ખૂબી હતી તેમની વિનીતતા. ક્ષણપ્રદેશે પણ એમણે જૂનાનવાના મિલનનો માર્ગ પસંદ કર્યો છે. વ્રજભાષા, સંસ્કૃત તથા જૂની ગૂંજરાની કવિતાનું મર્યાદિત છતાં સંગીન અધ્યયન એમણે પોતાના જીવનના પ્રારંભકાળમાં જ સેવી લીધું હતું. એ સર્વમાંથી પોતાને સાન્નિધ્ય લાગેલું ઉત્તમ તત્ત્વ એમણે ગૂંજરાની ભાષા-સાહિત્યમાં લગભગ પચાસ વર્ષો સુધી સતત ઉનાયું. શ્રુતિના સ્વામીનારાયણી મંદિરમાંનું, અમદાવાદના સ્વામીનાગલપી મંદિરનું અને બાલ્યકાલે ગામડી શાળાનું અહીંએક વર્ષનું શિક્ષણ, એટલી જ શૈક્ષણિક ભૂમિકા બાંધી રોકેલા આપણા આ પ્રથમ અર્વાચીન કવિને નવીનતાના મંત્રકારો

* જુઓ : “નર્મદ ‘મન્વન્તરનો મનુ’ નદી; દલપતરામ ગૂંજરાની સાહિત્યના કવિકુલપુત્ર હાલિદાસ પણ નદી.”—વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી : (‘વિવેચના’—પૃ. ૭૮).

મળ્યા ફોર્સમાથી, નર્મદાથી અને વિશેષ તે નવા યુગની પ્રવૃત્તિઓમાં પોને ઓળખાત થઈ ગયા તેમાંથી અગ્રેષ્ઠ બાપા કે સાહિત્યનો એમનો પ્રગ્વિય ૧૦ બુદ્ધિ તો ફોર્સસારે મળી વાનગીતમાંથી થયો હોય એટલે જ સંસ્કૃત બાપા સાહિત્યનો એમનો અર્પણ પણ ઝાંખો નહીં જ એનામાં નૈર્મલ્ય અનોખા તથા લેખનની શક્તિ ધરા મેટા પ્રમાણમાં હતી અને અધ્યાસનો આહો પડ તેના પર ચાલતા પણ તે ઓપી બની આપણા સુપ્રસિદ્ધ ગદ્યલેખન મણિવાન નજીબાઈએ દનપતંગન, નર્મદાશબ્દ, મન સુખગામાના સમગ્ર મળ્યામાં સરકૃતજ્ઞાનની અધૂરપ દાખરતા ન્યુ છે, ' જે નાત લક્ષમાં આવે એવી છે કે જે રણે મડલ ન્યા (દનપત, નર્મદ અને મન સુખનામના) તેમાંના પ્રત્યે- શુદ્ધિમાનો એકે સારો સંસ્કૃતજ્ઞ પડિત નથી અને તૃતીય મડલનાળાએ પાછળથી એ વિદ્યાનો નિર્મિત સંગ્રહ પ્રાપ્ત થયો છે એટલે તેમને બાતન કરતા, બાપીના બે મડલમાં તો એ અગ્રણી દિવિઓને પોતાના સાહિત્યપૂરતો જે સરકાગ હોય તે વિના કોઈને સંસ્કૃતનો અર્પણ પણ હતો નહિ " મણિવાનના આ મતબ્બને મથાર્થ મીને તો જ સમગ્ર સખીએ બે ગોનર્ધનગમથી શરૂ થયેલી આપણી પડિત પેઢીની જ્ઞાનસ્ખજ્ઞતાનો આપણે ખ્યાન કરીએ તો સંસ્કૃત કાવ્ય સાહિત્યનો પ્રગ્વિય દનપતરામે અમદાવાદમાં દોઢે વર્ષ જ ર્યો, તોપણ એ અધ્યયનના સરકાગ એવા પ્રબળ નીનક્યા કે એમની દિવિતા આ એમનું અન્ય સાહિત્ય પણ સરકૃત બાપા સાહિત્યના એમના પ્રગ્વિયની કેટલી- રુબગ નિશાનીઓ પૂરી પાડે છે દેખા, દનપતરામનું કુટુંબનડતર, ગિયણ અને નાનાગજ મધ્ય કાલીન બ્રાહ્મજ્ઞાનના ગમે ગયાયુ હતુ, છતાં નવયુગના આહોનો તેઓએ લેયા આ એ નવીન અગર ઝીનરામાં તેમજ જિનાવનામાં તેઓ અગ્રેસર પણ થયા ન્યાક્ષેત્રે પણ તેઓ નવા જમાનાની જ નિરિહતા-કેલણ એક પોતા તરફથી કેટલું- અર્પણ ની મવા

(કવિ દલપતગમે બાપા, છન્દ, ડાબ્યસ્વરૂપ, વગુ અને બાવના એ સર્વમા નવાન્નૂનાનો સમન્વય આપી બનાવ્યો છે. એમણે મૂળમા પોતાની પ્રસિદ્ધ પદ્યરચનાઓ પડેલવડેથી બનના સમક્ષ ધરી તેને પછીને વધે ન આપણા સાહિત્યના અંતિમ મધ્યકાલીન કવિ દયાગમે વિદાય લીધી. એમની વિદાય અને નવાં બજોના પ્રવેશ વચ્ચે આપણે દલપતગમને લેઈએ છીએ.

આપણી મધ્યકાલીન કવિના આત્મ્ય હતી. મુદ્દજ્યોષને લીધે આપણી અર્ધચીન કવિના પાશ્વ્ય બની. દલપતગમે કવિતાના આત્મસ્વમાં શ્રદ્ધા રચાવી અને મૂળરંગને ગામેગામ ફોજમાં સંગાથે કે એકના ફરતા ફરતા એમણે પોતાની લગભગ બધી મંદરવની કૃતિઓ કતદેશમાં સનકાગી માસિકોમાં, પુસ્તિકાઓ કપે અને પછી તેા સંગ્રહસ્વરૂપે મુદ્રિત થયેલી દલપતકવિનાનો મોગે ભાગ મૂળગમે કવિમુખે સંભળેલે દલપતગમની કાવ્ય ગાવાની ગીતમાં આકર્ષણ હતું. એમાં ગાયન હતું છુદ્દ લયનાર વિનોદ હતો. વડોદરા-બાવનગરગદિની ગાજસભા દેવ કે શિષ્ટ શિક્ષિતોની મંડળી હોય કે પછી પ્રાન્તિક પગિપદો અદવા બીજી સભાઓ દેવ, દલપતગમની કવિતા સાંભળ્યા તે કાળનું સંગ્રહાગી મૂળગમ સદા તત્પર રહેતું. કવિનાનું આત્મસ્વ તના કયાગરૂપ પુર પજુ બારે અસર રે ન. તેની મામમીઓ પર તેની અમર પડે ન. દલપતગમની કવિતાના સમાગ બનના તરવ પર આપણા વિવેચકોએ આપણું ધ્યાન દાયું છે ન. એ તરવને કેવળ કલાકાનિ તરીકે પજુ લેવાયું છે. પાશ્વ્ય કવિનાનો પ્રચાર થના કાવ્યકલાના અનેક મુદ્દમ તરવો પ્રગટ થઈ શક્યાં છે અને દલપતકવિતાએ આત્મસ્વના લખમાં કન્દિત થઈને આવી મુદ્દમ સિદ્ધિ દૂર ગળી છે એમ પણ બનાવાયું છે. અર્ધચીન કવિઓમાં કવિનાના આત્મસ્વનો અમર પુનઃમાર દલપતગમે ન થયો છે. એમની કાવ્યનાશ, એનો પદઅંધ, એનું અલંકરણ, એની કલ્પનાઓ, એમની લાગણી, એનો નિયાર—એ સર્વની ખૂણી કે ખાગી દલપતકવિતાએ સ્વીકારેલા આ અદ્યને ન આભારી છે.

કવિતા શ્રુતિગોચર કલા છે, કિન્તુ એ શ્રુતિગોચરતાનો સ્થૂલ અર્થ ન લેતાં, તેને સૂક્ષ્મ અર્થમાં સમજવી જોઈએ. કેવિ દક્ષપતરામ કાવ્યને શ્રાવ્ય બનાવવાના સ્થૂલ પ્રયત્નમાં રહ્યા એ એમની મર્યાદા છે. વર્ણુ-સગાર્ગ, પ્રાસ, પ્રાકૃતંગમ્ય શૈલી, બૌદ્ધિક તર્કલીલામાં જ એમનું કાવ્યનિરુપણ શક્તિનો ઉત્તમ વિનિયોગ જુએ છે! બાહ્યાંગોની આવી આસક્તિ સમાગંજન કે મંડળી ઉદ્દેગોધનના એમના આશયને જ આભારી હતી/ એમનું કવિમાનસ રચનાની પળેપળે જનગણની રુચિ તથા તેની આવશ્યકતાના વિચારે જ પ્રેરાતું હતું. “કવિ તો બાહુ છે દક્ષપત્ત કહે, સમગ્રય કવિત્વ સમાનટમાં,” એ હતી એમની પ્રતીતિ/ કલાના ચમત્કૃતિનરત્ય પ્રતિ તેમની ઉપેક્ષા નથી. બાવકના ચિત્તમાં રસ પ્રેરવાનું કવિકર્તવ્ય તેઓ સમજતા હતા. વાણી અને વિચાર ઉભયની ચમત્કારિકતાથી જ ‘જનમનરંજન’ થાય એ એમનાથી અગણ ન હતું. છતાં એ ચમત્કૃતિ સાધવા એમણે જે દષ્ટિ અને સામગ્રી અપનાવી તેનો પ્રભાવ એમના સમયમાં જ સફળ નીવડ્યો, પછીના જમાનાને એની બાહુ અસર ન પહોંચી. શ્રી. સુન્દરમ યોગ્ય કહે છે, “દક્ષપતરામ માટે રસનો ચમત્કાર સાદા બાવોદ્દેગોધમા, સીધી રચાભિવ્યક્તિમાં નેટશે નથી નેટશે ઝડઝમક ભરી નીતિરીતિની અમુક બોધદતામાં છે.”* અહીં સૂચિત છે તેમ માત્ર બાહ્યરૂપે જ નહીં પરંતુ અંતરર્વરૂપે પણ દક્ષપત્તકવિતા સૂક્ષ્મ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકી નથી/ સંવેદનાનું સૂક્ષ્મ વૈવિધ્ય, કલ્પનાનું મુક્ત ઉડ્ડપન, દર્શનનું અસાધારણત્વ, અથવા ધ્વનિનું રસિકત્વ દક્ષપત્તકાવ્યમાં દુર્લભ છે. એનો ચમત્કાર એમાં મળવો સહેલો નથી. એમની કવિતા સ્થૂલ ચમત્કૃતિ રચવામાં પ્રવૃત્ત અને પ્રવીણ થઈ શકે છે. આંતરિક વૈભવ તેમની શક્તિ બહારનો વિષય લાગે છે, એમ કહીએ તો એમને અન્યાય નહીં જ થાય. એમનું કલામાનસ લોકપરાયણ છે. એ ભાવકસમૂહની ગ્રાહકતાની બહાર પમણું મૂકવા તે તર નથી. ભાવ-ધૂંટાય, શબ્દ કસાય, લય સૂક્ષ્મ સંવાદિતા ધારે, કે કલ્પન-દર્શન ભવ્યતા

અને ગુણીયના પ્રગટ રૂઝે, એ બધું દ્વયપદ્ધિનાને જાણે કાવતું જ નથી ! સમાજ, શિક્ષક, ગેઝનેટર દ્વયપદ્ધિનાને સાધન માને એ બને, પરંતુ એ સાધનના નનર્થ વિનિયોગ અર્થે એની બચ્ચના મમજવાની તો તેઓ અશક્તિ જ બતાવે છે. પશ્ચિમે પ્રેક્ષીક થાત બચ્ચ વસ્તુ દાયકા આવવા છતાં એમનું પલ્લ એને ઝીંચવા ગત પાતળુ પડી જાય છે !

શ્રીમા દ્વયપદ્ધિનાનો દોષ કેટલો ? નિરપેક્ષ દૃષ્ટિએ તો અદ્યક્ષ એ ગણની ધરે એમની પ્રતિબાની અધૂરૂં. એમના જનાનામાં વિદ્વાનો, નવિઓ, જનસામાન્ય કે સમાનંડણીઓ, સદ્ગુણે નામનું આકર્ષણ પ્રેરનાર 'કૃતિષ્'ની આ મળેલા એમના જમાનાની જ મર્યાદા નથી ! એ મર્યાદા દ્વયપદ્ધિમાંની જ નહિ, સમગ્ર સમયની કથારુચિની મર્યાદા છે. જ-ક્રમક તથા અર્થોનકાવાળું પદ્ધતિરૂપ દર્શિતનો ઉન્મેષ મનાતુ, દર્શિતા વચ્ચાની તે ક્રમના અંબળાતી વિશેષ અને બોધ તારવ્યા વિના કાબ્યાનક પૂરેનો યનો જ નહીં, એ જમાનામાં ! કથા, કીર્તન, બાજન કે બધું તો ગાજસભામાં દર્શિતા ઝીલતી આવેલી આપણી પ્રજા ના જમાનામાં સમાજ, મંડળ અને પશ્ચિદમાં બોધક તથા સદોગમ્ય, નિદાર્થની આગુતીરાણી દર્શિતા ધરતી હતી. અગ્રેષ્ઠ પ્રજાના આગમને પ્રેરેલા નવા નિચાર, નવા પુરુષાર્થને પદ્ધમાં એ પ્રકારે વિપુલ પ્રમાણમાં વડતા જાયતા બેઠેને તે મમલનું ગૂજગત મુખ્ય સંતોષ અનુભવનું હતું. મહાત્મનું તો એ હતું કે એ દર્શિતા તે સમયના બાવકસમદને આજીવવી હતી, કષિત્તુએ કાબ્યનો પ્રત્યક્ષ આસ્વાદ, એ જ હતો એમનો કાબ્યાનક, એ જ હતી એમની દર્શિતાસમીક્ષા !

દ્વયપદ્ધિમાં જ નહીં કિન્તુ એ કાળમાં સર્વ દર્શિતો બાવકસમદની આ ક્રમના જણીને જ પદ્ધતિનામાં પ્રવૃત્ત થતા હતા. "જાણી પ્રમત્તના ઉપર દર્શિતાનું મૂળ નથી પણ કોટમાંના વિદ્વાન વર્ગના વિવેચન ઉપર છે," એનું સ્વયં વિધાન કરના જનમર્દને પણ એમાં

અપરાધ ગણી ગનાય તેમ નથી. " પોતા માધારણુ સમૂહમાં સર્વોપરી જનપ્રિય દ્વિ આ જમાનામાં આપણા ગૂજરાત પ્રાન્ન ખાને દલપતરામ છે "—એ નવતગમના કથનને આપણે યાદ કરીશું. બીજા એક અભ્યાસીના શબ્દો જોઈએ, " એમની પહેનાના તથા એમના સમનાશીન બીજા કોઈ પણ દ્વિ કરતા એમની દ્વિતા નિશેષ વચાતી, સમજતી અને વર્તનમાં હિતારાતી * " શ્રી વિશ્વનાથ ભટ્ટ યોગ્ય સમજાવે છે કે " જ્યાં જ્યાં દ્વિતા કે વિદ્વત્તાવિષયક હામ પડે ત્યાં ત્યાં દલપતગમની જ માગણી થાય છે " + નર્મદના ઈયનમાં ઠટાક્ષ એ દલપતગમ પર. એનો આ હ'ના અભિપ્રાયમાં હિતિન પ્રતિહા છે. દલપતગમની દ્વિતા ગૂજરાતમાં સદા સત્કાર પામતી હતી, જનતામાં તથા વિદ્વ-વર્ગેય પ્રજા એમને ' દ્વીશ્વર ' હોતી, દ્વિઓ તમને ' દાવ્યશુદ્ધ ' ગણતા, વિદ્વાનો એમને મિદ્ધદ્વિ દ્વિ અમજતા.

દ્વિ દલપતગમ પોતાના સમયની નાભિદુચ્ચિનો મુર્ગ નિ શેષ અનુસરે છે, એવું નિગ્ધનાં વિધા । પણ કેમ કરી શકાય ? સંસ્કૃત વ્રતોના પ્રચાર, એનો વ્યાપક અગ્ર પ્રયોગ ગૂજરાતી દ્વિતામાં દલપતથી જ શક થયો છે. હુમાનફૂન નવા નિચારો, નવા નિચો પણ એમની દ્વિતા એ જ પહેનરહેના આપણી દ્વિતામાં ગૂથ્યા છે બોધ- અને રોચક પદ્ધત્યાનકો, શ્રી. મુન્દ-મનો ગ્રન્થ નાપરીએ ના ' નાવ્યશ્યા ' નું પદ્ધત્યાન એમણે જ આપણો પહેની વાગ અર્થ્ય છે. દલપતગમને દાન ગૂજરાતી દ્વિતાના ઇતિહાસમાં કેટલીક અગ્રણીય નથી નિશાઆ પ્રતિ પ્રગ્થાન નરનો યશ જાય કે /

એ જમાનાના નામાનસો પદ્ધત્યાન અમુક ઘાટ નરો દનો એ પણ કેમ વીસરી ગયા ? એની દ્વિત્વદુચ્ચિની પગિશ્ચિતિમાં પણ જાનકનું મન જન દ્વી આજે ચ સરનીન ગણાવે છે એવું સર્વન પ્રેમાનદે

* ' જ્યાંની વ્યાખ્યાના '—નરહરિ પરીખ

+ ' સાહિત્યસમીક્ષા '.

✓ દયા ૧૫ સમા નિઓએ હતું છે ને ? નિગોષ દષ્ટિએ પણ એમાં સર્જકતાની સૂક્ષ્મ છટા કરા નથી મળતી ? પ્રસિદ્ધિ ૧૧ નવા સાધનોની વિશેષ સફાર છતાં, એને નરણે તે સમાનમાં અસામાન્ય હો-સત્તા પ્રાપ્ત થયો હોવા છતાં, 'વીર્ય' દનપતરામની નિતા આજે એ ઠોઠિએ મૂખી શાતી નથી ભાવતી ગત્તવત્તિનું બન્ધન જોતી સર્જકતાને મનાદિત ન હોઈ શકે દનપતની સર્જકતા એવું બન્ધન છોડી શાતી નથી એ આપણે જોયું છે ન

આમ દનપતનિતાની મર્યાદા કે ક્ષતિ માટે વસ્તુતઃ તે મનિ પોતાને જ જનામલા ગણવા ધો તેની પ્રાકૃતગમ્યતા કે બાબજોગ્યતા એ દનપતરામની વિતેખે મીઠા માનવી ગદી એ મર્યાદાને મર્યાદા નહીં પણ શક્તિ ગણનારા એ સમગ્ર દનપત્ર દષ્ટિ પોતે પણ એમ જ માનતા એ તમની મર્યાદા નિશાળ નોતાસમાજને મોઢા આપે અને આનંદ પણ પોતે તે અર્થે નિયતી રચૂન સમગ્રદ અમલગિ-ગીન દગવી એમાં તેઓ પ્રિધર્મ દેખાયો નો આપણે માત્ર એટલું અવશ્ય રીતરીઓ કે પોતાની દનાદષ્ટિના આવિષ્કારમાં તેઓ નિતાન્ત નિપાયુક્ત ગણા મા પદપતના એમના વિચારો મૂર્ત નરી દાખરનામાં એમણુ પ્રામાણ્ય-પન્થિમ થો, પોતાની વિતેખેની અસ્થનાના વિનમ્ર બાનગીમાં સદિન ઉત્પાદપૂર્વ-સિદ્ધિદારો ભાર-વર્ગની સમગ્ર અર્ધી સગી સુની પ્રોગીએ ચડારી સનેજ રાખી અને નરી ગૂજગની પ્રગતન દા પાબિમુખ નાખી એમ ૧૧ એ કા પસાધના એ સમગ્રમાં અનન્ય સાહસ્ય પદ વર્ગી ગૂજનાને ખૂણે ખૂણે 'કદ-૧' નું નામ ગોચરબધુ ઝયાન પામ્યું.

[દનપત-વિનાના બાજુ ઓ આનંદ ગરબો થવામાં જુ ૧૧ અને નવા બગોનો દિગ્ગે છે પ્રગટવિના અને નિમાલીન ગૂજગની કવિનાએ એમને કવિતાની શ્રુતિગોચરતાનું મર્તન સમગ્રનુ અને તે રીતે તેમની બાના—દન્દ—અસમાર—સેરી આદિ પદમાપત્રીઓ પર સરદાર પાશ્વ દેશાન્ત અને ગોધ સમા દાખાગે પ ત્વે દનપતરામ

પર શામળ, આમીનારાયણ સ પ્રદાન, અને ફોર્સ સાહેબનો પ્રભાવ પણ
સૂચિત થયો. હાલે છે નો એમ કે એ દનપતરામની પોતાની
નિરુચિના તરવો છે અનુભવી, વ્યવહારશાળી શિક્ષક કે ઉપદેશનુ
તેમનું વ્યક્તિત્વ હતું એમ છતાં ફોર્સ—મર્ટિસ—હોપ કે નર્મદ સમા
નના જમાનાના સંસ્કારસેવકો તેમજ નવી રચનાયેલી વિદ્યા—સુધારાની
સંસ્થાઓ કે બુદ્ધિ પદ્ધતિઓએ દનપતરામને ઈનિતામા યુગલક્ષીપણ
સમજાવ્યું તેમના વિચાર તથા વસ્તુ વિષય પર તેવી અસર છે સુદા
આગ્રેજ ફોર્સ જેનાનો સહવાસ, કેનારે- સેનાઓનું સૂચન, કેપારે-
નર્મદ જેનાનો પ્રયોગ, અર્ધજાગૃત વાતાવરણ, —માત્ર આવી આછી
અસરે પણ એ નિના સંસ્કારી આત્માને નવીનતામાં પ્રેર્યો સાથે એ
પણ નેવ જ રહ્યું કે ફોર્સ ઉપરાંત નર્મદ સમા પ્રતિસ્પર્ધીને પણ
પોતાની શક્તિઓને દનપતરામને દોષી છે ફોર્સ નર્મદને ટેટનીવ રીતે
કેવિ દનપતરામને પણ રક્ષા છે જ નહીં નવા યુગના તેઓ માત્ર ગાયક નથી
ગયા, નવા યુગના શિષી પણ બન્યા છે એમની ઈનિતામા પરપરા
અને પરિસ્થિતિના સ્વીકાર ઉપરાંત પ્રગતિનું પણ દર્શન થાય તેમ છે
એમનું જીવન એવું હતું, એમનું જીવન પણ એવું જ નીચરું

૧. દનપતરામને ગૂજરાતી ના ધરસિકાને જૂની દેહીઓ અને
માત્રામેળ પાઠો ઉપરાંત તે અમરમા વાપર નહીં જ એવા સરકૃત
અક્ષરમેળ વૃત્તોમા સંસ્કૃતથી દા યો આપના શબ્દનાર્થોલ નરે સજ્જ
જ્ઞા સાદી શૈલી અને શિષ્ટ પ્રાસાદિ- ભાવામા નરજગૃતિના સંદેશરૂપ
નિદાવૃદ્ધિ, બુદ્ધિસન્માન, સામાજિક અને આર્થિક પુનરુદ્ધાર તેમજ
પરવાર્યનો નસિ- ગીતે બોધ આપ્યો એ સગળા ઉત્સાહથી અને
નિખાનસ નિદાથી ગૂજરાતી ભાષા અને નિતાને જૂની જૂમિમાં
અનસધાન ન તૂટે એ પ્રારે નવા યુગના સાતાવન્યને અનુદાન આપ્યું

• અગતે તો લાગે છે કે ફોર્સ સાહેબે પોતાની દાવ્યભાવના
(Didactic & narrative) દનપતરામને ગીતની — મહિમાવ નમુનાઈ
દિવેદી (નુદર્શન પ્રદાવતી)

મહાન સરકારના દાનપત્રોએ અજાણતાપૂર્વક કરી મનાવ્યું. જો તે ન અવગણાયું અને નહીં ન તિરંગાણું એ 'કવીશ્વર' દાનપત્રોએ દારણે, શુ સમાજમાં કે શુ સાહિત્યમાં /

| હવે દાનપત્રોએ કરિતા આર્થિક ગૂંચળાની દરિયા ઉપગત અર્થિક ગૂંચળાનું પણ એ- સ્વસ્થનું વિધાયક પણ બની રાહી અમદાવાદમાં ગૂંચળા વર્તીકયુવક મોસાચીના મૂળ મુદ્દક થયા તેમજ તે કાનીકી, મૂંતની નવજગતિની સમ્યાએ રાડ થઈ, ભાવનગર— વડવાણ—વડાદગ સમા ઘણા રાજકોથાનોમાં શિક્ષણાદિની પ્રવૃત્તિઓના ખીજ રોપાયા, મુગર્તની લિન્કુ અને પાગમી જનતાને મુધાગમાં શાણુ સુખાન સાપડ્યું, એ સર્વ દાનપત્રોએ કરિતા લખી—કનકારી તેથી કયાગરો જ નહીં, ભાવનાપ્રભાવ પડતે પણ એમના કા-થો તોમ્ભિમુખ ગયા છે એમને 'જનનાપગાયણુ મન' શી મુન્દ-મ-હે છે તે એમના કવિચ્ચન્તિત્વનું માયુ રેખાન છે લક્ષ્મીવન્નોની બક્ષી, સત્તાધારોની સત્તા, શિક્ષિતોની સન્નાનિતા અને પ્રજાની રીતિ દનપત્રકવિતાએ નૂતન ગૂંચળાના કાયાન્દપમાં પ્રયોજી એ તેમની દરિયાની મોટામાં મોટી મિદ્ધિ—નિરિજના છે સાહિત્ય અને શિક્ષણને ઝગમગી વિમુખ કે તદ્દથ નહીં પડતું તેમાં પ્રજા નનામાં એમના સાહિત્યની મેના મોટી છે એમના વિશાન લોકસપ- અને એમની દરિયાની નિશાન મો-મોગના ગિષ્ટ સાહિત્યનારો પડીની આપણે ત્યાં વિગત બની ગયા લાગતા નથી? દાનપત્રકવિતાએ ગૂંચળાની ધ તીના હોડા હોડા પડોમાંથી ગસ ધાધો છે, અને એ જ રીત ગૂંચળાની જૂમિમાં હોડે નહીં એનો ગસ પ્રસર્યો છે એમ કહેવું નેઈએ /

1 એ યુગમેના ઉપગત દાનપત્રનાનું કાલમી મૂલ્ય એના છે કે એની અમુક ભાવનમે સદા પ્રતિષ્ઠા રહેવાની ઈ ગૂંચળાને નાન્યપથે પ્રારભના પ્રવાસમાં એ ગિષ્ટ અને સ્વસ્થના પાથેય સમી છે ભાવક જ નહીં સર્વ માટે પણ કાલસમગ્રાની પ્રથમ જૂમિનાએ એ કરિતા

માર્ગદર્શક છે. અગ્રેજી શિક્ષણના કેવાના વ્યાપક પ્રચારમયે પણ આપણા પ્રાન્તની મોટી વચ્ચિત્તા ઉચ્ચ શિક્ષણોના લાભ પામ્યા નિતાની જ રહી છે. આથી પરિસ્થિતિના બાન-વર્ગનો ધણો મોટો ભાગ જાન-જોગ્ય સાહિત્યસર્જનમાં જ નિરોધ રસ લઈ શકે એની નાસમગ, એનો સાહિત્ય આગ્રહ અમુક કોટિમાં જ ગયે તેમ છે. શિક્ષિતોમાં પણ જિંદગીના દાદાદાના આધારોનો યોગ્ય પુનઃસંસ્કાર છે. પશ્ચિમી (સર્જક) હતા કે બાન- પૂતી દનપત-વિતા વધુ ચિત્તવતી નહીં છે. દાન્ય દનપત-વિતાનો સતત સામાન્ય બાન-સમુદાયમાં પણ સુધી સમય થયા હશે, એ નર્મ પૂરો દનપત-ગૈરીનો દરિયો દલે ધટતા ગયો હોવા છતાં આ અભિપ્રાયમાં દનપત-વિતા પ્રતિની સંપ્રાપ્તિ જ માન છે. અર્વાચીન નિતાના એ-સૈનાના ધડતરમાં આ કાર્પ એ-હુ દલપતમાં કે જ સમર્થપણે બળવી શકે તેમ છે. ન યત્રત્યે અભિમુખ ગ્રવાનુ એમનું આમર્થ્ય નિર્વિવા છે. બાન-કે સર્જ-એમાંથી ન નો ઉમંગ, ન નું શિક્ષણ મેળવે તેમ છે. બાન- અને સર્જ-ત્રા ન અટકે પણ આગળ વધે એ આપણી નાદાદિના વિગતને અનુકૂળ તથા આનંદ્ય છે એ ખરું, તાપત્ત દનપત નિતાની જાનજોગ્યતા કે એની સા જોગ્યતા એની મર્યાદાની સીકૃતિ માત્ર પણ આપણે માટે એ-ધણી અગત્યની મર્યાદા પત્તિ છે એન નિ સંકોચ રહી જાય.

દનપત-વિતાની જાનજોગ્યતા અને પ્રાકૃતગમ્યતા તરફ દૃષ્ટિ દોરતા મા એને માત્ર ધનિ નિર્ધારિત તરીકે નહીં મનિની સક્રિયપણે પણ જોની જોઈએ એ દવિતાનું એનું જીવન વક્ષણ કે એની બોધના એ મોટી વયના સ્ત્રીપુરુષોને સદાન ગમે એવું ગ્રહણ છે. દનપતગમનો બોન સાહિત્ય, જીનનક્ષી તથા દદાનતાત્મ હોનાથી આપણા બીજા કોઈ પણ દવિ દરતા અર્વાચીન નાગમાં તેમની બોન-વિતા નહુ વ્યાપ-આવ સ્વીકાર પામી છે. સરન નાસાર્-ભાષા-સૈની-અનુ ઉપગત અચોટ દદાનતા અને માર્ગિય અવતો ન એ બોધ-નિતાને હે યગમ મનાવે છે એમાં એ અનુભવો સેરે રહ્યો છે તે ધણીને પ્રેરક લાગે છે.

“ વિનોદની સાથે જે ઉપદેશ રહેશે તે તેની જોડી અસર મોડી ઉમંગના
 માણસો ઉપર પણ ન થાય એમ કોણ કહી શકે ? ” * એવી પૃચ્છા
 પાછળની શ્રદ્ધાલુકત પ્રતીતિ યોગ્ય છે કાવ્યમાં લય વાણીની સૂક્ષ્મ
 ભાગી, દેખનાની સમૃદ્ધિ, સંવેદનાની ઝીણી ભાવ, વિચારનું દરિદ્રમય
 સભરપણું એનાની જિવ્વી દક્ષા છે જ, તોપણ બોધક નિતા—તેમ
 દેખપતરામે આપી છે તેવી ગસિ-બોધક નિતા પણ જીવન તેમ
 સાહિત્યમાં મોડો ભાવકર્મ સ્વયં સ્વીકારવાનો જ નહીં દેખપતરામે જે
 મુખોધક કવિતા આપી છે તેમાં પ્રાચીન મંત્રર અને અર્વાચીન મંત્રરનું
 સુભગ સમુચિત સંયોગીકરણ છે, સરવ શિષ્ટ શબ્દો પરનું પ્રભુત્વ છે,
 અને સિદ્ધાન્તો જ નહીં, દષ્ટાન્તો પણ પ્રતીતિ-ગ અને રુચિ-ગ છે, તેથી
 જ પ્રૌઢવધી જનસમાજમાં તો એ એવી પ્રિય નીવડી છે કે એને મધુર
 ગદ્યામાં મધુરના અને સન્નાગિતા પ્રતિની અભિમુખતા મનાઈ છે.
 નાચ આગની જીવાન પેઠી દેખપતરામને વાચની વિચારગતી આગી
 ચર્ચકોવાર્થો એ ત્રણ દાયકા પાછા દેખપતરામની કવિતાની ઉપરુન્ન શક્તિ
 એકાદી પ્રગટ જણાય ખરી, પરંતુ તેમાં અધૂરપ કે ક્ષતિ દેખપતરામિતાની
 નહીં હોય / માનભોગ અને પ્રૌઢભોગ કા પો અર્વાચીન ગૂંજગતી
 નિવિઓમાં વિપુલ પ્રમાણમાં તો જ દેખપતરામ તરફથી જ પ્રાપ્ત થાય
 તેમ છે એની સગળતા એમાનો વિનોદ, સદાચારો એમનો આગ્રહ,
 જીવનની સિદ્ધાન્ત—દષ્ટાન્તની એમાની ગૂંથણી આદિ દેખપતરામિતાના
 વાક્યો એની આ શક્તિ પૂરતા અમારાગળ સકળ થયા છે અમામમાં
 ના વસ મંત્રે ગૈશવ ભોગવનારો બાનકસમૃદ્ધ, બાગ અને પ્રિયોગર્મ,
 તરબી કાયડી જોઈ ચૂકેના પુખ્ત વયના નગ નાગ, એ તરે, વર્ગને દેખપત
 રામની નિતા કુશલ રીતે મા વાનદ તથા જીવ દષ્ટિ આપી રાકે તેમ છે
 એની એ ઉપયોગિતા એનો એ ગ્યનાત્મ અગ, એનો જે પ્રભાવ
 સ્વીકારવો જોઈએ.

'નીશ્વર' દનપતરામની ડનિના નિન્સિન નારુચિના માનક તથા
 સર્જકને પણ કેટલાક અગો પરત્વે અઘણિ રસપદ અને પ્રેરક નીચડે
 તેમ છે એમની દૂધી મોધન પદ થાઓ, એમના દષ્ટાન્તસિદ્ધ રહસ્ય-
 ગર્ભ મુક્તકો, એમા નહેના નિનક્ષણુ લાગીો અખૂર પ્રનાદ ગૂઝગાતમા
 એ દલપનના યસ પત્તિ લજી પણ અદિતીય ગ્હી છે લાધન અગે નિનોદ
 એ તા કોઈ પણ ડનિની દુ સાધન વિશિષ્ટતા નહેનાય દનપતરામગે
 તે બને અનાનાસ ગતર્યા છે લાધન સર્વન ગોચર નથી થતુ, ધનકે
 કના-કનામ તો અપુષ્ટ નિમ્તાગ પણ મગે છે તેમ છતા એમની શૈનીનું
 એ અગત્યનુ એ લક્ષણુ તો છે જ આ એ લક્ષણોને સચુના પ્રનારે
 વનકા ગુરુ દેહ, સચોટ અને ગ્હરયપૂર્ણ દયાત્મ ૧૩૫ નિ
 દનપતરામને જેટલુ સજ્જ નીવડયુ છે એટલુ અન્ય કોઈ ગૂઝગાતી
 નિને, એમના પછી બીજો આગો સૈકો વીતી ગયો હોના બતા, સિદ્ધ
 થયુ નથી એમા ગોચર થતુ એગનુ માર્મિ- અને નિગાન અનના ન કે
 નિશઃ નિરપણુ મા યના એ રનડપની ઘણી શ રતા પ્રગન ને છે નિનોદ
 ઉપગન એમા જે બનનશિક્ષણુનુ સરન છે ત ગૂઝગાતી ડનિનાને માગે
 સ ૧ મનનીય છે સમ્પૂર્ણ વૃત્તોમા અર્ચીચીત ગૂઝગાતી નિતાગે વાગનાગ
 વિ દનપતરામની એ મેના અર્ચીચીત નાળની એક મદદરની નિશિષ્ટતા
 છે બાનક અને સર્જ ને તે સુગમ દરી આપનાગ નપતરામ છે
 અર્ચીચીત વિઓ પગનુ એમનુ એ નક્ષુ છે આપણી મનિનામા
 સામાજિ, આર્થિ-કે રાગદાગી નસ્તુનો પ્રવેશ પણ દનપત નિતા દાગ
 થયો છે // અર્ચીચીત બાનક-સર્જ-નગે એ દિશારે ગનાગનો આનાગ
 માનનાનો આગે એ આબાધિ-લાગે છે, એમા નર્મ નયુ લાગતુ
 નથી, દનિનુ એ અર્ચીચીત દેરાન છે નગરુ દનપતરામે એ દિશામા સુને
 દોર્યા છે દનપત દનિનુ એ વૈશિષ્ટ્ય પણ રાદગાગ રહેવાનું કે એ નિતા
 સો-સાહિત્ય અન શિષ્ટ સાહિત્ય ઉભયની કડીરૂપ છે શિક્ષણુ વ્યાપ-થના
 આપણે ત્યા આવી ડી પ્રવિતામા નિગન રર્ધ' અર્ચીચીત વિઓ માગે
 દનપતરામની આ સેવા એક આર્જા ગ્યે છે બવિધ્યમા દનપતરામિતા

આવી દડીનું નર્મ હજી મનને જશે એમ લાગે છે, તાપણ કે અશિક્ષિત અને અપ્રશિક્ષિત ઉપગમ સુશિક્ષિતોને પણ તે સતોષ આપે છે તાબ્ય-દનાનો ભાર ગમે તે દેખાનો દશે, દનપત્રમળી દલિતા એને કોઈક બંને પ્રેમક નીતરવાની છે.

જ્ઞાનો અર્થ એમ તો ન જ કવો જોઈએ કે આપણે આજે દનપત્ર-નિતાનો માર્ગ અનુમરવો જોઈએ એની શેકમોગતા, એનું ચાતુર્ય, એનો વિનોદ, એનું વ્યવહારદર્શન—અવતાકન, એમાના સદ્ગુણો પૂરના અવશ્ય સ્વીકારના જોઈએ, તોપણ એ દલિતા અનેક ઝીન આહુતિ-દાતાશની વિવિધ ગિથિતિએ અસંતોષમગ્ન લાગે તેમ છે. એની અતિવાચ્ય પ્રામાણિકતા, એનું મીઠું વ્યવહારશિક્ષણ, એના મધુન ચમ નામોદ, એની અકુચિત મસદદિ, ધરનિગો અમાર હાથવતુ ભારણિયુ ક્યત એનો અવિષક પદપ્રયોગ, એની મવેદનાની મેનના—આ બધું આજના દરિ માટે મર્જનાની મિત્ર જ નનાર તો આશ્ચર્ય નથી ન જ કાગે તે સપક કે તો-કેળવણીના ગમે તેવા પ્રામાણિક આશ્રદ છતા નવીન નિતા દવપત્રગમની દલિતાના અદ્વિત્ય યન્ત્ર અને તે ધગા મોટા પ્રમાણના છે, તે અપનારે એ પ્રગતિની ભાગ્યશી વિશ્વાસ છે, સારી મીઠી જાણ, જન સવદાગનો મીઠો અનુમત, મારિત-અવનો આશ્રદ, તામ-તમનું મર્જન, એ દડીનાર્જને પણ આત્મો નિ દનપત્રમળી મળનારી કુજ જ નહેતું પાડે છે. એવન નાહડી કેળવણી નવા પ્રધ્યાન વળે એવન આરોઆર વિદ્વાન નિન્દાનું આગનું અતર જશે અને દાપત્રગમની નુદિઓથી મુખ્ય સર્વમોગ્ય છતા મરચુત દલિતા મળી રહેશે. દનપત્રગમના નિતા જલુધા માત્ર પદ, ધારી રાગ તો મર પળ અન્દર છે એ જવે દટ નથી, શકર પણ નથી. દનપત્રનાનું જ દાબ્યશિખળ પામેથી નાસિદગવાદિની પેઠી એમના વ્યવરના મયમ પળ રેતુ નડ પ્રધ્યાન કરી મૂકી હતી કે પડી તો મૂજનાની દલિતાના ઉપગમસત્વ દોડ એ દાવો

વીને અને પ્રગતિ દાખવતા ન્તા ૬ 'સીં બના બાર્ડ કા કોર્ડ આગે
 દનપનગમ જેવું નમે છે' એમ -કરામા દાપત-નિતાનું સમગ્ર-ર્શન
 નથી દનપનગમે દાન-સાહિત્યની નવી કેડીઓ પાડી આપી જનતાને
 દાન-ગર્વિષ્ઠ બનાવી, એટલું / નહીં પણ-તુ જનનશિક્ષકની દરમ પશુ
 એમણે બગ્ગરી એ ગ્રીમરીએ, એ કનિના આગે પણ કે- ૧૧- અગે
 પૂતી દનિએ માગે ગ્રેગ્ર હ એ પુસ્તીદારીએ, સાથે આ પછ જણાવતું
 જોઈએ કે એ દનિતાની લખાવટ કે એમા વણાયેની દનિતાભાવના
 આગે અનુ-ગણીન નીવડે એની અપેક્ષા ન જ હોઈ ગઈ એમના
 જમાનામા જ નહીં પણ તે પછીના જમાનાઓમા પણ દાપત-નિતા
 પ્રથમ પૂર્ણપણે, તો પછી અમુક અશે ય જાનત છે, એ દનિનુ ઓછું
 ગૌરવ નથી

હવે દનપનગમની દનિતાની આ પ્રાપ્તારિત આવાવનાને નિશદ
 હવે આપણે એ ત્રિપુન નગસમુચ્ચયના વિવિધ બાબાન્ત અગેની
 પૃથક્ પૃથક્ સમાનોચના નગી જોઈએ.

[એ જમાનામા અસાવાર ૬ એનુ બારાપ્રભુત્વ એ દન-નગ-નગનુ
 પ્રથમ મુનગ લક્ષણ છે. એની મગ્ગતા, નિશ તા, શિષ્ટતા આ શુદ્ધિ
 માનની અધિ-નનિપી એ એની સગ્ગતા વાચ્પાનિશરમા ઘણી નાગ
 પનિષ્ઠામે છે, એની નિશ તા અતિ-ચૂન મૂર્તામા દેગાર્ડ મત્ય છે, એની
 શિષ્ટતા પણ કવચિત્ આમ્માશની મકત રહી શકી નથી, તેમ એની
 શુદ્ધિ પણ નિગપાત્ દહી રાનય તેમ નથી દનિનુ બારાપ્રભુત્વ, આગ
 છતા, પ્રશગ્ય કોટિનું જેવું જોઈએ / સૌગત-દના એદ નાના રાગ્યમા વેદ
 પારી બાહ્ય પિનાને ત્યા જ-ગ વર્ડને મામાને ત્યા થોડું-સરકત અને
 ગામરી શાળામા અપનેગુ ગૂગ્ગાની જાણી લેતા, ગ્રામીનાગા-ગી સાકુ-
 દનિઓને સસર્ગે પ્રગ તથા સરકૂનનુ વ્યવનિય નિશ્ચપ્ત લતા, નમગ
 મુનિશાવ પર્યટન તથા જૂની ગૂગ્ગાની દનિનાના વાનનથી પોતાના
 ગૂગ્ગાની શુદ્ધોપ સમીન ગાગરા પ્રિની બારા પર સદિન્ય લમ

જોડાવના સરકાર અકિત થયા છે. આથી મુમર્ત અને દક્ષિણમાં પણ પદ્મપુગદિ અંગોએ હિન્દુ, પાગસી, ખોળામેમણ, પદ્મથી ગોગ સાહેબો, સુવાન્કે તથા સામાન્ય સ્ત્રીપુરુષો પોતાની જિનાના બાવક હોવાથી કવિ દવપનગમ બાપાને સર્વમાન્ય શિષ્ટતા અર્પી શક્યા છે. હોપવાચનમાળાએ ગૂઝગાન-સૌગંદની બાપાને એકસગમ્મી મનાવનામાં સફળતા મેળવી, અને એ વાચનમાળાના અમકેન્દ્રપ દવપનગમ્મીએ એ સાદસ્યમાં પાથો પૂરનાનું કાર્ય કર્યું કે આમ દવપતગમ્મી બાપા ગૂઝરાતી બાપાનું શિષ્ટ છતાં વધુમાં વધુ વ્યાપ-સ્વરૂપ છે.

કવિશ્રી ન્હાનાનાને દવપનગમ્મીના આ અગમ્યિન શબ્દપ્રવાદ તરફ યોગ્ય ધ્યાન દોર્યું છે. વિદ્વાનો તથા સોકવર્ગ ઉભયમાં સન્માન પામેથી દવપતમારા વિવિધ દાવ્યસ્વરૂપો અને નિગનિગાળા વિશેષે વિના આપાસ બદનાવી શકે છે. એમની વિષુદ્ધ જિનામાં પુનરુન્નિ, અતિ વિન્ના અને શિયિનના આવે છે ખગ, તોપણ એમની કવિતાનું એક બાપાનક્ષણ છે તેનું લાઘવ અગમ્યમાં વધી જાય એવી દૂટી, સગત, અર્થગર્ભ પકિતઓ અને નીઓ એ કવિતામાં ઘણી છે એની તોક-પ્રિયતા તેની સુગમતા તેમ તેની સક્ષિપ્તતાને કારણે પણ છે. “કુરુણથી પ્રભુ દૂર,” “અતિશય સર્વ અસાર,” “આજે ગૂમડ ન થાય,” જેવી કેટલીય પકિતઓ વાનગીનમાં લગ્ન થઈ જાને મુખેથી સરી રહે છે. આ વાનગીમાં એમાનો બોધ ઉપરાંત એની સગન સક્ષિપ્ત બાપા પણ એ નાનું છે.

એમના વ્યક્તિત્વનો એ મદત્તનો અંશ તેમનું ઉપદેશન છે બાપાને સગ્ય કવચમાં એનો દિરો છે વિશાળ જનસપક્ષથી એ સરસના પુષ્ટિ પામે છે. મદનીઓ, બાટો અને નદીવચાઓથી મીડીને સાધુઓ, કવિઓ, શિક્ષિતો, વિદ્વાનો તેમજ પાગમીઓ કે અમેને મદ વચ્ચે ફરતા એ ‘કવીશ્વર’ સબ્દસમૃદ્ધિ સાથે શબ્દી સગતતા પણ સાધના જાય છે. આ સગતતાને કારણે પણ એમની કવિતાના મુખપાકનમાં

એઓને ઠેઠલોકે અન્યાય થયો હોય તો તે શક્ય છે એમની પાસે સગવડ
 ભાષાની માગણી આપ્યા જ કરતી એવું એમણે જણાવ્યું છે જ નહીં મનુષ્ય
 અક્ષરમેળ વૃત્તોમા બાના અનિવાર્યપણે ઢકિન થયાનું પણ એમને પોતાને
 લાગ્યું છે । પાગસીઓની સમાઓમા તથા તેમના સામયિકોમા એમની
 કવિતાનું મોટું આકર્ષણ હતું, દારણ તેની બાનામા પઠિતાઈ ન હતી ।
 એમની સરવ પદાવલિ ગી નાગ નસ્તુને પૂરેપૂરી રીતે ખમી ગકે નથી
 તેવી શિયિન અને જાખી પણ ચર્ચાજય છે એમ છા એમના નિવિધ
 કે પરનરૂપો તથા નિવિધ નિપયો પરના ઢાળોનો સમગ્રતયા વિચાર
 કરતા સાદી સગવડ નાણીદ્વારા કવિએ ધણું સિદ્ધ થયું છે એમ નાગે છે
 જ ગમે તે પદ્યધમા, ગમે તે રસરૂપે, ગમે તે વિષય હોય, દનપત્રગમતી
 બાના ક્યાય કિનઈ કે દુર્ગમ થતી નથી બાપા પ્રત્યેની એમની નિષ્ઠા
 ભક્તિ એવી હતી કે તેને સર્વસુગમ જનાનના ઉપરાત તેમા શિષ્ટતા અને
 ગુહિનો પણ એમનો આગ્રહ રહેતો પ્રાન્તીય બોલીના તળપદા પ્રયોગ
 એમને ગ્વીનાય ન લાગતા જોડણીમા વ્યુત્પત્તિ અનગણ્યા એ તેમને ઇષ્ટ
 નહોતું પ્રસિદ્ધ સરકૃત શબ્દોનો પણ ત્યાગ તેમને ગમતો ન હતો એ
 જમાનામા એમની નાણી સર્વસુગમ ઉપગત શિષ્ટસમત પણ હતી એ
 જૂનવું ન જોઈ એ પોતાને અભિપ્રેત વિચાર કે વસ્તુ તઓ વિના આપાસ
 વ્યક્ત કરી શન્તા ગ્રન્થાવે તેઓ મધ્યમમાર્ગી હતા બાના પરતવેય એમનું
 વનણ એનું જ હતું એમા દુનનવારીપણાની ગન્ધ મણિનાન જોનાને
 આવી એ વધુ પડતું ગણાય એ બાપા સૌષ્ટર કે સૌન્દર્ય સાચવનામા
 પાઠી પડે છે ખરી, તો પણ સામાન્યત આજેય એ શિષ્ટ અને
 પ્રાસાદિ તો લાગે છે જ ઢરિનું જીવન અનેદેશીય હતું ગોરા
 સાહેબોના શિક્ષક, મિત્ર અને સહાય નિષ્ઠાદિના સાધન સમા
 ‘બુદ્ધિપ્રગણ’ માસિકના પ્રતિષ્ઠિત તરી, સામાજિક, આર્થિક, નૈતિક
 અને ગાજખીય પ્રશ્નોમા રસ લેતા દોરવણી દેતા પ્રજ્ઞસેન રામઓના
 અને પ્રજ્ઞના ‘કીશ્વર,’ માગકોના ‘કે દે ડા’ અને સત સાધુઓના
 સદ્ગુણપરાયણ કવિમંત્રુ, અનેક સમકાલીન સજ્જનોના—સુધારકોના

શાણ્ણ સાધી; ભાવિ સરકરોમાંના ધણાના કવિતાશિક્ષક;—દક્ષપત્રરામનું
 હવન પ્રવૃત્ત અને વ્યાપક હતું. પોતાની કાવ્યભાષા સરસ અને પારદર્શી
 નીવડે એ જ એમને ઈષ્ટ હતું. નિસર્ગદત્ત કાવ્યશક્તિથી સંતુલે આનંદ
 આપીને સુધારો સમજાવવો હતો એમને તો. સહેતુ સરસના આણ્ણવી
 એ સહેતું જ નથી, શિક્ષણ કરનાં અનુભવથી અને સૂઝથી વિપુલ બનેયો
 તેમનો શબ્દભંડાર સુગમ છતાં નિઃસરવ નથી. એ બાપાએ ગૂઝરાતને
 કાવ્યને રંગે રંગ્યું, સુધારાનું ઉમંગી બનાવ્યું, એકઠો દાયકા સુધી
 નર્મ, પૂરી અર્ધી સદી પર્યન્ત. એમનું શબ્દપ્રસુત્ત એ સમયમાં
 અસાધારણ લેખાતું હતું. એમને શબ્દે ગૂઝરાતના નવયુગની અનેક
 પ્રવૃત્તિઓનાં મંડાણ મંડાયાં, એટલું જ નહિ પણ એના વિકાસ પણ
 સંધાયો. એ બાપા મધુર, સુગમ અને સંસ્કારી લાગતી એ દુષ્ટી હતી છે.
 અર્વાચીન ગૂઝરાતી કવિતાની એ શિષ્ટ—પ્રાસાદિક બાપા એક સિદ્ધિ
 ગણવી ધટે.

દક્ષપત્રકવિતામાં લોકવાણીના પડધા સંબંધાય છે તેમ શિષ્ટ બાપાનો
 પરિચય પણ વર્ણવ છે. વાજ (ઝડપ), ડસકલાં (પગનું ધરણું),
 બાદગિયું (ત્રાંબાકુંડી જેવું વાસણ), સોંકાજો (મંઘાથે લીધો), એાજ
 (મર્મ), મગરામગરી (કુંગરાકુંગરી) જેવા શબ્દોથી માંડીને તાક્ષર્પ
 (ગરુડ), નદન (ઝરૂર પૂરનાં), રવાન (મન), ગ્રનના (સેના),
 સમા શબ્દો પણ એ કવિતાના વિશાળ પૂરમાંથી તરી આવે ખરા.
 હિન્દી બાપાનો એમનો અનુરાગ પણ એ રીતે બાપામાં પ્રગટ થાય છે.
 દારૂની શબ્દો પણ ક્યાંક ક્યાંક મળે છે. આ સર્વમાં બદ્ધ કવિ પ્રસિદ્ધિ
 વિરોધના દોષથી મુક્ત રહે છે. અપ્રચલિત શબ્દ તેમની કલમે બદ્ધ
 થતો નથી. સાહેબોની વાતચીતમાંથી મળેલા ‘માઈડીઅર’ કે ‘લેટર’
 જેવા શબ્દો તેઓ દળવે અને વચ્ચે ક્યાંક મૂકે છે. એમનું શબ્દભંડોળ
 મોટેભાગે તો શિષ્ટ, સરળ, રૂઢ, તત્સમ કે તદ્ભૂત ગૂઝરાતી શબ્દોનું જ
 બન્યું છે. /

{ દવિની બાપાના દુષિન પ્રયોગોનુ મુળ ઘણે અરો એમની દાવ્યની બાનતામા જ રુ જણાય છે. વર્ણસંગાઈ અને પ્રામાન્યપ્રાસની અતિરુચિ તથા અવ્યવસ્થાની અનિસબાજીને દાગળે અનશિત શબ્દ-પદ્યગી કે નિકુન ગમ્ત્યોના એ નિતામા મળી આવે છે ભર્તી-ધર્તી (ભન્તી—ધન્તી), પતની (પત્ની), ચાન્મુ (ચોથુ), ચન્ધપ (ચન્ધ), મનોર્થ (મનોન્ય), ઉપગત, વૈભવના (વૈભવ), ન્યાયતા (ન્યાય), ઉનામના (ઉનાસ), પ્રખ્યાતતા (પ્રખ્યાત), ચાપવ્યતા (ચાપવ્ય), કે પત્રી, દેખડાવગે (દેખાડગે), જેના વ્યાદગ્ણુ કે જોડણીની દષ્ટિએ પણ અક્ષન્તવ્ય પ્રયોગદોષો દવપતરનિતામા પ્રમાણુમા નિરોપ છે નિંગદેગ્ના ઉદાહરણે પણ મળી આવે ખન પ્રથા (પુલ્લિંગ'), યુદ્ધ (પુલ્લિંગ'), વખત (અનિંગ'), કલ્યાદિદ્વિક્યા-અન્યપ્રાસાર્થે, ક્યાદ હન્નુ માપ જાળવનાની કોશિય દગ્તા, તે ક્યાદ વગી નૈસર્ગિક નિરૂપણના રથૂન અને પ્રામક ખ્યાત ખ્યાતર પણ આવી આવી શબ્દક્ષતિઓ દવિની કવમથી થઈ જાય છે દૂન દોર ઉચ્ચાગ્ણુની નિકૃતિના દષ્ટાન્તો પણ એ દવિતામા છે આપણી દવિતામા દવપતર-રામની બાપામા આ દગ્તા ય વધુ અસતોપ ગ્રેરે તેવુ તરવ તો એ ગણુવુ ઘે કે તેમા બણીના ગઘોચિત અન્વિતવયુક્ત અને વાતચીતિયા પ્રયોગો આવ્યા દરે છે માન એકાદ એવો શબ્દ પણ પદદેદને કુરપ દરે જ્યાગે દવપતરનિતામા તો એવી પકિતઓ પણ આવ્યા દરે છે એમની પાસે વિચાર છે, જીવનના અગેદ નિયમે પ્રતિસાઓ રસ છે, મુદારાનો ઉત્સાદ છે, મુગ્ધતાની અને ભક્તિની લાગણી પણ છે, છતાં ગર્ભિનુ ઝાઝુ મથન, ચિનનનુ ડિડાણુ કે રૂપનાનુ તેજની ચિત્રણુ નથી. એનું પનિણામ એ આવે છે કે તેમની કવિતા પદ્યતની વધુ નિકટ રહેતી ય ઘણીવાર અટકી જાય કે અર્થાત્ એમા ગઘાણુ ધ્યન, માહિતી કે હકીક્તવું નિવેદન માત્ર મળી રહે છે એમની બાપાની આ અગસિ-ગઘસમાનતા વગુત એમના દાવ્યના આતર ડપનુ પ્રગટ વ્યવસ્થા છે. 'તે તો મધુ ખડુ પળુ,' 'પ્રેમનણુ જાણે પોદવા રે,' 'વારા વા વારા

વાનમ વિશ્વના પતિ, ' હીક્રાગીક ક્યોં અમે હગમ, ' ' દિસે ન તાડ વગેરે પણ કેઈ ઝાડ ' કે ' માપો ' જેવા ના યત્નતિકુવ તો સુ પણ પદ્યપ્રતિકુલ અતિપ્રાકૃત પ્રયોગો દનપતકનિતાને શિથિન મનાવી મૂકે છે ગદ્યોચિત દશિતયને પદ્યમા દાણા દેનાની આ દનપતરીતિ તો એ જમાનાની વ્યાપક રીત હતી ' હન્દ પગનો ઠામૂ ધગમનાર દનપતગમ તેવું કરે એમા એમને કે એમના બાનકોને કથુ અથેગ્ય જણાવું નહીં ' આનદ સધાય છે, ' ઘડિયાળનો ઘાટો, ' ' શ્રી છગેડને હકરે, ' ' બની બજે છે (શોભે છે) ખાત, ' ' નામદાર નારીઓ, ' સમા પ્રયોગો પણ એમની બાપાકીય અશક્તિના જ દષ્ટાન્તો છે અનકાર શોધની નિષ્ફળતા કે વિનીત બાપલુમદાનરો એમા અનુભવાય તેમ છે, એ વિશેષ પદ્યરચના પ્રથેના અહોઆનના એ કાળમા પડિત શ્રોતાઓને પણ દશપતગમની કવિતાની આવી ક્ષતિઓ કે અચીવટ ખૂચી નરી હોય, આજે પદ્યવિવેક એ સજ્જ ન જ માને ।

આની ક્ષતિઓ છતાં દશપતબાપા સાદી સગળ રાણીને પ્રશમ્ય વિનિયોગ આપણી મનિતામા પ્રત્યક્ષ પ્રે તેમ છે લોખગમ્ય પ્રકારે બાપા, હન્દ, અનકાર, વર્ણન, વિચાર કે બાવનાને નિરૂપનાવું એમનું કૌશલ્ય, એની મર્યાદાઓને લક્ષમા રાખીને ચણુ, સર્વમાન્ય પૂરવાગ ચણુ છે એણે લોખવડતરનું પોતાનું પ્રયોજન સજ્જ દરી બતાવ્યું છે પોતાની આનદ પ્રેરનાની શક્તિ એણે સિદ્ધ કરી દાખવી છે એ સાક્ષર—સિદ્ધિમા એ મનિતાની સર્વસુગમ છતાં ગિદ્ધ વાણીનો હિન્મો મેટો છે એમા માત્ર દશપતનિતાનું સાર્થક્ય નથી, ગૂજરાતી કવિતાની ય કૃતાર્થતા છે આપણે એ જ પ્રશ્ન આ નિધાનના સમર્થનમા પૂછી જોઈએ આપણી જાનને કે મનિતા દાગ ગૂજરાતી સમાજનો આટલો અર્થ બીજા કયા અર્વાચીન મનિથી થયો દશે ? નૂનન ગૂજરાતના વિગ્રસમા એ સગવ શિદ્ધ રાણીની કનિતાએ લક્ષ્મી, અધિનાર, વિદ્યા, વ્યવહારુ રાણુપણુ, સધમગ,—સવને મોદ્યાસ

પ્રવૃત્તિ નથી છે સમન જ નાતા કવિની એ નાણી પણ પૂગતી નાતમક
તો ન લાગી, મોઝ કોઝને એ પૂતી સુઘડ પણ ન જણાઈ
દનપતરામની એ મનાંદા ખરી, તોપણ એ મનાંદા તેમને 'અ-વિ'
દગવે એની તો ન જ હેરાય

એ સાદી મીની ભાવાનો પ્રતિભાવ વિના આયુષ્ય ૧૫ મા જ
આપણી નિતા આ સાહિત્ય સમ્મતમાં પ્રગટ થયો. દનપતરામની જ
'દાર્જિલિંગ'ની કૃતિની મન સુખરામ જેવાએ આરોચના ની આ
શબ્દોમાં, "સગસા વિના પ્રાસજિગી અને રનાભાવિન છે" મુખર્ષ
વિદ્યાપીના મનાતકોએ મોટે ભાગે આપણી ભાષાને પ્રૌઢ, સમ્મતમય
અને કંચિત્ કૃત્રિમ પણ ની સાહિત્યને લો-જીવનના ઉત્કર્ષમાં
નિયોજતા ગાવીજીએ ભાષાને સુગમ, સુદ્ધ, અર્થઘન મનાનો આગ્રહ
સે યોગ્ય એ સાથે પતિયુગનો વાગ્દેવ પણ તે પછી તા નહી
દનપતરામની એ ગાધીશૈલી નથી એ આ સામ્યના આભાસ વચ્ચે નોંધવું
રહ્યું (ભાવના કે નિચાળની સૂક્ષ્મ છટાઓ ગાધીજીએ યોધેની સાદી
ભાષામાં વ્યક્ત થઈ છે સમયનું એ જળ અનિવાર્ય છે / રચનાની
નાતમક નિશુદ્ધ સાદાર્થ કે શબ્દ માત્રનું ભાવાર્થ મૂર્ત નાનું જળ
દનપતરામની ભાષામાં નથી સો વરો પૂર્વેનું ગૂંજરાત, અન્યસંગ
છતા ઉત્સાહી સાહિત્ય દનપતરામ એમાં મ એની વાણીએ પ્રસારેનું
આમ્લિક, —એ સર્વ નિચારતા એ સુગમ એ વાણીનું ગૌરવ ગાધીવાણી
નેટલું જ હશે એમ માનવું જોઈએ અહીં એ સ્પષ્ટતા પણ આનંદ-
છે વર્ણુસંગાઈ, શબ્દાનુપ્રાસ, આદિ શબ્દશણુગાગનો રથૂ ન મોહ
દનપતરામની વાણી નાર સાદી બનતી અનુકાવી કૃત્રિમ બનાવે છે એ
ગીતે તે ગાધીશૈલીથી જૂની છે કે અહીં જ છે (ગાધીવાણી શ-
મરના નિચાર ભાવના તન્દ્ર વધુ ધ્યાન દોરે છે, દનપતરામની નિચા
આપનાના આગયને પડતો મૂકીને શબ્દશણુગાગમાં એ નક્કી બની જાય
છે) મ યસાહિત્ય પૂગતી તો આપણી ભાષા સમ્મતમય જ ગઈ છે આ

ગાંધીપ્રભાગિત સાહિત્યસમયમા પણ એ નોંધવું જરૂરી ✓ વસ્તુ કે
ભાવના અથવા ન યવત્પને અનુનક્ષીને નીન મ્વિ સગ ન અને
તમપી વાળી પમ નિચોળ બનાવે છે ખરો. છતાં પદ્મધ અને ભાના
પગલે એ સમૃદ્ધશૈલીને જૂઠું અપનાવે છે વિતા એ ગીને વધુ શક્તિ
પણ પ્રગટ રી તાફી છે કવિ દત્તપતંગમની મન્યભાના તાળી સળ
છે પણ સાથે પતી વિનક્ષમ નથી. 'દા યાદ્યંતી સ ચિતતા કે
મ્ધૂમનાના એ દત્તપતંગમના એણે મ્વિતનો વિજયદ મ્વ પળ આપે
હશે આજે । યાદ્ય એને મ્વદત્ત આપતા નથી

વીશ્વર* દત્તપતંગમની વિતાનુ ખીડ મ્વદત્તવત્ત પાસુ મ્વજુ
જોઈએ તેની અન મ્વપ્રચુતા એમના અભ્યાસના અને એમના
વાનાવજુનો એ વારમો છે મ્વજભાષા તથા સમૃદ્ધ ભાનાના અભ્યાસે
તેમજ ગઢવીઓ—આજોના સદનાએ એમની દ્વિતાને ગાલસભાની
વિતા અને શીઘ્ર મ્વનાનો આર્થ પૂરો પાળો મ્વિગોગવધ્યામા પણ
તન્ની ભારના અને પ્રવૃત્તિ એ વિશામા વળી ચૂકી હતી ✓ વર્ધ્યસમાર્જ,
—નનાનુપ્રાસ આદિની ચોપ સાધીને શ્રોતાઓને મ્વ મ્વ આમ્પણ
નાની પોનાની તેમ એઓએ દત્તપતંગમ વિતામા પૂરી રી પદ્ય શૈલ્ય
નિ મના મ્વિએ શમ્દ તમ અર્થના અનકારોનો પણ વિપુલ પ્રયાગ
પા દા પમા અલકારનો પમિયથ આપતા શીર્ષકો પણ દત્તપતંગમ
મૂકે છે. મન્યમા ભારપ્રદર્શન કરતા જાણે મ્વિનુ લક્ષ અલ મ્વગનિશન
પગ વધુ કેન્દ્રિત થતુ હોય તેની એ નિશાની છે/ કવિવેગે તેઓ પ્રધાન
શિક્ષા દતા એથી એમ થયુ હશે પ્રસિદ્ધ, અદ્યપ્રસિદ્ધ એવા નાના
મોળા આજોસે સખ્યાર્યાન રો એમની મ્વિતાને 'દાદ' સત્તવે છે.
'આન ગિગ ગુજરાતી તને અતિ શોભિત હુ શયુગાગ સગવુ,
એવુ ઉનાસમર માના દવીશ્વર' દત્તપતંગમ તો લહે છે જ, 'ઉપમા
વિતા આનદીપતે ન અનરમા, તે તો છે પુરાનની ગ્રીત પતિતા ની'
અર્થે જ નનમનર નનને હેતુ તા અવસ્થ, ઉપરાત 'પડિતાની ગીત'

તરીકે ય અનંત નિનાની કાનના કનિ દનપતરામને સાર્થ લાગતી નથી
 “દઈએ જો દષ્ટાન્ત તો શોભે સઘળી વાત, જેમ બના બૂપણ થયી
 શોભે જુવતી જાત,” એ દનપતવેણુમા ભાગ્યે જ વાધો લેનાય. જો કે,
 બૂપણ અને યુવતીને આજે જ્ઞાત્ય બહુ મેળ નહીં હોય. દષ્ટાન્તો ગૂંથના
 ની દનપતગમની શૈલી ભારે યશસ્વી નીવડી છે, એમા જે મત નથી
 ‘બના બૂપણ’નો અર્થ પ્રમાણસરના આશ્રૂપણ એવો જો દરીએ તો
 દનપત-નિતા ‘બના’ આશ્રૂપણ ધાગણુ ઢગતી નથી એટલું તો, તેમ
 જના, જહેવું પડે જે પોતાની પ્રવિતાનો પગિયય આપતા તેમાની ‘જાગ્ય
 જાગી યુક્તિઓ’ ‘શમ્ભુ, અર્થને ચિત્રના અનકાર સરિવે-’ દર્શાવતા
 દનપતરામ ‘પૂનાંપર અનંતોમ્તા’ સશન ટળી જાગે એમ પણ જણાવે
 કે “શક્તિ નહિ શણુગારની, તો સજીએ સંતોડ પણ પેખીને પારખ,
 શિ-કરિયે અદ્ભોસ?” એનું ય દ્વિઅર્થો ઉચ્ચાગણુ દનપતનાબ્ધમા
 મ્મા- છે. ‘પૂનાંપર અનંતો તા’ પણ એ શમ્ભુથાલ જાગમા ઔચિત્ય
 ભાગ્યે જ બનાની શકાન, એ ‘અવિવે-’ યોગ્યયાનુ સમભાવે પણ સદાય
 -લેનાય નહીં. ‘શણુગાગની શક્તિ’ પ્રવિમા છે જ, એનો આપણે
 ‘સંતોડ’ લઈશું— અદ્ભોસ’ -રીશું નહીં જ, પરંતુ એ શક્તિનું
 અનિપ્રદર્શન, એ શક્તિની હાશનાગે અજમાયશ તા, એ નાબૂદ
 આનર સરનાની ‘અશક્તિ’ પણ ધણી નાગ મૂલ્યવે છે. બહિર્વર્ણ્યે એ
 મા યોનું જોડનું સુશોભન છે, એટલું આતગિ-સરવે એનું મર્યાદિતપણું
 પણ છે પગિણામે એ સુશોભન ગ્સનિષ્પત્તિ સાધનામા સાધનગ્ધ
 નીવડતું નથી.

આ જાગ્યમાનસ કવિનો મધ્યનાનીન દનાઅંશ સ્ફુટ કરે છે
 અન નમજ્જ કનિના રસપદ જ નીવડે એ દષ્ટિ નીતીન જાગ્યવનણુને
 અવગણુ ૥૬ સકુચિત બળ છે જાગ્યના વગ્તુ કે ભાવથી એ અનકારો
 અગા પડી જતા જણાય છે. દનપતપ્રવિતામા અનકાર ભાવાર્થને ઢાળી
 દે છે અવગરનું કેવળ અનકાર તરીકે જ જાગ્યમા ગૌરવ દનપતપ્રવિતા

કરે છે અને નારયોજના પરત્વે એ અતિશયતા ઉપરાંત દનપત્રવિનામા તેનું અનોખિય પણ નગરે પડે છે સુયોગ્ય જાનપ્રતીક ગોધના પૂગતુ ઘેનું નિમા ઘણી વાર દેખાતું નથી એમ ચતા કનાક કનાક સુરુચિ સચવાતી નથી તો કનાક નગી ગિર્મિનાશિતતાનો એમા સત્તર અભાવ પ્રવર્તે છે)

એવું અરશ કે એ જમાનામા દનપત્રરામની અને નારયોજના નીનતાયુક્ત અને ચમત્કારિ જણાતી એમના સ્વરૂપ એમની ઉપમાઓ, એમની ઉત્પ્રેક્ષાઓ તેમ અન્ય અન્યારો સુ કેઈને મુગમ અને આ રીતે સાગતા એમા ગિર્મિ રતા તર્કની પ્રેરણા સવિશેષ હતી એ ખરું પગનું અનકાર અનકાર તરીકે પણ આ પદ કોન તો । યાસ્વાદને એ વિદ્યનર્તી ન નીનડે એવું એ સમયનું ભાવક માનસ હતું કવિની પ્રતિભા એનું મૈશ ય એમા પ્રમાણાતુ ' રીશ્વર ' દત્તપત્રરામે જોયું કે રાજસભાઓ ઝડઝમ અને અર્થાન નારાયી મતિ પછરચનાએ મુગ્ધ બનતી હતી જનમડળો પણ એની જ નિતાએ પ્રસન્ન ચતા રતા ભાપા પગે સગીન લાખૂ અને તની કુશનતાની સહાયે એમણે ગગમીઓ, પદો મુખકોથી માડીને ચાત્ર કે વણનાત્રમ જ્યોમા અન્યાર તરનને તેથી જ મુક્ત ઉપયોગ થો એમા રચ્યે રચ્યે જાનપ્રતીકોનું નાવીન્ય આપીને એમણે નના જમાનાને મુગ્ધ વ્યો /

શરૂઆત રોમા વર્ણુ અને શબ્દના અનુનાસ તેમજ સ્વર દનપત્ર પ્રનિતાની વ્યાપ લાક્ષણિ તા છે એમની ભારાની સરસતા અને સમૃદ્ધિ ત્યા પોનાગે ગગ જમાવે છે એમા જોઈ આપાસ જણાય છે તેમ રનાભાનિ મૂઝ પણ ઘણી વર્નાય છે કિન્દરતા તો બાગ્યે જ મળે તેમ છે કુન્નિના આ બાલાગ છે એ સમજ કવિ કે જાન પગ તે સમયે ન હતી એ આપણે જોયું દનપત્રરામની આ લાક્ષણિ તા તેથી જ એની સજ્જતાને લીધે સર્વ અદોભાવ પ્રેરતી સદુને એમા તેમના ભારા પ્રચુત તથા તર્કપ્રાવીણનો અનબન ચતો એમની વિપુલ પ્રવિનાના

કેટલાં સમ્બંધાર્થીન કારો તો ચમત્કારિક મટે એમ પણ નથી. આજે ય એ આત્મર્પણ પ્રેરે એમ છે. જે જમાનામાં કવિમુખે આ કવિતા લનદારાતી હશે અને કાવ્યના શ્રાવ્યતાના જ ભોગી વિશેષ હશે એ જમાનામાં આ અનુપ્રાસો અને શ્લેષ ગજનદારી જ જણાતા હશે

આ ગદ્ય એમના વર્ણાનુપ્રાસ કે સમ્બંધાનુપ્રાસના કેટલાંક દર્શાવે. —

(૧) “ગસના સગસના સરસ રસ શા વખાણુ ?

ગાણુ ગાય ગુણુ ન ગણાય ગણી વાળતા ”

(ભરચ સચહરચાન વિશે)

(૨) “ચતુર તિથામાં ચાહિ ચિતવો ચતુર, કેવી
ચતુર ચતુર મુખતણી ચતુરાર્ધ કે ?”

(ઇશ્વર વિશે)

(૩) ‘કીધા દામ કરોડ ખમ્મને ખાણુમાં,
મુના તાણી સોડ મસીદ મસાણુમાં ”

(હોય વાચનમાળા).

(૪) “તુમ અળ માના સમળ થળ પ્રભુ,
પ્રમળ બળ છે તુમતણુ,
વડ ઘટ તણી ઘડિ મુઘડ ધમના,
વટિત દાર્દ -યુ ધટ્ટ ”

(પ્રભુપ્રાર્થના).

(૫) “ઓ ધટ, આ અટ્ટ મુણી ન કટ નટ કૃપા ધગી,
સતુટ ન મુખ પુટ દર્ધ, ખળ દુટ્ટને ખસતા નરી ”

(‘ભુદિપ્રકાશ’ વિશે).

(૬) “ખાગીતો સખસ ખૂમ ખૂનસથી ખાગ ગખી,
ઘટમા ને ઘટમા જ ખાગ ઘણો ઘૂટજો ”

(દસકાવ્ય સ્તોત્ર).

(૭) 'મગ' માં મગ પણ મગ ગણે નહિ દર
 દર હે તે મગ નહિ, દર સહે તે મગ
 ('દુષ્' વિગે)

। પતે મહત્ત્વ કરામા આના સમ્પત્તિના ઉપયોગી થાય છે એના
 અર્થબોધો એ ઘણી વાર અમ્પષ્ટ કે એમ પણ અને આ દષ્ટાન્તો
 બતાવે છે તેમ એમાં વિનુ સમ્પત્તિ છે, સહજ મૂળ છે, તેમ પ્રયત્નની
 કૃત્રિમતાય છે દનપત વિતા વધુ અને સમ્પત્તિના અનુપ્રાસનો નિગત
 પ્રયોગ કે છે એના એક શબ્દો થોડા થોડા અર્થબેદે । વપમિમા
 ગૂથવાનું એમનું ગૈર પ્રશ્ન્ય છે ન્યા આવા અનુપ્રાસ અર્થને
 સંદિગ્ધ કે વિકૃત ને છે ત્યા તે માત્ર બૌદ્ધિ મગમત થઈ ગયું છે

પદ્યમથોમા નણાની એવી ગૂથણી અથવા યોજના ગાય કે જેવી
 જનમનન જન સાથે જાણાનુત્વ અને વૃત્તપ્રભુત્વનો પણ અનભવ ગી
 શાય એના ઉદા ગણે પણ દનપત વિતામા અસમ્યક છે આપણે
 દનપતરાનની એવી કેટલી સમ્પત્તિઓનો આ જ પરિચય મીથુ
 દા ત એ સ આ ઉચ્ચારના વણાની આ ગૂથણીમાના મૂળ અમત
 બોધો

‘મામા મામી મૂમિમા પામ્યા પાપે પાપ
 બામી પાપે પામિ ભે ભે પામ્યા મામાપ

—અર્થ ‘મે હો એ હા મ્યાં વગર ન બોલી નાય એના વગર
 સમ્પત્તિ થયા છે એથી તો ‘ઉચ્ચાર કરના એ હો અ કે જ
 નહો એવી આ પમિઓની નજીમાંના વૃત્તો

જે જાગે ને જાણે મગ અમગે અન
 મદિ ન્યાના નહિ મગે નખેશરીયિ વગન

—‘સપન્દિમી સવાલ’મા મણિ માગે મીમે ચડેરી શેઠાણીની આ
 યુક્તિઓમા રહેનો આ ઉચ્ચારાત્મક વર્ણ્યઅમતના આપણે મનાય ન

અનુભવી ગદીએ માની દરિ નીચે તે તરફ વશ દોગતી ટીપ પણ મૂકે છે !
કાવ્યમાની વાર્તા, એમાંનું પાત્રમાનસ સમજે તો દરિને વાઘો નથી પણ
તે સાથે આ અમલદાર નગરે ન પડે તો તો રસ પણ શાનો બન્યો
એમને લાગે ?

ખીજ પ્રકારની શબ્દક્રીડાનું એક દષ્ટાન્ત આ મળ્યું :

“ ઘટમાં ઘણી ઘાન અઘાન બગી,
છળ ભેદ દરે પછિ છેવટમાં;
વટમાં ન ગણો જન જાતિતણી,
લગ્યાઈ રહ્યો જન લંપટમાં;
પટમાંહિ મનોહર પેચ રચી,
શણુગાર સજે અતિ ઉલટમાં;
લટમાંહિ ધુપેન ધરી દાપત,
ધુમે પછિ સુન્દર સંઘટમાં.”

(‘ ઉપદેશી સિંહાનુગમન ’)

ઉપદેશ ઉપગત તેના સિંહાનુગમનની પણ ભેટ ધગતા દરિ દવધનગમ
અહીં એના એક વર્ણોને અન્ય અર્થમાં કેના વિનક્ષણ મીને મૂકે છે તે
મ્પષ્ટ સમજાય તેમ છે. પ કિતને પ્રારંભે આનતા નર્ણોનો અન્ય અર્થ મા
અગાઉની જ પ કિતના અતિમ શબ્દચાને પ્રયોગ તથા એવી પ કિત
એના આવા પ્રત્યે- સ્તોના ઉપા- અને અન્તના નર્ણો એન્સગળા જ
છના બિન્ન અર્થના હોય એવી આ શબ્દક્રીડા છે ! સરવાળો એનાદો સ્તોદ
નહી, એટલી લાગા દસેક સ્તોક દરિ આ રીતે રચી આપે છે !
સિંહારજની રૂપિતા લખરી એ સગન નથી જ, દવધનગમને તે
હતામનનત્ત છે. એની મર્યાદા પણ એ જ છે

પરચ્ચનાની આવી રામદામક દારીગરી—આવી મહિરંગી
ખૂમીઓ કાવ્યના ભાવને, બોધને કે વસ્તુને ગાઢ તો હીન પણ કવચિત્ત
અર્થવાહી થ જનાવી શકતી નથી. એની અસર ફાણુગારી જ હોય તે

સમજી શકાય તેમ છે. પ્રયોગની દૃષ્ટિએ આની શબ્દરામનો અભ્યાસીનું લક્ષ દોરે, એમ જુદું તો એ વિશે કહી શકાય.

એના એકે શબ્દોનો પુન પ્રયોગ કરતા વિશેષ વા સન્ધિથી અર્થબેદનો અમલકાર સધાયો હોય એવી શબ્દરામનું આ એક ઉદાહરણ.

“કર વાપરે પદા ગ્રહી, કરવા પરાપદા,
આજ રખે ચા નારહી, આ જગ ખે ધાનાર.”

—(વિનયવિનોદ)

એ જ રીતે,

“ભોગણી એ તો દેવતા, નહિ તોરણ પાપાણ” ને
“એ ગણીએ તો દેવતા, નહિ તો રણપાપાણ,”—

એ રીતે ય ધટાની બનાવાણું છે.

તેની જ રીતે કેનચિત્ અમુકે શબ્દમાથી અમુક નર્ણ દાઢી નાખવાનું નહીંને અથવા તો તેમા ઉમેગણુ કરવાનું જણાવીને અભિપ્રેત અર્થબેદ પણ ‘કવીશ્વર’ ઉપજાવે છે. ‘વિનયવિનોદ’ દાખ્યમાથી જ તરત મળતું એક દૃષ્ટાન્ત ખસ થશે.

“પાર દરે છે કનચનો, લાડી મગના ધાગિ,
તમે લખીને કવચમા, તે દેને બંડાગિ”

—અર્ધો વિનોદગર્ભ દ્વિઅર્થો

અમલકૃતિ ‘કવચમા’ શબ્દ પર મડાઈ છે. ઓપ્રાપ્તિના મગનાળા કવચનો પાઠ કરતો, કેન્ધા ઝખતો જન ‘લાડી’ નહોં પણ ‘લાન્ડી’ પામે એવી ચિત્રીમાની એ બનામણુ છે.

✓ ૧૪૯ શબ્દ કે વિગેનામને અર્થહીન શબ્દોમા વળી દર્જને કવિ નિર્જીવ—નિરર્થક શબ્દોને સજીવ—સાર્થક કરી આપે છે! “અઃખ ય, પુણ, બુન, અજ, સય, ગોણી, વીળી, અજતા, એ આદ શબ્દ સજીવન થાય તો” જ કવિની વાણીમા અમૃત હોવાનું તોફકથન સાચું નીવડે

સમગ્ર શકાય તેમ છે. પ્રયોગની દૃષ્ટિએ આવી શબ્દકરમનો અભ્યાસીનું લક્ષ દોરે, એમ બદ્ તે એ વિશે કહી શકાય.

એકના એક શબ્દોનો પુનઃપ્રયોગ કરનાં વિશ્લેષ વા સન્ધિથી અર્થભેદનો ચમત્કાર સધાયો હોય એવી શબ્દકરમનું આ એક ઉદાહરણ,

“કર વાપરે પદ રહી, કરવા પરોપકાર;
આજ રખે ચા નારહી, આ જર ખે ચાનાર.”

—(વિજયવિનોદ)

એ જ રીતે,

“જોગણી એ તો દેવતા, નહિ તોરણ પાપાણ” ને

“જો ગણીએ તો દેવતા, નહિ તો રણપાપાણ,”—

એ રીતે ય ધટાવી બતાવાયું છે.

તેવી જ રીતે કવચિત્ અમુક શબ્દમાંથી અમુક વર્ણ કાઢી નાખવાનું કહીને અથવા તો તેમાં ઉમેરણ કરવાનું જણાવીને અભિપ્રેત અર્થભેદ પણ ‘કવીશ્વર’ ઉપજાવે છે. ‘વિજયવિનોદ’ કાવ્યમાંથી જ તરત મળતું એક દૃષ્ટાન્ત બસ યશો:

“પાડ કરે છે કવચનો, લાડી મળવા ધારિ,
તમે લખીને કવચમાં, તે દેખે બંડારિ.”

—અહીં વિનોદગર્ભ દ્વિઅર્થો

ચમત્કૃતિ ‘કવચમાં’ શબ્દ પર મંડાઈ છે. સ્ત્રીપ્રાપ્તિના મંત્રવાળા કવચનો પાડ કરતો, કન્યા ઝંખતો જન ‘લાડી’ નહો પણ ‘લાડી’ પામે એવી ચિટ્ઠીમાંની એ બલામણ છે!

✓ ૪૪ શબ્દ કે વિશેષનામને અર્થહીન શબ્દોમાં વણી દઈને કવિ નિર્જવ—નિરર્થક શબ્દોને સજીવ—સાર્થક કરી આપે છે. “અડખંચ, પુણ, બુન, અળ, સય, ગોણી, વીળી, અજતા, એ આઠ શબ્દ સજીવન થાય તો” જ દરિની વાણીમાં અમૃત હોવાનું શોકકથન સાચું નીવડે

ને? -વિ 'ખડેગવ મહાગા' તરફ 'શુ ઈંગિનાણીવિનાપ' પોનાગતા દષ્ટિ કરે છે અને -હે છે કે 'અખડ, ખડેલ, પુરાણ ભુવન, અમગ, સહાય, ગોગણી, વીજગા, —એમ પેના નિર્વ શબ્દોનું, જુઓ, આ અવન્તપણું મિદ્ધ થયું' પોતાનું શબ્દપ્રયુત્ત અને પદનૈશત્ય દાખવતા ક્વીશ્વરે ખડેગવ મનાગને ય અગ્નિ અર્પો ગત્ત મ્યો વિગેનામેનો આ રીતે ન સ્તી પત્તિએના પ્રાગ્ભના વર્ણોમા કે વચના કોઈક ધ્યાનના વર્ણોમા પણ, ન સાર્ય સાચવીને, પ્રયોગ -વિ -ગી દાખવે છે

વર્ણોની ચનાગસપત આકૃતિમદ્ધ યોજના દર્શાવનાગ ચિનમધો પણ નિ દનપનગમ કુશળના સ્વં ગચી શ સ છે અર્ચાચીન ગૂજગતી નવિતાની એ વિગિષ્ટતા છે, તેમ જની ગૂજગતી વિનામા પણ તેની પ્રાપ્તિ સુધર નથી મ્નિ દનપનગમને ન સના યાજ્ઞોત્તી ચમત્કારિ-સગ્ગનમા અખૂ-અદા છે/ અનિષ્પસિના એ- અનિવાર્ય સાધનઉપે તેઓ તેની સ્વીકૃતિ -રે છે નિશી ન્દાનાનાને જણા યુ છે કે 'સ્વી શ્વને' આવા ચિનમધો ચચાની પ્રેચ્છા યાગીનાગયજ્ઞના મઠિમાથી સાનુભવિઓ પામેથી મળી હતી પત્તિને અવગી મવગી નાચનામા આવે જા એ-જ ચાચન તેમાથી ની-ગે એવો ગરાગત પ મધ કે પગી વર્ણોની એવી સ-નના ગાય કે તમાથી વૃક્ષનાગ-મઠાદિની આકૃતિ એનો ઉ ાવ પણ ની ગી શકે તના પ મધા દનપનગ યોમા પુજ-ગ છે આ રામકોડા -વિ હેતુપૂર્વક, સભાન -રે કે જા તેમા મગ્ગતાનું તરવ ગત્યુ જણાય ■ નજ—સગ્ગન નવિતાની આ મી-રી પ્રે છા ઈ એમા ભાવ વર્ણન કે અર્થન ય ચારુત્વ હોય તા આવા ચિનમધો નિની શમ્ભશક્તિ અને તેની જન્દયોની પ્રેગવવાનું—અજમાવવાનું એ- મોટું સાધન નીવડે એમા ર- નથી એની ગચના મુ-ગ નથી જ સામાન્ય ગીને તો એમા નિષ્પણ્ણી કૃત્રિમતા, નન્નિવતા કે શિયિનતા આવી જ ગાય તેમ છ -વિ દનપનગમ પણ તે દોરોથી મુખ્ત એવા ચિનમધો જ આપે છે એમ તો ન મ્હેવાય, લોપણ એ પન્નુ એમનું પ્રયુત્ત પ્રશમ્ય છે આપણી મ્વિનામા એ પ્રમગ્નો શ સ્ત્રીર પગિય દનપનમ્વિના દાગ

જા સુગમ થાય તેમ છે. શબ્દોના સૂચના ક્રેત્રનાક ચિત્રમનો દનપત-
દવિનામાથી આપણે મેળવીશું —

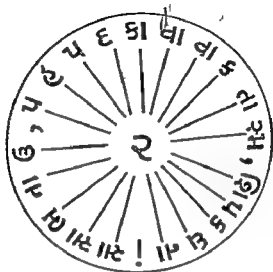
“ વાહ રે વાહ ગસાણિ મહી જા, જહી મળી સાગ દના રે દના,
વાસ વમે જહિ ચાહિન પીન, દપિ તહિ ચાહી જગે નસવા ”

— ‘શર્મસવિનાસ’ માનો આ સર્વેનો ગનાગન (પ્રતિભામ અનુભામ
પાદ) પદ્ધતિનો છે એમા પકિતને આ છેડેથી કે જેને છેડેથી વાચન
કરીએ તો એક જ વાચન, એ જ પકિત આપણને મળી રહે છે । વળેલી
પસદગી તથા વ્યવસ્થા જ એની કમલ છે કે અન્યેથી કે સર્વેથી
પશ્ચિનું વાચન કરના પકિત નો એની એ જ ગડે છે । એમા
‘જહી’નો અનુવાદ અનગણ્ય પડે, ‘દપિ’નો ‘પીન’ ગવા જોડણી
બાજુએ મૂકી પડે, ‘ગ’ના—‘સ’નાનો અર્થ માનવો પડે, મ્હાત્ત
તેથી પણ વિશેષ ગભીર શબ્દવિકૃતિઓ અનિવાર્ય ગણવી પડે ।

ચિત્રમધોનું નૈવિધ્ય દનપત-નિતામા ધણુ છે વૃક્ષપ્રમન્થ, છા
પ્રમન્થ, સોળ પાખડીપ્રમન્થ, નાગપાશપ્રમન્થ, ધનુરપ્રમન્થ દર્પણ
પ્રમન્થ ગોમૂનિપ્રમન્થ, અશ્વગતિપ્રમન્થ ન્યાપ્રમન્થ, ચોપ્રમન્થ,
ચૌદ પત્ર દમગ્રપ્રમન્થ, ચોખીપ્રમન્થ, દદગીપ્રમન્થ ગતાગત નગિન
પ્રમન્થ, નિશ્વસપ્રમન્થ સર્વતામ્ર ચક્રપ્રમન્થ સમુદ્રપ્રમન્થ, આદિ
ચિત્રા મ- પદ્યો દેવિએ યોજ્યા છે આ ગ્હો એક દદગીપ્રમન્થ,
પ્રથમ એમાનો મ્હોક અને પછીથી એની સચિત રજૂઆત

“ પાયણુ કપાળુ પણુ જેને ઘેર પુત્રો
અવાગ નહિ તો પછી તેને તેનું શુ કામ છે
ગગચિદ્દ રના પણુ જેના તાગામા જરી મે
ગ નહિ તો પછી તેને તેનું શુ કામ છે ”

“ લાયનીના લજણુ લમધા છે મૂલ પત્ર
લાગ નહિ તો પછી તેને તેનું શુ કામ છે
દવિતા સગસ પણુ સાબજવા તણી જો
દગ્ગા જ નહિ તો પછી તેને તેનું શુ કામ છે ”

આ ચિત્રમાં સંકલિત થયો છે તે શ્લોક—હોહરો આ પ્રભાણે છે :

“ વાર વાર ઠરતાર રમગ, શિર પર કર ધરનાર,
સાર સાર ભરનાર ઉર, પરહર પર દરકાર. ”

—‘ દક્ષપત્રામ્ય ’ના પ્રથમ ભાગમાં જ પ્રારંભમાં મુકાબેસો આ હોહરો.
‘ ૨ ’શ્રુતિને એવે રથાને ચોળે છે કે એની આગળનો વર્ણ હંમેશાં જુદો
હોય પણ એ ‘ ૨ ’ તો અચલ જ રહે! આ ચિત્રમાંથી સર્વથા અર્થો
જણાય છે એવા સાદા દસગના પણ નથી. સર્વતોમદ્રવ્યકમ્બન્ધ જેવા
ચિત્રાત્મક જન્મમાં તો રચનાનું કાલ્પન્ય તમ્બ વર્તીય એવું છે. રથવર્ગમાં
વિશેષ અનતરણો આપણે નહીં જોઈએ. આ બંધી શબ્દકરામન જ
છે, કાવ્યના અંતર્ગત સત્ત્વ સાથે એને સંબંધ નથી જ. ગૂઝરાતી
કવિનામાં દક્ષપત્રામ્યે આવા ચિત્રમાંથી આશ્વેખીને પોતાની કવિ તરીકેની
નહીં પરંતુ પદ્યકલાના પ્રવીણ રચનાર તરીકેની વિશિષ્ટતા સિદ્ધ કરી
છે. ગૂઝરાતી પદ્યનો અભ્યાસી આવા ચિત્રમાંથી માત્ર દક્ષપત્રકવિના

વાચે તો જ મેળવી શકે એવી લગભગ આપણી પ્રવિતામા સ્થિતિ છે. પ્રવૃત્ત જીવન વચ્ચે ‘કનીશ્વર’ આવા ચિન્મયોની રચના અનાયાસ કરી શકતા ‘ગિગ ગૂજરાતી તને અતિ શોભિત ૨ શણગાર સગવડ’ એવો ઉમળકો ઉચ્ચારતા ‘કનીશ્વર’ દલપતગમ આપણી ‘ગિગ’ને તો શણગારે છે જ એ ‘શણગાર’થી આજ્ઞાત એલા અમના આતન્કિ આજસુ માટે ય કવિ ઉત્સુ- હોત તો ?

જિ શબ્દાન કાગ્ની ગગત ‘વિનયવિનોદ’ ના યમા અને અર્થો લ કાગ્ની એવી જ ગગત ‘કાર્મસવિનાસ’મા ખાસ તો જમાવે છે એના ના થો એ જ હેતુથી લખાયા હોનાથી તે સપૂર્ણપણે સાર્થ નીરડે છે. આપણે એમની થોડી વધુ સમ્બંધીકા, કહો એમનો નાણીનિનાસ, અહીં વિચારી લઈશું.

‘હ સક્ષા યશત-’ના અન્તમા કવિએ એ પ્રવિતામા પ્રત્યેક પક્ષિમા પ્રથમ, પાચમો, નવમો અને તેરમો અક્ષર એવો ગૂથ્યો છે કે એ અક્ષરોને એના ક્રમાનુસાર લેતા અર્થાત્ પ્રથમાક્ષરો સાથે, પાચમા અક્ષરો સાથે એમ લેતા નીચેનો દોહરો અતર્ગત વણાઈ ગયેનો વર્નાય છે :

“ પ્રેમમાર્ગનો પુન છે, કર્મસિંહ કુળભાણુ,
હ સગળ હોલી બનો, લાયક જાત હુનાણુ ”

‘કાર્મસવિનાસ’મા ‘Star of India’ સમ્બંધ ગૂજરાતી ભાનાનો વિદૂત શબ્દ છે એ ત-પ્રાવીણ્ય સૂચનતો મનહર છદનો એક મ્લો છે એમા ય સમ્બંધગૂથણીની જ દગમત ખતાવાઈ છે અતર્નાપિમાનુ એ દશાન્ત ભેઈ એ

■ મીનાપતી પાસ ચડી એજા દગ્વાને ચાની,
મીનાને સ્વરૂપે રૂપ આપનુ સમારીને,
સગ્ની ચડી પ્રિયા પછી ઠેનુ પામી ફળ,
જાણે તો લખો ઉત્તર અતર ઉતારીને,

ઢવિએ વિચાર કરી દહે દયપત્નિનામ,
લખી આપી બે લીટીઓ સન્ન સુધારીને,
એક લીટીમા લખ્યુ તે 'ચેડતા પેસા ચપ્રિ'ને
બીજી લખી 'ગ્રાર આક ઇન્ડિયા' વિચારીને. "

અહીં 'ચેડતા પેસા ચપ્રિ'એ ચાલુ મળ તો
હોનાનુ સૂચિત છે !

પદ્યના એક શ્લોકમા અનેક પ્રશ્નો પુછાયા હોય અને એનો ઉત્તર
એ જ શ્લોકમા એકાદ શબ્દમા જ અદ્વ વણાઈ ગયો હોય એવો
ગુપ્તોત્તર પદ્યનો પ્રયોગ પણ દયપત્નિવિનામાં છે. એ પણ શબ્દની જ
લીના છે ! આપણે એક ગુપ્તોત્તર મનદગ્ર હૃદનો શ્લોક 'નિત્યવિનોદ'-
માથી જોઈશું.

" ભાગ ચોથાને શુ બહુ, સામા વહાનું શુ નામ,
તનુ બનાવનાર કે મણી ગણાય છે,
પર ઉપકારી પ્રજા જાતે કે નારીએ જણી,
દેવળ સગસ દહો શા વડે ચણાય છે,
શરવીર ધીર દહો શેણે થાય ગણ રાજ,
રેશમ રૂ વિના શેણે વસ્ત્ર વણાય છે,
પ્રથમ શુણી પારશણે જ્યહી દીધો જવામ,
જાણે ન અજાણુ જાણુને તો તે જણાય છે. "

અહીં 'પારશણે' શબ્દમા જ પ્રત્યેક પ્રશ્નનો અનુક્રમે ઉત્તર આ પ્રકારે
મળી જાય છે : પા, પાગ, પારમ, પારસણે, પાણે, -ણે અને શણે.
કવીશ્વરને આવા શબ્દભેદ એટલા પ્રિય લાગે છે કે બાળકોની
વાચનમાળામા પણ એકાદ મનગ્ર જનારો ગુપ્તોત્તર પ્રયોગ કરી બતાવે
છે. આગળુ એ ઉદાહરણ

" નાથ નગરનો ડોળુ ? સાર દહીનું શુ દહીએ ?
પોથી બાગમ્તણી, નામ તેનું શુ લઈએ ?
પડનું શું નિન ઘેર, દરે બોગલ દગ્ગારી ?
ચણુ પુરો એ ચાગ, ઉત્તર મન લહો વિચારી.

જો સમજી શકે તો માન દઈ, આપુ બેસવા ઝોટવી,
નર્તી મમજી ગકે તો નુ તને, જમ વી ચોપડી રોટવી.”

—અર્થ ‘જમ’નો અને ‘ચોપડી’નો શ્રેય તો એક સમ્બંધના કારણે જ, પણ ત આથે બીજી પણ સમ્બંધીકા છે, જે અપે છે.

ગુપ્તોત્તર પદ્યમાં બીજી એ- સમ્યક્મદ્ભૂતિ નીચેના મોઢામાં મળે તેમ છે

“ જે માધુ તેના પથ, બગતણ વાસણ વિના,
જો નિચે આડા, ઉત્તર જોધો ખાટનો ”

—‘વિજયવિનો’ નામ્યમાના આ મોઢામાં ‘ખાટનો’ જોધો કરીને ઉત્તર ‘નોટ ખા’ એમ મેળવનાવું રહે છે ?

માનામાન લખ્યા વિના લિપિ લખનારાઓની દ્વિએ હળની મશ્કરી દગના એક દોહડો એ રીતે લખાયા અને તમાથી ૩૧ ૫૫૨) પોતાને અપાય તેવું લખાણ નાચી બતાવે છે । મૂળ દોહડો આમ છે

“ કેવે દિન પોતાડ હજ, ગુનામ તુ બની નિધ,
જતા તમાગ રૂપ પર, અમે એ જ ગુણ લીધ ”

—દોહડોસારંગ આગળ, એમની બનામણે ૧૪મી યાનાના વળાના તરીકે સાથે આવેલા એક ગુનામ આગમ સામેની આ એક મુસનમાન સગદાગના અનિશ્ચામની હિચ્ચાગથેની રચિયા છે વાનામાનર ન બાણનાર નારન તે લખી લે છે

“ ૩૧ દવપત નહજ, ગનમત બનવધા
જત તમરે રૂપ પર, અમ અજ ગણુ વધ ”

—વિજો આનુ નાયન મ્મી બના યુ

“ નિ દખન ડાદા નેગ, લ મેતા જુના વરા,
જત તમારા ૩૧ ૫૫૨) અમે આજ ગણી લીધા ”

—મારકુનનુ નામ હવે જુના મહેના ' દરિને લખી આપેય પડેલ્ય પ્રમાણે બરસભામા રા પપર) આપવાનું આમાથી તો વચાલુ ' આ શબ્દ્યમકૃતિ સહેતુક છે એમા લિપિગુદિની અવગણના મનાવે વેપારી ગૂઝગતને હજીવી લપકામ લાગતી નથી ? દરિના અનુમા વડવાખના એક મે ભાષાન સાથે આવેા જ અનુભવપ્રસંગ થયો હતો તેની યાદ અત્રે તાજી હરીશુ દરિને નો ને વેળા ' નીમગની ' રમ્મો મળેલી ' બાગાની ચમત્કારિક લીનાનુ જ આ ઉદાહરણ ગણાય

સમૂત કા પચાસ જેને ' બાગામમ ' અનહાર હટ્ટે એવો એ મોઠો પછુ દયપનગમના બાગાએ સામાનો એ- જેન વખી છે છે એમા એકના એ શબ્દોમાથી એ કગતા વધુ બાગાઓની પશ્ચિમો નાની શમાય એવી થોડાના દોષ છે ' હરીશુ ' એ કુશળતાપૂર્વક થોડાના નથી એ રજા છે નીચેની પશ્ચિમ દિલીમા કેમ નમાય તે કુદરી મૂળે બનાવેલુ છે —

“ જે સામર ને જાવદા મેવે ને સા સના, ”

•

“ જેમા હમે જાવ, ને એવે તેણા ના ”

પ્રથમ પશ્ચિમા ' સા ' નો અર્થ ' માદ ' એટલ કે ચા. રા. — ' સાદુદાર ' તથાનો ' ' ' હજ ' નું ' કન ' તો મળી રવુ જ પો ને ?

શબ્દના મનુમારની આ પિવિધ રીત દયપનમવિનામાથી જ પત્રે નેર્મ આપણી દરિનામા શબ્દામગમ આનુ વૈવિધ્ય આટલું પ્રમાણ દસપનરામની દરિનામાથી જ મને તેમ છે વળુ સમાર્જ, સન્દાનુપ્રાસ, ઉચ્ચારસમાર્જ, અનર્પિશા બદિઓપિશા, પ્રદેલિશા બાગામકિ શબ્દના અવરોધો તેમા આવી રવુ : / “ આ રમામા નો દરિના નમાદા જના સારો કના પજા : , ” એવું ' શર્મ' સવિત્તામ ' ના પુરો વચનમા રહેતા ' રવિપર ' એ ' જુના સારો ' ની પવર : એ પ્રમાણ રી પાડા વડેના ક ના ના છે ' મારજા મદીઓ અને દિલી દરિનાની

તેમજ મસ્કૃતદ્વિતીયા એમા પ્રેગણા ઠ બાનદ અને સર્જકની પણ
ગાયાવગથા કે ઘડત-ગ્થિતિમા આની શબ્દક્રીડા ભાષા અને છન્દને
સમગ્ર તેનામા અથવા તે પર પ્રભુત્વ મેળવનામા કર્ષક અગે સહાયક
નીવડે ખરી । એનુ મૂલ્ય એટલુ અનશ્ય છે બાકી, પદ્ય-લા એ
ના યના નથી જ ટવીશ્વરને આવી સામગ્રીસન્નવદ 'દવિતાના
ક્રીડાના' જનો અર્થની લાગે છે । એટલુ તો ખરુ જ કે પોતાની આ
દષ્ટિના પ્રગર્ભિન્યુમા 'કવીશ્વર'નો ઉત્સાહ અખૂટ હતો. શબ્દાન કારની
અને છટા તેથી જ એમણે આપણી ભાસમા ગ્રુટ કરી બતાવનાનો
જાણે નિશ્ચય થયો છે । દનપતગમનુ કનિ તરીકે લક્ષ કેન્દ્રિત થાય છે
અનકાર પર, એમા ય નિશેપત શબ્દાન નર પર /

શ્રેય અનકાર પણ એ રીતે ગજ્જનો જ અનકાર ગણવો ધરે
શબ્દ બદનતા પણ અર્થ તો બેવડો નીજે જ એવો અર્થાનકાર શ્રેય
પણ છે ખરો, તોપણ દનપતગ્થિનામા સામાન્યત શબ્દશ્રેય વિશેન
પ્રમાણમા જણાય છે વર્ણના વર્ણનમા વડેમ દાહતુ મેધકપી જુનાનુ
ડામ્હું જાણે મુખર્ષિતરફ અગુનિદર્શન હતુ હોય એવો દ્વિઅર્થ છે

“ ગાજતો નથી ગગન ધન દનપતગમ,
મોમે બોમે બોમે બોમે ડાનુ તો મોન છે ”
—(વર્ણવર્ણન)

દાખમા 'સદ્ધર્મનુ સ્થાપન' કરનાનો મનોગ્થ સેનતા કનિને એક
રાજસભામા નાયતી નાયિકાનુ વર્ણન કરનાનુ દેનાય છે । દ્વિ
વર્ણન કરે છે

“ કાળા લાગા કેશનાળી, રંગે તો રૂપાળી ભાગી,
ઝાઝરના ઝમકા બડી વખણાય છે,
ઠમક ઠમક ચાન ચાનતી ચચળતાથી,
સમીપ સકળ જન સામુ જોતી જાય છે,
પતિનતા નહીં પણ પ્રજા તો પ્રસવે પોતે,
સ્વરોદયનાળી જાતે મદરી જણાય છે,

દાગે દનપતગમ દેમો દુનિરાના લોગો,
ગજદાગમાહી ગોગી ગુણવતી ગાન હ "

—સાહે પાગી વળની ગાય ત્યાથી પસાગ થતી હશે અને -વિ
નિર્અર્થો પણ નણી નાદે કે ? મન કેટલો અહમ આતિનાંવ અને પામ્યો
કે તે જોઈ શકાય તેમ કે વર્ણ અને રામના અનુપ્રાસ જેમ મ્વિ
દનપતરામને દાથે જામી ગયા કે તેમ મ્વેષ પણ તમની વાણીમા
આપોઆપ પ્રગળતા હોય એવું જણાય છે

" અરે દશગ્યનાન મગજે કરા મને હવે,
તજ વિના માનુ મુખ ઉત્તસી અપાગ હ,
એક લાન રથ બસ, દશ રથ શુ કરીશ,
તજ સાટે મગી ચાવે તેમા ગુણસાર હ,
તાગ વિના અતિ માગ મનમા ઉતાપ દાય,
ઓ મસિયા આવ હવે કેટલીક વાર છે,
તાન ધાગાગાગિએ દેખાને ન દિશ મર,
ઓર્ગસિયો શુ કરીશ, અદન તૈયાગ છે "

—' વિજયવિનો.'ની આ મનમૂન- વક્રોમિતિ વિખૂગી પાણી
ગીના તથા નવજુનીમી રાક્ષમી વચ્ચેનો સવાન ગજુ દે ? દનપતગમ
મા દાગ્યનો નૈસર્ગિક અશ કે તેમના મ પ મોટે ભાગે વિનો ગર્ભ,
વિનોદલક્ષી હોય છે આ મડીઓમાનો મન એવો છે તેમના નાના-
મોટા ધણા દા મોમા મ્વેશની ગૂંથગી દવિનાણી કરતી ગ્હે છે
કવચિત્ વિશેષ નામોનો મ્વેષ પણ શ્રોતાના મનરજન અર્થે તેઓ
રે છે એમા તેમની તર્મસકિત તો જણાય હ જ મ્વેષો અમતગ
આપણે ત્યા હવે ઊંચી કળામ ગજુતો નથી સરકૂતમા તો જાદા
લક્ષરો અને મ્વેષથી જ ગૂંથવા મોટા કવ્યો પણ મોટા ભારવિથી
એ મીન પ્રચારમા આવી દેવાય કે દાલિદાસમા તેનું પ્રાવાન્ય નથી
એક વિવેચકે દર્શાવ્યું છે તેમ અરકુન બાપા જાગ્યાગજુથી મ્વેષ

અનુકૂળ છે વિભક્તિ પ્રત્યયોથી પણ તે શ્લેષયમ્ભાર સાધી ગતાવે છે. 'કવીશ્વર' દ્વયપતરામમા આ શ્લેષ પ્રતિનુ આદર્ષણુ અદ્ભ્ય જેવું નીનડે છે. મુખર્ષ અને જોગણીને લાગુ પડે, ખડેગત મહાગત અને દ્વાગ્ધીશ શ્રીકૃષ્ણને ય શ્વર્ગે, આગગાડી અને અગાને ય વર્ણવી દે એવા શ્લેષાત્મ- મુક્તાકો દ્વયપતમ્ભિતામા ધણા છે શ્લેષનુ આટલું વ્યાપ- અને નિપુન મુશ્કેલ અર્થોચીન ગૂઢરાત્રી નિઓમા કવિ દ્વયપત ગમમા જ શિશેપત પ્રાપ્ત થાય છે "નિધિજા માતાને નમુ" (નિધિજા માતા = સ્કમી અને નિધિ જામાતા = વિષ્ણુ), "એરડાના પાન" (એરડા અને એરડા), "દીનાનથી દરનાગમા છે અધાડુ ધોર" (દીનાનથી અને દીના નથી), આદિ શ્લેષ રામદ્ભૂયક છે વર્ણોત્તી યોજના તેની ચમત્કૃતિનો આધાર અને છે "રવિના દપડામા જુઓ, રવિના હશે મુનાર" 'રવિના દપડામા અને 'ર' બાદ દરતા મળતા 'પડા'મા 'ર' રવિના 'મુનાર' અર્થાત્ 'મુના' અને રવિના એટલે રવિવાગના) એ પણ શ્લેષદર્શક વર્ણચમત્કૃતિ છે વર્ણોત્તું ઉમેરણુ વ્યાપણુ આગળ જોયું છે, અહીં વર્ણને માદ દરાયો છે અહીં જાને અર્થ અભિગ્રેત હોઈ નહુમા ૨૧૧ ૭ નીચેનો દોહરો પણ 'નિજ્ય નિનોદ'મા છે

" નિયોગિ કરે અતરે, નડતર કેની કોય,

દળાનત નડતર કરે, કવિ જુધ કરે ન કોય "

—અહીં મૂળ, દ્રિઓ પીતરે બેસી જતા ઝળાનતા—માયમે સજામાના સરદારોની આડે આવે છે તે અર્થ છે. તે ઉપરાત પૃથ્વી અને સૂર્યના વિયોગનું દારણ ચન્દ્ર (દળાનત) છે, શુક્ર (કવિ) જુધ નથી એવો અર્થ પણ તેમા છે. પ્રિયા પ્રિયતમના વિગ્ડી લેયે દળાનત (ચન્દ્ર) નડે છે. શુક્ર-ચુક્ર નહીં એવો ય અર્થ ધાવાયો છે અહીં આ શ્લેષ દ્વિતી ચન્દ્રપ્રભુતા સૂચે છે "દ્વાર્જસવિવાસ"મા આવતો પ્રગ્ધ શ્લેષાત્મ શ્લોક જોઈએ.

“ પગિ-ળ અમળ, અમળ જળથળ નહા,
 -વિકુળ કેમળ -મળ સુપ્રહલીને,
 ગુણીજન ભ્રમર બમણ બનીબાત -રે,
 કૌનિન -યોન અગ મ્દળ નિવામીન,
 વગ્તી ફૂનાડીમા ફૂલી ફૂની રેવાયા ફલ,
 દેખે છે અગોઢ લો- શો- ગયો નાશીને,
 પ્રગથ્યા નીન પત્ર અન અનન જનારે,
 એ ન પવિત્ર મિત્ર મચ્છો મીનગાલીને ”

—મિત્ર એટલે ફ્રાન્સ અને મીનગાશિન અર્થાત્ ‘=’ અક્ષરનાળા નામના દનપતંગમ સાથે મળતા, દેશમા જે વળી વસત પ્રચરી તેનુ આમા વર્ણન છે -વિની શમ્ભગ્નિ, તમની વર્ણનશક્તિ અને તેમની દૃષ્ટનાશક્તિનુ આ -વિત સારુ દૃષ્ટાન્ત છે રિષ્ટના ઉપનાત પકિતએ પકિત વર્ણસગાર્થ કે ગમ્ભાનુપ્રાસની જા -વિએ બતાવી છે શમ્ભા લખાર ના રના વગ્તુના—ભાનના સમર્થનમા ચોખ્ખતા અર્દો સુખગ પગિણામ ઉપજે છે સિદ્ધ છતા પ્રાસાદિત્, અમત-પગિ- તોપણ સગ- સુગુચિત્ છતા અનાનામ વાણી દનપતંગમને કેરી સદજ દતી તે જોવુ હોય તો આ -વિત મસ થશે ફ્રાન્સ પિશે રખતી વેળા -વિ સદાય ખીની જોડે છે, એમ નની લાગતું ?

✓ -વિ દનપતંગમની -વિતામા ગૂથાયેના અર્થોનમરોમા પણ વૈપુલ્ય તથા નૈવિધ્ય છે એમા ઉપમાનોમા આમાનન દુદ્ધિનુ અનુસગ્ધ છે, કના નરી તા પણ છે, તેમ લા-ગમ્ભના સર્વન છે તેમા પુનરુક્તિ, અગસિન્તા અને અસિદ્ધતાના અગો પણ આનતા હોઈ ગસનિષ્પત્તિમા તે બાધ નીવડે છે, એટલુ જ નહીં, દવચિત્ ગસદાનિ પણ થાય છે તેમના અર્થોનમરો ત્રિરે સામાન્યપણે તો નહી શકાય કે એમા મનોહાગિના અને સાદાર્જ છે ઉપમા ઉત્પ્રેક્ષા અન્યોન્નિ, વ્યાગરુત્તિ, અપ્રગુતપ્રશસા, અર્થોન્તરન્યાસ, દૃષ્ટાન્તાદિ અનમરોમા તેમની ફાનટ સારી છે ‘ફ્રાન્સવિનાસ’મા તેમના ઘણા અર્થોન મરો સ જાએતા

છે. તેમનું માર્ગિક અને વિશાળ અવલોકન અને તેમની મર્યાદિત દ્રવ્યનાશક્તિ ઉભય આ ઉપમા—ઉત્પ્રેક્ષાદિમાં મળે છે.

ધ્વિરનું પ્રાહ્લય સ્વરૂપ વર્ણનતાં દ્રવિ આકાશગંગાને તેનું ઉપવિત તથા સૂર્યમાળાને અગ્નિહોત્રરૂપે વર્ણવે છે; એજ દાખ્યમાં દ્રવિ ધ્વિરને હળમ તરીકે ઓળખાવીને તેને અનુભવની આરસી દેખાડતો તેમજ છુત્તાર્થ ન જાય તેવી મશાલ ધરીને સર્વ આગળ ઉજાસ કરતો પણ વર્ણવે છે! એમાં જ દ્રવ્યતગમની ઉપમાનયોજનાની શક્તિ તથા મર્યાદાનું દૃષ્ટાન્ત મળી ગહે તેમ છે.

“ હૈયે ગુલાળના હારડા રે, હા હાં રે,
ચોખી ચંપકની કળાઓ;
દુરુતણા જેવા ક્યારડા રે, હા હા રે,
એવી અંગે ઉજળાઓ ”

(સપરો મળવા વિગે)

અથવા—

“ જાણે પ્રતાપી પરણે ભૂપાળ,
| આનંદનો આજ ઉડે ગુલાન. ”

(અરુણોદય.)

—જેનાં સાદા મનોહર વર્ણનોમા ઉપમાન તથા શબ્દશક્તિનું પણ શોધભોગ્યપણું છે, તેવું જ આર્ષદ સૌન્દર્ય પણ છે. /

“ રહો જોડીને નેણ સંગાથે નેણ જો,
જેમ ન છૂટે જૂરો દાય જિયોરનો. ”

(મહિના)

“ જેમ જોખે શીતળતા વાયરામાં,
તેમ ને ને દુન્યા શોખે માંચરામા. ”

(માર્ગલિક ગીતાનલિ.)

“ એના રૂપાની ને હેન તે તો બાપુના અગનો મેન ”

(હાન)

“ કેવી દીસે જગત બોરડીઓ, ઓઢી જીભી ચુદડિ ભીનડીઓ ”

(વનવર્ણન)

“ નૌમાનિ માળ દરિ -દ ધરી ઉમત્રે
ભર્મિ દિમે તિનમરેખ અને- અગે
આ ધૂવવાટ હરિ નિર્નતો સમાજ,
રૂડો બન્ધો નિગખિયે નિધિ બક્તગજ ”

(સમુદયવર્ણન)

ઉપમા, હિતપ્રેક્ષા, ઉપમ્પના આ હિતાદ્યો એમાની સન્નતા ગમણી
યતા, સજીવતા લીધે ધ્યાને ચડે તેમ કે દનપત્રવિનામથી
અર્થાનકારોના અસખ્ય હિતાદ્યો તો મને એમા માન વર્ણન નહીં,
વાર્તા દ્વયમાત્ર પણ સચોટના હોય છે અને મારોનો ઉપયોગ ગતા ક્રતા
તેમા હાનનો તાગ વધુવાની તમની ડહી ધ્યાન દોરે તેવી છે ‘ દાર્શન
વિનાસ ’મા નિરુક્તિ કે એમાવળી જેવા અત્યલિન અને મારોમા એવું
દાર્શન હિતેશ્વર કે એવા એક ખીલ નિરુક્તિ અને નગમા લાગતા
અમાપપણાને મિથ્યા નેનાગને નાગનો ઉત્તર છે, ‘ એ તો વડીલાગ
માપ અવરતુ ર છે ’ ‘ અવર ’નો આ તત્ત્વ વિનાય છે અવર એવું
અર્થે Hour (નામ) અને મમ્મનમા એનો જ અર્થ અન્ય (ખીલ)
આ વિનક્ષણ દિવ્યર્થ મૂળ દેવાવ છે અર્થાનકારોના પગિચા આપવા
તેઓ વારીકો એવે કે તે-તે અવરોનો નામ નિર્દેશ ર છે જ, પ ન્તુ
એ ગમણુમા ગહી જાય છે તેના અવર, હવ્યગમ અને ચમત્કારી
નિરૂપણને નાગે મરિયા એ શક્તિ અખૂટ હોય એવું લાગે છે વિનોક્તિ
અવરનું દૃષ્ટાન્ત આપતા વિ કેવી હળવાશ પ્રસારે કે તે જોઈએ
“ દાખે દનપત્ર સાડી સારી પણ સત્તમા, કામની (સી) ન હોય તો
કહો તેને તા કામની? ” આવું તો દનપત્રવિનામ વધુ છે

ઉપમાનેની પમ દગીમા નિ દલપતગમ કેટલીના સામાન્ય ધોરણે
 પણ સતોર ચેતા લાગે છે । કનચિત્ સુરુચિ પણ તેઓ પાળી શન્તા
 જણાતા નથી । ઉપમાન ઉપમેયની ગૂઢ નર્મ લાક્ષણિકતાને ખરેખર
 હિમાન આપે તો જ સાર્વ ડે દલપત નિતામા ઉપમાન શોખતા કા તો
 દિન બુદ્ધ જર્જ શન્તા નથી, કા તો અદ્વિત્ય તોળે અટકી જાય છે, ન
 તો બુદ્ધ જી કે સુધી જોવાનું ધૈર્ય સેવતા નથી એમ થતા ઉપમેયનું ગૌરવ
 પણ તૂટે છે । એના કેલાક દષ્ટાન્તો આ હીનતાને નિશદ ને તેમ છે
 સ્ત્રીને યેગી રૂપે તો નિ નારવાગ વર્ણવે છે । ચૈયરોના ચોટલાને તઓ
 પ્રેમના પોશા દર્શે છે । નિશાળને નાગી દર્શે તે ઓહુ હોય તેમ ત્યા
 ગહેના ખગોળ જૂગોળના ગોળાઓને એ નારીના ડોળા પણ તેઓ દર્શે ।
 નિશાળને ભોજનગાળાનું ઉપમાન આપતા દનપતગમ હદ દરે છે ।
 સુસાગરના કોથળાને તઓ મદિર રૂપે નર્ણવી ગડે છે । સૂયોચે જી ધતા
 અરીગીને સન્ધ્યાના એમ ની નગર જાય ઉગાણી વેળા દૂર રમના બાળ-
 પગ । સમુદ્રમાના સૂર્યાસ્તને ગસિરેન્દ અને જળાગયોમાના સૂય
 પ્રતિસ્તિમ્ય તે સૂરના સૂયાઓ, નિ એવો તર્ક દરે । ચન્દ્રને નાણિયો
 નહીં તેનું 'ચન્દ્ર' નામ નિ સુગોળ જાહેર ને છે । રિજોગની ગરખીમા
 નાનિનને પિયુના મ નાની ધનિાગ થનાનું ગમે એવું નિ વર્ણવે છે ।
 સ્વચ્છ વરન મગતો માગૂથી સાદ કમનાનું નિ ને છે । સન્ધ્યામ ન
 ઉચ્ચાગતા આઘ્રણો નિને વડી અદાનતના નકીના સમા લાગે છે । આ
 બધું અતીથિત્ય અર્થ હોય તેમ, દયગ્રાત વિનાની દામનીને નિ
 ગામની ગદી સમી ગણે છે । ભાગ અરીણુતાડી મદિરાદિને પ્રગટ
 વસ્તુ પેશાય જેમ તઓ આનેણે છે । અભાજૂ જૂપને નિ નપુ સ નાય
 પણ હી દે છે । વિના અચાલ નરોમા આડી ઉપમાન યોગના પણ
 છે, જેમા કનચિત્ શુભતા ૭, કનચિત્ અગૌગ્વ છે, નચિત્ કુરૂપતા
 છે, નચિત્ દાથ માડુ તે કેટલાગી દેશની અધીરતા છે, કનચિત્ ગ્રામ્યતા
 પણ છે આ છે તેમની મર્યાદા સામાન્યત લ્પતનામની દવિતાની
 એ મર્યાદા તો જાણા, ન્દ, અલ દારાદિમા સાવ અપટ છે. સોગમ્ય-

પણના ધ્યેયને જાળવવા માટે કે પછી શક્તિની જ અપૂણ્યતાને કારણે તેઓ જ્ઞાનના મતેજ જગતે જલ્દી મૂકીને આડે અજરાગે જ દોરાય છે. અતુનિગ્ધપણમા પણ તેઓ સર્તમાનનો અતિનિ ટ મદારો જ પમંદ રે છે. હાથે ચ તુ મ રન અ આરી તેરાની તેમની નીતિ ન પમા તો વગીવાર તેમના પ્રયોજનને ઈષ્ટ સિદ્ધિ વગવા દેતી નથી.]

હિને ખીનના જોવા ડાય તો દષ્ટાન્તેમા દષ્ટાન્તેઆપરામા તેમની કુદાના પ્રગમ્ય કે એમનું અરનો ન એમનું અનુભવ શાણપણ, એમની સોનાનમની પાવગેએ એમના દષ્ટાન્તેને સ્મરણીય બનાવે છે. 'એ જ ઉત્તમ ગુણ આપે છે જગતે' એ સમજાવરા શુભાગમા સુમન્ય છે પણ જૂખ તથી જાગે નહી તેખણુ એવળી આપે માફી મધ્ધ ન કરે, તુન' શા તોનનું પખ તગરામા ઉપયોગનુ ખરુ, એરે દષ્ટાન્તે દવિ મથી કે છે નાથી—વાળીથી ઘણુ જણાઈ જાય એમ કહેવા મવિ ને કે પળાણીનું પૂડુ કુળ પૂલવાની જગ જ કરા રહી "દી ગનુ નામ જ્યારે કાઢીદીઓ જાણીએ' પાળી પડેની ગણિયે પાગ',

ગાંધુ ગોપીચ ન જાય સમિતિ વિચારી મરે માગ', 'કરુ તુ તારુ નામ' આદિ મોઘો પણ નિ અા દષ્ટાન્તે ને મુથે કે જુઠા મેવાનુ જાણુ જુઠાના જાય એ સ્પષ્ટ જગા મદિ દષ્ટાન્તે મૂકે છે, "નિહી નેડે જા ને સાચ જુઠ મનાય ' સ મેડે તે નેડુ—ન જુઠ ન મણુતુ એમ દહીને દિ દષ્ટાન્તે મધી આપે જ, "તગાઈ નની થી તે મા નેને દેડે તગાઈ" શત્રુ નમ્યે નગમા નાખરા દાલ વચ્ચેની જગા દષ્ટાન્તે આપે નમના દદમા ધગવાનું મેડે દાગુ' રાટે કમ્તા દ-વત તાકે રસે ચોપાસ, " જોધીઓ બરિખ્ય જાળ મારતુ ત ધૂળ છે" દેડેરા દષ્ટાન્તે આપે ગીનાપતિના ગીનાદગ્ધના અનાનનું, ગીના ન સન્યાગી ન જુઠા પળાના અનાનનું, મુકના ઝગીમાના મે દના અનાનનું અને અન્ય પણ દતપતરસિતામા દષ્ટાન્તે ઠેઠે વેગએવા જડે છે એમા દવિનુ અવગાનના દરિનુ ગીખગ મરિનો ઉપરે દરિનુ જુઠુનદવ દવિનુ માર્ગિક નિર્ગમણ અા મરિનુ જો અપપા જેરા નેને જ

અર્થાન્નન્યાય પણ ઈવિને પણો રુચનો અનદા છે ભોધક
સિદ્ધાન્ત અને તેના સમર્થનમા ઉદાહરણ એ તો એમની વ્યાપક રીત છે
આ રહ્યા મેનપુ સરણ અને આર્પક અર્થાન્નન્યાસ

“માગો કે માગો નહિ, પ્રભુ વખતે દેનાર,
ચોમાસાની ગત થયે વગ્ને વર્ષાધાર.”

(સ્તુતિ)

“સધગા જન આ જગતમા નદી ન સૂધરનાર,
ખાડા ટિંબા વગગની પૃથ્વિ નથી યનાર”

(સુધાગ વિશે)

અને—

“એ તરફનું સુખ મગે, એ તરફનું જાન,
રથ ભેગી ચીટાતણી ચીતે નહિ જોવાય.”

દનપત્રવિતામા અર્થોક્તકારોની થોડી એ રીમનો આ હોય અત્રે
જોઈ ગણાય એ અનદારોમા હિપમાન પસદગીમા તેમજ સિદ્ધાન્ત
દષ્ટાન્તાદિમા પણ નિની શક્તિ અને સીમા જોઈ શકાય છે સદ્ધર્મનાપણ
લો-સેન-દસપતગમ એમાના આમ્યાશ, દષ્ટાન્ત ભાષા હિપમાનાદિમાની
અરુચિન્તા અસંગતરિતા દનિતામા કેમ નભાવી લેતા હશે? એમ
માનવ કે આજે અશ્વનીય અથવા આમ્ય ગણાતા ઉચ્ચારણ તે સમયે
નાધાઉપ નહોં જણાતા હોય? “તાગ દેન શિર સહિ લાન ઝાડે જાય છે”
(નિગનાર ભક્તિના દુગામની ઉજિત), જૂજ બુદ્ધિની નારીના પેટમા
નાન ન ગહે તેથી જ અતન ઉપી ફોડવા ચતા નર્ણવાય સ્ત્રી સાથે પાન
ગનાગને હાજગાની ગાગ દેવાય, જાન્ય ન ઉવાગિયે અને ઉવાગિયે તો
નાન બધ નરી દઈએ એવું દષ્ટાન્ત અપાય, આ બધું દનનનિતાને
કુડપ ને જે સુદુચિનુ એમા ઉવાકુ ઉદન ન છે આજે નપના કે
નાળીની ગમે એના સારા હેતુ માટે પણ આની ચિત્રણા શિષ્ટસમન નથી
ચર્ચાશક્તી સાહિત્યમા જ નહોં ઉદનમા પણ એ જમાનામા સદુપદેશ

ખાનગુ આવુ આવનારુ હો? સચ નો થતુ જ હજે ને? આપણા મધ્યમાની! નિઓમા વર્ણુન ગ્યુન તથા અમરીત થાય છે તથ એમાના અનોનિ- રગુ અને ઓપને રગુએ અનાગતુ જ રતુ ને? સમ્યતાનો એ નળનો ખ્યાન આવી મા તોમા આગો નહીં હોન' નહીં તો દનપનગમ જેવો નીતિ આમહી મુનુ મ્વિજન બાગ્યે જ આવુ આતેખન રે' જુગાગને વીધે તે રિ રોગ્યની પદ્ધતાઓ નાગી નાખનાર સંચરણમ્મત દલપનગમ આવા કુરુપ તરવો ન્યમા ગમે તે એમની જ નહીં એમના સમયની મર્યાદા છે

દલપતમ્વિનાનુ અનંદ શુ આ મારે ધ્યાયુ છે- તેનુ અતિપશુ ધણી વાગ બાવ કે વમ્તુો પણ આવડી લ છે રતુ લાન્મોગ્યપણુ અસાધારણ છે તમા મુદ્દમ અો સાદુ સૌન્દર્ય પણ મમે કે એમના ઓપને મૂત ગામા આ અનમરોના દિગ્મો ઓઠો નથી ગૂંટગતી દ્વિનાના અર્ચીનીન લુગમા આગવી વરાખ, આટલી સોમ્મુનમ આગવી વિનિધનાસ પત્ર અન આગવી સુરેખ અન રગ્ય ॥ વિગ્ન છે એમની શંનીનુ એ વ્યાવર્ત- લક્ષણ કે દામ્ય અક્ષમ્મ ક્ષતિઓ હતા એમા આજે થ કેનુ- આ પંથુ છે

નિ દનપનગમના વર્ણુનોના કેન્દ્રીશ્વાર રાખાવિ ના મનોદર અવરો પ્રગટ થાન છે એ વર્ણુનો દે ૧, બાવનાહી અને સૌખ્યમ્મત હોય છે થોડી એવી પક્તિઓ આપણે અને ગૂંથી લઈશુ —

‘ નારલીઆ વાયા રે પિયુ વૈરાખના,
રજ હોને ને માણેક મેતુ ચા' એ ’

(મહિના)

‘ માન્તિ લગી તોરાની રી મહુ ?
બમે બમરા તરાને મુગ્ધ ’

(વરોડા લુ ગીત)

“ ાઝવુ શીલુ ગોરા ગાયમા રે,
લીના નાગરવેનના પાન. ”

(ગોરીનુ ગીત)

“ બારને કાને લટકે મોતી, વારે વારે રૂ હુ બેલી ”

(લાનગુ)

“ પક્ષા પાપણેથી આયુ પૂગ પ્રેમના રે,
માએ દિ-રી કેરે માથે મૂક્યો હાથ ”

(વેનચન્નિત્ર)

એમના ઝાતુનાણુંના ઢાંચોમા, ‘ કામસ’ વિરહ’મા, ‘ માગલિ’
ગીતારલિ’મા, તેમ અન્ન ઢાંચોમા કે મુક્તકોમા પણ હૃદયપર્શી, દૂન,
સુરેષ, સુન્દર વર્ણનો મૂર્ત કરતી આભાવિત પક્ષિઓ મળી શકે છે,
અનઢાગ વિના પણ વાણી રંગ મોહક ચિત્ર ખડુ -રીને કે મહોના
ભિમિના ઝંઘાર જખાનીને ઝનિતની સફલતા સિદ્ધ -રી શકે એ આવા
અશ સમગ્ર છે.

આપણે ગુણોત્તર દાખાખડોને—મુક્તકોને શબ્દાન ઢાગ ઉપે ગણી
લીધા. દહી તેને અલઢાર મહે છે, પગનુ વિશ્વનાથ ‘ સાતિપદપ’મા
પ્રહેલિનામા તેને સમાવી લઈને લખે છે કે રસસ્ય પરિપન્નિતવાત્ ન
અવગાર । અર્થાત્ રસનો તે નિરોધી અશ હેઈ એને અલઢારમા ન
ગણાય એ ઉક્તિવૈચિ ય ખડુ અને ઝોટલા પૂરતું એમા અવઢરણુ
ખડુ । સમસ્યાપૂર્તિને પણ પ્રહેલિનાઝ ઢહી સકાય દનપતકવિતામા
શામલે સોનપ્રિય ઢરી મૂકેલુ આ ઉખાણા—સમસ્યાદિતું તરવ ધાયુ છે.
શુદ્ધિચાતુર્યના સન્દર્ભ અશો મત્વરસપાનમા દિ દિર્ઘા તો થાય જ.
ક્યાદ સન્કૃત પડિતે યોગ્ય જણાવ્યુ છે કે ઝેરઢીનો રસ ચૂસતા ચૂસતા
વચ્ચેના ગાઢા નડે તેવુ દાખારનાદમા આવા અશોનુ નડતર છે.
દનપતગમની દાખાવારના તો એમા જ રસ રહ્યાનુ માને છે ’ એમના
સમસ્યાપૂર્તિના ચોડાએક દષ્ટાનો અત્રે બેઠે એ.

‘ પૌંડ્રવાયો છે તથાપિ મોઝ કે મરાજ નથી,
 ૫ મો રામે છે તથાપિ પક્ષી ન પ્રમાણીએ
 ને ગજાયન ગગ નેહો નદિ નીન-૦,
 સેથો પાજો ગિઝ, માટે ગેનડો (ગોઝ) ન બાળીએ
 વનનો નાજી, પણ બાજી કુમેઝ દિ,
 છે ચતુર ૨ પણ નિથલ ન વખાણીએ
 પાત્રે છે સમ્પત્તીને પણ નદિ પિનામ
 ને દવપત એ તા ડોણુ ઉર આણીએ ”

— ‘દાર્ગસવિનાસ’નું સમ્પ્રદાય આ પ્રિત ઉત્તર પાત્રે છે,

“ પત્ર લમે પૌંડ્ર ને ત્રિભેરિપતિ ડાપ,
 ચતુર કરે જન ચાહીને એ તો દાર્ગસ આપ ”

‘નિજયનિનો’ માના એ પ્રમે સમ્પ્રદાય લેખકે —

‘ મુખમાથી ગ્યના રમે, નદિ પ્રેરણિયો જાત,
 એનું એકુ ખાચ સૌ, નદિ માખીની નાન ’

(ઉત્તર-નિ)

‘સમ્પ્રદાયપતિ’ દ્વારા મારેની પમિ છે, ‘ સામુ પગલેલી ૫થ
 સસરો કુવારો છે ” દવિ તર્જની સજાયે એની સમ્પ્રદાય ઉકેત છે

વિપ્રતણી પુત્રી એ પ્રેરણીને દુનડી છે,
 નિથમા ન મળ્યો વગ તેને વરનારો છે
 પીપળાને પરણીને એક દત્તપુત્રી કાધી,
 મધો દવપત એમ ઉમર ગુમરો છે,
 ચાક દેન દરે તે જ પરવસુ પોને મણાય,
 એવો ધણીમા નધા દિંદુઓનો ધારો છે,
 પુછ્યાથી પ્રતિ ઉત્તર જમાઈ તેનો દહે જે,
 સામુ પરણેલી ૫થ સસરો કુવારો છે

(“ મનનન કે પીપળો ફેરા ફેરો નથી. ” — ૬)

‘ જગડે તગડે ની ’ની એમની સમગ્રાપૂર્તિમા તેમનો લાક્ષણિક
બોધ, વિનોદ અને મન પથ છે —

“ અભિમાની જન હિયર્યો, સ્ત્રી જગડે શુ એની
જોને વળી એવી મળી, જગડે તગડે તેની ”

‘ ફરીશ્વર ’ દત્તપત્રામની નિતાનુ ત્રીશુ વિચારણીય પાસુ તે
એના હન્દો અક્ષરમેળ, સજ્જામેળ માત્રામેળ ઉપગત આપણા અને-
સોન્પ્રચલિત ગરબી—પદોના ઢાળ દત્તપત્રામ એકસરખી આસાનીથી
નિયોજી રકવા છે એનું ત્રિવિધ અને એની વિશુદ્ધિ આગામી છે
ના નમાનનામા સો ભોગ્યતાના સિદ્ધાન્તને વીધે અક્ષરમેળ મસ્કૃત વૃત્તો
પ્રમાણુમા ઓછા દત્તપત્રામમાં સમાયા છે જતા એ અત્યંત મનનની
હમીકત છે કે સમસ્કૃત અક્ષરમધોનો વ્યાપક પ્રયોગ એમણે આદર્યો અને
અનોચીન ગૂજરાતી નિતાનુ એ ચિગ્ધારી નવશુ પુરવાર થયુ
પિંગળાનુ નાન ગૂજરાતી કવિઓ અને અક્ષરસીઓને સુનખ નરનાર
દત્તપત્રગમ સાગી, સુરોધન, સુગોલિત અને રજનગરી નિતામા અક્ષર
બધોને અનારાસ આનેખનથી દષ્ટાન્તરૂપ બનાવી દે છે એમની વિનિધ
વૃત્તોની પશ્ચિમી વૃત્તયોગ પ્રવિતે સમગ્રમા ગ્રહી જન તેવી હોદા છે
આ હન્દો—અક્ષરમેળ સમસ્કૃત હન્દોને એમણે હસ્તામનદરત્ત કરી
દાખ વા ગૂજરાતી કવિતામા એ પદ્યગ્યનાના પ્રમારને એમણે સ્થિર,
વ્યાપક અને સમૃદ્ધ થયાં છે, એમ નિમકોચ રહેલુ જોઈએ જે ગ્રન્થ છે
રુડા ૮૦ દત્તપત્રગમે, ” અથવા “ છ છદ સુદર નનાવીન રચેન
દત્તપત્રગમ ॥ ” એ એમની શ્રદ્ધા પૂરી ॥ ૧૨ શુ અને સમુચિત છે
એમનું આ પ્રચલન એમની અનોચીનતાનું સ્વરૂપ છે એ પથુ નોધપાત્ર
રખાત છે એમા અપૂર્વપથુ કે મૌલિ પથુ ઐતિહાસિક દષ્ટિએ નથી
જ, તો તથુ સમસ્કૃત વૃત્તોનો આપણી નિતામા વ્યાપક આદર, સળ
પ્રસાર દત્તપત્રામો જ આભારી છે એ યશનુ મારણુ માત્ર એમનું
પિંગળ નહીં, એમની વિતા પથુ ખરી ।

બાપા પૂરતી ઘૂંટારા જ હોય તેથી, કે પછી અલંકારાદિના રથૂપ આતુર્યઅંશની અતિશયતા થતી હોય તે કારણે દલપતરામની પદ્યરચના ઘણી વાર શિયિત્ર અને નિરનેજ થતી જણાય છે. એમાં દક્ષિત કે બન્ધ દરપના દર્શનની અસાધારણતાનો જવાબે અભાવ હોય છે ત્યારે વૃત્તો સુધઃ હોવા છતાં આદ્યંદ્ર નીચડતા નથી. એમને પ્રિય એવા ભુગંગી કે મનહરમાં પણ કેવલિત્ત એમની રચના ગૂંચવાળી કે લંગડાતી જણાય છે. આવા દોષો દૃષ્ટિગોચર થતા હોવા છતાં સમમનના દલપતરામના છદો પરની હથોટી સિદ્ધ હોવાનું દર્શાવે છે.

કુલ પચાસ ઉપર અક્ષરમેળ, સંખ્યામેળ તથા માત્રામેળ વૃત્તો કવિઅ વાપર્યા છે. દેશીઓ અને પ્રચલિત ઠાળોની સંખ્યા દ્વિત્રય તેથી પણ વધારે હશે. શાર્દૂલ, શિખરિણી, અગ્ધરા, હરિણી, ઉપખતિ, મુગંગી, તોટક, ઇન્દ્રવિજય, વૈનાલીપ, હરિગીત, ચોપાઈ, દોહરા, સોગઠા, મનદર, સવૈયા, ગૂંચણા, આર્થો વગેરે પ્રચલિત પદ્યબંધો ઉપરાંત અમૃતધ્વનિ, દુમિલા, અરવિન્દમુખી, મહીવીપ, મોતીદામાદિ અપ્રચલિત પદ્યબંધો પણ દલપતરામ કુશળતાથી વાપરી શક્યા છે. આ પ્રયોગો, એમાંના સિદ્ધદસ્તપણાને કારણે નેમ તેની બાપા—અલંકૃતિ—બોધાદિ સામગ્રીને કારણે પણ સોદાપ્રિય અને રોચક નીવડ્યા છે. હોપ-વાચન-માળાનો બજારાર ‘સ્થામ ચગ્લ રમરણુ મિત્ર સરસ રીત સાચી, તે વિના ત્રિયોક્તમધ્ય કોડ વાન કાચી’ એ કાવ્યના મહીવીપ છંદને જાણી લે છે; એને એ વાદ પણ રહી જાય છે, જાણકોને હોંસે હોમે ‘બોધવી ગમે એવી આ જાણીતી પંક્તિઓ, “જમો જલેળી લાડવા, પીઓ દહી પચાવવા,” દ્વારા નગસ્વરપિણી છંદની લેર્ન રચિત રહે છે. એ વાત નિર્વિવાદ છે કે અલંકાર તેમ જ પદ્યરચના પરત્વે પણ દલપતરામે ગૂજરાતને સંગીત અને મુગમ શિક્ષણ પૂરું પાડ્યું છે. પ્રચલિત—અપ્રચલિત અલંકૃતિ કે પદ્યરચનાઓનો ગૂજરાતને એમણે સ્વાદ પ્રેર્યો છે. ગૂજરાતી ગિરાને શણગારવાનો એમનો પ્રયત્ન પ્રમાણિત છે.

કાવ્યનાં આ મધુલ અગોના પ્રમાણુ તથા સ્થાન પૂરતી કથાનિવેકની દષ્ટિ અપૂર્ણ અને એકનક્ષી હોઈ એનું મહત્ત્વ નેટવે અગ્રે શાસ્ત્રીય ગુણ છે, એટલું કલાત્મક નહું નથી

પરંતુ વિચારની પદ્ધતિમતા વિશે પણ કવિ દલપતરામ એ સમયને વગ એવું અત્રત્ર વનણુ ધરાવે છે. નિમન્ધ બનાવવાની ગીતથી માઠીને રાત્રિના દામદાગની મીઠી ટીપ કે વ્યવહારુ માહિતીની યાદીઓને તેઓ વૃત્તમદ્દ કરી દાખવે છે “નિલોઃ સાદેમ તે મળાનો સેકેદરી થયો,” “પણ કશું સુખ આપી શકે છે,” “સર્વે પ્રાણીને શી શી ફિદર છે? ખાઈની ખાઈની ખાઈની રે,” “જુઓ દળી કેવો ગુણ લે છે? કુશ્યા નિશુ ગીડા કળ દે છે,” “જાદગી સાધારણ કળ દે છે, પણ દેતા દાટા મારે છે” જેવી નિર્ભેજ ગદ્યની ઢલીએ તેવી લીંટીઓ તેમના પદ્યમાં મીઠી પ્રમાણમાં આવ્યા કરે છે ઇતિહાસ આપવો હોય, માહિતી ખડકવાની હોય, શિખામણ આપવાનો જ નિશ્ચય કરાયો હોય, ત્યાં સવેદન વિનાની ગદ્યાળુતા આવી જ જાય, ગ્યતામાં તેની અસર પડે જ દલપતરામમાં આવું છે એ એક જાણીતી હકીકત છે.

તોપણ આને જ લગતી એક બીજી ગીત દલપતરામનામાં છે એની ઉપેક્ષા યોગ્ય નથી. કેવળ પદ્યને પ્રભાવે, માત્ર સગવડ—સુરેખ પદ્યધને લીધે જ એમના કાવ્યની પકિતઓ બાવડને આશ્ચર્ય છે. એમાં બોધ સામાન્ય હોય, દેખના હોય, પણ નહીં, તેમ છતાં એ પકિતઓ વૃત્તગ્યતાની સગવડને દારણે જ અમરણીય થાય છે અમુક વર્ગ, વર્ણ, મ પ્રદાય કે લક્ષણની યાત્રી જેની એમની કેટલીક દલિના કેવળ પદ્યબળે જ વ્યાપદ અને સચ્ચ રહી શકે છે. એ ચલણી સિદ્ધાંતો જેમ ગૂંજગતી સમાજમાં વ્યવહારમાં ઉપયોગી નીવડતી પકિતઓ છે. “ખીવી હોય મદિરા ને ખોરી હોય અકર તો, તેવા જનો જાઓ જ્યાં કલાનની દુનન છે,” અથવા “કહે દલપતરામ સાગેમ ફિનાદ વિના, કોણ માર્છીઅર કહી મને બોનાવશે?” કે “ડિંમન નગમાં હોય તો આજે દુખનો અંત”

જેવી પંક્તિઓની જે કંઈ ચોટ છે તે પદ્યબંધને કાગળે જ વિગેષના છે. એમનાં કેટલાંક દયાનંદો તેમાંના રહસ્યને કાગળે એટલાં જ તેના પદ-બંધના પ્રજ્વલને કારણે યાગ્યાર નીવડ્યાં છે. એનો વિનોદ, એનો પ્રભાવ, એની પદ્યશક્તિને ઓછો આભારી નથી. ‘પુરી એઃ અંબેરી ને ગંડુ રાગ’થી માંડીને ‘મિયાં નિસર્યો મારગે’ જેવી માર્મિક દયાઓ પદ્યમાં ન હોત તો? એની ચોટમાં પદ્યના જાળનો વિચાર કરવો જ જોઈએ. મેળાવડાઓના અહેવાલ અને વ્યક્તિઓની ચરિત્રનોંધ પદ્યમાં ભરનાર દલપતગમ પોતાના જમાનાને જ બહુ તે અનુદૂષ્ણ હતા. કવિત્વની કસોટીએ વરતુ કે વીગતની પસંદગીમાં કવિ નિષ્પૂજ જ જાય છે. એ સાથે એ પણ યાદ રાખવું ઘટે કે ગદ્યમાં મૂકવા જેવું બીજું ધણું પદ્યમાં ઉતારીને એમણે તેમાંના દર્શનરૂપને વધુ સોંકપ્રિય, વધુ અસંગત તેમજ વધુ ચિત્કાર બનાવ્યું છે. તાન શેવાની ગરબીમાં ‘આવો જૂગોળવિદ્યા બહિયે રે, તનનન તોનાં લ્યો; ગુણ ગણિતવિદ્યાના બહિયે રે, તનનન તાનાં લ્યો,’ વગેરે સામગ્રી ખડકાય એમાં નથી સ્વરૂપને વિવેક કે નથી પદ્યનો વિવેક, એ સત્ય છે, તેમ, દલપતકવિતામાંનો કેટલોક ભોધ, કેટલાંક એનાં દૃષ્ટાન્તો જેવાં કે ‘એક અડપલો છોડરો,’ ‘એક શણ્ણાઈવાળો,’ ‘એક ભોળો બાબો’ અથવા ‘છેંટ કહેઆ સમામાં’ જેવાં પદ્યકથાનકોમા પદ્યનો ઉપયોગ એના ચિત્કારપણાનું, એની ચોંકપ્રિયતાનું એક મોટું કાગળ બને છે એ પણ એવું જ સત્ય છે.

‘કવીશ્વર’ની પદ્યરચના સામાન્યતઃ શાસ્ત્રીય અને વિશુદ્ધ છે. ભોળાનાથ, ફોર્સ કે નર્મદથી માંડીને આજ સુધીના કવિઓ—અખ્યાતીઓને, મુહુરો-શિષ્યોને, અથવા અનુયાયીઓ—પ્રતિરૂપોઓને પિંગળમાં પ્રવેશ કરાવના દલપતરામ, આપણા પદ્યચુરુ જેના છે. તોપણ પદ્યમેળ જળવવા જતાં કવચિત્ શબ્દવિકૃતિ તેમનાથી થઈ જાય છે, એટલું જ નહીં, પદ્યનો સંવાદ પણ ખાંડિત કંઠી ક્ષતિઓ તેમનાથી યાય છે. ક્યાંક છૂટ શેવાઈ છે, જે ખટકની પણ નથી.

અક્ષરપુગણી અર્થે 'નિઘાર્થી' નું 'નિઘારથી' કે 'ધર્માર્થી' નું 'ધર્માથી,' તેમ 'મનોગ્થ' નું 'મનોર્થ,' 'ભગીરથ' નું 'ભગીરથ' ગેરે પણ કવિ ઠરી નાખે છે. પદ્યપ્રતિકૂલ 'નો,' 'તથા,' 'એટલે,' 'વગેરે' જેના પૂરક શબ્દોય શૈથિ'ય ઉત્પન્ન કરે છે. અનુનાસિકનું અનુસારગ્ગણ તો તેઓ વણી નાગ -રે રાખે છે. 'નધે કે કના કાળગ્નમા કટાગો' અથવા 'નર્તી કોઈ સાથે સદેશો ઢહાવે' જેવી ભુજગીની પંક્તિઓમા કે 'ઓનાજનો સરન તે પ્રભુ સંભારો' ની વસતતિનકા પંક્તિમા વર્ણનું લઘુત્વ જાળવના જતા આ પ્રકારનો દોષ થાય છે. જોડાક્ષરની પૂર્વના વર્ણને ગુરુ ગણનાનો પદ્યનિયમ દલપત-નિતામા ક્યાંક પાળના જતા છન્દ તૂટે છે અને એ જોડાક્ષર હળવો ન હોનાથી થડકા પણ અનિવાર્ય જ હોય છે. 'દયાથી નિઘાદાન દો દીઠરીને,' એ ભુજગીનો ચતુર્થ લઘુ વર્ણ, કે 'પ્રનાસમા ચાર ધણા ઉઘોગી' એ ઉપેન્દ્રવજાનો નવમો લઘુ વર્ણ, લઘુને બદલે ગુરુ ચર્ચિત્ત થાય છે અને પરિણામે લયભંગ થાય છે. દોહરામા પણ કનચિત્ જોડાક્ષરના અસ્તિત્વનું નિષ્ફળ ઉત્તરધન નોધાય તેમ છે. 'વગ્નુ ઇચ્છે નૃપ વેચવા, પુઝાય નહિ તે પાસ' અથવા 'પ્રભુપદ પ્રણમ પ્રથમથી જ, ઉર ધરી હૃદય અતનત' અક્ષરમેળ બન્ધના નિશ્ચિત લઘુ-ગુરુ રહ્યો પરતવેનુ ઉત્તરધન પણ મળે છે દલપતકનિતામા

“હૈયે હામ પૂરે, તજે તજે ત્રાસ દૂરે ” (ગખધારી)

‘કુષુદ્ધિ કવિ કેદ છેદ રૂણ હામ છોડતા ’ (નારાય)

‘જેને ગજ્યવૃદ્ધિ સમૃદ્ધિ ૭ પૂરી ’ (ભુજગી)

‘૩૬ જેમ રાજે સર્નાગ્રન ગ્યાધુ ’ (ભુજગી).

ઇન્દ્રવજાના એક ચરણમા તો અક્ષર પણ ખૂટે છે જુઓ, ‘જ્યા વગ્તી છે સા વન ચરાનુ ’ ‘વ્યાપાર સિંધુધંચનો જન -રે છે’ જેવી વસતતિનકાની કે ‘મુગ્ધ મનુષ્ય ઢોગીને સદા સ્નેહિત ગણ્યે’ સમી માયિનીની પંક્તિમા તો કનિનુ દુર્વક્ષ સહેનાઈથી તેઓ દૂર ઠરી શકના

હોન' તેમના અતિરિચ ભુજગી સ્થા અક્ષ-મન-મા, ઉપરાત તેના ન
મનદરના મજાગેળ પ બધમા અને સોરઠા જેના તેઓન સિદ્ધ માત્રા
મેળ જન્મ પશુ મિનનમ વચ્ચે વચ્ચે ચૂકે છે અમરની ખૂં કે વધ
આ ઉતાદગદ્દોમા મ્પટ છે —

‘કુન તા સપાઈનધ કેમુ ને નાં રોડ’ (મનન)

‘દેશી ગજઓમા રૈનમા એ નીપ’ (મનદર)

‘કોઈ સમે સ્વેત વસ્ત્રે વાળા સાજો છે’ (મનન)

‘દાખે દમપતગમ, ગોઠ તેને શુ રે? (મોટો)

પહેલી પત્તિમા ૧૨ અક્ષરોને રચાશે ૧૭ અક્ષરો છે, બીજીમા
૧૬ને બને ૧૪ છે, ત્રીજીમા ૧૫ને મ્યાને ૧૪ અક્ષરો છે, તો ચોથીમા
ઉત્તગર્ધમા એમ માત્રા ખૂટે છે

દત્તપત્રવિનામા ક્યા-ક્યા શ્રુતિ અને યતિની પણ છૂં તેવાયેલી
દૃષ્ટિગોચર થાય છે અધોરેખિત વર્ણા આ નિધાનને મ્પટ - ગે

‘પ્રત્યય પાપનો ગે જ પાણી રે છે’ (ભુજગી)

‘જઈ દેવની આગમ નજગાડ મૂમુ’ (ભુજગી)

‘પમેરુ ચનાન્તુ ત તા ચાલતા મુખર્ધમા પે’ (મનન)

—અને બીજી ભુજગીની પત્તિમા તા એમલ વર્ણ વધી જતા
કોઈ છન્ન માપ પણ તો છે માલિની વૃત્તમાનો આ ન્શો યતિમગ

‘નમ્બુ નુબટ ટોળામા મગા એ દામે’ (આકમે અક્ષરે)

અન્ય યતિના બગના પણ એ મે ઉતાદગદ્દો જરૂરે તેમ છે —

“ગી જલુ જે નન અયુન પ્રયુન ને, વિન્ના

તા અર્ચિ શે નુમે જેની અન્ન ખેડીશ”

(મોતના અપવિશ)

(ધનાધારી છન્)

“માનનીને દેતો માન, જ્ઞાન પાન દાન મોઘ
વાગ્મા, તેનાગ્મા, સુવારમા (રવિનારે) સનારમા.”

(દાર્ગસવિરહ)

(મનહર છન્દ)

દનપત્તિના પદ્યઅંગની આરી કેટલીક ક્ષતિઓ નોધના છતાં તેની વ્યાપક નિશ્ચિતિ અને વિવિધતા ઈવિની છન્દો પરની હથોળી જ મુશ્કેલી છે. ધનાક્ષરી છન્દના ઉપર આનેએલા અનતજ્ઞાણુ એક લાણુ જાણ્ય સમુદ્ર પ્રમથનો ચિત્રખન્ધ દલપત-જાણના પડેના ભાગમા રજૂ કરે છે એમા જાણ આણુ ધનાક્ષરી છન્દમા છે, પન્તુ તેનું સમુદ્રપ્રમથ કપે ચિત્રાન્ન કરતા પડેના પડેના અપરમાથી દોહરો, પાચમા પાચમા અક્ષરોમાથી પ્રમાણિત, નનમા અક્ષરોમાથી શીર્ષો, તરમા અક્ષરોમાથી સમાનિત, સત્તમા અક્ષરોમાથી અનુદુષ એમ કુલ સાત વિવિધ જતો (ધનાક્ષરી ઉપગત) પણ પ્રગટે છે. ખૂબી એ કે માન છન્દ જ નહીં, સાથે પદ્ધતિઓના મુખ્ય-તમાથી રચાય છે. ઈશ્વર 'નુ શબ્દ પ્રભુનું જ પ્રભુત્વ, અને ચિત્રમધપ્રભુત્વ નુ ઈતિ મતાનના આ એક દુ માધ્ય પદ્યકેલિકા છે.

ગરમીએ અને પદોમા પદ્ય મિત્રની થોળી એરી જ જામેની છે. જૂની દેશીઓ તથા તેા દારો તમત લાથે અનાચીન દરિતામા સમુદ્ધાન પામ્યા હલ્લી ગગાય. એમની પત્રગચના સાગી, શુભ, મુગ્ધ અને વૈવિધ્ય રાત્તી છે જુદા અને નવા નતજોનો એમા સમન્વય છે. પ્રત્યેક છન્દ કે નરનો નામનિર્ણય કરો કે, એટલું જ નહીં નવા તા છન્દપચ્ચિત પણ પદ્યમા અપાશે કે. એનું ઉદાહરણ 'સ્વાતમા ગિતિ હિમિત' નાના આકાશી ની દત્તજીની સમજ આપે છે. એ મુશ્કેલી કે કેલિ પતા વગ્ન કે બાવ દગ્ના તેના જુદા નધ પર નિવિનુ લક્ષ નધુ મિથ્ય સાથે અક્ષરમેળ કરતા સજ્જામેળ અને માનમેળ પર તનનુ પ્રભુત્વ વિશે જણાય છે. થી કારીગમ દવેએ લખ્યું કે કે અક્ષરમેળ કરતા માત્રામેળ

અને તેથી વધુ ઝડપથી, દસપતરામ દેશીઓ લખી રાખ્યા. આટલા બધા છંદો વચ્ચે મન્દાકાન્તા સમા સુપ્રસિદ્ધ વૃત્તની ગેરવાજરી કેમ દશે? છંદોમિત્રણ પણ તેમની કવિતામાં છે; કુંડળિયા-નોટક કે કુંડળિયા-ભુજંગીની ગૂંથણી જુઓ. કયાત્મક મુક્તકો માટે મનદર, બોધ માટે દોદરા-મોરહા, ગેય જન્ધો સુમધુર બાવો કે વર્ણનો અર્થ, —કવિની આમ લયપસંદગી પણ એકંદરે સમુચિત છે. જાકી તો પદ્યમાં જ બધું સાહિત્ય લખી આપવાની એ જમાનાની હોંસ, ત્યાં લયની બાવાનુકૂલતા વિશે તો કવિની કવિતા વધુ શો સતોય અર્થે? દન્દ્રવિગ્નય, ભુજંગી, મનદર, કવિત, મોરહા, દોદરા અને ઉપજાતિનો એમનો પ્રયોગ વિપુલ છે.

દસપત્રકવિતામાં અન્ય પ્રાસ પદ્યનો ભાગ જ અનેક છે. આપણે એમની કવિતાનું આ અંગ હવે વિચારીએ. પ્રાસ, પિંગળ કે સંગીતનું નદી પણ અલંકારનું અંગ માનવાની આગની રીત છે. દસપતરામ ગૂંજગતી અને વ્રજમાં તે પિંગળનિયમરૂપે જ દોષ એવું માનતા સામે છે. પદ્યસૌન્દર્ય સેષે કવિ એને અનિવાર્ય ગણે છે. કાવ્યમાં પ્રાસ નિવાર્ય છે એ દષ્ટિ આપણે ત્યાં ઘણી મોટી આવી છે અને દષ્ટિ પણ તેના અવિવેકનિષેધને કાળજી વર્ગનું સમર્થન બાગ્યે જ મળે છે. પ્રા. પાઠકે તેમના એક લેખમાં બતાવ્યું છે તેમ કાવ્યના અર્થ અને બાવની એકતા—મુક્તિદેવતા તથા તેના સંવાદને સર્ગવામાં પ્રાસ પદ્યવ્યનામાં એક અગત્યનું બળ છે. દસપત્રગમના પ્રાસઅંગને તેથી જ આપણે આ પદ્યવિચારના પેટામાં મૂકીશું.

‘કવીશ્વર’ના પ્રાસ ચમત્કારિક છે જરા, પરંતુ તેનું કંઈક કમા કરનાં શાસ્ત્રનું વિશેષ દોષારી એવા સૌન્દર્યને આપણે કાવ્યોની વિપુલતાના પ્રમાણમાં અલ્પ અનુભવીએ છીએ. પ્રાસાર્થ શબ્દવિકૃતિ. ઉપમાનનું અનોમિત્ય, તો ક્યાંક નિર્ગ્યક શબ્દપૂર્તિ પણ મળે છે. આન્તરપ્રાસની રચના પણ દસપત્રશાસ્ત્રમાં છે. ગીતોમાંની નેમની પ્રાસ-

યોગના નધુ સાહજિદ મનોહારિતા ધારે છે એમ કહેનાયું છે કે ગૂજરાતી બાપાનુ શબ્દજાડોળ ઓછું જણાનાથી દલપતગમ તેમની ક્રિતામા પ્રાપ્ત્યુ પ્રમાણુ અખ ડિન ગમે છે * લોકો પણ પ્રાસ પિનાની દવિતાને નિના જ ન ગણે એવી તે સમયની કનાબિરુચિ હતી પાદાન્ત પ્રાસ ન હોર તે તો પતના રોગ જેવુ થયુ ગણાય !—“ શુ પાપ ત્વારા પતથી સજા છે? પાદાન્તના પ્રાસ ખરી પજા છે?”—એ કે દનપતરામની દષ્ટિ

“ સુણો સુણો કજેતી કુનડની, ઘણી ઉપમા દર્ષએ ધુવડની ”

—જેની પ મિત્રમા બારખને જણે પ્રાસનો બહુનાર પહેલી પ મિત્રને અતે જ સબખાઈ જાય છે । બારખની આની તુમિ પ્રાસની સદ્ગતતા ગણાય અને નિ દનપતગમમા તેનુ રીઝી- પ્રમાણુ છે નીચેની પ મિત્રોમા તેમ થતુ નથી

“ ઝોટા ઝોડ કે રે, મ્હીએ જેનુ નામ કપાસ
મમ કેવુ ને રે, તેનો નીએ આજ તપાસ ”

અત્રે પણ પ્રાપ્તના શબ્દનો બહુનાર થાય તેમ વા છે જ, મિત્રુ આની પનો પ્રામ ગસપોન- ચનો નથી એમા વપના નથી, રહસ્ય પિનાનુ નિવેદન છે તેથી બારખને અન્ય તો નહીં પગતુ અભિનન અને મનોહર લાગે એવો પ્રાસ પણ દનપતમિતામા ઘણી રાગ સંધાય છે રાણી નિકોગિરાએ ‘કેસરે હિન્દ નો પિતામ ધાર્યો ત્યારે અમલરાદની એ- મડળીમા કનીસરે હિન્દારેની પ્રશસ્તિની આ પ મિત્રો —

“ જેમ હાથિ લે મૂઢમા, અનાયાસ અગવિન્દ
તેમ રાણી આ દેશ લઈ, ખની ‘કેસરે હિન્દ’ ”

—ઉપનાના આ પંજુ ઉપગત ‘અરવિન્દ’ જેના મુયોગ—સરલ પ્રાસ દાગ જોએ છે પ્રાસથી પણ ઘણી વાર વપના સૂત્રે છે એવુ

અહીં મનુષ્ય જાણે છે એ ગીતે, ગણી વિદ્યારિયાનુ આપણે ત્યાં રાજ્ય
જાહેર થતા અમલનાના થયેલી જિજ્ઞાસીમા આનંદમાંથી ઉગાડનારનું,
ધણને - કંઈ એનું, શ્રેષ્ઠ ચિત્ર મુક્ત - સાદા છતાં અમલમાં પ્રાપ્ત
સારુ ઉદાહરણ છે —

“ ગેરો ઘેરો પેરો જુઓ આગળેનામા બેભેતો,
ગોઠે ગૂંથેરો એવો આવે હનુમાનજી,
દાળા દાચ દાઢવાળા દાઢી મોટું દીમે નાળું,
પાવડીનો પદનો પૂઠે પૂછ્યા સમાનજી
લોખ નાસાનાસ ને ગ્રામ પામી તેને દામે,
એને ના'વે આચ જેના ગમજી જમાનજી
ઠેમી દામ દામ આગ લગાડીને આધો ખસે,
હજો હનુમાનજી કે મુક્ત મુતેમાનજી ”

પ્રાસાનુપ્રાસ સગન છતાં આ પદ - અને કવચિત્ તે આલુધાર્યા રુચિમાં
આલુધાર્યાની દનપતંગીતિ અહીં નિષ્પદ થાય છે ગમજી અને હનુમાનજીને
અતે મુક્ત મુતેમાનજીનો ઉત્તેજ દાખવતી લહર જગાવી જાય એ ખરું,
પણ એમાના પ્રાપ્તિના આપ - આ - રાજ્ય પશુ મહારવનું જ છે

પ્રાસાર્થ નિષ્પદ થયેલાં તાનું દૃષ્ટાન્ત “ જન-ખાનની ચાલ મની
આ પદિતોમા મળજે —

“ ધણા- માના ધડી ની બનાવિ સૂત્રની,
કરી ધણી ગમતો પ્રસિદ્ધ પૃથ્વીપુત્રની ”

—અહીં ‘ પૃથ્વીપુત્ર નો અર્થ - વિ આપે છે, ‘ પદ્યર ’ - અમુક
પ્રાકૃતના એ જ ન થતી આ પદિતોના પ્રાપ્તિ મળજે —

“ મિત્રનીવાગો નહીં ગયો, મોઝેશ્વર મોઝાય
એમ દુલ ખા દગી ગયો, મોગી દક્ષી માય ”

અહીં 'માપ' શબ્દપ્રયોગ ગોખનો નથી. ચોડે મેયોના ખૂન મ ન શોધ વ્યક્ત ગતી મિનામા પ્રાસને ખાનગ અપુષ્ટ વિભક્તિપ્રત્યય બીજી પદ્ધતિએ આતે આ કડીમા મગે ઠ —

“ અધિનાય કોડ અઢાન્ના, પદવિ પામ્યો પુષ્પથી
જેનો અધિજ્જરા મમિયો, નદિ ખામી મશિમે ન્યૂનથી ”

પ્રાસાર્યે અપુષ્ટ શબ્દપૂર્તિ 'મુધારો મગા રિરે'ના મ યમા પશુ છે,
“ દશા દૂર દેશો તણી તો તપાસો,
તદા વીચરીને વરી રાનરામો ”

— 'નાતરામો' શબ્દપૂર્તો અર્થવ્યવસ્થા ખરોઈ પ્રાસ માગે જ એ ગિતજગરી નદી તોપયુ અપૂર્ણો ગન્દ મુનાયો લાગે છ પ્રામમા પશુ સરનાની દષ્ટિ પ્રદત્ત થતા ધણી ચાર નિ સામાન્યતામા સગી પડે છે નિન્નરતો વાતાવગ્નમા મિ બધાર્થ મહે ઇ, પ્રામ અર્થ પશુ મૂઝી જતો મોમ્સુગમ શબ્દ મૂળ દેનાય છે, એવુ લાગે છ બીજા થોડા પ્રાસના દષ્ટાન્તો આ ગ્યા

“ ગોપ (હાતુ) ડી એમ કોપ, તોપ ભરી તમે મા
તા જગનો ભગી દોપ એપ લીલા અમે મા
(બણેની પુનાના હાર રિરે)

“ લદિ લદિ પેન સિનદ પેટ નણી પામે મા
૧૦ જુ મીનડુ ડેટ, બેટ લીધી બાસે મા
(બણેની પુનીના હાર રિરે)

‘ મગ સમાન ઉત્તમ ગણાવ, દામેદર જ અખ પ્રારી
આ નમગીતણ નામ જૂનાગઢ, રિશ ગણાય કે કાશિની મારી
(જૂનાગઢ વિશે)

અહીં પ્રથમ અનતરજુમા પ્રામ અસુન્દર તા લાગે છે જ, પશુ તે કિંદૃષ્ટતા પશુ હિપજવે કે બીજા અનતરજુમા ન્યનની અતિનાચ્ચતા

અને અસિન્તા ઉપગત પ્રાસની હાખ્યાપદ આલિસના જણાય છે
 નીજમા તો આગવી પદ્ધતિના 'અનાસી' જેના સિદ્ધ શબ્દની ખીજ
 પદ્ધતિને અતે કેવળ વિડળના જ થઈ ગઈ લાગે છે. આપુ કન્નેકુ
 દનપત-રિનાના પ્રાસમોદનુ દરણુ પાસુ જ મ્હેરાય "એને ઉદર છે
 એ- જ ન્યા, આથી રધતો એને અ-ન્યા," 'વેનચરિત્ર'ની આ
 પદ્ધતિમા પ્રાસાર્થે હગ્રામા આવેલી શબ્દવિકૃતિ દ્વાય નબાની લઈએ,
 મિન્તુ એ જ હાખમા "રીમે લોચન થઈ ગયા રાના, દીસે અગારા
 સગખા દેખાતા," એમા ધૂરી ગયેલી (પ્રાસાર્થે) નિર્ગર્થ પુનરુક્તિ
 નો દોષપદ જ કે 'ફાર્નસરિનાસ'મા વર્ણના મુખગ નર્ણનને પ્રાસ-
 ચિન્તા દ્વારા જ નમણુ તેમ પ્રાકૃત પણ જરી દેરાયુ છે —

ધોર રહી ધનગોર ધટા અપજાનિ ઝડા અહુ પાસ તપાસુ,
 મોર જે તતખીરથી તાડન, ખાડિવ (દેવનુ વન) વૃક્ષ્ય વન ખાસુ,
 કુજ (કુજ) સમા મ્હે દલપત વહુ અરવિન્દનુ નદ (ટોણુ) વિકાસુ
 આતુરતાથી ઠર વિરહાતુર આતુરનુ ચિત આતુરમાસુ '

આ આગ પદ્ધતિઓમા ગદ્યોચિત શબ્દોના પ્રાસથી શરૂઆત થઈ
 છે અને પછી તો શબ્દને વિકૃત પણ નરવો પડ્યો છે. ઉચિત અનુચિત
 સરકૃત શબ્દો, ફારસી શબ્દ, તાગપદા બોન, વગેરેનો જે રીતે અહીં
 શબ્દમેળો દેખાયે છે તે અનાનસન અને થોડી નાળાઈથી નિરારી શકાય
 એવો છે દનપતસૈનીની કેટલીક નળાઈ નીઓ આમાની પ્રત્યે- પદ્ધતિમા
 છે 'તપાસુ,' 'મોર જે તતખીરથી તાડન,' 'ખાસુ,' 'કુજ,'
 'વિનાસુ,' 'આતુરમાસુ' આદિમા મદ્યાણુના અનુચિતતા, કિપદ્ધતા,
 વિકૃતિ, આદિ મજે તેમ છે

પ્રાસની રીમા બહાગ જના માગતા દનપતરામ કરચિત યોગ્ય શબ્દ
 મેળવી શકતા નથી, તો કરચિત બિર્મિતગને વદા થઈ પ્રાસની પરના
 પ્રતા નથી પ્રથમમા એમની નમળાઈ, તો ખીજમા એમની મુઠિન
 વર્ણાય છે

{ 'સુસનનાન અ'ના કહે, જોગ લોકો જોડ,
 દિન્દુ અને નેનથી, પગમેશ્વરનો પાડ "
 (ગરુડપુગણીનું અંગ).

'જોડ'ને કહે 'પાડ' ન રાત અને તેય દનપતરામને હાથે ?' હૃદય
 યજ્ઞ છે ને ।

" નિતા વેળી વીગ, ગૂમ ધાન ગુગગનથી,
 નિર્મળા છાગી નીગ, કેવારી, તે કાગસ "

આ મોગાના પૂર્વાર્ધમાં પ્રાસની સાગી મિનારડ છે અને ઉત્તરાર્ધમાં
 પશુ પ્રામ નગગની મનોહાગિતા છે. બિમ્બિસવાદ પ્રાસની જગર જોતો
 નથી. જો કે, આ હર્ષ દનપતરામની નવીનતા નથી—નગ્નુત આ એક
 પ્રાસગીતિ છે.)

પ્રામનો ઉપયોગ મિનો નગગ ઉઠાળના માટે પશુ દવિ કરા-
 કરા-રે છે 'દાર્શનિકનાસ'માંના આ નિરુક્તિ અનગ્રામા નેમ
 થયુ કે

" જોગનમા જુનતી જગ દારણ સાખી રહ્યા શિર સન્દ શાન,
 પ્રૌઢપણે દનપત નહે તનખીગ તણા ન તળ્યા જ તડામ,
 મેશ મિશે મરાણ (નસ) મગમગ કેશ થયા પગિપૂગણુ પામ,
 તો ય ન્યો ન નપચ નિનારણ, દારણ એ જ દહે સદ નાન "

દનપત-નિતામાંથી પ્રાસ સાદા અને કુ સાધન છતાં એકસરખી ચોટ
 વાળા કોય એના આ ગ્લા બે દષ્ટાન્તા,—

" ખ એરીને લાય ખાની
 જોચિન્તાનુ જવુ ચાની,
 કહે માથાકુટ દાલી રે,
 પામર પ્રાણી ।" (વેનચરિત)

—અને

“જન્મે છેલ્લું છેલ્લું ખેલ ખેલો,
સાર હુઆ મરૂં તેં ન જોયો,
ક્યાં ફેવ પાપ મેનને ન ધોયો,

ન લીધું જ સગિ નામ, ધરી હામ, દવપતગમ, દહે આમ,
દીરા હામ, વિષયદામ, દામેદામ, આડે ભમ;
જન્મે નાગી નારી; જો વિચારી, દુગચારી”
(દુગચારીને શિખામણ).

૧ દવપતગવિતાના પ્રામ અગને આપણે એટલું પ્રાધાન્ય મળતું જોઈએ છીએ કે વણી વાગે તે શબ્દશુદ્ધિ, અર્થવિશદતા, ભાવમયતા પદ્યત્વનો પણ પ્રાસ માટે જ ભોગ અપાયો છે! એમાં કવચિત્ અર્થેય, કવચિત્ અશક્તિ પણ જણાય છે. તે પણ દવપતગવિતામાં પ્રાસ સાદ-જિદ છે, મુગમ છે અને સો-પ્રિય નીચડે તેવા છે. બાપા તથા પદ્ય પદ્યુંં દરિનું પ્રભુત્વ તેમને પ્રાસભોજનામાં સદાય કરે છે. એમાં મંયમ જળવાયો નથી, નર્વીત એવાના વણાખગ પ્રાસ આકર્ષક થઈ શકે છે.

દવપતગવિ—૧, ગાના નણ બહિર્તરવોનો આપણે વિચાર કર્યો છે: એની બાપા એના અનકાન, અને એની પદ્યધરના એ તણેને જો દાવ્યજામાં મદતના ઘટક બળો માને છે. એ તણેના નિરૂપણમાં આપણે જો દવ દવપતગમનો અભ્યાસ તથા તેઓનું સરળપણું અનુભવીએ છીએ આપણી બાપામાં એ તણેનો મુગમ પ્રતિય પૂરો પાડતી વ્યાપક સામેથી દવપતગવિતામાં જ છે. સરકુન. નજ, ઉપરાંત જૂની ગૂજરાતી બાપા સાહિત્યના એમાં સરકાર અસ્થિ છે. કવિતા સાધકના હોવાની શ્રદ્ધા મુવધ્યેયક ગમીને જો દવપતગમે શબ્દ, અથ દાગ, પ્રાસ, દન્દને એ ધ્યેય સિદ્ધિ કવિમાં જ નિયોજ્યા છે. એ સમયે એને આવી ધ્યેયસિદ્ધિ બીજા કોઈ પણ કવિની કૃતિ કવિતાં વિરેચનભણેલી એ આપણે જોયું છે જ. ‘અર્વાચીન કવિતા’ના શ્રી મુન્દ-મ કવિની આવી લૌકિક

સરળતાને જ તેમની નિષ્ફળતાનું કારણ ગણે છે આને આપણે દૈનિક
 દિનના આગળી ગીત અનુસાર વાચીએ છીએ અને આત્મ પ્રાપ્તિના એના
 શુદ્ધોમા નહેની શિથિલતા કે વિકૃતિ આપણને તરત ખૂચે છે કારણના
 પ્રાપ્તિને અનુસરીને જ અત્યંત નેના દૈનિકગમના કાર્યોમા શબ્દ,
 અનકૃતિ અને પદ્મધ પત્તેની ખૂબીઓ કે ખામીઓ એ પ્રાપ્તિના
 કારણે જ છે આ નજી અગોની આટલી શિથિતા, આટલી પ્રાપ્તિતા,
 આટલી નિવિધતા, આટલી નિષ્ક્રિયા પ્રતિ તે સમયનું સમજા શૂન્યતા
 અકોબાવથી જોતું એના આશ્ચર્ય કંઈ નથી, આને પણ એ પાળના
 ઉત્સાહ, પરિશ્રમ અને નિરાશાને આપણે આદર જ કરવો જોઈ
 એમની કનાદષ્ટિ નિયામીએ તો એનું અતરંગ્ય અસ્પષ્ટિ છે, એ
 સ્પષ્ટ છે.

કવિ દૈનિકગમની કવિતા અનિષ્પત્તિ પત્તે ગળે, અર્થ કે
 પદની અધૂન ચમત્કૃતિઓ પર આધાર ગળે છે, તેથી એ રસજમારતા
 સાચા તત્ત્વોના વિકાસ તરફ અભિમુખ રહી શકતી નથી તોપણ
 એટલું તો નોંધવું જ પડે છે કે હાલમાંસની દૈનિકગમની ખિલવણી
 અસાધારણ ગણાય તેવી છે તેમના કાર્યમા સુધારનો જોડાઈ છે,
 છતાં એમા દૈનિકતા ઉભતા નથી. કવિના સ્થૂળ અંગો—શબ્દ, અલંકાર,
 પ્રાસાદિનો પણ તેઓ હાલ નિષ્પત્ત કરવામા કે તેને ખડલાનનામા
 પ્રયોગ કરે છે જોડને ‘આપના’ નહીને કવિ કદાચે નનાને (જોડ
 કહે આ સભાગી,—એ મુક્તામા), કે પછી ‘કાન’ શા માટે જુદોનું
 સંબોધન થયું છે તે સમજાવના રમૂજ શબ્દો પ્રાસાર્થે શોધી કાઢે,
 એના દૃષ્ટાન્તો આ વાત સ્પષ્ટ કરે છે હાલ નિષ્પત્ત કરવા માટે અમુક
 જ શબ્દ, અમુક જ પ્રાસ આદિ પસંદ કરવામા કવિ સરળ થાય છે.
 મનુષ્યની સામાજિક પરિસ્થિતિ અથવા તેની પ્રકૃતિની કુટિઓને કવિ
 ચક્રાર દૃષ્ટિથી જોઈ લે છે અને તેની લક્ષણિક મર્મસૂચક મુદ્રાને સરલ
 વાણી તથા સ્વચ્છ વચ્ચે—લખમા છતી કરે છે એમા કવિ પચ્ચે

પોતાના કોઈ અનુભવને ગૂંચી દર્શને આત્મનિરીક્ષણના પ્રાનરૂપ
 જાતને દર્શી તેનાનું વનણુ પણ મનાવે છે ગૂંચનાની વનમમા દના
 વ્યાપ- અને સમજાનયુક્ત પગિયે—અવતો-ને દર્શને આ પ્રાનની
 —આ ગસની જમાનટની અને- સામગ્રીઓ પૂરી પાડી છે નાક
 ઉપમામા, કનાં અનન્ત શુકન- રૂપે, ક્યા- મોગા ના પના પેગમાના
 નિગાગા ન્યાન-મા, તો ક્યાં રક્ષરેન્દ્રિય અર્થે પ્રિ દનપતગમ હાન્ય
 ખીનવે કે 'કા' સિવિનાસ' જેવી રાષ્ટ્રાર્થના ચમત્કારે દર્શાવતી
 કૃતિમા, 'વેનચરિત્ર' સમોદય ડુણુગર્ભ કૃતિમા, પ્રકૃતિનર્ણના
 કા યોમા, 'રાજવિદ્યાખ્યાસ'—'મપનદમી મવાદ' કે 'શુદ્ધિ વાણી
 વિનાપ' જેવી હિદ્દ્યોધનાત્મક કૃતિઓમા પણ દનપતગમ હાસ્યના
 તરંગ ઉડાગે છે ધ્વજ અને ધર્મ રિશે લખતા પણ એમને દૃષ્ટાન્તાદિ
 એના ન સૂઝે છે કે જે દાખ્યની રેખાને ઝગમગે દર્શાવી દે. એમ નહી
 શકાય કે એમના સર્જનનો એ એ- વ્યાપ- અને યશસ્વી બાસ છે

૧/ ડોળધાનુઓ, ખુશામતિયાઓ દનુ બાખનારાઓ પા ના પચાન
 દરનારાઓ, આપવડાઈમા પ્રમત્ત ભાદગવાના ભાના જેવાઓ,
 કૂનણુઓ, —સર્વ પર પ્રિ દનપતરામ વેન- વટાસ ફેડે છે નિરપપુતી
 મીરપ—શિષ્ટતા એ ચિત્રોની રેખાઓને હાખ્યનો ઘેરા ગગ અર્પે છે
 એ હાખ્ય નિરપણે તેમ અવતો-નગણે લાનડ, મર્મરપર્શી અને
 વ્યાપ છે 'સામેન બુગવે તો નાણુ કે છુ શાણુ છે'
 —એવી રાષ્ટ્રાધિનાળાની 'દર' પ્રતા શેર, વિનયયુક્ત પ્રશ્નો અને
 શિખામણને તોછડા ઉત્તરોથી હામતા માગે નિસર્ચો મિયા, જૂપના
 બનમમા ધડિયાળના ટકોરા સાલળી ભડળી બિયો 'ગમા ગામડિયો'
 "શાધી ચઢાવો શળીએ જાડા નરને જોઈ —એમ ફરમાવીને છેવટે
 "વેગે મગે વિમાન" તે માટે જાને જ શળી પર ચડી જતો અવેગી
 પુરીનો ગડુ રાગ, ત્રાણાણુથી ટેવાયેના જિટને ચાળી ઠેકાડીને બગા વા
 મરના કરને 'એક ભોગો ભાભો' ચોમાસામા જ ફાનતો પતા કારમના

ટાના નડને દૂર ખસના જણાવનો 'ભીડો બાદરના તણે,' કે પત્રી,
 "અન્યતુ તો એકે નાકુ, આપના અદાર છે"—એવો ઉત્તર પામનો
 જ્યાં ને ત્યાં દોડ જોયાં દરનો ઊંટ, —દનપતંગમના હાથ્યના—કયા-
 હાવના તો ન્યા-તીખાશનાળા હાસ્યના, એ સર્વ, ગમ્મ-ગેદ-ભીડો-ઊંટ
 સુ, નિગાન મને છે ઊંટ, ભીડો નગેરના આતેખનમા વ્યગ્નુ લક્ષ્ય તો
 મને છે અસ્થ્ય એ ગુણે સમાન મનુષ્ય જ આપણા વ્યવહારમા આની
 અન્યોક્તિઓ કે ખીચ ઉપર ટાકેની પગિઓનાગી દષ્ટાન્તાત્મક પણ
 કૃતિઓ સમાવણમા ય નણાઈ ગઈ છે (એમાનો નિવેશન જનનનો
 મોઢ એ રીતે સકુને જનનમા મિષ્ટ પાથેયની ગન્ન સારે છે વેધ-દર્શન
 અને સગન આતેખન આ સર્વમા છે હાસ્યની જાગતમા નો દલપતરામ
 ધાર્યું નિશાન જ પાડે છે.

આના હાસ્યના દષ્ટાન્તાત્મક મુકતકો કે ધ્યાનકોમા કવિ કનચિત્
 કેવળ સાદુ ચિત્રાન્ન જ દેરે છે, તો કનચિત્ સારદર્શન, દોહન પણ દેરેહુ
 હોય છે આપણી જડતા, આપણું અજ્ઞાન, આપણા અહમ્ આદિન
 હમના કવિ કોમ કે વર્ણની ખાસિયતાને તસે છે ત્યારે એમના હાથ્યની
 અસર આજે તો એાડી જ થાય છે રાજ્ય મળે તો હજમ કુદનને
 મસકો અને નિનખામની કોથળા દરાનના દહે નાણિયો રાજ્ય મળે તો
 લગાર લગાર સકુના પગાર નાખનાનું દહે બ્રાહ્મણ શત્રુને આશીર્વાદ
 આપનાનું કે મોટા મોટા વગ કરનાનું ગજ્ય મળે તો ધારે વિધનાયમ
 પ્રતિનધની સમજવટ મગવા આવેલા બ્રાહ્મણને વ્યુભણ જરામ આપે,
 "છો બ્રાહ્મણીઓ રનગે જાતી, નથી અમારે જણુ મણુખી સહને
 કોપ થજે તો જમાડશે નહિ લાકુ", આ અને આવા ચિત્રામા
 સામાનિક પરિસ્થિતિનું વાસ્તવિક દર્શન છે, એટલું જ નહિ, એની
 ખીતરમા કવિની સમજાનભરી દષ્ટિ પણ છે કોમ કે વર્ણ કે વર્ગના
 ઉપહાસનું—હજના, હિમ ઉપહાસનું વનણુ આપણે ત્યાં હજ પણ રહ
 તો છે જ, કોમ વર્ણોનિ પર તમણેનું હાસ્ય સુચિત અને સ્થૂલ છે એ

ન-૧ વનસ્પતિ-૩ થયું નહોતું નથી દનખનરામના સનમમાં પણ આના
 ચિત્રો ના હોય છે. ન મનાના—મનાના નરો ભોગ' શામળની
 પ્રકૃતિએ કેના-૧ થોમ આપના નિનિધ વણાં અને ધધાએની
 નપનગમે દગની ગળ્યાત ની છે એમા દશ કયામ નથી નાગરોની
 ખપટથી માડી ન્યૂમીએની અલુધ મોની સુધી દનખનગમની હળવી
 નરો રહે છે એમા અમનાતનો અખાપ નથી ગળાના દવપતગન આ
 કોમો અને નરો— વનસાયોના સાગ અશો પણ અરાગનરા? દશોવે છે
 નપનગમ તો 'હુનિરા મધ્યે દેમે ત્યુ દામે રે'

દનખનગમમાં દામ્યની પ્રતિમા ? એ દામ્યતા મે વક્ષણો છે
 એમા ઝીડુ મોરુ અને વ્યાપક અવરોમ્ભ છે, તેમજ એમા ઝીડુ ઠીડે
 સુરાગનામ્બુ દમદહી—દનન્ત સદાનુભૂતિ પણ છે દેકુ, સુરેખ અને
 માર્મિ અવનાન્ત પણ આના દામ્યમુક્તકો—૧ થોનુ એક મદરવન
 નક્ષત્ર છે એ મર્વનુ અગ્નિત્વ સ્વનત્ર છે, એક મુક્ત-૩પે એ હોય કે
 પડી એ મોના નન્યમા દદાન્તરૂપે તોપણ મૂળગતી નિવતામા
 દામ્યસ પ્રસારાનુ—જમાવવાનુ દનપતગમ્બુ આ વૈશિષ્ટ્ય ન બુક્ષાય
 એકુ ઇ દાપોચિત દામ્ય કે દક્ષ્ય દવિને તન્ત જડી આવે છે સૂર્ય
 દેખાર તે પૂર્વે તેનુ બિ । દેખાર તેને જ સૂર્ય માનનાગઓને રાગની
 આગળ આનના ખનાસના વમાનને માત આપન મ આગનીઓ જેવા
 તેઓ વધુવે છે જાનગતના ધર્મઅન્થો અને પથોના કિન્તેખ કરીને
 ડી નને આવાગો કોઈએ પથ નથી મ્પો એવો મ્પાક્ષ પણ મે છે,
 દામ્યના મધ્યને નામ કૃષ્ણુ ત્હે તા તે કુનરુ હરે અને બ્રહ્મા બેગને
 ૩ મ્પે તો તે રૂ હરે, એવુ ખરેસાર મદાગમ્બે ગૂજગી બાપાનુ મ્પે
 કાથી ક્રટકુ ગણાય છે એ સમગ્રવતા માર્મિ-૧ રીને 'નાથર' મ્પે છે,
 મકતીપડતીના દદાન્તમા મ્પિને મૂનોર વાળ મ્પે છે, વાવને નિર્દયતાનો
 મર્વ ન મેરવા નિ મ્પે છે, મ્પણ "દશાકીણુ એવા દેલી રાગઓના
 દાસ છે", અતિઅના ખોગી એમ કહેવા મ્પિ દસારનુ ઉત્તરજ

મૂકે, “વાટે કરતાં ફંડવત, લોક હસે ચોપાસ.” દીવાની અફાલતના નામકરણનું રક્ત સૂચવે કે હાથ-પગ નહીં અને ગમેત્યાં ગબડે માટે ‘દીવાની’; ચાકરના પગ જે બદામના અને સાહેબની હુબ દીમતી એવો કટાક્ષ કરીને કવિ કહે છે, “ટેરવું હવાવા સાટે ટકોરો બળાવે છે”; ખેડૂતની સ્ત્રીના વેશ-કેસાદિનું વર્ણન કરી ઉમેરે છે, “ચોરી ચડતાં ચોટલે ધૂ” હશે ધૂપેલ”; વર્ણનાત્મક, કથાત્મક, ઉપદેશાત્મક કે ઉદ્દેશ્યોદ્ધનાત્મક કાવ્ય હોય, પણ દલપતગમ આવાં અસખ્ય કટાક્ષ અને વિનોદનાં ઉદાહરણો કવિતામાં ગૂંથે જાય છે. આ હાસ્યમાં ક્યાંક દળવી મસ્કરી છે, ક્યાંક માર્મિક ચીમકી છે, ક્યાંક બે-ધડીનું મનરંજન છે. કવચિત્ ભાષાપ્રયોગથી, કવચિત્ વર્ણન કરીને, કવચિત્ પ્રાસની સહેતુક ગોઠવણથી, તો કવચિત્ અલંકાર દ્વારા ‘કવીશ્વર’ હાસ્ય નિષ્પન્ન કરે છે. ક્યાંક એમનું તર્કબળ પણ હાસ્ય જમાવે છે.

‘વેનચરિત્ર’માના વિગ્રેની નાસભાગતું વર્ણન પ્રેમાનંદીય છે. એમા જ વાંઠા નનગીના માનસનું ચિત્ર બહારથી દસતું હસાવતું જણાય છે પણ તમા જીંડે જીંડે ઝરિનો કરુણ વ્યાપેલો છે. ‘ગુર્જરી વાણીવિલાપ’, ‘રાજવિદ્યાબ્યાસ’ જેવી કૃતિઓમા પણ હાસ્યની તરંગાવલી પ્રસારતા કવિ અદરથી દારુણ અને ગાભીરે આર્દ્ર જણાય છે. આ છે દલપતહાસ્યની એક વિશિષ્ટતા. (હાસ્યના ગર્ભમા દારુણ કે ગાંભીર્યને રચાપીને કવિ હાસ્ય સાથે કરુણ તેમ શાન્તનુ પણ સંયોજન સાધી બતાવે છે. તેમનું હાસ્ય તેથી મુખોદ્ધ અને સંયમી નીવડે છે.)

દલપતકવિતાના આ ચિરંજીવ વ્યાપક અંશ—હાસ્ય—સને પ્રત્યક્ષ કરતાં જે તણ દષ્ટાન્નો આપણે અત્રે જોઈ લઈશું. ‘ધર્મરેવાઃ અંગે’ કવિ આવું વિનોદભયું ચિત્ર ગૂંથ કરે છે :

“પણિયેલ પતિને જે પતનીઓ હતી, તેમાં
એક વય વૃદ્ધમા ને બીજી વય બાળમાં;

વૃદ્ધ વયવાળી તો વૃદ્ધાઈ પતિની વખાણે,
 ચુંદી કાંઠે કાળા વાળ જોઈ ધોળા વાળમાં;
 જુરતીએ જોઈ જોઈ ધોળા વાળ ચુંદી કાંઠયા,
 ક્યું માથું પાનિયું જેવી જગા દેખાળમાં;
 એ જ રીતે એકબીજાતણે ધર્મ ઉઠેદતાં,
 ઉપજે કુતકે થાય નાસ્તિક તે કાળમાં."

—ધર્મસિદ્ધાન્તોનો દૃઢ—રૂપ—ઝઘડો ઉભય પક્ષને દાનિકાગ્રે
 જ છે, દારણુ ધર્મ એ લડાઈ રહ્યું થનાં જ વિદાય લઈ લે છે! કવિએ
 એ વાત સમજાવતાં કેવું રમૂજ છતાં વિચારગ્રેસ્ત્ર ચિત્ર રજૂ કર્યું છે!
 સાચે જ, એ પત્નીઓવાળા આ વૃદ્ધ પતિ તરફ દસનાં દસતાં ય દયા—
 તો આવે જ! આપણી સંસ્કૃતિ આ કાયમી નજાઈને કવિએ કેવી, સચોટ
 દૃષ્ટાન્તમાં ગોઠવીને, દસનાં દસનાં રૂપે દરી છે!

શાશ્વત ધીર દયપતંગમ 'બરુચ સંપ્રદાયના વિષે' દાખ્ય લખનાં
 દેખાદેખીએ સુધારામાં ખેંચાનારાઓને દીક કડાવે છે! જુઓ,

" સુધાગનું શુદ્ધ રૂપ છાતીમાં ન જતાં જેઓ,
 સુધારાની ધામડુમ ઉપચી ધરશે,
 જેમ રવચંદર વિશે જુદાઓ બોલેલા ગાલ,
 જુદાની જણાવા બધી મોપારીઓ બગશે."

—અડી કટાક્ષ તીખો છે. દસાવનું દૃષ્ટાન્ત આપતાં આપતાં કવિ
 જાણે પ્રદાર પણ દરી લે છે! પહેલા અવગમ્યમાં દગલી મૂળ ઉઠાગીને,
 મહીનો બોધ રૂપે દેખી છે. કવિનું જીવન ગંભીર ધ્યેયલક્ષી પ્રગતિઓ
 અને સદ્ધર્મનિષ્ઠ બાવનાઓથી પરિપૂર્ણ હતું. સાદેનો, રાગનો,
 લક્ષ્મીવન્નો, સખાઓ વચ્ચે એમને ધૂમવાનું હતું. અંગત અસાન્નિવનક
 જીવનપટનાઓ પણ આવ્યા કંઈ. આંખની પીડા પણ બારે વગગી જ
 હતી. વિદાટકિ, સુધાગમાં પ્રગતિ, જીવનની શુદ્ધિ જેવા ગંભીર
 આશય મૂર્ત થાય તે માટે તેમને સતત પ્રયાગ કરવાનો દનો, એક

શિક્ષક—પત્રકાર અને ઉપદેશક તરીકે પણ. આ બધું એમણે પોતાનું નૈસર્ગિક હાસ્ય પથેપણ જીવન્ત રાખીને અને જનતાનું મોં પણ હસતું રાખીને સિદ્ધ કર્યું. ઓદ વર્ષની વયે શૃંગારની વાનાઓ ઘેર આવીને અગ્નિમાં હોમી દેતા દલપતરામ જીવનભર અનેકના માર્ગદર્શક, સલાહકાર હતા. આવી પરિસ્થિતિમાં પણ આ હાસ્યનું તેજ પ્રગટ થયા જ કરે છે. બહારથી શાણું, ગંભીર અને પ્રૌઢ લાગતું આ જીવન અંદરથી આટલું બધું રમતિયાળ, હળવું કે તરંગી કેવી રીતે રચું હશે? હાવકા દલપતરામ મરત થતા હોય તો તે હાસ્યરસ જમાવતાં એમનાં શબ્દ-ચિત્રામાં જ. પોતાની કવિતાનું સ્વરૂપ સમજાવવા પણ તેઓ આણું જ લખે છે,

“ ગાંજે નથી, બાંગ નથી, બાળી પીવા બીડી નથી,
પત્ર પુષ્પવાળી આ શ્રીમાળી તણી છાંય છે. ”

—અહીં પહેલી પંક્તિ એમનું હાસ્ય ક્યા લગી પ્રસરી ચૂક્યું છે તેનું સૂચન કરે છે. પોતાની કવિતા કેવી છે એ સમજાવવામાં પણ તેમની ગંભીર—ભારેખમ બનીને બોલવું બણે ગમતું જ નથી. એમની પ્રથમ ઉપલબ્ધ કૃતિ ‘બાપાની પોપર’માંય કવિ એવી જ હળવી કક્ષમે લખે છે ને? હાસ્યનો તેમનો આ સ્વભાવ તેમને બોલણી રીતે બોલતા કરે છે. એમની પ્રગટબતા હાસ્યના અંશોથી ઘણી વાર લક્ષપાત્ર બને છે. હોપ-સાહેબનું ગૂજરાતી નામ તેઓ પાડે ‘આશારામ’; બરૂચ સંમહસ્થાન ચોજનાર ‘શ્રીજી સાહેબ’ સાચો અંગ્રેજ છે, દારણુ લોકોના મન ઉપર રંગ ચઢાવવાની ગોરાઓની ‘તદળીર’માં પ્રવીણ એવો એ ‘રંગરેજ’ છે એવું કવિ લખે; ફોર્સનું કુળનામ સાથી પડ્યું તે સમજાવતાં કહે કે, મુરોપખંડ જઈ ચડેલાં ખડોઆ અને જોયરાજને દિલ્લાક ફોર્સના એક પૂર્વજે પોતાની સંતતિને પૃથ્વીમાં કેવું માન મળશે એવું પૂછતા, “ખડોઆ બોલ્યા કે “કાર,” જોયરાજ બોલ્યાં “બસ,” બન્ને મળી બિરુદ બાનિયું “કાર્જસ” તે;”—કવિ ગોરા અધિકારીઓને નીચા

વળાવળીને સલામ કરના હશે એવું માનવું કે મિત્રભાવે એમની ય હળવી વાતો જાહેરમાં કરી શકે છે એ જોવું ?

એમની “સર્વથા સ્વકીય સંપત્તિ...હાસ્યરસ,” * “એમણે સિદ્ધ કરેલું હળવા વિનોદનું કાવ્યરૂપ મુક્તક સ્થિરગુણ કાવ્યપ્રકાર છે,” + “કવચિત્ પ્રદારક બળ પશુ” x આબુ* છે ખરું, આદિ એમના હાસ્યરસની સમસોયનામાં વાજખીપણું છે જ. ^૧અર્વાચીન ગૂઝરાતી કવિઓમાં તેને લીધે દલપતરામનું રચાન ચિરંજીવ અને વિશિષ્ટ છે. પ્રેમાનંદ જેવી એમાં મુક્તમના નથી તેમ એવો અસંયમ પશુ નથી. અખા જેવી તેમાં ઉમતા પશુ નથી. દલપતકવિતાનું હાસ્ય અનુભવે અને તર્ક સમર છે. એમાં ચિત્ર છે, સૂચન છે તેમ સીધું શિક્ષણ પશુ છે ગૂઝરાતી કવિતાની એ ચરતરી સંપત્તિ છે.

દલપતકવિતામાં ‘વેનચરિત્ર’ કે ‘કાર્જસચિરદ’માં કરુણરસની નિષ્પત્તિ કંઈક અદ્ધળ, કંઈક સદ્ગળ એવી થઈ છે. ‘કાર્જસચિરદ’માં તો કવિનું જિંદું હૃદયમંથન જિતયું છે. એમાં કેટલીક હપ્તકતોનો અતિ-અંગત ઉદ્ગ્રેભ ન થયો હોત તો એમાંનો કરુણ ધણે ધેરો થઈ શકત. તેમ છતાં એની કરુણતા ઉદયોદ્બૂત હોઈ હૃદયરૂપથી પશુ નીવડી છે. એની પંક્તિઓ મોટે ભાગે હર્ષોલી બની છે. એમાં હૃદયની મુક્ત અભિવ્યક્તિ સરસ વાણીમાં થઈ છે. ‘વેનચરિત્ર’નો કરુણ મુદ્દિલક્ષી વિશેષ છે. એમાં કરુણની અસર વચ્ચે વચ્ચે આવતા હાસ્યરસિક અંશોને લીધે આત્રી થઈ જતી અનુભવાય છે. ઉપાડમાંનો કરુણ—વિરગ્ન કાપિદન્યાના વૈધવ્યનો, વધુ અસંરકારક છે ખરો! ‘કરીશર’ના જીવનના ઉત્તરાર્ધમાં એમનાં મિત્રો, સ્વજનો, સમકાલીનોની ખોટ પડી હતી—એ એકવનાએ ‘કાર્જસચિરદ’ સમી ખીજી કૃતિ ન આપી! કાણ જાણે

* ‘સાદિત્વસમીક્ષા’—વિ. મ. બદ.

+ ‘અર્વાચીન કવિતા’—મુન્દરમ.

x ‘અર્વાચીન કવિતા’—મુન્દરમ.

કેમ, કરાગુ એમની કૃતિઓમાં વિરમ વર્તાય છે. એમની પાર્થિક મનોવૃત્તિને કારણે એ દોષ કે પછી એમની સમાધાનશીલ પ્રકૃતિ—વ્યવહારુ દૃષ્ટિને સીધે તેમ થયું દોષ. ‘કાર્ત્ત્વિય’ ન લખાયે દોષ તો કવિની કૃતિઓમાં કરણની છાયા ધ્યાન ન જ ખેંચી શકતા.

૧. હજુરશની નિષ્પત્તિ એમના માનસિક વલણને સીધે વિરમ છે. અપહવિનામાં, તો એ જ કારણે માન્ય ‘ગસ’ તેમની કૃતિઓમાં ઘણો વ્યવહાર છે. રસ, ગદ્ય, ગ્રીહ અને સમાધાની પ્રકૃતિના ધર્મપરાયણ ‘કૃતિ’ પ્રકૃતિવર્ણનના ચિત્રો આપે, લગ્નાદિ અસરો વિશેના મધુ ગીતો રચે, તાનમાં ગાવાની કે જીંજ ગળીઓ લખે, આર્થિક—સામાજિક કે રાજદ્વારી જીવનના સમગ્રાસીન પ્રશ્નો અંગે ઉદ્બોધનો કરે, અથવા દારૂપરસિક કથાઓ આપે, —એ અર્થમાં તેમનું ધીર, હાવકુ અને મધ્યમમાર્ગી માનસ પચાદશીએ તો કાચિત્ પ્રભાવ રસપે દૃષ્ટિ-ગોચર થાય છે. સંયમનો એમનો બોધ સર્વત્ર ગૂંથાયેલો છે. તેઓ વ્યવહારુ સુધારક હતા, ઉપદેશક હતા, ગિદ્ધક હતા. હવિન્દાના નામે તેમને મળવળકાર નહોતો પણ ‘મંત્રદષ્ટા’ હતા છે. અહીં એ સ્પષ્ટ હરણુ ઘટે કે એમનું આ અમતારીસ માનસ, કાવ્યમાં આવસ્યક એના બાવાવેશને અનુકૂળ નથી નીવડતું. કરુણ, ગૃમા, જેવા એમને તે જામવા કેતુ નથી. એમના બોધક પદો અને મુક્તકોમાં શાન્તરસ સારો ખીસે છે, પરંતુ બાકીના કાવ્યોમાં એમનું મધ્યમમાર્ગી માનસ રસબાધક નીવડે છે. વ્યવહારની મર્યાદા એ જ રસના મંભવાર્મનની મર્યાદા એણે દલપતરામની કવિતા વિશેનું નવલરામનું વિધાન સર્વથા ઉચિત છે. સવેદન કરતા અનુભવ અને બુદ્ધિનું કાવ્યમાં પણ વધુ મહત્ત્વ સ્વીકારતા હવિ દલપતરામ શાન્તરસની નિષ્પત્તિમાં પણ હૃદય દગ્તા બુદ્ધિનો સ્પર્શ કરવાનું જ વધુ પસંદ કરે છે! આદો વૈરાગ્યનો ઉપદેશ, સાદી વ્યવહારુ સૂચનાઓ કે બુદ્ધિગત્ય રજુતિ એમના પદો અને ઈશ્વર ધર્મ વિશેના કાવ્યોમાં પણ મોટે ભાગે નેના મળે છે. એમાં રમનો ભાવ જગાડવાનું ગળ ઓછું છે.

‘માગલિ’ ગીનાવલિ’ની ગેય ગ્યનાઓમા પ્રધાનત એમને
 શુભારસ અનુભવાય છે । છુટ્ટી ગરબીઓમા પણ વિગ્દની વેદનાની
 ૩૬ અભિવ્યક્તિ છે શુભારના વિભાવો વિગેન મણાય સ્ત્રી પુરુષ
 અને પ્રકૃતિ ઋષિ સ્ત્રી પુરુષને સત્યાગ- નીતિ—શિક્ષણાદિનો ભેષ
 આપવામા મગ્ન રહે છે, તેમ પ્રકૃતિના વર્ષનાતમ યિત્રો આનેખતા
 પણ તેમને ગમ અને સમાજનું અમણ્ય થયા નરે છે । શુભારસ જમાવી
 શકે એવી કૃતિઓમા પણ તેમની શિખામણ આપરાની હોસ અત્ય જ
 રહે છે । શીનના આમહી આ ઋષિને મગ્નીનો બાન બહુ ગાવો ફાવતો
 નથી ‘કો- યજ્ઞમા યજ્ઞ ન રાજે’ એવા નરરગી તથા કમળાગૌરી
 ગસ્તા પર પણ ચુબન આર્તિગન કૃતા વર્ણવાય, એવા ધૂન યિત્રો
 તો અપવાદરૂપ જ છે ‘વિજય—ક્ષમા’ મ યમા, બગીચાના ક્યાગ-
 રૂપ હોતમા ‘નગન ચર્ધને ન્દાવા’ જોએવી ગમારૂપ કેન મેતાન ધિવાડે
 જોઈ શરમમા આવી જઈને “ગોટાપોટા વાળને રૂપાળી સાડી શિર
 ધારી, પાતલ સાડીના કે આ તે લીના પાન છે ।” —એવું વર્ણન છે
 ‘ગાધિરાત્રુ ડસણુ’ એ ગરબીમા “ગામી માથે તત અત્યત ન
 તાણીએ રે લોય ” કે “મીણુતણે પણ મગ્દ, ધણી તે તો ય છે રે લોય ”
 સમી ‘શુદ્ધ શિખામણ’ નાનના બાવને પ્રતિકૂલ નીવડે છે તો
 “ રાના વીતે છે ગમ્ની રે, દિવસે દિલમા દામ્રુ છ, ” “વાનનીઆ
 નાયા રે પિયુ વૈશાખના, ગમ હોડે ને માણે મેનુ થાય જો, ” “હુ તો
 તમને દોઢે ચાઉં દેખતી, અણુદોઢે તો આધળી જોત, જનમની એ રીત, ”
 “ ગાજો મેન ને દમકે જો દામની, આખી જનમની જ પ ન થાય ”
 “ વગમે બહુ વગસાડ, વળી ઝબૂકે વીગળી આવે સજ્જન થા, વધે
 વિરહની વે ના ” એવી એવી વિગ્દની ત્રિગિને વાચા આપતી ગરબીઓ
 અને એવા કાવ્યોમાની કેવલી પદ્યિતઓ એ રીને જોવા જોવી ખરી કે
 એમા ક્યા- ક્યા અમકી જાણતી વિરહની લાગણી ગ્વામાવિ અને ૩૬
 છતા સચોટ ઉક્તિ પામી છે જે કે પ્રથમ અવનમણમાની ગ્યના ગદ્યાણુ
 બને છે અને ‘સજ્જન’ને ગ્યને ‘સાજન’ રાગ વધુ અપરૂપ નીવડત

એમ પણ લાગે છે. ' માંગનિક ગીતા-લિ ' મા મિત્રન ઝખતા, વિરહથી પીડાતા, પદવ્યવહાર—મંદેશાવિનિમય અને મેળામા ગુપ્ત મિત્રન સાધના અથવા સામસામા બુદ્ધિચાતુર્યના પારખા લેતા પ્રણયી પાત્રોનું આલેખન છે. સાસાંગિક ઉદનાસને એ રચનામા કવિએ ઉમગથી ગાયો છે. સચુક્ત કુદુમ્બીયનની પાર્શ્વેય યોજને તેઓ આવુ ગાન કરે છે એ તેની વિશિષ્ટતા છે એમના પ્રેમીઓ મસ્ત બને છે તે કરતા શાશ્વા મયોદાશીન વિશેષ ગહે છે નાય-નાયિકાના અન્યોન્ય આકર્ષણ કે તેમની પરસ્પરની રોમાચઃ ઊર્મિઓની ગીતરચના એમા અલ્પ છે, વિશેષ તો છે એમના વિનાશ કે લગ્નપ્રસંગની વિવિધ પ્રિધિઓએ તેમના કુદુમ્બીઓ અને રનેહીઓમા પ્રવર્તતા ઉદનાસના ગીતો વસ્તુત તો પ્રેમીઓના પરસ્પરના ભાવસ વેદનને ય એના ગીતોમા જ મઢી દેવાયા છે. ' ગીતા-લિ ' મા વર્ણનની ચારુતા અને સુરેખતા છે, પરંતુ તેમા પ્રણયોર્મિના હૃદયગમ રપન્દન ઊઠતા નથી એની ગ્યનાને આશય જ સામાજિક છે, ગ્સલક્ષી નથી એના પત્રો વરવધુ છે, વગ્ન્યા છે, નાય-નાયિકા નથી સામાજિક ઉદનાસના અવસરો ઊજવના અર્થેના એ ગીતો છે, સ્ત્રી પુરુષના આકર્ષણને રસનક્ષી ભાવે ગાનાને એમા કવિને હેતુ જ નથી એમા વાતસલ્ય વર્ણવાય છે એટલે પ્રણય ગવાતો નથી વર ન્યાના મન હેજનના કલ્પિત પ્રણયપ્રસંગો કુદુમ્બીજનો ગાય, એમા જૂની રીતે ચિનારો અને પખી આવે, એમા માત્ર શક્ય એટલી શૃંગારની લલગ પ્રસરે છે પોતાની કવિતાનુ રરરપ એમણે રપષ્ટ કરી બતાવ્યું છે જ “ વીગ્ની આ ગણો વીગ્નપસની, ” “ આ તમને શુભ સાસરનાસો, ” “ પોપણમગ્ન જેવું માનુ મયગન કે, ” “ દોષ ન દેખાય જેમા જરિયે નાતાનીનો, ” “ આશમ્માશ-ની નદી, છો ન વાયના વાત, ”—આવી થોડી પક્તિઓ પણ અપષ્ટ પ્રસરે કવિ ' શૃંગારગ્સિ-મ્નિતા લખના રાગ જ નથી તેઓ લખને ઉદનાસ ગાઈ શકે બહુ તો, પણ પ્રણયની મ્તીને ગાના તેઓ દરગીજ તૈયાગ નથી તેઓ શિક્ષક છે, પ્રગ્નકેપદેસ છે, વધુમા ' સ્વીચ્છ ' પણ છે, નેઓ

કનિની જેમ કનાથી ગાર્લ શકે ? 'નર્મ'ની પ્રણય-વિતા બીજે છેડે જ વતી હતી એ બોઈ સમાજનો 'સુર' વર્ગ દનપતની ગસ-ધી કૃતિઓના સયમી—ગીતમોધ-વાનાવગ્ણથી ગાયતા એ વરમાનો જ મર્યાદનો—સામાજિક ઉદ્ધિપાનનો હતો વ્યક્તિ મરતા સમાજનો જ મોભો જળવનાની સુની ફજ્જ મનાતી નર્મદ પોને પણ પોતાની ઠવિના વિરે જીવનના ઉત્તરાર્ધમાં લખે છે, * "નર્મ-વિતાના શૃંગારમાં જુનાનિયા બહુ ગણ છે, પણ તેમાંના વીગ કે રાન્નને શુ મરવા બૂવે ? એ સધળું શુ બતાવે છે ? બાજી નીલિ" તેથી જ - ત્ય પોતાના મિત્રને એણે મધુ હશે, "ખાપડે" એ મન્યને બાગી મૂ- "દનપતગમ પ્રિયો વયે રમેલી શૃંગાર-સની નાનાંઓને જીવન તથા જીવનમાં 'સદ્મ' નું મથાત કડવા બાગી મૂકે છે અને વયોવૃદ્ધ વયે સાચાગિ-ઉદાસના ગીતો "શુન્" સ સાગનું ગૌગવચિત" + અર્પવા લખે છે, નર્મદ જીવાનીમાં લખેલી શૃંગારની અતિમધૂન 'વિતા'ને જીવનના ઉત્તરાર્ધમાં બાગી નાખનાનો પ્રતિભાવ ઉચ્ચારે છે । નર્મદ લાગણીવશ છે, દતપત મરથ છે મ્વાભાવિકતા નર્મદમાં તેથી જ વિગત વર્ણવ છે

વીગ, ગેદ, બયાન- બીજાસ અને અદ્ભુતગસના સમ ચિત્રો—વર્ણનો દનપતમિતામાં છે એમાં પણ મિત્રે ક્યાં ક્યાં સંકળતા ગણા છે ખરી । 'બદવારથગી' કે 'દુનગ્બાનની ગડાન'માં વીગ કીક વર્ણનાથો છે, તો કૂવડના મોટવાના વર્ણન જેવા ભાગોમાં જુલુસા પણ જગાવાઈ છે અલૌકિક પાત્રોનો કાન્યમાં પ્રવેશ 'વેનચગિત' કે 'મપદમી સના' જેવા માયોમાં અદ્ભુતની સામગ્રી પૂરી પાડે છે ગીતમનુ કોવાગિષ્ટ મ્વત્પ વર્ણવીને બયાન- સમ્ભવિત અને એના વિકાસ સ્વત્પનું વર્ણન કરીને ગેદ-સનુ સમ ચિત્ર દલપતરામ આપણને આપે છે રસ સ્વયં જ છે મિત્રે છે કે દવે અમુક રસનુ

* 'ધર્મવિચાર'

+ 'કવીશ્વર દલપતરામ'—ભાગ ૩, પૃ ૬૬ (નંદાનાભાઈ)

પોતે 'વર્ણન' કરશે, કાગળ એમા અમુક બાબ પ્રેરતા રાખ્દચિત્રનો
અભાવેશ છે, એટલુ જ નહીં પણ કાગળને મથાળે જ માણના 'સ્મ'નો
ઉદ્દેશ્ય પણ નરે, એ મનુ નિબંધપતિની જ વિરુદ્ધ છે એની પ્રતિકેગન
ન હોય ! એની ઓગળાવિધિ ન હોય ! કવિ દ્વયપતનનામ વર્ણનની
ઊર્મિમયતા દરતા અન્યમનમયતા દ્વારા જ ગ્રંથ પ્રેરકાનુ માનસ ધગવે
છે ! અનન્યરને જ રમનુ પ્રેરક મળ કવિ માન ત્યાં આવેશનામનુ મૂળ
કથાથી સિંચત પામે ? બાપા, હન્દ, અવકાશ ઉપગત નસ અગેના પાર
ચૂન મતગ્યોને ક્ષીધે કવિની કવિના ધ્યેયશ્રી, વિચારપ્રેરક, બોધક
અને 'મન' નક થાય છે, પન્નુ હન્યને આર્દ્ર બાગ્યે જ કરે છં.

આપણે દનનવિતાના વિપુલ પ્રસાદને હંતુલક્ષી—વસ્તુપ્રધાન
બનનો જોઈ ગઈએ છીએ, નસગામી બનના નીરખી શન્તા નથી
કાગ્યરસ નિબંધન કરવાની એમની અસાધાન્ય કુશળતા માન એમા
અપવાદ ગણી શકાય તેમ છે. એમના કાગ્યોમા આપણી અનદશાના
વર્ણનો અને ઉદ્દેશ્યોનો આવે છે 'ગૂર્જરી વાણીવિનાપ,'
'કુન્નરખાનની ચડાઈ,' 'વેનચરિત્ર,' આદિ કાગ્યોમા એને અનન્ય
છે નસજમાવટ એમા સારી દરી શકાય એવુ વસ્તુ છે એમ થઈ
ગન્નુ નથી એનુ દારણ છે દ્વયપતગમની કવિતામા પ્રાધાન્ય ભોક્ષતા
ભોવ—દ્યન—માહિતી આદિ. એમા તર્ક અને પદ્યકલા ઉપરાંત
શબ્દાર્થનુ ચાતુર્ય છે, અન્યોક્ત વ્યાપક અને માર્મિક પણ છે,
બહુશ્રુતપણાની સનીગત હાલ છે, વસ્તુ પણ વૈવિધ્યનાળુ છે, છતાં એમા
નથી બહુધા હૃદયની શબ્દ કે મનોહર આર્દ્રતાનુ નિર્રિધન આનિષ્કરણ કે
સ વેદનાનુ અનિરુદ્ધ નીતગતુ વહન અનુભવ, અનનોન્ન, કલ્પના, તર્ક,
કથાનક, ગે સર્વને 'વીશ્વ' શુદ્ધિજન્ય અને શુદ્ધિગમ્ય નરે છે
હૃદયગમે જીર્ણર્તને તેમની કવિતા પ્રગટતી નથી, પન્નુ શુદ્ધિથી ઘડાઈને
બહાર પ્રગટ થાય છે. શબ્દ, અર્થ, અનદાર, પદ્ય આદિ રથૂન અગો
સાથેનો ગ્રંથનનો વધુ પડતો સમ્યન્ધ તેઓ માનતા હોનાથી જ ગ્રંથ-

નિષ્પત્તિનો જ્યાં અવકાશ, ત્યાંય તેઓ સજ્જ થતા નથી. સદાચાર, મર્યાદા, નીતિને લગતી એમની જીવનભાવના 'અતિશય સર્વ અસાર' કે 'થોડામાં મીઠું' ના સૂત્ર માત્ર કચીને લાગણીને એ અડધે જ પ્રગટ થવા દેવામાં માને છે. તેમનું કવિમાનસ અને તેમની જીવનદૃષ્ટિ ઉભય એમની જિંદગીને આત્મિકતા આપી આધાર દે છે.

'વીશ્વ' દવપતંગમની કવિતા વર્ણન, વ્યંગ અને ચિંતનમાં સવેદના કરતા ઘુલિને વધુ અનુસરે છે. સમાજને આગળ લઈ જવો, એને સુધારવો, એને જ્ઞાન આપવું, એને વ્યવહાર શીખવવો, એને આનંદ ભેગો ઉપદેશ આપવો, એ તેમનું લક્ષ્ય છે. એ દૃષ્ટિએ જ એમના મગ્યો લખાયા છે. 'હાર્મસવિગ્દ' સિવાય અન્યત્ર કવિ ભાગ્યે જ હૃદયને દ્રવ્યું કરવા પ્રેમી થયે છે. એમની કવિતામાં આત્મ-નક્ષીપણ અપરાધ-રૂપ જ છે, પરલક્ષીપણ જ એનું સામાન્ય લક્ષણ ગણાય છે. 'દાખે દવપતંગમ' કે 'આશિષ દે દવપતંગમ' જેવા ઉદ્દેશો ઉપરાંત પોતાનું કુળ, વતન, પોતાના કાવ્યની પ્રેમ-વ્યક્તિનું નામ કુળ, લેખનનું ગ્રંથ અને તેનો સમય, પોતાને મળેલા સિંધાવ—શાનપાઘડીનો ઉદ્દેશ, કે પોતાની આખની વ્યાધિ દૂર કરનાર દાકતરનો ઉદ્દેશ, જેવું અગત્ય ઉમેરણું—કથન તો વારંવાર આવ્યા કરે છે. પોતાના અગત્ય સંબંધની વ્યક્તિઓ વિશે પણ એમણે લખ્યું છે. પોતાની મુનામતોની વાત વધુ એમણે કવિતામાં ઉતારી છે. આવા અગત્ય ઉદ્દેશો મધ્યમ થતા નથી, નોંધ જેવા જતી ગમે છે. મધ્યનું આત્મ-નક્ષીપણ આવા ઉદ્દેશોથી સિદ્ધ થઈ શકે નહીં તે અષ્ટ છે. એ નો જૂની ગ્યનારીતિ છે. સાહિત્ય પદ દ્વારા જ લખાય, કૃત્તવ્યની પ્રસિદ્ધિ લલિતાઓ કે -કરક પ્રચાર દ્વારા જ શક્ય, એ જમાનાની એ ગીતિ છે. દવપતંગમ તે જાળવી રાખે છે. વાતો મચવી, બોધ દેવો, શબ્દાર્થ-અર્થ-દર્શન દર્શાવનાં, એ જ એમનો આશય. પોતાની લાગણીઓ અને પોતાના અનુભવોને સીધી રીતે, અન્ય રીતે બાવકે આગળ કલાત્મક રીતે ધરવાનો એમનો આશય જ

નથી પોતાના વિચાર અપરોક્ષ રીતે તેઓ ઉચ્ચારે છે ખરા, પરંતુ પોતાની લાગણી કે અનુભૂતિને પોતાની તરીકે તેઓ બાગ્યે જ વ્યક્ત કરે છે. 'શુર્ગરી વાણીવિનાય'માં દ્રવિની બાપાબક્તિ, વિદ્યાપીતિ ધી થાય છે એમના જીવનના એ- ઐતિહાસિક પ્રસંગનું એમાં વર્ણન છે એમાં શબ્દાર્થચમત્કૃતિ અને ઘડનાનોધનું પ્રમાણ વધી જાય છે. 'બાપાની પીપર'માં કવિ પોતાના જીવનનું એ સમાગળ ચિત્રાન્તિ કરે છે એમાં સારદર્શન આવે છે, છતાં એમાં અનુભૂતિનો સાદો અપદ્ધ ગ્યહો નિગેન લક્ષપાત્ર નીવડે છે પિતાના પ્રેમ પિતેના ઠા પોમાં પણ પિતાની મૂળ પોને તાણતા જેવા વાતસલ્યસૂચ- ચિત્રોમાં આત્મનક્ષી રગરેખા જિતર્થી છે 'કાર્ત્તવિરહ'માં તો મિત્રવિયોગે એમનું દેયુ જ વતોરી નાખ્યું જણાય છે એ મથન વાણીમાં કીઃ જિતયું છે આના નિગ્ધ ન યરથાનો સિવાય દનપત-રિતાન રવરૂપ દયનાગ્ન્ય હોવા અનુભવજન્ય, છતાં, પરલક્ષી જ છે એમની સયમી રવરથ ધીગ નમ્ર અને ઉપદેશ પ્રકૃતિ મારે એ જ મકેય હતું.

કોઈ મનિ આત્મનક્ષી કૃતિ અર્થે કે પગનક્ષી એ ન્તા એનું અર્પણ—આતેખન કેટલું કનિતસ પત્ર છે, એ જ એની સાચી મ્સોની છે મિતિહાસ, વ્યવહાર અને મરપનામાંથી સર્વાનુભવ-સિઃ—પગનક્ષી વગ્તુ દનપતરામ તે કે ખરા પગ્તુ એમાંનું રહસ્ય જિર્મિનાણિત કરીને રજૂ કરી શકતા નથી પરલક્ષી નિતરીકે તેઓ બ્યાપ- જોઈ શકે છે મોટલું બેઠું જોઈ શકતા નથી અને આનખવામાં તા તેઓ એથી પણ રથૂન સિદ્ધિમાં રાચી રહે છે એમાં એમનો સમજાન વિગાન કે દષ્ટિ સાગ્રાહી છે જીવન સક્રિય છે પણ કોણ જાણે શાથી—પ્રતિભાની જાણપને જ લીધે હીથ—એમનું આતખન મનાતમ ખનતુ નથી રિથતિનું ચિત્ર એમાં ખનુ પણ પૂરતું સૌદન્યુક્તા કે સૌન્દર્યમય નથી ગહરથનું વિસ્તેપણ તો એમાં છે જ નર્તી એમ મ્દી શકાય માનવહૃદયના બિડા પડેા લગી એમની કવિત્વસક્તિના મિગ્લ જતા

સાગના નથી એમનું ધ્યાન છે તૃતાન્ના, બોલના અને ચાતુર્યમાં. એમનું હક્ક મનુષ્યજીવનના મથનની નિમ્નગોષ્ઠમાં વાગેલું નથી. એમની પગલું ત્રિ તરીકેની સક્રિય તેથી જ સામાન્યતાથી અભિન્ન છે. 'વેનવગિન,' 'દક્ષ-ખાનની ચર્ચા,' 'વિજયક્ષમા' માં કલાક કલાક કે એમના સુખોપદ હાથગચ્છિત પદ-ધાનકો સિવાય એમનું સર્વાનુભવ ગતિભવ ખાસ હક્ક એવે તેમ નથી /-રૂપનગરિનામાં તે સમયના ગૂઝનાનનો અંતિદામિત પગિય ચર્ચ શરૂ છે એમની દરિના એટલે ઇમૂની એગણીસમી સ્ત્રીના ઉત્તરગર્ભના ગૂઝરાનના જનસમાજની તસ્વીર. એ જમાનાના ગૂઝનાને પોતાના યુગદષ્ટા દર્શિને—'હવીશ્વ'ને આ દાગણે પણ નદર્શ સ્ત્રીમાં એમા સૂક્ષ્મ પ્ર્યામિદિ નથી એ ખડુ. પણ એ યુગની દેદાસમજ પ્રમાણે તે આ અર્પણ કીચી દયા વ્યવહારુ હતું. પોતાના અમન અનુભવેને કોરે કરીને પ્રજાજીવનની પ્રગતિના જ ઉદ્દેશોધનો અને વર્ણનો મના 'હવીશ્વ' એ સમયના ગૂઝનાનના 'ધવીશ્વ' જ નહીં, એક સામાન્ય ધીર નેતા પણ બની ગયેલા 'દર્શનસચિવ', 'ગુર્જીવાળી રિયાપ,' 'અટો સૂદિ આ તે નથી દુ નિદાણુ' હાથ, 'માપાની પોપ,' જેવી છટક નાનીમોગી કૃતિઓ સિવાય નવિને અમન પ્રે-ખાનો વિવિધ આવે અમનો નથી. રૂપનગરિનાના ગીર્ણકો જ જુઓ. એમા મનવનો બાવ સુચિત દોનો દોનો નથી. જનુધા એમા નિમ્નધિયા રૂપનુ વગુરુચા દોષ છે. રવિનુ ગીર્ણગીસ વ્યવિત્ત રીર્ણકોમા પણ જણાવુ નથી. સિદ્ધાન્ત માનસ આ ગીર્ણકોગનામાં પણ પ્રજા જણાય છે. પગલું રવિમા આરક્ષક એવું તેમની પ્રપનામજ ન દોરાયી, એમનો અનુભાવ સક્રિય અને સ્નાના હતા, એ મરિના કીચી કોટિની થતી નથી.

તો પણ રૂપનગરિના એના વગુરુરૂપથી અને વિશેષ નથી નાથી પણ તે સમયના ગૂઝનાને મુખ્ય શરૂ તેમ જની, તે આજના ગૂઝનાને પણ તે એ કાન્જે માન રેરે તેની છે. આપણી મૈરાઓથી પાવેનો

કાવ્યરુચિ દયપતકવિનામાં નથી દિશાએ વળે છે. દલપતગમનું આ નવું અનં નિરાણુ પ્રસ્થાન છે. પ્રાચીન પ્રજ્ઞાસિકા પ્રમાણે ધર્મ વિષે જ્ઞાન—વૈગમ્ય—ભક્તિની બોધક કવિતા દયપતરામે લખી છે, તે કળતા ય એમણે આપણને વિશેષ આપી કે આપણાં સામાજિક કે રાષ્ટ્રીય જીવનને વર્ણવતી કવિતા * “દયપતરામેથી આપણી કવિતાએ મુદ-જીવનનાં લોકિક તરવો તરફ વિશેષ અભિમુખ થવા માંડ્યું,” એ નિધાન મુયોગ્ય છે. નર્મનાથે આપણો શ્રેષ્ઠ પ્રિય અધ્યદાવીન ઊર્મિકવિ દયાનામ પ્રેમનક્ષણાભક્તિની કવિતા ગાનો દનો, ધીરો-ભોળો વગેરે—વૈગમ્યની ઝડી યગસાનતા દના, રવામીનાગયણી કવિઓ પણ ભક્તિ અને વૈગમ્યની માદી મધુર કવિતા રચતા દના, એ જમાનામા જ નથી અમરોને અનુભવતાવેંત, જોતાવેંત જ, આપણા આ કવિ આર્થિક રનાતમ્ય—રનાધીનતાનો નાદ સૂરતની સજામા કાવ્યકપે કરે, વેપારી પ્રજ્ઞનાખનેયા ગૂઝગાતને લક્ષ્મી નહો પણ જોના—સ ગઠન સાધનાનો આદેશ આપે, મઘનિયેધની દિમાયત કળતાં મઘપાનથી યાદવોની થયેલી અનશ્ચાનું પૌરાણિક ઉદાદરણ કાવ્યમા વર્ણવે, પોતાના વનન તરફની ‘પીપર’ની છાયાને કાવ્યમાં બિરદાવે, પોતાના જીવનના એક વીનકને કલ્પિત વાર્તામા ઢાળાને ‘અગ કલ્યાનો ત્રધડો’ ગચીને ખોટું ગને ધનકલ્પિત ન કરનાનું સૂચન કરે, ગાજવીઓને અભ્યાસ કરવાનું જણાવે અને તેમને ચટક મહેમારે ‘ટકેશોર બાજી ટકેશો ખાજી’ એવી અવેગી પુરીના મહુ રાજાની વાર્તા પણ દહે,—આ બધું અસાધ્યગણ છે પોતાના સમયના વાતાવરણથી એમની કવિતા દના તેમજ વસ્તુ પગવે પણ બહુ જિએ જોડી શકતી નથી એવું જણાવાયું છે આ નરા વિપથો, નરા વિચારનણોને અપનાવનામા, એનો પ્રચાર કરનામા કવિએ પહેલ કરી છે એ નોધીશું અને પંડી કહીશું કે એ કવિતા પોતાને મળી મયેના એ નના માર્ગે જ પછીથી મીઠેમીઠી ચાલ્યા કરે છે.

સામાજિક સુધારો બોલી એમણે આપણને દિવિના આપી આપણા નૈતિક ઉત્કર્ષ ઉપરાંત આપણા આર્થિક, સામાજિક, મનદારી ઉત્કર્ષને, પોતાના જમાનાના માનસ સાથે તાત મેળવીને, એમણે દિવિનામા અનિરત ગાયેલ એમાં એમનો વ્યાપક બાર દનો ગ્વરેશ દિવિનો આપણી બારા, આપણા દુનરકીયોગ, આપણી અનિદ્દિઓ, આપણી જાગૃતિની પ્રદત્તિઓ, એની નિયામક વ્યક્તિઓ,— એ સર્વ વિશે એમણે ઉમંગભેર સખ્યુ અને મધુ. સાડુ સાત્વી સેવાની એમની પ્રકૃતિ શૂન્યા અને નરા વલણેને બોર્લક રરરપે ગજુ દરે છે) આપણા સસાગના રસિત મગત અવસરો અમેની એમણે દિવિનો આપી. કુદરતે કાવ્યકા ગ્રીષી, એટલું જ નહિ પણ આણુ જેવા ગૂઢગતના પ્રકૃતિધામને વર્ણવતું કાવ્ય પણ આપ્યું આમા કેટલક તેઓ પહેલી જ વાર મરી બનાવે છે, તો કેટલક નાર્દેમારી પણ ગ્રેગજા મેળવીને લખે છે સમગ્રાલીન જીવનમા આવેલ વ્યાપક ગજ મધ્યકાલીન દિવિમાનસથી તેમ લોકમાનસથી મિલ છે જીવનના સામાન્ય અનુભવો, મનુષ્યકે દંત સાધોતો વિચાર રજદ રીતે દસપન દિવિનામા જ આપણે પ્રથમ વાર મેળવીએ છીએ એમનું જીવન આ એમનું જીવન રાષ્ટ્રદિવિના વિચારે પ્રેરકને સમગ્રી સામાજિકમુખતા દસાવે છે આપણા જીવ અને જીવનમા તે એ રીતે અદ્ભુત ખોલ

આ વિવૈરિષ્ય એમની દિવિનાનું અને અર્ધમીન મૂળનાની દિવિનાનું કોઈ વિશેષ જ્ઞાનવાજ પેઠિદ્ધ છે નરા પુમતા બોલ આપણે એમા પ્રતિબિમ્બિત થયા છે આમમાડી, આનને , બોલે રીતીઓરો પાલિ વિજ્ઞાનની નવી સામમીજાના અદેભાવપર એ એ મનાગાડી વ્યાપક પ્રાણિઓના આવકાગજ દેવ એમને રજા છે એમની દષ્ટિમા અજ રાના કેટલાક અમેલ, જામ રજીરો વિજ્ઞાનની પ્રકૃતિ જેવી જાગત પણ રેક, ત્વાદની, પાન્યુ સખ મિલ, મનદારી રે અદ્ભુત અવરો અપારિષા પુનરુદાર જેવી જાગતમાં નેના પ્રજામા મે

છે તેઓના મધ્યમ માર્ગમાં નિષ્ક્રિયતા નથી, એ પ્રકારનો શાન્ત
 ધીર ઉત્સાહ છે તે પણ નોવવું જોઈએ “અરે અવદેશી અભિમાન
 આણે,” “સુધારો થના સઘ નિઘા નધારો” “ધીરે ધીરે સુધાગનો
 સાગ,” “મહાસમુદ્રમથન નરો,” “હિલમ હિલમ જાણવો,”
 “એ મળી એવી રચાયો જ્યાં સુને હિલોગ જડે,” “દરિયે
 સારુ કોઈનું, એ જ ધર્મનું નર્મ,” “શક્તિ નિચારી દરિયે કામ,”
 જેવી પદ્યોએ દ્વાગ એમણે નવા યુગને નીનતા તરફ દાખ્યો.
 એમની દોરનણીમાં બોધ હતો, સમજાવટ હતી, સલાહ પણ હતી
 પુસ્તકનાં પાંચ, પ્રદર્શન ભગાય, ગાળા મહાશાળાઓ નીચળે,
 સામયિકો બહાર પડે, સમાનમડળી રચાય, નિગમિતો માટે નિનામ
 બધાય, પગદેશમન પ્રનાર કોઈ નીચળે, સૌને હિલદાર એવું કોઈ-
 સત્કાર કરે, ત્યારે ત્યારે દનપતરામની ઈનિતા તેને વધાવે છે અંગ્રેજ
 અમનની મુખ્યવચ્ચા અને પ્રગતિશીલ નીતિને નિગદાવતા તેઓ
 અધિનારીઓના આગમનને, રાણીના જીવનના શુભ પ્રમગોને, કે પ્રિન્સના
 આગમનને વધાવે છે ખરા પણ તે સાથે અંગ્રેજ અધિનારીઓ અતઃ
 રહે વેર ડગાવે એ સામે પિરોધ પણ પોઢારે છે. લડનમાં ઇમ્પીરીઅન
 ઈન્સ્ટિટ્યૂટ રચાય એના સત્કારનું કાવ્ય લખવા પણ નવિ પ્રેમય એ
 નવા જમાનાના એક વિશિષ્ટ લક્ષણ લેખે નોંધયોગ્ય ખરું જ

તે સાથે નવા જમાનાના ઉદ્ધાસના અન્ય આવિર્ભાવરૂપે પ્રકૃતિ
 અને પ્રેમ—દુન્યવી નરનાગનો પ્રેમ પણ તેઓ નર્મની માફક નવિતામાં
 ગાય છે પ્રીતિનો જ્ઞાન ગુજતી એમની રચનાઓમાં વેદસાહિત્યના
 સંગ્રહ પણ વર્તાય છે અન્યા નિશાળે જાય અને જૂગોળ ખગોળ બણે
 એ ય એમનો જ નહીં એમના જમાનાનો પણ ઉદનાસનો વિષય હતો.
 પ્રકૃતિના એમના ચિત્રણ સાદા છતાં તાઝગીબર્યા છે કુદગત અને
 મનુષ્યજીવનને સાથે સાથે એમાં કપિ નિચારે છે આનાશ અને માળ,
 પૃથ્વી, મૂરજમાળાદિની ગરબીઓ તેઓ લખે છે એમાં નિરપણ સાદુ,
 મનોરમ છતાં કલ્પનાગ્રભાવિત છે.

દે-મા, જીવન પ્રત્યેની દયપત-નામ ડિની જીવન સક્રિય સદાનુમૂલિ તેમના આ વિશાળ અને વૈવિધ્યરસુર્ણ સ્વરૂપને પ્રત્યક્ષ કરતી નિતામા દગ્ગોચર થાય છે ત્રી મુન્દરમ્ વખે છે તેમ નિની દસમ સમગ્રનીન જીવનના એકેએ- ખૂણામા પહોંચી ગઈ છે પ્રમેશ્વર, પ્રકૃતિ અને પ્રજાજીવનના અનેક ગી તાણાવાણાનો, રસ્ય દયોગીનો એમ શુભ અને બાદો તેમ અનકૂળ વણાડ છે. ૬

એમના મળ્યોને આતેખનની દૃષ્ટિએ નિચાનીએ તો એમા દયારમક, વર્ણનાતમ-, ઉપદેશાતમ, ઉદ્દેશોધનાતમ-, રસ-ના- અને પ્રાસગિક દાખ્યોનો સમાવેશ થાય છે એમની પ્રાસગિક કૃતિઓમાની ધણી પ્રતિષ્ઠિત મજાનો, સખાઓ કે અધિ-રીઓની છટા દગ્ગોચર થઈ ન્યાઈ છે એ પણ ખ્યાલમા ગણવા જેવું છે એમની કેટલી- બોધ નથા નર્ણનાતમ કૃતિઓ પણ એ જ રીતે ગ્યાર્થ છે એ પણ બૂનવા મસુ નથી કે એમની કેટલી- ગ્યનાઓ વિદ્યાગદિના પોનાના છટ કર્તવ્ય અર્થે થઈ છે એમની જીર્મિંગી—જીર્મિપ્રધાન કૃતિ ‘કાર્ગસ નિર્મલ’ આ સર્વથી જુદી પડે છે

દયપત-નિર્માર્ત સ્વરૂપરવિષય પણ વક્ષપાત છે મન્દર પદ ગરમી, ગસડો, ગરમો, આખ્યાન, રાત્રી દે મ અને સાગા મા-એ અને એમની જ આગલી નિશિષ્ટના સમા મા-વદુગ-નાઓ (ત્રી મુન્દરમ્ જેને ‘મા યમ્મા’ તથા નિશી ન્દાનાવાત ‘દૃષ્ટાન્તમોધ મા યો’—Parables નહિ છે તે), દયપત-નિર્માત આ ના પરવરપો છે એમની કેટલી- કૃતિઓ (દા ત ‘વડે નામ ન ગ્વા વિર’ અને ‘કાર્ગસ નિતાસ’ કે ‘વિગ્ધનિર્મલ’)મા ન્યે વન્યે મલ્લ ના કે મલ્લર્જન ગૂથાયુ છે એનો કાર્ગસ કલારમ્ જેવું જાણીતો નથી, હના પ્રયોગ-સેમે એ ખ્યાન ખે-ને નેમ છે મદિના, નિષિ, રાગ, દયો,—આદિને અવગનીન ગ્યારેવી એમની કેટલીક પદકૃતિઓ પણ મને છે, જે વર્ણ પદરૂપ છે આટલામા મા વચ્ચેપો પ્રયોગના કનિ સમગ્ર મર્વ

રૂપનું સપ્રમાણપણું સાચવે છે. આકૃતિનું સૌદર્ય એ તેમનાં પદસ્વરૂપોનું એક પ્રશસ્ત્ય લક્ષણ છે. એમની કાવ્યભાવના,—બોધ આપવો, ચાતુર્ય પ્રદર્શન કરીને રંગરત કરવું, શિષ્યણ આપણું એવી ક્ષાદદષ્ટિ, એવી શિથિલતાનું દાગણું બને છે ખરી. તોપણ આકારકૌશલ્ય તેઓ મણુંખરું ટાપવે છે જ. આપણા એક વિવેચકો* હતું છે તે પ્રમાણે એ સમગ્ર વિષમતાનો દનો. સુધારના એ દાગમાં આત્મતિરકાર અને ઉદ્ધામ યુગ્મસાની એ તૃતિઓ પ્રગલ્ભ હતી. જાને હતી કાવ્યવિધાનક. પરબાનુ-કરણની તૃતિ પણ એવી જ હતી. “આવી પ્રતિકૂળતામાં ય દલપતરામની કવિતામાં રૂપનું સૌદર્ય અને કૌશલ્ય છે.”

‘કવીશ્વર’ દલપતરામની કવિતાના આ વ્યાપક દર્શનને અંતે આ જ પરત્વે પર બાર મૂકવા જોવો છે. ‘અંગ’ કહેવાયેલા એ જમાનામાં, અત્યુત્સાદ અને નિરાશા વચ્ચે ધીનેલા એ સમયમાં, દલપતરામનું શાયું, સચેત વ્યક્તિત્વ જેમ પૂર્ણત્વ તેમ તેમની રસરસ, સુધીર, રંગરતકારી તથા સુધારક કવિતા પણ સાકાગતી. એમની કાવ્યોપાસના અડગ, અથાક અને તેથી આર્દ્ર* ગમ્ભીર. બાપા, છંદ, અલંકાર, રસ, પદસ્વરૂપ, વસ્તુપ્રદેશ, વિચાર અવસોક્તનાદિનું આવું સનત, વિપ્રુષ અને કુશળ નિરૂપણ એ ઝડપથી બદલાતા જમાનાની એક યશસ્વી દલપતસિદ્ધિ ગણાય. મૂઝરાત એમને વંદતું, આજે ય વદે એમાં એ નિંદા અને કુશલ કર્તવ્યશક્તિનો ઝલ્યુસ્વીકાર જ છે. આજે એમા જાણીતી અધૂરપ કે તૃતિઓ એમના અજ્ઞાન કે પ્રમાદની નથી એ જાણીએ તો એમના પ્રત્યે આપણે પૂરો ન્યાય કરીએ.

*

કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈની ન્દાનીમોટી પદ્યકૃતિઓ તેમના પ્રગટ થયેલા એ દળદાર સંગ્રહો ‘દલપતકાવ્ય—૧’ તથા ‘દલપતકાવ્ય—

* શ્રી ૦ વિ. મ. બદ (‘સાહિત્યસમીક્ષા’).

+ ‘સાહિત્યદર્શન’—વિ. ક. વેદ

૨'મા સમાવિષ્ટ થઈ છે એનું વિપંવપણું અને વિવિધપણું દિવિના પુરુષાર્થનું સૂચક છે એમાનું ભાસાપ્રભુત્વ, એમાની હૃદયયોગી એમાની અનપરચયના અને ચિત્રમન્ધો એમાના નિર્માણ લો સિતના નિચારો, એમાના વર્ણનો એમાની તર્કપરમ્પરા વગેરે એ વિતાને વિશિષ્ટ બનાવે છે સતત અર્ધી સદીની એ પ્રવિતામેનાના આ ફોજોએ એ સમયની સમસ્ત મૂર્ત્યુપ્રભને ગ્રસ પોવણું આપ્યા છે એમાના કેનામ મ અણુઓ તેા આજે પણ મનનીય છે

દલપત વિતાનો આ વિશાળ પ્રવાહ એ કાટાઓમા નિરખી સમય તેમ છે દૂર પહોંચરણીઓ-મુક્તકો કાળ્યોનો એ અને બીજો લાગા કાળ્યો—આખ્યાનો અને વાર્તાઓનો

પ્રથમ વિભાગમા એમના પોતાની કાવ્યમાના દર્શાવતા કા યો, કૃષ્ણર અને ધર્મ નિષેના કા યો, કુદરતવર્ણનના લાગા દૂર કા કાળ્યો, સમમાનીન ધર્મનાઓ અને નામામિત વ્યક્તિઓને લગતા કાળ્યો માનવ રચનાવર્તે વર્ણવતા અને તે પરથી બોધ આપતા કાળ્યો ગ્રંથેશવાસન્ય અને સુધાગને લગતા કા યો ગાળમા યો લક્ષ્મી સમ્મધી કા યો, શૈરમ્પખાની અને બીજી છૂટક ગરમીઓ છૂટા પહોં અને ધોળોનો સમાવેશ થાય છે

‘કૃષ્ણ તથા ધર્મસમ્મન્ધી’ કા યોમા કવિની ધર્મપગાયણતા ઉદારતા તથા મેવાભાવના મૂર્ત થાય છે સાદી છતા શિષ્ટ ભાસા અને ચઘરચનાએ શોભતી આ દૂર કા કૃતિઓ તેમાના વિચારબોધાર્પને કારણે વૈશિષ્ઠ્ય ધારે છે મ્હપનાનુ સૌન્દર્ય અર્ધી ન જેણુ છે તર્તુ વૈચિત્ર્ય મનોરંજક નીવડે છે એકેધગદ્દિ સર્વધર્મસમભાવ અને સત્યાચાર સતાર્થની અદ્ધાના ઉદાત્ત વિચારો તેમા સૂચરથાને છે એ વિચારોને ચિત્તામ્પક કમ્પા રમુછ છતા સૂચક દષ્ટાન્તકયાઓ પણ દલપતરામ મેજે છે જીડી આખ્યાતિમ પર્યેવણા દનપત્રવિતાના આ ચુચ્ચમા મળતી નથી, પરન્તુ ધર્મનો અવનમ્મી વિચાર અને દષ્ટિની વિશાળતા આ

કાગ્યોમાં અવસ્થ મળે છે. એમાં સાંપ્રદાયિક દર્શન નથી એ તેનું ગૌરવ ગણવું ધરે.

આ કાગ્યોમાં ઈશ્વરની રૂપિતિ છે, જીવને એનવણી અને શિખામણ છે, ઈશ્વર સ્વરૂપનો વિચાર છે અને ધર્મનો મર્મ પણ દર્શાવાયો છે. “નથી દોડો કોઈ એ નગર જરી, નથી બોલ્યો તે કોઈ સાય જરી; સહિ ઉચરે છે અનુમાન કરી” એવા પરમેશ્વરને તેઓ સચરાચર વ્યાપક વર્ણવે છે. ઈશ્વર અદ્વિત છે, એનો આકાર કે એનાં રૂપરંગનો આશ્રય વ્યર્થ છે, કારણ “અદ્વિત જાણું ઈશને, કેમ કરું તદ્દર?” એવું કવિ પૂછીને ધર્મો તો મનુષ્યકૃત છે એમ પણ કહે છે. “સર્વનો પ્રભુ છે એક ખાલી ખેંચતાણુ છે,” એવું સમગ્રવત્તા કવિ ધર્મવિવાદને પરિણામે કરું પ્રાપ્ત થતું નથી એમ બતાવવા, આંગણમાં જિગેસા બાવળના દાણમાંથી રાગ માટે માડી બનાવવી કે મેનો એ પર ઝગડી પડતા બે સુનારભાઈ એાનું અન્યત્ર (‘હંસકાવ્ય સતક’માં) તો અત્રે પળિપલ્લ પતિના કાળા-બોળા વાળ સુંટી કાઢીને તેનું માથું સાફ કરી નાખતી તેની બે જુનાન-મૌદ પત્નીઓનાં દષ્ટાન્તો રજૂ કરે છે. ધર્મ વિશેના દુરામદ કરતા નાસ્તિકતા સારી એમ પણ કવિ કહે છે. તેમને મન બે જ ધર્મો જગતમાં છે, આસ્તિકતાનો અને નાસ્તિકતાનો. “સૌના મત સાચા કહો,” “જુડો કહેતાં કોઈને મુજ મતિ તો મુઝાય” એવી ઉદાર વિનમ્રતા તેઓ ધર્મમતમતાન્તરોનો વિચાર કરતાં સેવે છે. નૈવેદ્ય, ઉપવાસ, પ્રાર્થના, નિયમવત, તીર્થાટનાદિને ધર્મ સાથે સમ્બન્ધ નથી; એમ સૂચવીને કવિ પૂછે છે, “ગદગદ સ્વરે ગુણગાન કરતાં આખથી આંસુ ઝર્યું; શી રીત ઈશ્વર રીઝશે, તેં સારું કોનું શું કયું?”

ઈશ્વરસ્વરૂપનો વિચાર કરતાં તણખલાંની રચનાથી માડીને જનનીના તનમાં બાળક માટે સંચિત થતા દૂધનો તેઓ મૌખ્ય-અહોવાવે વિચાર કરે છે. પોતાની અદ્વિતતા અને ક્ષુદ્રતાનો એકરાર કરીને કવિ જગતકર્તાની રૂપિતિ કરે છે. એને પ્રાણજ્ઞ, વૈશ્વ અને શબ્દજ્ઞે જગતનું નિયમન કરતો

વળ્યું વળ્યું તેનું કુંભાર-હજમ સ્વરૂપ પણ તેઓ કહે છે ! નિશાળને
 બંદોબસ્ત ગળવા ઉપરી જોઈએ, કારખાનાનો સંભાળનારો જોઈએ
 એમ આ સૃષ્ટિની નિશાળ કે અનંત કોટિ અંડના આ જગત્કારખાનાને
 આલક ઈશ્વર પણ જોઈએ જ ! આવી ઉપમા—સરખામણીઓ કવિની
 કલ્પનાશક્તિની પ્રાકૃતતા બતાવે છે. ધર્મ ધર્મથી તો માત્ર વેશપરિવર્તન
 છે. તેઓ સોકગમ્ય છતાં સચોટ કટાક્ષ કરે છે કે કાને ખાવાનો પંથ
 હજી થયો નથી ! તેઓ માને છે, “ ધર્મ ઈશ્વરી એક છે, જનકૃત જૂદા
 હોય; આંખે મોં ન સાંભળે, કાને ન જુએ મોઝ.” અંગ્રેજ સરકારની
 પરધર્મ-સહિષ્ણુતાના દ્રષ્ટાન્તરૂપે વિપત્તિવેળાએ પોતપોતાનાં ધર્મ-
 સ્થાનોમાં પ્રાર્થના કરવા દેવાની તેના તરફથી અપાતી જાહેર છૂટની વાત
 હમપતરામ કરે છે ! દ્રષ્ટાન્તનું અનોચિત્ય એમાં સ્પષ્ટ છે. આ જીવનમાં
 સત્કાર્ય કરનાર સ્વર્ગમાં જાય અને જેના મૃત્યુ પછી સોડામાં શીટકારની
 લાગણી થાય તે નહે જન્ય એવી એમની સાદી માન્યતામાં એમની મેવા-
 વૃત્તિનો જ પડ્યો છે. સૌનો પ્રભુ એક છે ત્યાં અન્ય ધર્મની ઈશ્વરકલ્પનાને
 નિંદ્રી શા માટે એવું પ્રાપ્તિને, તેઓ એવી પરધર્મનિંદાને સગાં બાંધુઓ
 માને બાંડે અથવા “ સોઝ્યને વિધવા કહે પોતે પણ થાય છે ” એવી
 સાદી સમજામણીથી વળ્યું છે. “ સૌને સાચા મુન અંતરે જીનારે છે, ”
 એ છે એમનું નિદાન. સાચા શત્રુ તો આપણા પોતામાં જ છે, માટે
 “ એન એન નર એન ” કહેના કવિ દ્રષ્ટાન્ત આપે છે, “ ધન પહેલાં
 માથા રથે પશી જુઓ પ્રવીણ. ” “ પાણી પહેલી ગણિમે પાગ ” એમ
 ફરી ફરી દ્રષ્ટાન્તો યુદ્ધને તેઓ સમજાવે છે. બીજાને સુધારવાની બડી
 બડી વાતો છોડી “ તું તારું સંભાળ ” એવો પણ બોધ તેઓ આપે
 છે. મૃત્યુ અનિવાર્ય એમ સમજાવવા કવિ ઉદાદરજી ટાંકે છે, “ ધંટીને
 આજે પગા દાણા સોટ ચનાર. ” મૃત્યુ મોટાને મૂર્ત્યુ નથી તો એથી
 દિલગીર શીદ શું એમ પણ કવિ કહે છે. સંસારનો મોદ મિથ્યા દોવાનું
 જાણીને કવિ સખે છે, “ સાંધિમે સાન ત્યાં તર વહે ” એવો એ કાચો
 નાંતણો છે. તેથી જ કવિ એવે છે, “ રમે રીઝનો સિદિ ગિદિ

રળાને." કવિને તો એક જ અંતે જણાવવાનું છે, "હરિ હરિ બોલ
ફરી ફરીને." જીવન પ્રત્યે તિરસ્કાર ન જાણે માટે તેની અપૂર્ણતા અંગે
તેઓ આશ્વાસન આપે છે કે ઈશ્વરી રચના ય અધૂરી જ છે તો!
નહોતર "મણિમાં મિઠાસ નહિ, નિધિજળ ખારું છે" એવું શાનું
હોય? તેથી જ કવિનો બોધ છે, "સારા સારા ગુણ જોઈ કહેવું જે
સારું છે."

ઈશ્વર અને ધર્મના વિષયને રપર્સતાં આ કાવ્યો કવિના સાત્ત્વિક,
પરોપકારી તથા સમન્વયવાંચ્છુ રચનાની પ્રતીતિ કરાવે એમ છે.
દૃષ્ટાન્તોની સરસતા તેમાં છે, તેમ કવચિત્ તેનું અનોચિત્ય પણ છે;
છંદની હથોટી અહીં છે, તેમ તેની તૂટ પણ ક્યાંક ક્યાંક નજરે ચડે છે;
શબ્દની શિષ્ટ સાદાઈ સામાન્યપણે છે જ, તોપણ ક્યાંક ગ્રામ્ય ઉક્તિનો
અંશ પણ છે; વિનોદ અસરકારક જ છે; 'ધણીનું ધાતું' થાય' જેવી
યાદગાર ટેકપંક્તિઓ પણ કવિની શૈલીની એક વિશિષ્ટ બાજુ બતાવે
છે; ચિત્રમન્દોની નકશી સાદી તેમ દુઃસાધ્ય પણ છે (સમુદ્રમંથનમાંની
તરંગનરંગની લીલા કવિનું કોશલ સૂચવે છે); ઉપદેશ સાત્ત્વિક અને
ઉદારતાસભર છે; જીવનદષ્ટિ રચનાત્મક અને વ્યાપક છે;—આ કાવ્યોનું
વિદગ્ધાવશોકન આવું આવું બતાવે છે.

મધ્યકાલીન કાવ્યવસ્તુને જ 'કવીશ્વર' અત્રે નવી ભાવના, નવો
દષ્ટિકોણ અને નિરૂપણ અર્પે છે. પ્રજાહિતની ભાવનાથી ઈશ્વર અને
ધર્મસિદ્ધાન્તની વિચારણા આટલી રપટ રીતે દલપતકવિતામાં પ્રથમ
નૂતન આવિર્ભાવ પામે છે. રવામીનારાયણી સંપ્રદાયના એકનિષ્ઠ
ઉપાસક—અનુયાયી આ કવિ સાંપ્રદાયિક કવિતાથી ભિન્ન એવી ધર્મ-
ભાવની કવિતા અહીં મૂકે છે. તેઓ તો જણે છે જ કે, "મુજ કવિતા
મનમાં ધરી વાંચે વર્ણુ અઢાર; તે માટે સોને ગમે એવા વદનું વિચાર."
અર્થાત્ એમની ધર્મવિચારણામાં વ્યાપક જીવનસત્યોની જ રજૂઆત છે.
"અવધવ શ્રી ઈશ્વરતણા, આ અનેક ધ્વજાંડ; મૂર્તિ મહા પ્રભૂતણી, આ

આકાશ અખંડ, " એવું દક્ષિણે કવિ વ્યાસદાસે જ ગાઈ શકે. હરિ સાચું કહે છે, " જીનર જેવી ભાવના, ગીતો તેવાં ગાય. " કવિની એ ભાવના વિશાલ સેના નૂતન જીવનને અનુરૂપ હતી.

એમનું 'આવું' ધર્મિક અને સદાચારઆમ્રદી માનસ એમની કવિતા વિશેની ભાવનાના પાયામાં છે. કવિશ્રી ન્હાનાલાલ વખૂંવે છે તે પ્રમાણે કાવ્યમાં સદર્શનું રચાપન એ દક્ષપતરામનો મંત્રારથ હતો. પોતાની કાવ્યભાવનાને સમગ્રવત્તા એમનાં કાવ્યોમાંના જ ઉદ્દ્યોગ સાંભળીએ,

“ સારાં માણસો સમામાં મુણી સરમાઈ જાય,
અદમ તજીને એવું નથી હું ઉચરતો;
ધરમ અધરમ ને નીતિને અનીતિ લઈ,
બધું બુઢું મેળવી વખાર નથી બરનો;
સજી હું કવિતા શાષ્ટા સજ્જનોને મુંબળાવા,
રંડિબાજ રિઝાવા કવિતા નથી કરતો;
પાંચી મારાં વચનો ભવિષ્યકાળતણી પ્રજા,
કુશચારી કહે તેથી દિલે રડું કરતો. ”

આવી ઉચ્ચ શુદ્ધિનો આમ્રદ સેવના 'દલીધર' તેથી તો પ્રકોપ પણ દાખવે છે, " જો કે બેટી પામે બોલી ન શકાય બોલ, એવી કવિતાને તો ઉકરડે ઉછાળીએ; " તેમ શાપ પણ ઉચ્ચારે છે, " કદ દઈ પડશે કાઠી; જનિતા જગમાં કપૂત જાણનારી, તેમજ જાગે વૂટી લખનાં શ્રેષ્ઠ અનીતિ લખનારી. " (માશુક આશક 'ની વાત દક્ષપતરામિતાએ નથી ઉચ્ચારી. ') દલીધરને સ્ત્રી પુરુષના આદર્શજનનાં રસ બધાં ગાન, એ પ્રજુરપંદન કે મરનીનાં જનન મર્યાદા બદલનાં લાગે છે. શૃંગારની અતિશયતા તેઓ કહે છે કે તેમને વળ્યું છે. બોમન ખટરસ ચાપ તેથી કંઈ તેમાં અશીલનો રસ મુદાય નહીં એ છે એમની દલીલ. ગમ-ગીતાના શૃંગારને તેઓ રસ કહે છે, બાકીનાને શૂન્ય-કટાણી ! " શુકવિના કાઠને ન હોય અવગુણધારી ", એ એમનું કથાસૂત્ર છે, " શુકવિની કવિતા તે

તીતિનું પોપજુ દરે, પોપજુકારક જેવું માનું પપપાન છે," એ તેમને કહ્યાઆદર્શ છે. કવિશ્રી ન્હાનાવાણે પણ દક્ષપતકવિતાને માતાના ધારણનું જ રૂપક આપ્યું છે ને! દક્ષપતરામ શુંગાર આલેખે છે પણ તેઓ પોતે જ રૂપક દરે છે તેમ, "દંપતિ વિવાદ રતેદ વર્ણવું શુંગાર રસે." પોતાની કલમને તે શ્વેતરંગી કામળના સદવાસમાં રહેતી હોવાથી 'ભૂંસો હું ભૂંસું' ક્ષીને પોતાના મનનો ભર્મ તેની આગળ બિધાડો કરતા કવિ લખે છે.

" નિર્લજ વચન કાં તો કાઢને નિંદા લખીને,
લાથ લગાડે તું રખે દીલમાં હું હૈ છું. "

શ્રીઓને મંબોધીને તેઓ કહે છે કે તેમની કવિતાને "વીરની આ ગણો વીરપસલી." તેમને એ તો છે "શુભ સાસરવાસો." જાણકને યાનયજ વધે, જુવાનીનો છક ઉતરે, વૃદ્ધમાં દિમન ને જોર વધે, સતીને સનને મારગ મુજે,—એવી કવિતા તેમની છે એમ તેઓ લખે છે. સૌ માનન્તાનને કવિ વીનવે છે, "આશક માશુકની ક્ષી, છો ન વાયવા વાત." વ્યસનીઓ તમાકુ પર તાળીઓ પાડે તેથી દંધ નાગરવેલનાં પાન પામર થનાં નથી એવી અવ્યોક્તિ પણ તેઓ આલેખે છે. સાકર મદંબને સારી ન લાગે તેથી શું થયું? કાગડો કિંબોળી જ ખાય, દ્રાક્ષને તે ન જ પસંદ દરે!

નીતિના આમ્રદમાં દક્ષપતકવિતાનું રસવિશ્વ મંકુચિત થઈ જાય એમાં દવે કંઈ નવાઈ લાગે એમ છે ખરું? માનવ સ્વભાવનું સર્વોત્તમ સૌન્દર્ય, માધુર્ય, ગૌરવ તેના પ્રણયોદ્ભવ-વિદાસમા મૂર્ત થાય છે. શ્રી કેવળ સાતા નથી—ભગિની નથી તેમ પુરુષ કેવળ પિતા નથી—અંધુ નથી એ સાદા સત્યમાં જ શ્રી-પુરુષના નૈસર્ગિક આકર્ષણનો સ્વીકાર છે, એવું આર્ષણ્ય માત્ર દોષ નથી તેથી જ એનું કવન માત્ર પાપ નથી, એવું એવું 'કવીશ્વર' કેમ વીસરી શકતા દશે? અનીતિની કવિતા જરૂર બૂંડી, પરન્તુ પ્રણયનું મધુરમંગલ સ્વરૂપ માત્ર મર્યાદાની કે સદાચારની

સિખામણ સદિન જ નિરૂપવાની તેમની રીત તેની રસનિષ્પત્તિને બાધક નીવડે છે. ' માંગલિક ગીતાવલિ 'ની કેટલીક કૃતિઓ અને વિરહભાવની કેટલીક છૂટક કૃતિઓ સિવાય દલપતકવિતા પ્રભુચના ચિત્રણમાં અંતિમીરુ ચર્મક ગમ માંડતી જ નથી.

સ્વદેશ ગૌરવ અને સ્વદેશીકર્ષણની ભાવના દલપતકવિતાનું એક બીજું પ્રેરક બળ છે. એવું પણ કવિએ તેમનાં આ દૂંકાં કાવ્યોમાં સ્પષ્ટ કર્યું છે.

“ આર્યભૂમિ તણું દિન અંતરમાં ઇચ્છું સદા,
આર્યભૂમિ તણાં મારાં અરિય અને ચર્મ છે;
મિત્રના સૌ સાથે ચલા મીઠાં મીઠાં વેણુ કડું,
એ તો મારાં મોટાં ખરેખરાં ખટકર્મ છે,
સુધારો વધારી મૂળ કાઢવાં ' કુધારાનણાં,
ધાર્યો છે મેં તે તો મારો, ધંધો તથા ધર્મ છે;
સ્વદેશમાં સંપ વધે, કુરુપ કંકાસ ધટે;
એ જ મારા મન વિષે, એક મોટો મર્મ છે. ”

આ સમગ્ર વક્ષણ, આવો નિશ્ચય અને એનો અમલ, દલપતરામનું અર્વાચીન લક્ષણ છે. એમની કવિતા તેથી જ વિપુલ, વૈવિધ્યવાળી અને જીવનસક્ષી બની છે. આવી છતકટ, આવી એકાગ્ર અને આવી અખૂટ સ્વદેશવત્સલતાથી એમની કવિતા પ્રેરાઈ છે અને મરવી સિદ્ધિ પણ મેળવી શકી છે. શૃંગારરસ વિષેની એમની દૃષ્ટિ એક બંધન સમી નીવડે છે તેમની કવિતાને, તો આ રાષ્ટ્રોદ્ધારની ભાવના તેમની કવિતાને નવા-નવા માર્ગો પ્રત્યક્ષ કરે છે. અર્વાચીન ગૂંચવેલી કવિતાની દલપતરામે ઢારેલી એ એક નવી ઢેડી બની રહે છે.

પોતાની કાવ્યભાવના દર્શાવતાં દૂંકાં કાવ્યોના મુખ્યમાં કવિ દલપતરામ આ બે મહત્વની પ્રેરક ભાવનાઓ સમજાવે છે. એમની કવિતા એ બે ભાવ, સદ્ધર્મપરાયણતા અને સ્વદેશવત્સલતાથી પ્રેરાએલી

છે. “ હે પ્રાણનાથ પ્રભુ હું તુજ પામ લાગું, વાણી રૂડી ઉચરવા વર-
દાન માગું ” એવી પ્રભુપ્રાર્થના અન્યારંભે અને લગભગ ઘણીખરી
કૃતિઓમાં પણ કવિ કરે છે. કાવ્યપરચનાની શક્તિ અંગે તેઓ માને છે,
“ દેવે દીધી હોય ગતિ, કવિનાંતો જ કરાય. ” પ્રતિબા રચનું છે એ
દક્ષીકત આ રીતે નિરૂપાય તો પણ તેમાં સાત્ય જ છે. એમની વિનમ્રતા
પણ વાચા પામે છે, “ કવિતા રસસાગર સર્વ કહે, ગુણ પ્રાહ્લક પાત્ર
પ્રમાણ્ય પ્રદે; મુજ બુદ્ધિ પ્રમાણ્ય મળી મુજને, સુણી દોષ નહોં ધરવો
મુજને. ” કવિનો ઉમંગ તો રપટ છે, “ કંપના કૈલાસ રૌચ ઉપર
આસન કરી, અવની આકાશ પાસ કોડે દષ્ટિ કરે છું. ” કોડખરી દષ્ટિ
છે, પરંતુ કંપના શૈલનાં શિખરો તો દૂર જ રહ્યાં છે દક્ષપતકવિતામાં,
તો પણ કવિનો ઉત્સાહ સાચો છે. બાકી એમાં કંપનારમણ કે રસ-
નિષ્પત્તિ કરતાં કવિ પોને જ કહે છે તેમ “ નીતિતણે ઉપદેશ ઉચરે
વિશેષ એમાં. ” હા, તે સાથે; શબ્દાર્થ ચમત્કારો છે ખરા; તેઓ કહે છે
તેમ “ મુજ શક્તિ સમ શયુગાર શોભિત દાહમાહ રચું દરી. ” “ દીક્ષમાં
મમતા રાખી, આપણા ગળ પ્રમાણે અધિક ઉત્તમવી ” એવું છે
એમનું વાણી-ભાષા પ્રત્યેનું સક્રિય મમત્વ. તેઓ નિખાલસ ઉમળકો
વ્યક્ત કરે છે, “ બાપા ગુજરાતિ મધ્ય મુજને, આપી રચી ઈશ્વરે ”
અને “ મને બાવી ગુજરાતી બાપા. ” “ ગુજરાતી વાણી રાણીનો વહીસ
હું ” એમ કહેના દક્ષપતરાગ તત્ત્વ બાળનારા દેશીઓ તમામને મમતા
ધરી ગુજરાતી ગિરાના સુધારામાં તત્તમનધન જોડવા વિનંતિ કરે છે.
પોતાનું કાવ્ય કોઈને ગમે, કોઈને ગમે એ બાળના કવિ ન મમતો
બાગ બીજ માટે રહેવા દેવા કહે છે ! પાછડી બનાવનારને રામદેશ નથી
હોનો, પણ રુચિ પ્રમાણે સહુ કાવતી પાછડી લે છે ને ! કંદોઈને માટે ય
તેવું જ છે ને ? કવિ દષ્ટાન્તો સોધવામાં પણ જાડુ દૂર જતા નથી !
પોતાની કવિતાને ચિત રૂપી ચોવટામાં મંડાવેલી નીતિરીતિ અને પરિવ્રજ
પ્રીતિનો સારો સારો માત્ર શોધીન સંધરતી દુકાન કવિ કહે છે અને
તેનો કપાસ કરીને સોદો ઠરનાર સોદાગર હોઈ છે એમ પણ તેઓ

જાણાવે છે ! રશ્મિકલાની ખામી આ વર્ષનમાં પણ છે જ. દલપતકવિનાના પુરોવચન સમાં આ દૂંઢાં કાવ્યોનો ગુચ્છ દલપતકવિતા સમજવામાં ઠીક ઉપયોગી થાય તેમ છે.

કવિ દલપતરામનાં દૂંઢાં કાવ્યોનો ત્રીજો ગુચ્છ છે પ્રકૃતિનાં વર્ણનો અમાવતાં કાવ્યોનો. આ ગુચ્છમાં જ રમ્યમક્ષરનું વર્ણન સમાવાયું હોત, તેમ દલપતકવિતામાં ઘણીવાર કાવ્યોનું મુનમુદ્દલ થયું છે જ તો તેમ કરીને પણ આખૂં પરનું કાવ્ય પણ આમાં મુકાયું હોત તો ઠીક થાત. અહીં એ નોંધવું ઘટે કે, 'કવીશ્વર' વિભાગે પાડીને તેમાંની વીગતો પરત્વે બહુ 'ચોક્કસ' થતા નથી. આપણે સરલના અર્થે એ એ કાવ્યોને એમણે યોગ્યતા ક્રમમાં જ—વિભાગમાં જ વિચારીશું—પ્રેમાન, સાયંકાળ, ચન્દ્રોદય, ગ્રીષ્મ, વર્ષા, શરદ, હેમંત, શિશિર, વસંતાદિનું કવિ સુરેખ વર્ણન છે. પ્રકૃતિવર્ણનને માનવભાવપ્રાણિત કરવાનું વૈશિષ્ટ્ય દલપતરામ દાખવે છે. સમકાલીન જીવનમાં પ્રતિજિજ્ઞસે તેઓ પ્રકૃતિનાં દરેયોમાં બતાવીને એ વર્ણનોને વિશેષ બોધક બનાવે છે. આપણી આ પ્રારંભિક સ્વતંત્ર પ્રકૃતિકવિતા છે તેથી તેની આદર્ષ ઘણીવાર અંનાદ્યંક નીવડે છે. તેની વીગતો કે તેનો વિસ્તાર આવગ્રેગ્ય બનતાં નથી. એમાંની દલપતરામો કવચિત્ મનોહર બને છે, તો કવચિત્ તેમાં મુષ્ટતા અને અને પ્રયોગદશાનો નર્ક પણ મળે છે. વચ્ચે ક્યાંક વર્ણન પડતું મુકાય અને કવિ પોને પોતાના લખાણનો પરિચય આપતું બાપણ કરવા માંડે તે આગે તો અનુગત્ અને કવચિત્ હાસ્યારપક પણ લાગે છે. તો પણ, વર્ણનાત્મક કવિતામાં કે રસવ્રક્ષી કાવ્યમાં પણ તે જમાનાને આપાં નિવેદન ઉપદાં રાવક અને બોધક લાગતાં !

✓ પ્રકૃતિકાવ્યોમાં કવિ દિગ્પ્રેક્ષાઓ દ્વારા અને અન્ય અસંકારે દાગ ઠીક 'દાઢ' રમે છે. આર્વાચીન સમયને પ્રકાશપૂર્ણ અને વીનેવા દાળને તમિઝમય વર્ણવતા કવિને વારંવાર અસ્પૃશ્યની આબામાં નય જીવન, નવા રાજ્યના રંગોનું સામ્ય જણાય છે, વસંત ઋતુ વર્ણવતાં તેમને

અગ્રેજ અમન નસત રૂપે જણાય છે. જાપાની પીપર, બાદરનાનો બીડો, મોગો બાબો, વગેરે નેમના અત્યંત લોખંધિય અને ગદગદમંડિત મુદ્દાકો—નખો—ઢ્યાનકો અહીં આનર્ણ્ય ત્રેરે તેમ છે. પ્રકૃતિચિત્રોમાં દીવાળીની આલસ્યાશ્ચર્ય વીગતે વર્ણન થાય, બનનના જિંચે લટકતા પખાને જટાયુની પાખ સાથે સગખાવીને નર્ણનાય, હિનાજાના તાપમા મુમર્દના ગનનગ મદાજગેશ્વર જાય તે જાણે જિનને સગણે જવા ગયા હોય એવો તર્ક દરાય અને છેવટે પ્રકૃતિના પગિર્તનને ખતાવી માનનગનમા પણ પનટા આવ્યા હરે જ એવો ઉપદેશ અપાય,— દયપતન્વિતામા આ મુલુ, નર્ણન વીગનની યોગના પગ્તેના દનાનિવેની ખામી મુચ્ચે તેમ છે એ વર્ણનોનો બીજો એવો જ દોષ છે અનિવાચ્યતા ધ્વનિનુ સૌન્દર્ય દનપતન્વિતામા ભાગ્યે જ મગે, એમા સારો બોધ હોય, મજાના દષ્ટાન્તો હોય, ઠી-ઠીક વર્ણન પણ હોય, તેમ શબ્દાર્થકોડા પણ રડીબગ ગમી જાય તેવી હોય, પણ મૂઢ ગમ્ય સૂચન ભાગ્યે જ પના અને સવેદનાને અહીં—પ્રકૃતિનાચોમા પૂરો અવનાશ છે, હના નિ તેનુ બનપણ કે રસિદપણ ક્યાં જ દર્શાવી શકે છે. વગબગ સાડી હસો પકિતઓના આ પ્રકૃતિવર્ણનમા સાદુ સાનપ્પ છે, ઐતિહાસિક નાવીન્ય છે, અને આજે ય તેની માનભોગ્યતા જોતા જોનુ અમુ-સ્થાન અવસ્થ ગડે તેમ છે, તેમ જતા એમા વચ્ચે વચ્ચે નિર્ગર્થક ચિન્તા, અનુચિત વીગતો, ઉપનમિયો અનમગ્દાઃ અને બોધની અપ્રતીતિ આવતા હોઈ એન રસવહ્ની મૂદા થોડું છે, એ વર્ણનોમા સ્વોગમના છે, મુરેખતા છે અને શાણુ જીવનદર્શન છે, એ ઝીનગુ ધો

સૂર્યો યને વધાનતા મિને અગ્રેજના અત્ન ગત્યને અજનિ આપનાનુ ગમણુ ર્ક આપે છે. પેરોહિયે ચારના દોકોગ થતા મુમુક્ષુનુ અજાન હિનાગનારા ચાગ્શ્રુતિના હિચ્યાગુ મિને ગમણુ થાય છે ધર્મનો રન સાબળતા એમને આનંદ અને પૃથ્વી એ બે ધ. વચ્ચે છન

દળાતા હોય તેવી સચોટ સરખામણી સૂત્રે છે. તારા-શશી પશ્ચિમમાં
 જાય છે તે કવિને ધનાઢ્ય પાશ્ચાત્ય દેશે! જોવા દેવો પણ જતા હોય
 તેવો 'વિચાર' પ્રેરે છે. લગ્ના વિના નાસ્તી જતા ચન્દ્રનું વાણિયાશાઈ
 નામ 'ચંદ' ખરોખર છે, એવો વિનોદ પણ કવિ વચ્ચે કરી લે છે!
 ચન્દ્ર જેવા પુત્રનું ગાળપાટ ગયું તેથી ક્રોધે સમુદ્ર ઘૂંઘરાટ કરતો હોવાની
 કલ્પના કવિને સૂત્રે છે. પ્રભાતની રક્તિમાનું દૂંકું, આકર્ષક અને
 બાવસોહું ચિત્ર કવિ આપે છે, "જણે પ્રતાપી ધગણે ભૂખાળ,
 આનંદનો આજ હોડે ગુલાવ." સૂર્યબિંબને સૂર્ય માનનારની હળવી
 મસ્કરી પણ, એક અચ્છી ઉપમા મૂકીને, દલપતરામ કરી લે છે,
 "ખવાસનો જેમ ડમાક દેખી, નમે અળવ્યા નૃપ એ જ લેખી."
 અહીં 'ડમાક' શબ્દ કેવો ચોટવાળો છે! સૂર્ય આછી હવાના પડ
 પાછળ પ્રારંભમાં જણાતાં કવિને હિત્રેક્ષા મળે છે, "જણે ભવાયો
 પડદે રમે છે." પાંડાં પરનાં ઓસખિન્દુ ગાળતા સૂર્યને મોતી ચરતા
 હંસનું ઉપમાન કવિ આપે છે. વાતાવરણમાં ઊડતાં અણુઓને
 રવિકિરણો! સ્પષ્ટ કરતાં જોઈ તેને કવિ શિક્ષક સાથે સરખાવી દે છે!
 રવિકિરણો! સારસલુગમને તો વર-વધૂમાં પ્રમેદ પ્રેરતી વેદીની ન્યોત
 જેવાં લાગે છે એવું મંગલ ચિત્ર પણ કવિ ગૂંઘૂ કરે છે. સૂર્યોદયે
 શિકારી—ધોખી—ઝી—અશીશી—શરો—નિશાળિયો વગેરેનું પ્રવૃત્તિ-
 ચિત્ર આપીને કવિ કહે છે, "જણે નવા રામનું રાજ્ય જામ્યુ, સૌ
 વિશ્વ સારો શિરધાવ પામ્યું." કવિને લાગે છે, "જણે નિશાનો
 પડદો ઉઘાડ્યો, આ વિશ્વમાં નાટક ખેલ માંડ્યો." રાતે અંધારમાં
 કંઈ પરખાય નહીં પણ સૂર્યોદયે સર્વ વર્તાય તેથી કવિને સત્ય જડે છે,
 "કુરાળ્યમાં પંડિત મૂર્ખ એક, સુરાળ્યમાં જોમ પડે વિવેક." નદી
 પણ રવિદેવથી લાગતી જતી હોય એવું કલ્પીને તેમાં ન્હાતી સ્ત્રીઓના
 કેશદલાપમાં રાત્રીનો સખો 'દર અંધકાર' છુપાયાનું તથા શ્રીમંત
 સ્ત્રીઓના શૃંગારમાં સથી-તારા શરણે લેતા હોવાનું પણ તેઓ કલ્પે છે.
 ચડતે દિન ઇંધો ઘટે અને પડતે દિન તે વધે તેથી કવિ બોધ તારવે છે,

“વધે કુશુદ્ધિ પડતી દિશામાં, ઘટે કુશુદ્ધિ ચડતી કળામાં.” અન્તે ‘જ્ઞાન વિશેષ વાપ્યું’ એવા રૂડા શબ્દ પર ‘સદા રહેજો’ની કવિઆશિષ પણ છે !

રવિને આયમતો નિહાળી કવિ લોકપ્રસિદ્ધ પંક્તિઓ રચે છે, “જિંમી દશા દેખી છટ્ટી ન જાણું, નીચી દશા દેખી નદી મુંઝાવું; આ વિશ્વ છે ચિત્ર વિચિત્ર એવું, રાખે પ્રભુ તેમ મુખેથી રહેવું.” સૂર્ય આયમે તે પહેલાં બોજન કરતા આવડોને, રાગના શત્રુ વધે ત્યારે નિજ અર્થ સાધતા સ્વાર્થી પ્રધાનો સાથે કવિ સરખાવે છે ! કેવું અનોચિત્ય છે ? પાછી ફરતી માથોનો સમૂદ જાહનવીના પ્રવાહ સમો અને ગોવાળ બગીચ જેવો કવિ દ્રષ્ટે છે ! ગોવાળની વાંસળાંનો શુભંદ સૂર મોરને પ્રમિત કરતો મેઘનાદ, એ દ્રષ્ટના સારી છે; પણ ગોવાળિયાને ખર્ચે ડાંગ જોઈ દલપતરામને ‘કવિ ઉપમા’ સુઝે છે કે “જાણે કવિએ પુછ જીયું કીધું” ! સૂર્યોસ્ત થતાં કવિ સાર બતાવે છે, “આવી પડે અસ્ત થવાનું ત્યારે, કોઈ ન છોટે લઈ કંકુ ત્યારે.” વળી કવિનો દષ્ટાન્તશોખ ખીન્ને એક બોમ સે છે !—સાગરકાંઠે સાહેબનાં બાળકોને લઈને ફરતી આપા તેમને કડવા કણુખીની નાર બાળકને શલુગારીને વરાવવા લઈ જતી હોય એવી લાગે છે ! આપણે કહેવું પડે છે, ‘કવિ, તમે મ હીક !’

— સૂર્યોદયથી સૂર્યોસ્ત પર્યન્તનાં પ્રકૃતિ દ્રશ્યોને આમેખતી આ વીગતો દલપતકવિતાનું પ્રકૃતિવર્ણનનું સામાન્ય સ્વરૂપ ખડું કરે તેમ છે. એમાં સુરેખ, સાદી અને શિષ્ટ ચિત્રણા છે; એમાં છંદોરચના તથા બાવો શિષ્ટ છતાં સરસ છે; એમાં નવા આંગ્લ અમલે જગાવેલો ઉમંગ છે; બોધક સૂત્રોનો એમાં સ્વસ્થ હથોટીનો વણાટ છે; અલંકારોની પણ હીક હીક આકર્ષક રચના છે. ક્યાંક વિનોદની છાંટ છે; ક્યાંક કટાક્ષનો ડંખ પણ છે. ઉપમાન પસંદગીનો ક્યાંક અક્ષળ ઉપયોગ છે, ક્યાંક ભવ્યતાનો અર્થ પ્રયાસ છે. સૂક્ષ્મ ચિત્રને સ્થૂલ બનાવાયું હોય તેવું પણ તેમાં છે. એવા સૂક્ષ્મત્વને ક્યાંક ક્યાંક હૃદયંગમ સરલતા પણ સિદ્ધ થઈ છે. બે

અંશે આ પ્રકૃતિ કાચ્યોના મહત્વના છે: તેમાંનું જીવનકક્ષીપથ અને તેમાંનું અક્ષરોચ્ચર.

“પયોધિના પાણીને ઉછાળનો પગની રેશે,” એવા મીઠ્ઠાના વર્ણનમાં “અણેકના ઉર નિમે સિદ્ધ રાખનારાં, ઘેટાં ઘણાંક”નું ચિત્ર છે, તેમ માણસથી ડરી જઈને રણછોડજી “નીર મધ્ય બેઠા”ની આલિશ દેડંગી ઉત્પ્રેક્ષા પણ છે. જાપાની પોપગનું કાચ્ય એમાં જ છે. જળજળના મીઠ્ઠામાં એની છાંયા કવિને અમૃત થી લાગે છે. એનું નિરુપણ હળવી દલમે થયું છે. “ધિક્ જન્મ ધરી જસ જો ન જપાય, છપાય ન અંદર છાપાની, નિરભાગણિ નામરવેલ અને અડભાગણિ પોપ: જાપાની,” એમાં પ્રાસચાતુર્યસદ્દ દટાણ પણ ગત્તજનો છે. નવાજમાનાની છાપાં સમી મોહિનીનું ઠેનું વેધક દર્શન છે એમાં! અવાંચીન મૂર્ચ્છાની કવિનાની એ કાચ્યથી સરુઆન મણાઈ છે; એમાં માત્ર સમય જ નહીં, એનું વસ્તુ અને નિરૂપણ પણ લક્ષમાં લેવાએલું જ છે: વર્ણવર્ણનમાં મીઠ્ઠા તથા તેના મંત્રી શુભ તેમજ સંધિદૂત નૈમિત્ય-વાયુ સાથેના મેઘના મુદ્દનું રુપકરેણીનું વર્ણન આકર્ષક છે. “ઈડાં લેને કાડીઓ નીકળી છે. પક્ષી માંમાં ગુંથવા ધાસમાળા...પાંખે ફરી ચકલીઓ જા અંગ નાંખે,” વર્ણનમનનાં ચિહ્નો—“જટિના ચાળા”નું એ સાદું ચિત્રાત્મક વર્ણન છે. દાદુરોના રાજા વિપેની ઉત્પ્રેક્ષા જુઓ, “દિસે આરખી બેરખો ઉચ્ચારે છે.” વાગણિ ભુવાનું રુપક આપીને એની ગર્જનામાં ‘બોલે બોલે’નો બોલ દિવિ સાંભળે અને તેમાંથી મૂદાઈ પ્રતીત થાય કે મુદાગનું ધામ મુંબઈ છે,— એ મુદાઈ મુન્દર છે. ઇન્દ્રબોખી દારને “પુલ્કા જેમ જંગલજા દોષ દાર” એ પ્રકારે દિવિ વર્ણવે છે. શરદના વર્ણનમાં પણ મેપજળગારી ‘જૂનામિની’ના ચિત્ર ઉપગંત ‘એકે બોલો બાલો’ અને ‘બોલો બાદરવાનજા’નાં સારદશી દગલાં ચિત્રાત્મક મુદ્દા છે. દેવંતવર્ણનમાં રીવાગીનું વર્ણન, નવા વર્ણનો પ્રભુરુપિતિ, અને કાનિક માસનું વર્ણન

સંકળાએલ છે. " પ્રત્નનાં પ્રથે થે જાળે સર્વ પાપો " એ છે એમની સ્તુતિ-પ્રાર્થના. " હાએ ઋતુતુ" પપ હોપ ધાવ્યો, એવો જુઓ કાર્તિક માસ આવ્યો, " અથવા " જાણે શિયાળો પરદેશ આવ્યો, મનુષ્ય માટે ફળ મિષ્ટ લાવ્યો, " એવી નવીન ઉત્પ્રેક્ષાઓ છે. શરદમાં નવ-રાત્રિના મરખામાં આરોગ્ય-પાલનનો સકેન જોતા કવિ હેમંતમાં થતા તીર્થગેળામાં રનેહટ્ટદિનું રદસ્ય દર્શાવે છે. શિશિરવર્ષુનમાં " તેલ, તાપ, તાંબુલ તથા તરણી ડગલિ તખાઈ; તેજનો, તાતાંજમણ, શીત રતે સુખદાઈ, " એવી સંભાવણાચિત પંકિતઓ અને " કેવી દિસે જંગલ બોરડીઓ, બોરી ઊંભી ચુંદડિ બીચડીઓ, " એવી સુરેખ ચિત્રાંકનવાળી પંકિતઓ છે. વસંતના વર્ષુનમાં અન્ય રાગયો કરતાં અંગ્રેજી રાગપતું સુખ જરૂર અધિકું, જેમ ઋતુઓમાં વસંતતું તેમ, એલું કહીને કવિ વસંતવાયુને કુબાણિવાનું ઉપમાન દે છે. ગ્રીષ્મ કે વર્ષાના વર્ષુનની સમૃદ્ધિ કે સુરેખતા બાકીનાં અને ખાસ તો વસંત-વર્ષુનનાં કાવ્યમાં નથી. કવિ છેવટે કહે છે તેમ પ્રકૃતિમાં પણ પ્રથમ નાગરે પક્ષાં તેનું જ એમણે " વરણુન કીધું સાર. "

આ ઋતુઓના અને પ્રભાત-સાંધ્યાકાલાદિના વર્ષુનને અંતે કવિ કહે છે કે પક્ષા તો પ્રકૃતિમાં પણ છે. મનુષ્યની રિયતિ પણ ફેરવાયા જ કરવાની—તડકી ધાંપડી આવે જ જવાની. કવિ તેથી જ પ્રજુ રાખે તેમ રહેવા અને જર્વ ન રાખવા જણાવે છે. આ ભોકતું સુખ પ્રગળે સુધારવામાં અને પરભોક્તું સુખ પ્રજુને બાજવામાં છે એલું ૫ વિચાર-શીલ દોહન અને છે. રસલક્ષી કાવ્યોમાં વચ્ચે વચ્ચે બોધક સૂત્રો ઉપરાત તેને અંતે પણ આવો બોધ કવિ આપે છે !

કવિ દલપતરામનાં ઇતિર કાવ્યોનો એકજ ગુચ્છ કરિયે તો તેમાં તેમનાં સાંસારિક ઉપદેશનાં, સામાજિક સુધારાનાં, રાજદારી વિચારણાનાં, અને સમકાલીન વ્યક્તિઓના ગુણુબાનના દૂંકાં કાવ્યોનો તેમ સમાવેશ કરી શકાય. એમાં દલપતરામની કવિવશક્તિની ગુણુવત્તા પ્રમાણમાં

ઓછી જાણ છે. વસ્તુનું નવાપણું એજ તેનું વૈશિષ્ટ્ય છે. દલપત-
રામનેા ગુણગુણ, સાગ્રાહી અને દેશના સહ સ્વભાવ તેમાં વર્તાય છે. એમાં
કવચિત્ કવિનું લીધું દૃષ્ટિપણું પણ છે. એમાંની કવિતા સુધારાની રોપાતી
વેલીઓમાં, સાથે જ, જલસિંચનનું કાર્ય કરી રહ્યા છે.

જન્મભૂમિ વડવાણ, પ્રથમ સત્કાર યએલો તે મ્રાંગધ્રા, જીવનકાર્યની
જ્યાં ધૂણી ધણી તે ગૂજરાત વનોમ્બુલર સોસાયટી, પોને જ્યાં કોર્પસ
સંગાથે ફરેલા તે મેવાસનો પ્રદેશ, પોતે જોએલાં મુખર્ષ અને જૂનાગઢ,
પોતે જોવા ગએલ તે ‘ભરૂચ સંગ્રહગ્રાંથ’ (પ્રદર્શન), અમદાવાદનાં
દિગ્દેશ ટ્રેનિંગ કોલેજનું ખાતમુહૂર્ત-આપારાવ લાયજેરી નિરાશ્રિત
સ્થાનાદિ,—આ સર્વની કવિતાને ‘કવીશ્વર’^૧ ‘સંસ્થાન સુધારા’ની
કવિતા દહી છે. પોતાની જન્મભૂમિ અને કર્મભૂમિની આવી વર્ણનાત્મક
કવિતાએ યુગમાં પદ્યક્ષેત્રે નવીનતા રચી હતી. પોતાને મળતું માન એ વતન
વડવાણ તથા તેના રાજવીનું જ માન હોવાનું માનના વિનમ્ર દલપતરામ
✓ વતનની લાખુ વાવનું પાણી કે આમવી તળેની છાપરીને જૂલતા નથી. એ
ભાગમાં કવિની જિમ્મી સાદી છતાં હૃદયગમ અભિવ્યક્તિ પામી છે.
મ્રાંગધ્રાના રથમલસરનું કવિનું વર્ણન ઠાકવાણું અને રથૂલ પણ ચયું છે. ✓
દંધક પ્રસ્તાર પણ ખરે! “સૌ જનતા મુખકારણે” કામ કરનારનો
જશ વિસ્તાર કરવા દાજે પોતાને ધ્વિરે અવતાર આપવાનું કવિ જણાવે
છે. કોઈ પુણ્યનું કામ કરે, તો કવિ તેના વખાણ કરીને પોતાની વાણીને
ફૂલાર્થ યઈ અનુભવે છે. બરમે સિતેર શીટની લંબાઈના દિનાગઓ,
પંદરસો સાઠ શીટનો ઘાટનો ઘેરાવો, તળાવનું ક્ષેત્રફળ મુનિ^૭ સર
જુગર દગર વેદ^૪ ગુણ^૩ (૩૪૨૨૫૭), જાડીમાંની વનસ્પતિની પૂરેપૂરી
ટીપ, વગેરે આ વર્ણનમાંની શુદ્ધ કલાવિવેકવિહોળી બાજુ છે. ધામાં
બરાતું નીર વડવાણ મદારાગની ‘જે જે’ બોલે, તળાવમાં નીર
અક્ષરમાં અર્થની જેમ રહે, નીરની લદરીઓ મગજમાં વિગેની ઉગળા
ઓઁણાઓ સમી જણાય, બગ દોંગી આચાર્ય જેવો લાગે, તળાવમાં

ત્રિવેણી, સાનસગુદ્રો અને આસપાસની સૃષ્ટિમાં ચૌદ સમુદ્રરત્નો પણ કવિને વર્તાય, મંદ શીળા વાયુનું ‘હળીવંત સુગંધીપણું’ વર્ણવાય, ઈન્દુની સૌમ્યતા આ તળાવમાં સમાઈ તેથી જ તેમાં અંદ દેખાય છે એવું કહેવાય, આ અને આવી બીજી કેટલીક વિગતો આ લંબાવાએલા વર્ણનકાવ્યને સોભાવે છે. એમાંની ‘અતિસયોદ્ધિન ક્યાંક ક્યાંક આજે’ રુચિ ન પ્રેરે તો, પણ દક્ષપત્રવિતામાં આ કાવ્ય કેટલાક સુંદર અર્થો-લંકારોએ વિશિષ્ટ બને છે એવું કહેવાયું છે * તે સત્ય છે. કાવ્યને પ્રેરક હેતુ પ્રાંગમ્પ્રાનરેશના ગુણુમાનનો છે એ ય બૂલવા જેવું નથી.

“મેવાસવર્ણન” કાવ્ય “મહીસાગરમાં માછલી જતી રહી ન જાય; તેમ જ ને મેવાસમાં, ગયો ચોર ન ઝલાય,” જેવી સાદી સચોટ હિપમા, ચણોઢિયોના ચોસરા પહેરેલી બીલડી કે દૂંકા તંગડી ને કાખમાં ખુદોડી કે અણિદાર છરાવાળા બીલનું સજ્જમિત, એવા બીલને વશ કરીને ઝાડી છેડી નાખનાર ‘સરકારનો આભાર, વગેરેથી નોંધપાત્ર છે. દૂંકું છતાં આકર્ષક વર્ણનથી જીવન્ત એવું આ કાવ્ય છે. ‘જૂનાગઢ સંબંધિ’ કવિતા’માં પ્રારંભમાં જ કવિ સૂચક રપટતા કરે છે, “ત્રિલોકમાં હું જે. જે વાન વગ્ધવું; તે તે વરણન તારી લીલાનું જ હો દરિ.” જૂનાગઢમાં શાહજાદાની શબ્દી ટાણે ગએલા ‘દરીશ્વર’ જાડીની તારીખ આપી, જૂનાગઢનું ‘દેવનગરી’ સમુદયિત આપી, એને ‘દારાની માંશી’ કહી, નગસિંહ મહેતાના ઓટાને અને શહજનંદ રવામીના મંદિરને વર્ણવી, જૂનાગઢને વળી ઇન્દ્રપુરી તરીકે બિરદાવી, તેને કારકુન-કારભારી-મહેતા-મુરસદીની ભૂમિ કહીને, નાગરાનું ગુણુમાન તેમજ ગિરનારનું આવણ-મહિનામાં દેખાતું શિવતુલ્ય સ્વરૂપ મનોહર કદંપના અને વાણીથી વર્ણવેલું. કવિ ત્યાંના રાજાઓ, ત્યાંના મંત્રીઓ, ત્યાંની બાળમુનોદય સભા વગેરેને અંગ્રહિ આપે છે. એકાણું કડીના આ કાવ્યમાં શાદીનું વર્ણન તો માંડ વીએક કડીનું છે. કવિની વિવચને વ્યાપક દરવાની ઉચ્ચિત સમજ એ સૂચવે છે. માંડવાનું, વરધોડાનું, શણુગારની વાડીનું, અને રોગનીનું

* ‘અર્વાચીન કવિતા’—સુન્દરમ.

જે સુગોબિત આરેખન છે તેમા અતિશયોક્તિ અને રુઢિનું અનુસરણ છે. લગ્નવેળા ઝૂનનો પાયો નાખ્યો તે “સરવથી મરસ હિતમ કામ થયું”, એવું કવિ કહે છે, તે પણ દિવના માનસનું શુભ પાત્રું છે. વળતી વેળા રાગકોટમા પોને મલ્હિચંદર કીનાણીને મળેલા તેથી તેમને સ્ત્રેણુથી અંગલિ અતમા છે. આ કાવ્યમા નાગરો અગેતુ પ્રાસમંડિત સુક્રાક જોઈએ,

“મરછ અને જલમારગ મૌકિત, એ તથા તો શુભ સાગરમા છે;
વેચિ ખવાય, પિવાય, સુશોભિત, તે તથા તો ગુણ માગગમા છે,
શીનળતાઈ સુમધ, ક્ષમાગુણ, એ તથા તો મલિયાગગમા છે,
સંપ, સુષુદ્ધિ, મરદપ શરીરનું, એ તથા તો ગુણ નાગરમા છે.”

અરવીન ભારતના ગૌરવ સમા સુખર્ષનું પણ કવિ સ્વર્ગ સમુ દર્શન કરાવી તેને જોગણીરૂપ કંપીન સ્ત્રેણુકમક વર્ણન કરે છે. મુખર્ષના દરિયાનું એમનું વર્ણન ચાદગાર નીવડ્યું છે. એ જ એનો ઘણો ભાગ રોકે છે સમુદ્રના વર્ણનનો આ જોક લક્ષપાત્ર છે સમુદ્રના શીલને અશીલના મુખના શીલ જેવું કવિ ધારે છે, એમ કહીને કે શિવે તેનું બધું વિષ પડાવી લીધું હોઈ આમ થયું છે. સમુદ્ર ખારો છે કારણ જગતમા જાઝા જનો નાશરા મળે છે અને તે બધા તેમા જઈને ન્હાય છે ! સમુદ્રને બક્તરાગનું ઉપમાન આપતો સ્ત્રોક આ અગાઉ અવતરણ પામ્યો છે, જે એના કંપના સૌન્દર્યથી મનોરમ છે. નીતિના કવન કવિમાત્રમા ન હોય, મોતી પણ મરછમાત્રમાં ન હોય, એવું કવિ કહે છે. સાગરને મળતી નદી પિયર ઢોડી સાસરે જતી કન્યા સખી કવિને લાગે છે. એ અગેની આ પકિતઓ સાદી છતા વાસ્તવિક વર્ણનવાળા છે:—

“બોધ્યાનિ રીન બદ્ધી વળિ ચાલવાની,
ઢોડી સમસ્ત રિત મેવ માનવાની,
સૌ મરછ કમ્બ નિજ જીવન સોત સોપી,
સ્વામીનિ સર્વ મરછ જરિયે ન દોપી.”

ગૂર્જરાન વનોદ્યુલ્લસ સોસાઈટીનો ઇતિહાસ આલેખતું કાવ્ય દસ્તાવેજ અગત્યનું છે. “દેશના નરીજનો ઉધાડ” કવિ નિરખે છે. “છોટા જન શ્રમ કરી કારજ મુધારે પણ, તે કર્યોનો મુજસ તો મોટા જન માણશે,” એવું માર્મિક વેણ ઉચ્ચારતા કવિ સ્પષ્ટતા પણ કરે છે કે કડિયો યાદ નહોતું રહે પરન્તુ પાયો નાખનાર ગવર્નર વારંવાર યાદ કરાશે! કવિનું કથન કેવું મૂલ્યક અને નિર્ભિક છે? એમની દષ્ટિ ઘણીવાર વિચલણ બને છે જ. ‘ભુદ્ધિપ્રકાશ’ વિષેનું કાવ્ય પણ કવિનો કર્તવ્યોત્સાહ પ્રગટ કરે છે. અમદાવાદની ટૂર્નિંગ કોલેજના કાવ્યમાં કવિ તેને હેમચન્દ્રાચાર્યની પોશાળ કે ભોજરામની શાળા સમોવડી કહે છે, એટલું જ નહિ પણ એની ઇમારતને ઇન્દ્રપ્રસ્થ જેવી કે તેના ઇર્ગનેરને મયદાનવ જેવો ગણે છે! ઉપમાનતી એકવિધતા કવિમાં આ બાજતમાં ઘણી છે. ઇન્દ્રપ્રસ્થ, સ્વર્ગ, ભોજ, વિક્રમ તેમને જ્યાં ત્યાં મળી રહે છે! અમદાવાદ, વડોદરા, જૂનાગઢ, મુંબઈ એમ બધે તેમને સ્વર્ગપુરી જણાવાની! કવિનો આ દોષ છે. એમાં અકારણ મૌઘ્ય છે, બખ્ષાભાસી નિરૂપણ છે, રુઢિચેષ્ણ છે. તેમની કવિતા સામાન્ય અને પ્રાસંગિક અંશેને આ પ્રમાણે અતિમુગ્ધતાની વૃત્તિમાથી નીચજેમાં બ્રહ્મતાભાસી વર્ણનોથી નિષ્કારણ ‘ગૌરવ’ આપે છે.

‘ભર્ય સંમહસ્થાન’ (પ્રદર્શન) વિષેના કાવ્યમાં પણ પ્રદર્શનનું આનું જ વર્ણન છે. એ પ્રદર્શનને વિદ્યારવધંવરનું રૂપ આપીને કવિ પ્રવેશવેળાની ધક્કામુક્કીનું રમૂજ છાટણું પ્રેમાનંદીય ચિત્ર દોરી સંમહસ્થાનને ‘સંકટસ્થાન’ કહે છે! તે જ રીતે લોગના મન પર સુધારાનો રંગ ચડાવતા પ્રદર્શન પ્રણેતા ‘મીવસ સાહેબ અંગ્રેજ’ને રંગરેજ પણ કહે છે!

એ જ રીતે પોનાના જમાનાના મહાપુરુષોને અંગલિ અર્પતક એમનાં ટૂંકાં કાવ્યોમાં દાદાભાઈ નંવરેજી, મહીપતરામ રૂપરામ, કરસનદાસ મૂળજી, ભોળાનાથ સારાભાઈ સમા સારકારિક દુરંધરે,

સર જમસેદજી, શેઠ પ્રેમાભાઈ, સર મંગળદાસ, લોન્ડોન-ઈન્ડિયા રાજવીઓ, લોર્ડ રિપન, લોર્ડ મેયો, સર હોપ, દાકતર વાયલી, મિસ મેરી ટર્પેન્ટર, આદિ અંગ્રેજોનો મહિમા ગાતી દવિતા છે. ગરબી, ખરબા અને રાસડા પણ તેમાં આવી જાય છે. જેમાં નોંધયોગ્ય ગરબો છે મુંબઈના દરજીનો. “ચતુના ઠેણુ ખાંધે સાહેબ સાય” એવા જમાનામાં વિકુળા દરજી દાકતર બાહિ દાજીની મદદથી મીસન સાહેબ સામે ન્યાય ખાતર લડી લે છે અને દલપતરામ “ચોર અને ચોખીવાળા છે ભાગીઆ” એવા અમલ સામેના આ વિરોધને તેમ જ તેના સાહસને ખિરદાવે છે. એ જ દાખવે અંતે દાકતર બાહિ દાજીને અંગલિ પણ દવિએ આપી છે કે એમણે તેમની આંખો મુધારી આપી ! મૂળ દાખ્ય-વરતુ સાથે સમજાવવામાં નહીં એવું અંગત-ખિનંગત કેટલુંક ખરવાની દવિની એ ટેવ છે. મહીપતરામને સારી અંગલિ અપાઈ છે કિન્તુ “નાગર નર હારે નહિ, હારે હોય દગ્ગમ” કે “બસે જણ્યો જણુનારી” જેવી અરુચિકર પંક્તિઓનું અનોચિત્વ સ્પષ્ટ છે. શેઠ પ્રેમાભાઈના નામ પછી અમદાવાદમાં પ્રેમાભાઈ દરવાજો બંધાતાં કવિ તેને ક્રુવ તારા જેવો પ્રખ્યાત થયો એવું દહી ખિરદાવે છે ! નર્મદના સરસ્વતી મંદિર પગની ત્યાંથી જ વંચાએલી કૃતિ એ જન્મે દવિઓના સમજાવ અંગેનો એક અગત્યનો અંગોડો આપે છે. સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોરને અંગલિ આપતાં ‘દિવાની’ અદાલતનો રમૂજ શ્રેષ્ઠ કવિ કરે છે. વાઈસરોય રિપનને ‘મદારાગં’ દહી એણે દેશીજનની હાજ દહ આપીને હોલવી તેની યાદ કવિ આપે છે. ૧૮૯૩માં ઇંગ્લેન્ડમાં ઇન્ડિયન અસોસિયેશનના ખાતમુહૂર્તના સમારંભનું વર્ણન પણ ઘેરબેઠાં કવિ કરે છે ! તેમાં બોદિદ, ઠેંગવણી અને અન્યોન્ય સદાય અંગે સામાન્ય ઉપદેશની કડીઓ પણ આવે અને મદારાણી વિક્ટોરિયાનાં અંતમાં ગુણગાન તો હોય જ ને ! દૂર રહો મદારાણી ‘કવીચર’ને C. I. E. જનાવે તો વૃદ્ધ અને અંધ દલપતરામ એટલું જ ન કરે ! ! સર હોપના ઉપદેશ વર્ણવી છેવટ તેમનું ગૂજરાતી નામ પણ કવિ પાડે છે—આસારામ ! આ અંગલિ દાખ્યો

મોટે ભાગે ફરમાસુ કરિતા છે અનેકર ફરમાવે, શેરશાહુદારે જહે, સભા
ભાગે અને દનપતરામ આવી વ્યક્તિઓ તથા પ્રસંગોના મુશ્કેલિયુક્ત
વર્ણનની કવિતા બોલે—અને ।

રનદેશ ઉત્તરપંથો વિચાર અને આમક રજૂ કરતા એમના કાવ્યો
ધણા છે એમા આપણે તેમના અગ્રેષ્ઠ રાજ્ય પરના કાવ્યોનો પણ
સમાવેશ કરીશું, કારણ હિન્દુસ્તાનમા નના યુગની ઉપા તેમને પગસે
આવેલી જોતા હનિ તેમને પગલે જ આપાદી પણ જોતા હતા “ વાડ
જેતરો ખાય ત્યા વનચરની શી વાત ”, એવી સ્થિતિમાથી “ નિસચુ
રધુકુગગન ”—એવી પરિસ્થિતિ આગળ અમને સર્જી એવું ગાતા હનિ
“ બોલ્યા નિશુ કોઈના બોર નહિ વેચાય ” એ સૂત્ર પ્રજા સમક્ષ મૂકે
છે એમ મનુ જોઈએ તેના અને દષ્ટાન્તો હનિ આપે છે ગદ્યસવાદ
‘ નચનિમ ’ થી મિશ્રિત અને અગ્રેષ્ઠ રાજ્ય સામેની પ્રજાકરિયાદ જાહેર
સભામા રજૂ કરી ચૂકેની ‘ વેડે કામ ન જગા વિષે ’ ની એમની કૃતિ
તેમની પ્રજાહિનની નિષ્ઠા સૂચવે છે તેમા પ્રજાની કરિયાદ જાણુવા હરતો
પરોનાગી એક માદગાર પાત્ર છે ખેડૂનો તથા બગીચો પાસે અગ્રેજ
અમન રો વેડે કરાવતા તેનું અપદ્ધ આતખન રાજ્યપ્રશસક દનપતરામ
જાહેરમા રજૂ કરે છે હનિ “ હરત નથી આ રાજમા ધનવાળાને
શીશ ” એવો સીધો પ્રહાર પણ કરે છે ‘ વેદના વચન વિષે ઉપજો
ઓ-અર્થ, એવો કાયદો છે આજ અગરેજ રાયનો, ” એવો કટાક્ષ
પણ તેઓ કરી લે છે । દામ્તર બાહિ દાણની વિગતિથી ‘ બજવો ’
શબ્દા પડીથી મુબર્કમા મળેલી સભામા કવિએ ‘ પીડા હરણુ સ્તોત્ર ’
સનગરેહ રાણી વિમ્બારિયાનુ શાસન અપાતા અમદાવાદની સભામા
રાણીની સ્તુતિ એ અંગેના ઉત્સવનું વર્ણન, ત્રિન્સ ઓફ વે’સના લગ્ન
પ્રસંગનું ગાન, ત્રિન્સની મુખાકારીની પ્રાર્થના, લોર્ડ મેથોના ખૂન
બંધનું શોકવન, ગાણીએ ‘ કેસરે હિન્દ ’ ખિનાજ ધારણુ કર્યો તેની
ખુશાની ઉચ્ચાગતી કરિતા, આદિ ‘ કવચીર ’ કાવ્યમા લેતારે છે.

દલપતગમની પરદેશી શાસકવર્ગની—રાજસત્તાની આવી ભક્તિની દીકા દરવી સહેલી છે. આપણે એ યાદ રાખવું રહ્યું કે આમાની ઘણી રચના પણ કૃત્તિ ૪૮ હતી. આપણા આગેવાનો, આપણા શિક્ષિતો, આપણા મંડળો, આપણી પ્રજા એવી ધવિના ઇચ્છતી હતી.

રાણીનું રાજ્ય થયું તેની ઉગ્રવણીમાં આતશમાળા ઉડાવતા પેલા “હરો હનુમાનજી કે મુક્ત ન સુતેમાનજી” વાળું રમૂજ ચિત્ર; પ્રિન્સના સગનનું વર્ષ ૧૮૬૩ હતું તે પરથી તર્કદૌરસ્ય દાખવેલું છે કે “સગનન સન્મુખ જો વસે, કિમત અધિક કહીશ, વિમુખ થતા કિમત જુઓ, વેસાંના છત્રીશ” લોડ મેયોના મૃત્યુથી થતા શોકનું એક દારણ કવિ એ પણ આપે છે કે “વગ ખૂન તાણત વિધવિધે, ઇંગ્લેન્ડ જઈ આ દેશની,” પ્રિન્સને સુખાકારી ઇચ્છના કવિ લખે છે, “હક સકળ હિંદુસ્તાનના મળવાની આશા એ થઈ,” લોગના ચાલનાને પણ અડતા ડરે તેવી અંગ્રેજ રાજમાની પ્રજા-રાજની મન રિથિતિ વર્ણવતા કવિ કહે, “નામ સામગીને સામું નથી જાખતા,” ગજમર્તાને તેથી તો ‘કવીશ્વર’ની અરજ-આશિષ છે કે “દેજે હક આ દેશના, સેજે સુખે સનામ,”—ટૂંકમાં આ દાખ્યો દાખ્ય તરીકે નહિ પગલું તે દાખના સોહઆગેવાનનું માનસ જોના દીપ ઉપયોગી છે અંગ્રેજ અમલ ગહે તેમ ઇચ્છવા સાથે પ્રજાના હક્ક જળવાય, પ્રજાનું હિત જોવાય, એ મારે પણ એમનો ફરી ફરી સદુને આગ્રહ છે આપણા અધિગાર અંગે તેઓ જામત હતા તે સ્પષ્ટ છે રાજદ્વારી સ્વાતંત્ર્ય માત્ર એમની કલ્પના બહાર લાગે છે. અંગ્રેજ રાજઅમનના ‘શ્વનત્રતા ને ન્યાય શુભ’ એઓને ડુચતા હતા, એમના સમયને પણ તે ડુચના હતા, આ ન્દાનકદા ગુચ્છમા ‘વેડે કામ ન કુવા વિધે’ વાળું દાખ્ય વિસિદ્ધ કદી શકાય તેવું છે.

“સ્વદેશવાત્સલ્ય તથા દુષ્ટાગૈરલક્ષ્ય”ના એમણે રચેલા દાખ્ય-ગુચ્છમા સુધારાનું ઉદ્દેશોક્ત છે “ઉદ્ધમ આદરો,” “વિદાને વધારો,”

“ સ પ સત્તે, ” “ કેદ તત્તે, ” “ વર્તમાનપત્ર નાચો, ” “ સ્ત્રીકેળવણી
 કરો, ” “ બાળવ્યવસ્થા મુદ્રા તત્તે, ” “ ધર્મે દેશની દાજ, ” આદિ સત્તે
 પ્રારબધના જ આખીને કપિ જતી રિદ્ધિને દૂર રસ્તેથી રોના કહે છે
 અને “ અરે સ્વદેશી, અભિમાન આણો ! ” એવો ઢઢોળતો નાદ
 સભાગાથે છે વિજ્ઞાને ફેલાવેના યત્રોના દેશપ્રવેશ દ્વિ સત્તે છે.
 એમનો લાક્ષણિક વિનોદ “ ડાળા કાળા ત્રેત પથ પડિતો કહે છે
 ત્રેસ ” વાળા વર્ણનાત્મક મુક્તકમાં હિજળી આવે છે “ ખવરાવે ડાઈ
 તો જ ખાય છે, ન ખાય હાથે ”—એના મુદ્રણનને પ્રિ ‘ પરમહંસ ’
 શુ વર્ણવે છે ‘ એના ચનાચના કુચા નોકો આખ રહે આવે છે અને
 તેમાનો “ રસ ઉગ્મા ઉતારે છે ” એવું વર્ણન પણ છે સામાન્ય રથૂન
 વગ્નુને ચમત્કારિક કે ગજનાત્મક બનાવનાનું ગૈશન જ્ઞીશ્વર’માં
 કેટલું છે તે આના મુક્તકો બતાવી શકે છે આગમી, મ મો, વિમાન,
 પીગળી, નાપડના ય ન, આદિથી કપિને “ નીર નેવના મોભે ગયા ”નો
 સુખ અનુભવ થાય છે સાચુ મ્લેપવૃક્ષ તો જવિને ઉદ્ધોગમાં જ દેખાય
 છે કર્મ નસીમની વાતો પ્રનારાઓની તેઓ દળવી મસ્તી ઉડાવે છે,
 “ મુના શા મટિ કરે, જો નસીમ વિશ્વાસ ? ” ઉદ્ધોગની દિમાયતમાં
 ધૈર્યનો ઘોષ પણ પ્રિ બેળવે છે એલુ કાચુ તેઓ દષ્ટાન્ત રૂપે બતાવે
 છે, “ ન ખણી કુવો કણુમાં ખણતા ” વળી નઓ લખે છે, “ પ્રથમ
 જ છેદને પગચિયે, પગ ની નહિ પરહાર ” દ્વિ સિદ્ધાન્ત પણ દષ્ટાન્ત
 શુધીને મૂકે છે, “ ઉત્તમ ગ્યના એ દમ, સૃષ્ટિ રિદ્ધની વાત, જળચર
 પત્રી તડ પત્રી પશુ પત્રી રચી માનવગત ” ‘ કાસ માહના ખેસે
 સાન ” એ નીતિ એમ નથી જ “ શક્તિ વિચારી પ્રિયે કામ ” એ
 તેમની મુપારા વાગ્ધુઓને સીખ ડે, પ્રસ્થ “ તાગુ ઉનાડી નવ શકે
 મડા કરે કુડાડ ” એના પણ અને અવહારગમ્ય ઉત્તરણો વિનમ
 ટાકે જાય છે સાધનોની પૂરી સમ્મવટ પ્રત્યે મર્ષમાં તેઓ માગે છે,
 મન્નુ તે વિા તો “ ામ બલુ ન કરાય ” સાચર તુ મડે ન તરાય,
 મોવના ડામે બિટ સાજુ ન યાય, અને “ ચડે પેમડે કેમ વિતો

મથુાય ? ” “ વ્યંતરના વળગાડ ” જેવી ‘ ભૂંડી આજસ ’ ને વિચારપૂર્વક તથા દેવા કવિ સમજાવે છે.

બાણતર ઉદ્યોગ વિનો અપનું નહીં એવું જણાવતા કવિ એમ પણ જણાવે છે જ કે, “ વિદ્યા બીજા વિગત વડે, વાડી વિનય વવાય; આવી કરે ઉદ્યોગ જળ, તો ધનનાં તરે ચાય. ” સંસ્કાર વિદ્યાથી અને સમૃદ્ધિ ઉદ્યોગથી એવું સમજાવતાં ‘ કવીશ્વર ’ પ્રજાને એ ઉભયનો પુનઃ પુનઃ આગ્રહ આદરે છે. શિક્ષણ વગરના સુધારાને ધૂળધાણી કહેતા આ બ્રાહ્મણ ગુર્જરનેતા વિદ્યાના સાર્વજનિકત્વ પ્રતિ અંગ્રેજિનિર્દેશ પણ કરે છે, “ વિદ્યા, વનિતા, વૈલિ, ધન, જુએ ન ગુણ કે જાત; જેને સંદવાસે વસે, રહે તેથી રજિયાત. ” ઢાચળા (ધન) અને કાગળ (વિદ્યા) નો સંવાદ્વયકો રખૂં કરીને કવિ બાણતરને વરસાદ સમું કહે છે, “ ચોમાસું સુધયો થકી, સુધરે આણું વર્ષ, ” તેજ રીતે “ બણિને સુધરે બાળપણ, તો જીવતર ઉત્કર્ષ. ” “ સોનું ને શ્રીમન્ત જન, સોંધાં હજી હમેશ; પણ પાંડિત પાણી પવન, સોંધાં હજી સુરેશ, ” — એ કવિનો દોહરો તેમના ઉચ્ચાશયી અને વિનમ્ર બ્રાહ્મણત્વનો અર્ક સમાવી શકે છે. આ વિભાગમાં જ નિબંધ લખનારી રીત તેમજ ‘ નિશાળ-નારિ ’ નું કંઈકે કંઈકું વર્ણન પણ આવે છે !

“ સમુદ્રમાં વખણાત શું, સીમતણાં સંતાન, ” જેવું આકર્ષક દૃષ્ટાન્ત યોજીને કવિ દેશાટનનો પુરસ્કાર કરે છે. “ વેપ લે વિદેશિનો ને જોઈ આગબોટમાં ” જેવી બાલિશ શબ્દ સગાઈ કે ઢાચળાને મુસાફરીના મંદિરનું કંઈકે રૂપક અહીં જ મળે છે ! “ પડી ફાટ પાપાણમાં, લાગ્યું વચમાં લેપ ” એવું વળી વ્યવહારદેખ્યું દૃષ્ટાન્ત મૂકીને કવિ દલપતરામ સંપ સજવા જણાવે છે. કેટ તજો, એ પણ છે એમનો બોધ. વર્તમાન-પત્રોને તેમનો ધર્મ તથા મહિમા પણ ‘ કવીશ્વર ’ સમજાવે છે. સ્ત્રીશિક્ષણનો ઉપદેશ દેતાં ખુશ્કી-મૂળ જંગલી, પેદાશની છતાં નિશાળમાં માન પામી કારણ કેળવણીનો પ્રતાપ, એવું બાણમૌખ્ય પણ કવિ દાખવે

હે ! જુદિયર્થે સમાને દોરવાની રૂપ આશિર્વાદ આપતાં કવિ નિશાઘોર
કાઠવા, ચોપડીઓ છપાવવા, સમાજો રચવા, નિરવગ નિવારવા,
“વિવાનળા લગ્નમળા પ્રથા ધણી પડાવવા,” શિખારીઓનાં બૂખ-
ફૂંખ બોગવા, ‘નામદાર નારિયો’ સમામાં નથી આવતી તેમને
બજાવવા, વિભાવની વરણશબ્દ ખરીદવા સમજાવે છે. દહેવાણું છે કે
નર્મદને એ નારાય ઇંદની કૃતિ ગમેલી. આજે ૫ થાપ છે કે કવિ
દમપતરામ મુધારાની કેવી બ્યાપક સમાજોચના કરે છે? મુધારાની
દિશાએ દિશામાં તેમની નજર છે.

લક્ષ્મીથી મોટાઈ મળે પરંતુ વિદ્યાબ્યાસ વિના તેમાં લાંચિયાપણું
આવે એવું સમજાવીને કવિ રાવજીને સંભારીને પેસાનો “વિશેષ શો
વિચાસ!” એમ પણ ચેતવે છે. કુંભાર થોમન્ત થાપ પણ “ખર
ઉપર અંબાડી શુભ લાગે નદિ લગાર” એમ પણ કહે છે. વડાને યાદ
કરીને મોટાઓને સદન કરવામાં પણ મોટા થવા તેઓ બોધે છે. વડા
કુટાય છે, તે પર મર્યાં બમરાવાય છે, ખારવાણું જળ તે પર ઇંટાય
છે, વેલજીથી વજાતાં તે પીડાય છે, વચ્ચેથી તે છેદાય છે, ગરમ તેલમાં
તે તળાય છે, તો પણ પડે પ્રયુક્ત જ જણાય છે ને! દટાન્ત-નરવૃ
અર્ધ અસરકારક માત્ર દારૂ પૂરતું થાય ખરું, બાકી એમાં રસિકતા
નથી. “ગરીબ પામે ઘર બલ” કહીને કવિ “છોટાને લાંછન ચડે”
એ જમયાસ પણ બિધાડો કરે છે. અમલ કે મહાવે છે તેથી રાજાઓને
વિદાથી યાજ્ઞ થવા કવિ સમજાવે છે. “દાણી દકરાઈને” તો તેઓ ધિક્ક
જ કહે છે. પડેલાંના “કૃપાણુ બૂપાણ બધા બણેલા” “તીતિની દહમાં
રહેવા,” આજે એવું નથી એમ કહેતાં કહેતાં વગી પડેલાંના બ્રાહ્મણો!
પણ હવે રહ્યા ન હોવાનું ‘એક સમે એક દાત્રિ આવજો બ્રાહ્મણે ક્યું’
એ વ્યંગાર્થના મુક્તાકમાં તેઓ સંભારી આપે છે. રાજા મળે રાજાનીતિ
જાણી શકાતી નથી, એ માટે તો જોઈએ રાજાનીજ. સામજની યાદ
આપે તેમ આ સત્ય સ્ફુટ કરવા કવિ હજમ, નટ, શિખારી અને

બ્રાહ્મણની, રાજવીપદ મળે તો કેવી અભિલાષા હોય તે રમૂજ શૈલીમાં વર્ણવે છે. નટ કહે, “જેથી આંખો રાખી રોજ ચાલીએ ચોટામાં ચાલી;” બિખારી કહે, “ખાંડની તો ખુરશીમાં બેઠા ગીત ગાઈએ;” વણિક કહે, “ચાવે નહિ તેટલા જ રાખીએ ચાકરીઆટ;” બ્રાહ્મણ કહે, “મેનામાં બેસીને રોજ જાજીં બિલા આગવા;” જ્યારે હજારે તો કહ્યું જ હતું, “સોનાનો સગવો ને શણાડીએ સોનાની કરે.” શરવીરની જોળખતા છત્રીસ શ્લોક લખીને કવિ વિવેકની ટેક ન છોડવા સલાહ આપે છે. લાંચ એ ‘કાળા બિલ્લનું’ કામ’ હોવાનું કહેતા દસપતરામનાં મોહીમાં છે જૂના મધ્યકાલીન ધારણ્યમદિમાના સંસ્કાર. “ન્યાયં નિયમ સદુ ગરીબને, સમર્થને સૌ માફ” એવા જુલમી રાજામાં “કરીએ કાગારોળ તો કવચિત્ કાયદો ચાય” એવું કવિ શીખવે છે. ‘બોલવું’ જોઈએ, ‘કાગારોળ’ કરવી જોઈએ એમ કહે છે એ ય મહત્વનું તો ખરું જ ને? વળી કવિ બીજી સલાહ આપતો સિંહ તથા અજનો ટૂંચઠો કહીને કહે છે, “જોરાવરને ન જોએ ડાપણુ સિખવવા.” તે સાથે એમ પણ કહે છે કે “નાનાં બહુ નેનાં મળી, ઢાંકે મોટો મહેલ.”

ચડતી-પડતી વિષે લખતાં દસપતરામ પંજા-પાઠકાદિ ઇતિહાસોની મુનશી-મિસ્તર રુપે થએલી પડતી તરફ લક્ષ બેઝીને રમૂજની લક્ષર વહેતી કરે છે. “એક તરફનું સુખ મળે, એક તરફનું જાપ; રથ બેસી ચોટાતણી ચીજો નહિ જોવાય,” એવો ઉપદેશ પણ અહીં જ આવે છે. ‘કરજ ભૂંડું’, નેથી કસર કરવાની શીખ આપીને તેને રૂપે કરવા ‘કુલણુની ગરબી’ જેવી લોકપ્રિય કૃતિ આપણને આપે છે. આ રહી એમાંની કેટલીક મઝાની બોધક પંક્તિઓ,

“પેહેયાંને પટકુળ બાંધ્યા ચંદરવા રે,

આ ઘર બાળીને ચાંદ્યા ધીરથ કરવા,

મારા કુલણુ.

કૃષ્ણજી તો કુવો શોધવા ચાલ્યા રે,
આ ગરબ વિના તે અધિષ્ઠ ન હોત્રજો આલ્યા,

મારા કૃષ્ણજી.”

બોધની પૂર્તિ દરતાં એમનાં દષ્ટાન્તો મોટે ભાગે સચોટ જ હોય છે, પણ તેમાં જ્યાં વિનોદની છાંટ હોય છે ત્યાં તેની ચોટ વિશેષ થાય છે. કરકસરની શીખનું આ દષ્ટાન્ત જુઓ, “લેખણ બરી લખવું બહું, નદિ રેડી રસનાઈ.”

“જાતસ્વભાવ વિષે” એ કાવ્યશુદ્ધમાં એમણે મૂકેલાં દૂંઠાં કાવ્યોમાં સત્જાન, મૂર્ખાં, કૃતધ્વી, અભિમાન, વહેમ, નમના, ભોજ, સંતોષાદિ પર કવિએ લખ્યું છે. આ સર્વમાં મદતરનું લાગે એવું એક ચિરંજીવ કાવ્ય મળે છે, “એક મંડળા એવી રચાયે જ્યાં સૌને ઉદ્ધોગ જડે.” “ઉપજાવે ખોરાકે અતિ,” “કોડ માણસ કામે લાગે... એવા તો ઉદ્ધમ ઉપજાવે,” “અતિશે એ વાન શગમી, માણસને ન આદાર મળે,” એવાં આદેશ—અધીવરાળું આ કાવ્ય સચોટ ઉદ્દેશોધન તથા કવિનું વિચારપૂર્ણ રચનાત્મક લોકચિંતન વ્યક્ત કરે છે. આર્થિક અવદશાના આવતા ઓળા સામે જાણે કવિ એતવણી ઉચ્ચારતા હોય તેવી એમાંની ઉક્તિઓ છે. એનો નય પણ ઉદ્દેશોધનને અનુકૂલ છે. તે સિવાયનાં કાવ્યોમાં કવિ, “સ્વભાવ કુળ સગ્ગો જ” એવી મધ્યકાલીન રુધિરશ્રદ્ધા દર્શાવે છે, “જાતી સ્વભાવ જોઈને, રહે ન ધગિયે રાણ; સદાએ બસવા સજ્યું, માનતણો શો દોષ?” એમ પણ સમજાવે છે, ઠંડક દેલાવી મચ્છળને ફસાવતા સાંચાનું દષ્ટાન્ત આપતાં “ભ્રીખોધ વિષે વિગતે કરી વાંચો” એવી જાહેરાત પણ કવિનામાં ઠસાવી દે છે, ‘ગમારઆવની’ અને ‘વીમાની વરસી તે કરે’ વાળી લક્ષણાવલીનાં પદ રચે છે, વહેમ વિષે લખતાં “જૂના જવનમાં મુનો ગમાર ગામડિયો” વાળું રમૂજ મુક્તક પણ આપે છે, “કોઈજણું ચાલ્યું તે બંગિયે ચલાવ્યું કહે” એવા “ભોળા કારભારીઓથી બલા ડાઘા

મંગિયા " એવું બીજા એક મુક્તાકમાં લખે છે. (દિલિતો—અરપૂર્યો! અંગેના આપણા વહેમની આમાં બારે ઠટાક્ષતમક ટીકા છે); અભિમાન પર લખનાં કવિ " ઘૂડ કહે ઘણો જૂનો ચોખો છે અમારો ચાલ "નું લોકપ્રિય બોધક મુક્તાક પણ દે છે, અને " સંકળમાં અકસ અધારે વહેંચાઈ છે "—વાળું ઠટાક્ષબર્ણુ દષ્ટાન્તમઢ્યું મુક્તાક પણ અપાયું છે. ક્યાંક આવો સરળ બોધ પણ છે, " વધે અભિમાન ત્યારે જિંચી જિંચી દષ્ટિ કરે, તૃષ્ણા વધે ત્યારે ત્યારે નીચા નીચાને નિહાળિયે. " નમ્રતામાં પણ અતિશયના વર્ણ છે એ બતાવવા કવિ રમૂજ દસ્ય આલેખતાં કહે છે, " વાટે કરતાં દંડવત લોક હસે ચોપાસ, " દષ્ટાન્ત પણ આવે જ, " અળા ધરે અતિ નમ્રના, વાઘ તજે નહિ વેર. " સદ્ગુણ કેળવવાના આગ્રહમાં પણ એજ વાત કવિએ લખી છે, " સદ્ગુણ પણ નહિ કામનો, જો પડોંચે હજાર. " લોભ, સંતોષ, ક્રોધ, પક્ષપાત, અદેખાઈ, વાદવિવાદ, આદિનો બોધ પણ દષ્ટાન્તો આપીને કવિ બીજાં કેટલાંક કાવ્યોમાં આપે છે.

એમનાં લોપવાચનમાળા મારે લખાએલાં દૂંડાં કાવ્યો તેમની એક તેજેમય ચરાકલગી છે. બાળકો અને કિશોરો મારે એ બહુ બોધક અને રસિક નીવડે તેમ છે. એ બાળકાવ્યો અને કિશોરકાવ્યોની વાણી સગ્લ શિષ્ટ છે અને તેની છન્દસ્વના પણ સરસ શિષ્ટ છે. દષ્ટાન્તો ગ્રંથનાની તથા તારવી આપવાની તેમની રીતિ પણ તેમાં સુભગ આવિષ્કાર વરી છે. તેમાં વિનોદ પણ છે. સાત્ત્વિક વિચારણા પણ આ કાવ્યોમાં સમાઈ છે. એ બાળકાવ્યો એની ગુણસમૃદ્ધિને કારણે પ્રૌઢવયી વર્ગને પણ રુચિકર નીવડે એવાં છે. ગૂજરાતનાં બાળકોને એ કવિતાએ પાંચ દાયકાઓ સુધી કાવ્યાનંદ અને પદ્યશિક્ષણ આપવાનું મહાન કાર્ય અગ્નવ્યું છે. એના સામર્થ્યની ઝરાબરી પછીથી બીજા કોઈ કવિથી કરી શકાઈ નથી. દલપતરામની પ્રતિબાનું એ એક સુભગ ફળ છે.

: " વાડામાંથી પાકું એક, " " ચોપટ બેડો પાંજરે, " " જળ "

ભાળિયાં માળિયાં ખૂન છાજે," "બળનાં પંડિત નીપજે, લખનાં
 લલિયો થાય," "આસપાસ આકાશમાં વિશ્વપતિનો વાસ," "માખી
 ખેડી મુખ થકી," "શીઆજે શીતળ વા વ્હાય, પાનખરે ધડે પેદા
 થાય," "એક અડપસો છોકરો, જીવો જીવું નામ," "મુવાકપથી
 રોડ સદૈવ પામે," "દીડો આજ આજ ગિરિરાજ એવો,"
 "જાનેવારી જાણવો ફેગરવારિ ફરી હોય," "પડી રેવ તે તો ટળે કેમ
 ટાળી," "સુધારો થવા સઘ વિઘા વધારો," "એક ચિઠ્ઠ વનમાં
 વમે, સિંદ વડો વનરાજ," "ઝેર ગયાં ને વેર ગયાં, વળી કાળા ઝેર
 ગયા ઠરનાર," "છત્રે થાતી છાંય, છડીધર છાજતા," "રૂપામ ચમ્પુ
 રમેરણુ મિત્ર સરસ રીત સાચી," "ફૂલજીજી તમે ફૂલાવ્યા કેમ ફૂલ્યા
 રે, ફૂલજીજી," દલપતરામના બીજા ખંડમાં પુનર્મુદ્રિત ચએક્ષાં આ
 બાળકાવ્યોમાં લગભગ એકેએક કાવ્ય લોકલૈયે અને લોકજીમે વર્સા
 ગએલ છે. એમાં બોધ છે, એમાં દષ્ટાન્ત છે, એમાં વાનાં છે, એમાં
 પદ્મરચનાની વિવિધતા છે, એમાં રમૂજ છે, એમાં અલંકરણ પણ છે,
 એમાં વર્ણન ઉપરાંત વ્યવહારોપયોગી કોણકો પણ છે. આ કાવ્યોનો
 રચના હેતુ વિચારતાં આ સર્વ અંગો સાર્થક છે. દલપતરામની આ
 કવિતામાં એમની સરસ વાણી, સિદ્ધ હૃદયોદી, દષ્ટાન્તની સફલ
 રીતિ, અને નિર્મળ બોધની પ્રતીતિકર ગૂંથણી છે.

આ કાવ્યોમાં કવિ દલપતરામે માખીનું બચ્ચું ("માખી ખેડી
 મુખ થકી ખારા બચ્ચા પાસ"), વાડાનું પાકું ("વાડામાંથી પાકું"
 એક, ફૂડું ચેને નાહું છેક") અને અડપસો જીવો ("એક અડપસો
 છોકરો જીવો જીવું નામ" વર્ણવીને એ દષ્ટાન્ત કથાનકો દ્વારા
 રચ્ચન્દતા અને અડપસાં—વડીયોની સજાહની અવગણનાથી દૂર રહેવા.
 બાળકોને બોધ આપ્યો છે. સર ચિયોડોર હોપને પહેલાં બે કાવ્યો બહુ
 જ ગમેલાં કહેવાય છે! શાસિત પ્રજા માટેનો શાસકનો દષ્ટિકોણ એમાં
 રહસ્યપૂર્ણરીતે સમાનો હતો તેથી જ તો! એમાંના વ્યાપક ઉપદેશને

જોતાં એ કાવ્યો આપણા જીવનમાં સહુને ઉપયોગી નીવડે તેવાં પૂરવાર થયાં છે. “નિશાળપાથી નિસરી જવું પાંસરું ઘેર” “અણૂતાં પંડિત નીપજે,” વગેરે વિદ્યોત્તમક ઉદ્દેશ દર્શને કવિએ સૃષ્ટિ સમસ્તને નિશાળ સાથે સરખાવી છે. ગાય, ઉદર, પોપટ, કાગડા વગેરેનાં પલાતમક ચિત્રો પણ ઉપયોગી તો છે જ. “કીડી કાળા નાગનો પ્રાણ જ લે આ પેર” જેવો યોગ આગકોને દષ્ટાન્તમાંજ કવિ મૂકી આપે છે. “ચોખ્ખી ચીજો રાખવી, ચોખ્ખાં પહેરો ચીર” કે “સાપ, કેદ ને જળની રેલ, તેની સાથે કરો ન એલ,” “એક વિવેક વિના નર અધો,” “એક કુટુંબી આપણે, એક પિતા પરિવાર,” “વિચારીને ચાર ઉચાર વાણી,” “એવાં જાડ ઉગે જેવાં જેવાં બીજ વાવીએ,” “સંપ થકી સુખ થાય છે,” “નમ્રપણમાં સુખ નથી,” “નહોં વેણ જાણો બંધ જન્ય નાણું,” “સુપારો થવા સહ વિદ્યા વધારો,” “ધર બાળાને ચામ્યા તીર્થ કરવા, મારા કૃતજ્ઞ,” “ઉડે ન તો પડેકવા શિખે વસી વિદગમાં,” “હડી વૈષ્ણાળા રચો હામહામે,” “શોધો ગુણ સારા રે,” “ધરો ગુણ ધીરા રે,” આદિ પંક્તિઓ સરસ અને અસરકારક ઉપદેશ આપે તેમ છે. ૧૮૫૭ના ‘બજવાખોરો’ને ‘હરામીજન’, ‘ખૂટલ બજવાખોર’ કહીને તેમના નિર્ણય પ્રયત્નને માટે તેઓ કહે છે કે, “આવી પડથું નિજ અંગની ઉપર સુરજ સાથું ઉઘડેલ કુડાવું” રાણી વિક્ટોરિયાનાં મલ્લિકા ગાર્ડને “સૌ કહેા રાણીની જય થજો સર્વ હામે”, “ધણું વર્ષ જીવેા વિક્ટોરિયા”, “બહુ વર્ષ સુધી અચલ અંતું રાજ, અમ ઉપર હમે” એવી રાજ્યભક્તિ કવિ ઉચ્ચારે છે. “જીવભીરાજની જડ ઉખડી” અને “કાંસી ખોરા ફેલ જરીને. વનમાં પાડી ન શકે પાટ; ધોંયા કાડી જટનાં ધાડાં, ઘોડાં ઘેરી ન શકે પાટ” એવા ઈશ્વરી ઉપકાર સમા અંગ્રેજ અમલને “ઝેર ગયાં ને વેર ગયાં...હરખ હવે તું હિંદુસ્તાન” એ બત્રીસીએ ચડેલા કાવ્યમાં કવિ દરખથી વધાવે છે. આવાં કાવ્યો એ પઠીથી હલપતરામને મદુ અગખામણા કરી દીવા છે? વાચનમાળાની

કવિનામાં રાજમહિતાની કવિતા પણ મૂકવાનું કવિને જ સૂઝ્યું હોય કે પછી હોય નેવાઓની ઈચ્છા પણ તે માટે હોય ! દિલ્હીસ્તાનની વખણાતી ચીજો અને અંગ્રેજી મહિનાઓની વિગતો પણ 'કવિતા'માં કવિ જિતારે છે ! ઋતુઋતુઓનો પાક તથા ભોજનની વાનગીઓ વિશે પણ જ્ઞાન-વિનોદની કૃતિઓ કવિએ રચી આપી છે. કવિનાં આ વાચનમાળામાંનાં કાવ્યો બાળકો-કિશોરોને વિચાર આપે છે, વાર્તા આપે છે તેમ રસિકતા પણ તેમનામાં પ્રેરે છે. એ કાવ્યોની સરજતા ધણી છે.

દક્ષપત્રકાવ્યોના જે વિશાળકાય સંગ્રહોમાંથી આપણે તેમનાં દ્વંદ્વા રવતંત્ર, વર્ણનાટક, બોધક અને ઉદ્દેશોદ્ધારકમક છાન્દ્ય કાવ્યોનો કંઈક પીગતે ખ્યાલ મેળવી લીધો છે. એમાં વચ્ચે વચ્ચે ગેયકૃતિઓ પણ ક્યાંક જોઈ છે. એમનાં પદો, ગીતો, એમની ગરબીઓ, એમનાં ઘોળ, આદિનો ગેયકાવ્યોનો ગુચ્છ આપણે હવે અવસોડીશું.

૧. — આ ગેય પદકૃતિઓમાં આપણી જૂની દેશીઓ, પ્રચલિત ગુર્જર સોહદાળો, કવિએ અપનાવ્યા છે. એ પરંતુ કવિનું પ્રભુત્વ પ્રશસ્ત છે. ગૂઝરાતને એઓએ અક્ષરમેળ વૃત્તોની તાલીમ આપી છે, માત્રામેળ તથા સંખ્યામેળ છંદોમાં મુક્ત વ્યવહાર સીખવ્યો છે અને ગેયરચનાના ક્ષેત્રમાં પણ અનેક નાની મોટી કૃતિઓ ઢાળીને જૂના ગુર્જર ગીતપ્રવાહની સાથે અર્વાચીન જમાનાને સંકલિત કર્યો છે. એમાં એમનો લાક્ષણિક હાસ્યરસ; એમની સચોટ દષ્ટાન્તકથા, એમનો સાર્વત્રિક ઉપદેશ, એમનાં સાર્થ વર્ણનો, એમની સરસ સૈદ્ધી, લખી એમની કુશલ વિવિધતા આદિ મળે છે. એમાં માર્ગદર્શન છે, ઉપાસંજ છે, ચિત્રણ પણ છે. દ્વંદ્વમાં "કથન હિતકરક", "કહી દીધાં દલપતરામે."

'નરભમરને શિખામણુ'નું પદ નિરૂપણગૌશલ્યથી ખ્યાન ખેંચે છે. "નિર્ભય ન ભમિશ રે ભમરા, બહુ બાવળ ક્યાંકે જ કમરા" જેવા મનોહર પ્રાસોથી સંકલિત એ પદ સારું છે. દોહરાનું ગેય પદબન્ધમાંનું ગૂંચણ કવિ આ કાવ્યમાં કરે છે. 'કુરાચારીને શિખામણુ'ના પદમાં

અટપટી પ્રાસયોજના પ્રાપ્તિપ્રયુક્ત છે. બોળા જનને માટી જેવે વર્ણવાય કારણ માટી મદિરાથી તેમ ગ ગાજળથી પણ “પવગી જાય”, પ્રીતિ વિષેની હોરીઓમાં સયુક્ત કુટુંબની પાર્શ્વજૂ પર વિગ્દનુ ચિત્ર રજૂ થાય, “સંત વસતના રાગ આવાપે, લાગે છે તે તો લનારા, આગી હોય તો જ તે સારા” જેવું આર્પદ વિગ્દવર્ણન પણ તેમાં જ આવે કેદની ગરખીમાં કેરીની પત્તીના મુખમાં ઉક્તિ મુગાય કે, “આ એ સગપણ કરનારો મરજો ગોર, સાબળ સાહેલી,” ગરખીમાં માતા પિતાની સ્તુતિથી માડીને બાળખોના નિત્યકર્મની યાદી પણ અપાય — “પટકુળ ઝીણા નહિ પેહેરીએ, ગાવા ન જતુ પર શેરીએ”, ‘છાડીઓને બણવા વિશે’ની ગરખીમાં ન બણનાર બાઈ તો “ગદ્દિ જેવી ગામની” એવું ય લખી ન ખાય, પ્રભુના રસ્તાની રૂપકમંડિત ગરખી રચે કવિ જેમાં સીધો મારગ તથા વિશ્વાસરૂપી વળાંકોની વાત પણ કઠાય, સ્ત્રીરૂપી પેગીની કદગી રૂપકગરખી હોય તેમ રાધિકાના રુસણાની ગરખી પણ આવે, આરા પાણીમાં નાણું નાખ્યું તે જાડ થાનું થાય એ ખતાનતા કવિ શેઠસદાની ગરખીઓ એવી રચી આપે, જે રસે ગાનાગએ ગાના કરે, રામસીતાના ઘોળ અને મોચીના પથરને શિખામણનું ઘોળ પણ હોય, જેમાંનું પાંડુ ઘોળ તો આપણા એક પીઠ વિવેચનનેય * આવકારવા જેવું લાગ્યું છે, મનરૂપી કાથીની કે માંડણની ગરખી પણ અદર આપી જાય, — ‘કવીશ્વર’ના ગેયમંથોના વિશાળ સમૂદમાં અને વિષયો મળે તેમ છે સામયિક માટે લખાયેલી આ કૃતિઓમાં વિરલની કેટલીક લખી અને ઉપદેશ સાગ છે તેમાં ભરત ચિત્ર શીખવાની કે નિશાગે આનંદની ગરખીઓ છે તેમ પૃથ્વીરૂપી નગડીની પણ ગરખી છે “કુમરા દૂર ચડી રણિયામણા રે”ની ગરખીમાં આઠોલીયા, મણિધર, શખલી, આવગના રૂસ, કે કાચના દૃષ્ટાન્તો મિ ગુ થે છે “સાખી માતે તે માણસ મોટું રે” એવો બોધ તારી આપતી ઘેતી મુસાફરની ગરખીમાં રમજ પણ છે ‘મદિના’ની

ગરબીમાં વર્ણન ૩૬ છતાં મજાનાં છે. “સૈયરોને મળવા વિશે”ની ગરબીમાં વર્ણનમાં ગતિ છે. કેટલુંક વર્ણન સાદું છતાં આશ્ચર્ય છે, “ચળકતી ઓઢી ચુંદડીએ...હંસની ચાપે ચાત્રતી રે, હાં હાં રે, મણે ઢેલ દમકતી;...હાં હાં રે છૂટે છેડે છળીલી...કપૂરતણા જોવા કપારડારે, હાં હાં રે અંગે એવી જિજ્ઞાસા...ધંધરી માયા એ ખરી રે,” ઇત્યાદિ.

‘હંસકાવ્યશતક,’ ‘માંગલિક ગીતાવલિ’ અને ‘દ્વચ ગરબાવળી’ એ ત્રણ કૃતિઓ, વસ્તુતઃ દ્વંદ્વ કાવ્યો, ગીતો, પદો કે ગરબા-ગરબીઓના સંગ્રહો સમાજ છે. એમાં વિવિધ વિષયને કવિએ છેલ્લા છે. આપણે એ ત્રણ કૃતિઓને, દ્વંદ્વ કાવ્યોના વિભાગની આ પુરવણીમાં જ સમાવી લઈશું.

‘હંસકાવ્યશતક,’ એટલે સૌ છુટા શ્લોકો—પદ્યખંડોનો મુખ્યભાગ છુટાણા શેક હંસરાજ કરમશી માટે રચાએલો બોધક કાવ્યોનો ગુચ્છ. કથાનક, દષ્ટાન્ત, વિનોદાદિ ઉપરાંત શ્રોતા શેઠના નામની પદ્યમાં અમરકારિક અક્ષરગૂંથણીનું મનોરંજન પણ તેમાં છે. ધંધર, કવિ, ચડતીપડતી, અભિમાન, પ્રીતિ, ઉદ્યોગ, સોભી, કંજૂસ, દુર્જન, બોળા શ્રી, સત્સંગ, વચનવિવેકાદિ પર તેમાં બોધપ્રદ કાવ્યો, શ્લોકો છે. કવિ એને ‘રાજનીતિ અંશ’ કાવ્ય કહે છે. મંગલાચરણમાં ધંધર-પ્રાર્થના છે, “હૃદય સભાસદોનાં રંજન કરી શકું”—એ છે તેમનો અભિલાષ. ‘સત્સંગ’નો મહિમા સમગ્રવર્તા ક્યાંક સંદિગ્ધતા આવે છે, “ધીરે ધીરે ધીરવી ધીરવીને ધરાવી ધીર, અધીર અધીરિયાની ધીર નાંખે ધોઈને.” “અદેખાનું શરીર સ્વભાવથી સુકાય છે” એવું કહીને કવિ અદેખાને પ્લોરેટ પોટાસ તથા ગંધક છાની રીતે ધૂંતતા અને પછી ફટકો ચતાં ફળેત ચતા ચોર સાથે સરખાવે છે. કૂર ને કઠોર પણ મળી જાય તેનું ઉદાહરણ કાળાકૂર નાગ અને શોખની પાત સમજાવીને આપે છે કવિ. ત્રાણી અને વાણિયાના દ્વિઅર્થો શ્લોકોમાં “પંડ્યાણીનું પૂરું કુળ પૂછ્યા પાખી પ્રીછી લેએ, દીકરાનું નામ ન્યારે દાઉદીએ

જાણીએ" જેવો વિનોદ, 'હિપમા વિના આનંદ ન ઉપજે, એ તો પુરાતન રીત છે પડિતાર્તની એવી નાદરિ, કાનિને શ્વેત જોઈ એવા જોગીગજને મહેરાય કે અશ્વનો પ્રસન્ન થયો લાગે છે કે પગી એમિન ફૂંનો દિનસ છે, "પાગળી જ ચૂનો નિચાગ કરતા પથમ, આપના જ અતર તર મિત આપિયે" એવો મદ્દ મોઘ, — રંગેરે અડી છે ભોળી જીની નાત ધાની ગેતી નથી તેથી 'અતરપી દોડના થતા હશે જ તેદમા" એવું જુગુપ્સાજન-આતેખન પણ વિચનમ કરી શકે છે। તત્તતનમા જાનન તુ તે વીજળીના તાગ, રામરોમગપી ગામો, મગજ એ મદાનકારીનો મુનામ, વગેરે રૂપ-યોજના છે તે જ પ્રમારે શરીર જેતર જ પગ સુનિચાર કુનિચાર એ બાદશાહો, મન તે વજીર, તેના તર મ તુર ગમેને ગયાને, દરિ ડેટ જેવી, આસ હાથીગપ, આદિ વર્ણવાના છે "પાડુ માગવા થકી પીડા પમાય પાનિયે," "દિનસે આનાશ એ જ રાત્રિએ પાતાગ છે," "કહો, ખરુ રાખે કોણ આખીન કરમનુ શિયાળામા એઠે શીદ ગોદુ ગરમનુ ?" એવો દષ્ટાન્તગૂથ્યો ઉપદેશ અને વિનોદ પણ કેટલાક દા યોમા પ્રિએ બર્થો છે આગણના નાવળ ॥ બાપિ હિપમોગ લાગે વડયા રૂગના સુતાગબાઈઓ સાથે ધર્મ માટે લમણાઝી નગારાઓની તુનના, એના કથાનકો પણ તેમા છે "સિપિ નખાર્તન નખાર્ત" તોય શુ ? લાયખી લખાર્ત તો ધણુ, એ બોધ પણ પગી તો આવે છે 'હસ-અવશત-' જેને માટે રચાએતુ તે શીદ હસરાગનો કુળપગિયન આપતો દોહરો આ કવિતામા આતર્ગત થયો છે —

। "પ્રેમે પુરુષ કરે ને અહંપદ ન લાવે જિપર,
મદા મુખર્મની બણી સદૈન નયન ધામ
બારઝી અલ્ય સિધુને જ ગણી ગ્દી કરે મમ,
ઈશ્વરનો હરરોજ જય જીએ બાપ્યો મય,

‘ નોરતજી કુસંગનો હોંશે સજે તત્ત્વ સંગ,
પુરતક દળાશ જળે રીતળ સુધો યાયે;
ત્રણે સોક લાગે તુઝ, ભક્તિની જ વાત બાવે,
છેવટ અઘ્રબે પદ લોખી તે જણ જણાય.”

કવિ આ સો ‘ પ્રબંધ ’ના ઉપસંહારમાં પણ હેતનો એક ઇન્દ્રવિજય
છંદમાંનો શુભગ શ્લોક આપતાં અંતે કહે છે, “ દિલ હેતની નિર્મળ
નેણુ કમોડી ”. આ કાવ્યોનો હારડો વસ્તુતઃ સ્વતંત્ર કાવ્યોનો જ
બન્યો હોય એવો છે.

‘ માંગલિક ગીતાવલિ ’માં કુલ એકસો એકતાળીસ ગીતોનો સંગ્રહ
છે. વઢવાણ રાજ્યના આમંત્રણે રચાએલી આ ગેય કૃતિઓ આપણા
શ્રવણનું સાદુ, મનોહર, મધુર, ઉદ્દાસભાસુ તથા બોધક ચિત્ર સજે
છે. એમાં મધ્યકાલીન કૌટુંબિક સંસ્કારની સૌરભ પ્રસરેલી છે. મંગલા-
ચરણથી શરૂઆત કરીને ‘ દવીશ્વર ’ જન્મઅવસરનાં ગીત, હાલરડાં,
વર્ષગાંઠ કે નિશાળે બેસાડતી વેળાનાં ગીતો, વેવિશાળની ઉજવણી કે
દન્યાનું મોં જોતી વેળાનાં ગીતો, વડીપાપડ કગતી વખતનાં કે કોકોતરી
લખતી વેળાનાં ગીતો, માંડવામુહૂર્તનાં કે વિવાહ અંગેની ચીજો
મંગાવવાનાં ગીતો, વર-દન્યાનાં મન હળે તે વિધેનાં ગીતો, લગ્નવિધિઓ
અને લગ્નોત્સવના વર્ણનનાં ગીતો, તેમ છેવટે પહેરામણી—દન્યાવિદાય
અને તેની ય પછી અંતમાં સીમંતપ્રસંગનાં ગીત ‘ માંગલિક
ગીતાવલિ ’માં કવિએ રચ્યાં છે. આપણા સંસારનો ઉદ્દાસ, એની
સામાજિક છબી આ ગીતોમાં સુરેખ અને સુંદર રંગોમાં બિપસી આવી
છે એમ કહેવું જ ઘટે. ન્હાવતરામની કવિતામાં આમાના ધણાં ગીતો
અનેડું આકર્ષણ પ્રેરે તેવાં છે.

ખેન ભાણેજડાં કે ગોર-ગોરાણી વિનાનો માંગલિક અવસર મૂનો જ
એ આપણી ભાવનાને માતા કવિ સણુગારેલી સાદ મામાને ઘેર જાય,
ભાટ-ભગ્નપાને શિરપાત્ર અપાય એવું એવું જન્મેજન્મનું વર્ણન કરે

છે. “દૂધને ચૂંચે ઉભરાવા દઉં, બાઈને હું તો તેડી લઉં” સમા સ્વાભાવિક ભાવોદ્વેગને વ્યક્ત કરતાં તેઓ હાથરડાં પણ આપે છે. ઘોડસે ચઢીને બસવા જતા કુંવરના વર્ણનમાં કવિ અબ્યાસકમની ટીપ પણ ઉતારે છે ! (‘રાણી વિક્ટોરિયાના રાજ્યમાં, વિદ્યાદ્રપી રે, રડો રસાળ, સાહેલી રે આંખો મોરિયો” એવો મઝાનો ઉપાડ કરીને કવિ સ્વદેશની મમતા તથા વિદ્યા ઉદ્યોગની વૃદ્ધિ પણ બોધે છે.) “અમરવેલ આઠાર ઓઢો ચળકતી ચૂંદડી” એવી કન્યાનું મોં જોતી વેળાનાં ગીતમાં પણ સુભગ વર્ણન છે. ઘીની ટાંકીઓ અને ખાંડની વખારોની ઉમંગભરી તૈયારીઓ કવિ વર્ણવે છે. સાંઢોને નાગરવેલનો ચારો નીરવાનું ય કવિ ગવરાવે છે. અર્ચાચીન જમાનાના ચિતારાને વર્ણવતાં તેનાં ચિત્રોના વિષયમાં કવિ આગમોટથી માંડીને મુંબઈના ટાઉન-હોલને સમાવે છે. બન્ને પક્ષે ગવાનાં ગીતોમાં વર-કન્યાને પંખીઓ અને છખીઓ દ્વારા સ્નેહપરિચય, પરસ્પર સમસ્યાઓ દ્વારા મનપરિચય, હૃદયખડાની રફને તેની ભાભી પણ રંગ થડાવે—“શું જોળા થયા રે, નીરખ્યા વિના એનું નર ?” સિંદુસદીપના હાથી તથા અરજસ્તાનનાં જાંટથી માંડીને મેવાડી મોળિયાં કે વિસનગરના વાડકા મમાવવાની હોંસનો વિષય પણ કવિનાં આ ગીતોમાં મળે છે. એમાં બન્ને પક્ષ મંગલ પ્રભાતિયાં પણ ગાય છે, કન્યા મા આગળ વર વર્ણવે અને ઘરદેરી સ્ત્રીઓ જોષીનો ય બિધડો ભે તેવાં વર્ણનો પણ આ ગીતારસિમાં છે.

વરધોડાનું પેલું લોકવાડીનું ગીત “માત્રજ ચૂંચી લાવ ગુણિયવ ગજરો” પણ કવિ રચે છે. મોસાજાનાં, ગણેશસ્થાપનાનાં, જનનનાં ગીતો તેમાં છે. હસ્તમેળાપના ગીતમાં વાદીનો શ્વનિ કવિએ ચમ્પ્લાંદિન કર્યો છે. “લોલ દમક્યારે, વર-વદુના હાથ મળ્યા; હાથી ચમક્યારે, વર-વદુના હાથ મળ્યા” એવું વેગીલું વર્ણન પણ એ જ અંગે કવિ આપણને આપે છે. સખપત્રીનું ગીત કખીને કવિ વધુ નવા ધગ્ની સમ્પત્રમાં ધડિયાળ, વિજ્ઞાપની વાગ્નું વગેરેથી સાહેલીઓને મુગ્ધ કરે છે એનું ય ચિત્ર આપે છે. બોમ્બન વિષેનાં ગીતોમાં મિટાજોની યાદી જ કવિ આપી દે છે; જે દંત્ર તામ્ર ગયેલા માપજંધિયા

જમાનાને તો કદાચ ઈર્ષાભાવ પણ પેદા કરે! કવિ તે પછી તો સહ-
 ગુણના સા-રિયા સુખડાનું ગૌરવગીત ગાય છે “રંગરસ ઢળ્યાની
 ચૂડીએ ચળકે રે, રંગરસ વરની પાઘડીએ ઝળકે રે,” એવું પણ
 ગૌરવગીત છે “તારે દોરડિયે દશ ગાદ, છપ્પીની દોગડો નવ છૂટે.”
 એ કલ્પદોગ છોડતી વેળાના ગીત પછી માતાને વધામણુ દેના જતા
 ગાનાના ગીતમાં પ્રત્યેક પક્તિના પ્રથમાક્ષરોમાં વદનાણુપતિ મહારાણુ
 શ્રી દાદુ ગજદુ, દેસાઈ હરિદાસ વિદ્યાગીદાસ દાગબારી—ઉભયના
 નામે મઢી દેનાયા છે. વર્ણન, બારના, પ્રસંગરવિધ્ય, લયમાધુર્યદિને
 કારણે આ ગીતાનલિ સુનાચ્ચ ચર્ષ છે એમાં સૌન્દર્યદષ્ટિ ઠીક ઠીક
 આવિભાન પામી નહી શકાય ‘અર્થાચીન કવિતા’માં શ્રી મુન્દરમ્
 સન્દર્ભ્યમત્કૃતિ અને બ્રોધાતમકતા પર આ ગીતાનલિમાં સૌન્દર્યનો
 જ્ય નિહાજો છે. “ભાઈને પારણિયે પોદાકુ, આછી પામરી લૈ
 એડાકુ” વાળું પહેલું હાનરકુ, “મેકે છે પડો પાનડી, સોરભ સારી
 પસગાય, ભમરા તેથી લોભાય, એઢો ચળન્તી ચૂડી” વાળું કન્યાના
 મોજેણાના પહેલું ગીત, “છ રે પીડીમાં કેસર ન્સૂરી, છ રે પીડીમાં
 ઢીએ વપૂર, હાડઢાને પીડી ચઢે” વાળું પીડીનું ગીત, “મલ્લણુ ગૂથી
 હાન ગુણિયલ ગજવો” વાળું વરધોનું ગીત, “માથે બાધ્યુ મેનાડી
 મોળિયુ, જોઈ અતર બિપજે વહાન જિયાનર અન્તિ ન્સગી તોરાની હૂં
 શી મુ, ભમે ભમરા લેનાને સુગન્ધ” વાળું વગ તોરણુ ચઢે ત્યારનું
 ગીત પહેલું, “નર નડુના હાથ મળ્યા” એ ગીત, “ત્રાજવુ લીલુ ગોરા
 માનમાં રે, લીના નાગરવેલના પાન, સુદર શોભા વરણુ” —એ
 ચોરીમાં બની પક્ષે ગાનાનું ગીત, કે “રંગરસ માડનામાં ઘોળાય રે,
 રંગરસ સાજનને છટાય રે” એ ગોવંતુ સાતમું ગીત, ડા તા સમગ્ર
 રચનાપરત્વે અચના અર્થાદ તેમાંની અમુક પક્તિઓ પરત્વે આ ગીત
 સમુચ્ચયનું રમણીયત્વ સૂચિત કરે તેમ છે

‘કન્ધમર્યાનાળી,’ મ્હળના રાણી તરફથી દીવાન મણિભાઈ
 જશભાઈએ રચાવેલી એકસો ત્રણ ગરબીઓની કૃતિ છે તેમાં બે ઘોળ

છે જ્ઞાન અને ઉપદેશની એ ગરબીઓમાં ઉપર્યુક્ત 'ગીતાવનિ' જેવું
 બાવમાધુર્ય કે સ્વતંત્ર નથી, છતાં કદાચ સચોટ ચિત્રણ, આત્મ મર્મ
 સ્પર્શી અન્યોક્તિઓ, તો કદાચ મુક્તિમય વસ્તુને ગગન મુગમ સ્વરૂપ
 અર્પણી અવિતરક્રિયાનો અનુભવ તો થશે જ સમમતતા 'મન્ત્ર
 ગરમારણી'નું વસ્તુ જ બિર્મિલીન નથી નિરૂપણ પણ મીઠું ગોધાત્મક
 જ છે આ કૃતિસમૂહનું વૈશિષ્ટ્ય ગણી શકાય તેની અન્યોક્તિયુક્ત
 ગરબીઓ, જેવી કે નાતર મજ સોયની ગરબી ખાસ-વાદળી-શેનડી-
 નેતર તાડ કેળ નટોળિયા જનાના આરણી ધત્યાદિની ગરબીઓ એમાં
 એ બાવપ્રતીને પસદ કરીને કવિ તે પછી કૃતિ ચર્ચાએ એવો
 બોધ ન મૂક્યો કે, અથવા અષ્ટ પણ નહીં આપે કે "ગાર્લ ગરબી
 એમ્મી નામે, પણ અર્થ જુદો છે પગિણામે, દીધી સિખામણ
 દનપનગમે," એ એમનું નિર્ણય આવી સર્વ ગરબીઓ માટે કે ચાર
 ભાગમાં યોજાએની આ ગરબીઓમાં પ્રથમ વિભાગમાં ધર્મશરના પ્રમ
 તથા તેની દયાથી સદા કરીને બાળખાઓના નિત્ય મંત્રી, ધક્કો બજવા પી,
 સાનવાગ તિથિ મહિનાની અને ખાસ શેનડી આરણી બાદિની અન્યોક્તિ
 અર્થિત ગરબીઓ સમાર્પણ છે બીજા વિભાગમાં અદ્વૈતના જનાસાની
 કૃત્તિ સ્ત્રીની એરડીની, શિખામણની ગરબીઓ કે ત્રીજા ભાગમાં
 નીતિ, વચન વિવેક, સત્સંગ, ઉદ્યોગ, પ્રજ્ઞાભક્તિ, શિયળ, વીજળી,
 પ્રેમ વગેરે પરની ગરબીઓ સમાર્પણ છે છેલ્લા ભાગમાં વિદ્યાગમાં વિદ્યા
 વેનડીની, ધીંગળની, મરજની આ શ અને નાળની ધર્મિય વિરોની, ધૂમીને
 ગાવાની અને બીજી ગરબીઓ છે છેલ્લા ભાગમાં મદારાન એ ગાગની
 ગરબીઓ પણ છે આ ઉપરાંત પણ બીજી ઘણી ગરબીઓ દરેક વિભાગ
 માં છે શિખામણ આપતી ગરબીઓ દગ્તો અન્યોક્તિમયિત ગરબીઓ
 કે આ શ અને માગ જેવી વર્ણનાત્મક ગરબી વડુ મદરવની છે

છો શીખવતી, સાન વાગ સમન્વતી, નિત્ય મં ગણાવતી, બાર
 મહિના નર્ણવતી, નડારા ગીત ન ગારાનું નેની, અન્યની ગીત

ખતાવતી, ગંગીઓ સામાન્ય સદુપદેશ અથવા માહિતી આપે છે એની બીજી કેમથી- ગંગીઓમાં સુધરે તો સુધાગિયે નહીંતર નિભાવીએ- એવો, જુલો જુલો મુશુ ઠામે ઠામે દેખાય છે જ માટે ફોગટ કુલાઈ જાય નહીં-એવો, “-ગિયે હુઆ ગિત -ગી વિચા”-એવો, “અતિ આમુમા નથી સ્વાદ”-એવો, “સાચુ જણો સ પથકી મુખ થાય રે”- એવો, અથવા તો “પોતાના ટટા પોતે જ પતાવજે, સમજ હો તો જશે ન -દિ સરના ને”-એવો વિવિધ મોધ ભર્યો છે એના સમર્થ- દર્શાવો મોટાનાળા અને મ્યાઠ વિનોલી બાટવાળા છે ઉઘોગતી ગંગીમાં નિ ને છે, “પ્રથમ નહિ રીવે અ ગગુ, એ તો માણસને નના સરખુ.” “અમૃત જેના ઉત્તમ ભોજન પીરમ્યા ડી પેર રે, પણ તે પર સર્વે ગળ નાખી તો તે સર્વ એર” એવુ શિશુ વિરેનુ દર્શાવતુ જુઓ.

એમની અન્યોમિતઅધિત ગંગીઓમાં વર્ણન દ્વારા જ બહુવા ઉપદેશ છે એમાં સામાન્યત વર્ણ વગુના નર્નથી કૃતિ રાશ થાય છે અને અત પામે છે તો દનચિત્ એની પાળળેતો મોધ અથવા ઉપમેન વગુ મ્પદ નર્ન પણ હોય છે શેનડીનો મધુર મૂગો પડોપનર, વડનાઈનો રિવે, કેમની નમ્ર સમૃદ્ધિ આગીની નિખાનસતા, નામની ગોર્મત્રે તા, નટોળિયાની ઠાની ક્ષણુલ્લી મગગી, જનાસાની અદેખાઈ, વંત્યારિ સુરેખ રીને દનપવરામ વર્ણવે છે છેવટે દયાદ નિ ને છે પણ ખગ, ‘ રૂડી સમ્યા છે દનપનગમની આવી ગરગીઓ માથી એ જે અનતજો અતે લઈશુ —

“ લોડે તુજને -ગી લીધો રે, મજબૂત નરિ તુજ મૂળ
વગુ માણ વગસાદ થગી તુ પ- થયો પ્રતિમૂળ ”
(અદેખા જવાસાને)

“ મૂળ ગયા મોગ તરનના, નાની તુ વિચિન્ત રે,
મોગી છુદિ તુજમા થાનુ, રૂડી નાગી રીત ”
(નેતર નમનરી વિરે)

“સ્વદેશની મમતા મનથી નવ મૂકીએ, મો એ મો દિદિ સંકટ આવે શીય જો,” એવું સ્વદેશાભિમાન પણ આ ‘ગરબાવળી’માં કવિએ ગાયું છે. બલબલોને બાન બુલાવના બુલાવનપુર જતાં “ઝાઝી છતનો ઇંછણાટ છાંડો” કે વરધોડાની વાડીના વર્ણનમાં તેથી દર્પ-ચોક ન લાવવાનું કવિ જણાવે છે. ગરબીમાં આવો વૈગમ્યનો ઉપદેશ પણ કવિ મૂકે છે ખરા! સીને સાચા શણગાર સદ્ગુણમાં અનાવતા કવિ ઉલોગની મેંદી, નખનાંની નથ, ઉદારતાનો અછોડો, શરમનું અંજન, કીર્તિનું કુંકુ, ધત્યાદિ મૂલ્યવે છે. દમ્પતીને નિઃશામદિમાનો બોધ આપતાં કવિ કહે છે, “નેણ આપણાં તે આપણા જ કામનાં રે સોલ, પારકાં નેણાં તે નેણાં નામનાં રે.” સર્વસારસંગ્રહની ચોપડી પણ ગરબીનો વિષય કવિ બનાવે છે! પૃથ્વીરૂપી ગાલીચાની મુઘ્ધબાવી વર્ણનાત્મક ગરબી અને આકાશ તથા કાળ વિષેની એથી પણ વધુ કંપનાસૌન્દર્ય વાળી છતાં સરલ મુદેખ તરવીર ચીતરતી ગરબી કવિકલ્પમ આપણને આ ગ્રન્થમાં જ આપે છે. “જોયા એ જૂના જોગી રે, કહે સેયર તે કાણ દો? નથી નિર્મળ કે કાંઈ રોગી રે...જનેની એક જ દાયા રે, એક રિયર રહે, એક દોડે રે...પણ જણાય જોડે જોડે રે...” વગેરે સરલ ચમત્કારિક વર્ણનમાં કંપનાનું ગૂઢ બન્ધ સૌન્દર્ય ‘કવીશ્વર’ની દૂંટી રચનાઓમાં ઉત્તમ ઉદ્દર્પ ધારણ કરે છે એમ કહી શકાય. ‘આકાશ અને કાળ’ની ગરબી આપણી ગરબી કવિતાની એક ચિરંજીવ કૃતિ વર્ણવી શકાય. વિષય ગંભીર, અસૌકીક અને અતીન્દ્રિય છતાં નિરપણ કેટલું સરલ, મૂર્ત અને વાસ્તવિક થયું છે એમાં? ગરબીના સ્વરૂપને અનુકૂલ એવું જ એ વર્ણનાત્મક કાવ્ય છે.

તાનમાં ગાવાની ગરબીમાં, “આવો જૂઓગવિદ્યા બણિયે રે..... ગુણ ગણિતવિદ્યાના ગણિયે રે”માં કવિને તાન પ્રેરનારું બળ લાગે છે! પ્રથમના ઉત્તરની ગરબીમાં પ્રશ્નો નર્મ ગદ્યમાં જ દળાયા છે. તેવી જ બીજી ગરબી “હાં હાં રે કનક દટાય નહો”માં પણ નર્મ ગદ્યાનુપણું જ છે. એક ગરબીમાં “મુગ્ધ આગળ કાગળ બોલે નહો” — થી મંડાતું કથાનક પણ છે.

-વિ દનપતરામના દૂકા કાપે તથા તેના ગુરુઓમા આપણે -વિનું
 વિનિધ પદમધો પર્વુ એ-સગ્નુ પ્રભુત્વ, જાના પરનુ કુશલત્વ,
 દષ્ટાન્ન નાતીનુ આ ર્દ ગૂચણ અવનોન્ન અને એના વિવેકનુ
 મમિશણ જોઈએ છીએ એમના ગીતોને અનુલક્ષીને એમને આપણા
 પ્રથમ સમૃદ્ધ અર્ચીવીન ગીતકવિ પણ કહેનાયા છે જૂના ઢાળ એમણે
 આપણી પ્રિતામા અખ ડિત રાખ્યા એ તેમની સેના છે એ સાચુ છે
 કે નના પ્રવૃત્તિપૂર્ણ યુગને અનુલક્ષીને વિનિધ વિચારે તેમા આવ્યા છે
 અને નિંતપણુમા નતુપ્રાધાન્ય ન રે ચડે તેડુ છે, તોપણુ ન્યાસ ક્યાકે
 શ્રદ્ધાર્થચમત્કૃતિઓ તથા નપના પણ પ્રશસ્ય નીવડી છે. વ્યવહારશાણુ
 શ્રદ્ધાનિપુણુ શિક્ષ નુ વ્યકિતત્વ પણ આ કૃતિઓમા તરે છે આ દૂ ન
 ના યોના નિભાગમા ગેર કૃતિઓ છાન્સ ના યો કરતા નિશેર નાતમક
 જણાય છે, જો કે એમના કેટલા-દષ્ટાન્તાત્મક બોધ-મુખતો શિષ્ય જીવ
 નીવડે તેમ છે ખરા.

‘નીશ્વર’ દનપતરામ ડાહ્યાબાર્જના લાળા પ્રબોધમા કેટલાક ઉદ્ધ
 બોધન—આપણુકા યો છે કેટલા-પ્રસંગપર્ણનના ના યો છે, કેટલાક
 અજનિના યો છે, તો કેટલાક આખ્યાનો પણ છે “કુન્નરખાનની
 ચઢાઈ” ‘જાદનાચળી’ ‘સપનકેમીસવાદ,’ ‘શુર્ગરી વાણી
 વિનાય’ ‘રાજવિદ્યાખ્યાસ’ બાણુ ના યો છે, ‘અગઉવારનો
 ઝવડો,’ ‘દાઈસનિનાસ’ પ્રસંગપ્રબોધ છે ‘દાઈસનિરહ,’
 ‘નિગમશ્રમા’ અજલિમ યો છે, ‘વેનચરિત્ર’ આખ્યાન છે

ઈ સ ૧૮૪૮મા ગ્યાએલા ‘અગઉધાગનો ઝવડો’ — ૧ યમા
 ગરુડ તથા લોબીના મેળાપમાથી ઊપજતી વિષમતાનુ રમૂજગાથુ
 કથાત્મક ચિત્ર ગ્રન્થુ થાય છે દુન્યવી ‘ડહાપણુનો ઉપદેશ’ અતે છે કે
 ધરેડુ લઈને જ નાણુ ધીરચો તો સુખે મૂગો. ‘પ્રથમનમુ ગણુનાથને’
 દહીને તરત જ મિત્ર નીચ જ પકિતથી “શાસ્ત્રણે ધર સચરો ગરુડ
 દરદી વન,” એમ વાર્તાનો તાર કાતવો સર કરે છે એમના નાનીઓમા

તો દોડગ અને ચોપાઈમાં કાચ પૂરું પણ થઈ જાય છે. કવિની આ એક પ્રારંભિક કૃતિ છે. એમાં કવિને તત્ત્વ વિગેષ છે. કૃતિગ્યનાનો સમય, કૃતિનો સાર વગેરે દર્શાવી છેવટે સ્તેયનો ચમત્કાર દાખવી કાચ પૂરું કરે છે," એટલે ગમ ચડતાં ગયું ગવણેરું ગમ; મોળ ગમ શિષ્ય ચડે, દહો ગડે કથમ લાગ ?" આ કાચમાં જે પ્રસંગ વર્ણવાયો છે તે મૂળ તો કવિના પોતાના જીવનનો જ એક અનુભવ છે. આ કાચને કવિના વ્યવહારુ શાણપણ, વિનોદ, વાર્તાગમ્ય કે બોધના પ્રથમ દવાત્મક રૂપ તરીકે માન મદરવ આપી શકાય. કવિએ કાચની રાગચાનમાં કાચની 'લપીટ' બેતણ લીટીના ગદ્યમાં પણ મુકવી છે.

સૂત્રમાં ગ્યાર્હને જાહેર સમાજોમાં સવદાગએવાં 'દુનગ્યાનની ચડાઈ,' 'જાદવાચ્યગી,' તથા 'સંપનદમીચંવાદ' એ ત્રણ બાણુ-કાચો છે. તેના દુનગ્યાનની અનંત પ્રતિદા, એટલા અને મદ્યપાન-નિષેધની આપણા જીવનમાં દિશામત એમણે કરી છે. એમાં કાચનિકે વાર્તાગમ્યગીની ગૂંથણી દોવાથી એ ત્રણને વાર્તાગમ્યગી દહી શકાય એમ પણ છે. 'જાદવાચ્યગી'નું વસ્તુ પોગણિક દોવાથી તેને આખ્યાન કાચ પણ ગહેરાય. આપણે જાણે બાણુકાચ તરીકે નિચાગીએ તો સરવના ગડે તેમ કે કવિ દસપનગમનાં જાહેરમાં ગવાએલાં—એમણે પોતે જ વચ્ચારેના આ પ્રથમ લાંબા કાચો છે. એ ત્રણમાં ઉપદેશવાર્તા આવેતો વિચાર, સાચે જ, અર્વાચીન કવિ તરીકે એમને પ્રથમ પદ અપાવે તેમ છે.

'દુનગ્યાનની ચડાઈ' કવિનું રચેલીની દિશાવર્તનું નવું જ વસ્તુ બની ગયાએવું જાણીનું વાર્તાગમ્ય છે. કુલ એટલે ને સાઠ દહીઓમાં મોટા—દોડગ—દગિની—મૈયા—નાગમ—મૂળા કે પધરી—ચખારી હદોમાં નાચની વાર્તાગમ્ય છે. પ્રભુના અગમિત મુજોને વારવાર વદન કરીને સંમુખ બોલ્યા સમજાવેને 'મુંદ

ભાવણી 'માની' 'નિવેન્ની વાત' દરિ વર્ણવે છે અને તરત જ વાર્તાના
 રૂપક મૈત્રીના પાત્રોનો પરિચય અને વાર્તા પણ પ્રાગ્ભ પામી ગઈ છે.
 ચીનરિવાયતનો હુત્રખાન, પ્રધાન યત્રખાન તથા સરદાર માદગપાટની
 મદદથી, આપણા ઉલ્લમપુરના વણગજ અને તેના બાઈ એા અદીણ—
 મજા પર આક્રમણ લઈ આવે છે. વહેમખાન અહીં—ઉલ્લમપુરમાં
 ગઈને જ મદદ કરનાર છે. આડા આવનાર છે કેવળ 'સાદિય લોદ'
 લાગળ, લાચ, ખિનોડ, તજ, ખાડ, રેસમ, ચા, ગેરે ચગમ
 દુસ્મનપક્ષની સુદસમગ્રીમાં બંધો છે આપણા અદીણરાન ચીનમાં
 ચડાઈ લઈ જઈને જીતી આવ્યો પગ્નતુ યત્રખાએ અહીં આપણા
 સાળવી—ધુલા—સુના ગેરેના રખોને હેરા પાયા, નનામા મનાયા
 ઉલ્લમપુર પડયુ ૧૦૬૬ એ જ રૂપ-સૈવીમાં નારી લગાવતા શ્રોતાજનોને
 ગેરે છે કે હવે ઉપાય ગણો છે મંડળાવણી સિત્તે જમાડનાનો' દરિ
 વર્ણનાનપત્રોની ભેરી જગતના, હાન-રે છે પગદેશની ઔદ્યોગિક
 સામગ્રીઓના સમાયુધ આપણે ત્યાં વર્તી આવીને આ મુદ્દ જીતી લેના
 દશપતગમ દેશને ઉદ્ધોધન કરે છે આપણા આજસ, અજાન અને
 વહેમ પડનો આ ગ્રેવ પ્રહાર છે. આપણા આર્થિક આપત્તિશ્યાનો
 એમાં દુરદેશીઓ પોનાર—પડાર છે હુત્રખાન મૂળ તો વિદુ જ
 હતો પણ હવે મુદોપિયન થયો હોનાનુ સ્વતંત્ર પણ દરિએ મૂનુ એ
 આવા મુદ્દમ આર્થિક સંઘર્ષને સમાગમપે દરિએ મુરેખ રીતે
 વર્ણવેના છે.

આ દયામ-વર્ણનનબ્યમાં દરિ અગત વિનખિઓ પણ દરે
 છે જ, ભાવણકા પમા તો એમ જ હોય ને! સપસપિના અપમાનને
 લીધે જ લક્ષ્મી સાગરમાં તણાઈ મર્ત એવ લોડગમ્ય ન્યાન-પણ દરિ
 એક મોહ-મા મૂકે છે' ચીનરિવાયતના ગનારખી લાગા નાગનુ નેત્રુ
 તથા ભોટને નેયો જનારીને મમુદ્ધમંચન નીને વદમીને ફગી પ્રગટ
 કરનાનો આદેજ અને જગતપની જલ ભોનાવીને દરિ આ મધ્ય પૂરુ
 દરે છે રીયા નરિ પગે છે, "આ દરિના ન્યાને રાજ વગસ થઇ

ગયાં ને લખવાને ખુશી ઊપજે છે કે તે દિવસ કરતાં હાથ ધણે સુધારે થયો છે. "હુત્તરખાનની ચઢાઈ" આપણું અપૂર્વ, સ્વદેશ-ભિમાનભર્યું વસ્તુનું, અત્યંત લોકપ્રિય, તથા પંડિતોને પણ આકર્ષી શકેલું બાળકાવ્ય, કથાકાવ્ય છે. કાવ્યની રૂપક શૈલી અને વર્ણનની કુશળ જમાવટ ધ્યાન ખેંચે તેવી છે. એમાં અસાધારણ એવું કંઈ ન કહેવાય, છતાં વસ્તુમાં આર્થિક વિચાર તથા ભાવનામાં સ્વદેશનો વિચાર તેમાં વણાએલો છે. માટે જ એનું અસાધારણત્વ સર્જાય છે. કથાનક, બાપા, હન્દ, વર્ણનાદિ ઉચ્ચ ધોરણુ ઠીક ઠીક ભળવી શક્યાં છે. એમાં ગાંભીર્યનો અને પ્રસાદનો ગુણ છે. સૂરતમાં અને મુંબઈમાં પણ જાહેરમાં દિવિમુખે સ્લોકારાએણું આ કાવ્ય નૂતન ગૂજરાત—નૂતન હિન્દને આજ્ઞાથી સો વર્ષો પૂર્વે પણ આર્થિક આઝાદી—સ્વાધીનતાનો સાદ પાડતું હતું. આપણું એ યાદગાર કાવ્ય છે.

‘સંપલક્ષ્મીસંવાદ’ કુલ બરમો સોળ દહીઝોમાં, દોહરા—ચોપાઈ—સવૈયા—રુચિરા—અરચરી—ભુજંગી વગેરે પદ્યધોમાં અને વચ્ચે સ્વતંત્ર ગીતોમાં ઢળાએણું, ધન નદી પરન્તુ ઐક્યતા મહત્તર તરફ પ્રગતિ સ્પષ્ટ દેન્દ્રિત કરતું, લોકહૃદયને કારણે રચાએણું અને જાહેરમાં સુરતે દિવિમુખે સાંભળેણું એક બીજું કાવ્યબાળક છે. મનસાપુરીનો નિર્ધનશા વણિક તેની કલેશકુસળ સ્ત્રીના દુરાગ્રહથી શિવને આરાધે છે. શિવ પ્રસન્ન થઈને તેની સમક્ષ સંપ અને લક્ષ્મીને સજીવ રૂપે પ્રગટ કરે છે. બન્ને વિવાદ કરીને અને નેના સમર્થનમાં દષ્ટાન્તો આપીને નિર્ધનશાને પોતપોતા બળી દોરવા મથે છે. સમજપૂર્વક નિર્ધનશા વણિક અંતે સંપનો જ હાથ આવે છે. લક્ષ્મી તો આપોઆપ પાછળ આવી જ ગયે છે. કાવ્યનું વાર્તાત્મક આ પ્રમાણે રચાયું છે. પરંપર લડનાં લડનાં નારદ અને પર્વતકવિ બન્ને મહંતમુખી થઈ ગયા, કે વાડવ અને ત્રિનયન અન્યોન્ય કરતાં અધિક ચર્ચા મળ્યા ત્યાં ઊલટા ઝિગટ બન્યા, એનાં દષ્ટાન્તો દહીંને ‘સંપ’ આ દેશની જનદણ પણ એવી જ થયાનું

નિર્ધનશા વણિન સમજાવે છે ઉજણપુરીના નીમચદ નગરશેઠની
 રાણી જેવો જ નયનો મણિ પોતાને લાવી અપાય તો જ પોતે પતિના પગ
 દાખી આપે એવું રુસણ લેતી શેઠાણીના સામ—દામ દડવી પણ સીધા
 ન જ ચતા રસભાગની વાત સપ વધુમા નહે છે એ નગરશેઠ પણ છેનટે
 તો સપને માર્ગે જ નજે છે એવું નિર્ધનશાને તે જહે છે નીમચદ
 નગરશેઠ જોટને સૂતેલા પરદેશી પતિપત્નીના દામ્પત્યના સંતોષનું મૂળ
 અપ્યોન્યની નિઠામાં જુએ છે મીઠી વાણી સાંભળીને ચ બાઝના આવે—
 એવા માર્ગે નિસરતા મિયાનો પ્રસંગદુયકો અહીં આ રીતે જમાવે છે
 આપણી હમયગસિકે દવિતામાં એ 'મિયા નિસર્યો મારગે' વાળું
 મુક્તાં અવશ્ય જિયું રથાન પામે તેડું છે એની લોકપ્રિયતા સિદ્ધ છે
 "ભાઈઓ, જેની ભારગ્ન જૂડી પાણી," "કાપણકેરો દોઈ દુનિયામાં
 મર્ગ ન દરશો લગાવ" એવા સાર તાગવી દેતું 'બીશ્વર'ના પ્રથમ
 પત્ની અમૃતમાને કનહની બેપડે ચડાવી મયેલું નેનાતું મિત પણ એવું
 જ બાણીતું છે નવિ આ કૃતિને 'સપનદમીસનાહની મ્યા' જહે છે
 નિર્ધનશા સમક્ષ પ્રગટ થતી લક્ષ્મીના નૃત્યન ચિત્ર જુઓ, "ધગ્તી પદ
 ધમધમા, ઝાઝરધાનિ ઝમઝમા- ઘણુલુણુલુ હમઠમાક, ધે રે ધણી
 ધૂધરી" વગેરે ગિગિગ અને ગગા એવી મે પત્નીઓના હરધડીના
 તોફાનોથી જ ત્રણી જઈને બોળા શકેરે વિપવાન ક્યું હશે' તેની
 રોળની લડાઈઓથી મટાળીને જ સુન્દર અમાન સેષુ હશે તથા
 મિશાનત ધાણું હશે—વિનોદની જોગ ઉગળતી આવી તમ્મડિત
 વાતો પણ સપમુખે ચોળીને કનિ કાનને આમ્પક ને છે સપના
 અમાવે થતી પાપમાનીના ઉદાદુલ્લેા નવિ ઇતિહાસને પાનેથી પણ શેઠા
 એમ જીપાડી લાવે છે હોહ એના નયા અચર હોહ અચર ન દરાય
 એના વણીના ઉચ્ચામ્ની ગમત અહીં આવે છે ઝડડો કગા પતિને
 કીઝડાની ઉપમા પણ નવિ આપે છે 'મૂળ પાર્તીમાં બીજી દષ્ટાન્તરૂપ
 પૂરક ઉપમાઓની મૂલ્યુ નવિએ 'સપનદમીસનાહની મ્યા' ની હોવા
 છતા પણ રચના કિનિષ્ટ ચર્ચનથી ગભીર ઉદ્બોધનને અનુકૂલ વરણને

વિનોદની છાંટે કવિ શોભાવે છે. દષ્ટાન્તકથાઓ, બોધક સૂત્રો, વર્ણનાત્મક ખંડ, આદિ કાવ્યમાં કુશલ રીતે કવિ નિયોજી છે. કાવ્યના અંતમાં કૃતિ સમય, કવિ પરિચય, વગેરે પણ આવે છે.

‘ગદ્યવારથળી’ પ્રભુવંદના, સારદોદરો, ભાગવતના એકાન્શમાં રક્ષિતા ત્રીસમા અધ્યાયમાંનું વસ્તુનું મૂળદર્શન, આદિત્યી પ્રારંભ પાળીને, ભાંગ, અશીષ—ગાંજો—મદિરા પ્રત્યે જુથુપ્પા હિપ્તવવા તેને “ પ્રગટ વસ્તુ પેગાળ જેમ ” એમ પણ પ્રારંભમાં સમજાવે છે ! વાર્તા કંઈકે મોડી દેખા દે છે, પંદરેક દડીઓ પૂરી થયા પછીથી. “ બહુ ગડગડે નિશાન, ધોરશબ્દ કરે ધણો....સારંગી, વેણુ, વાંસળી, મંજરા, ખંજરી-ઓ ત્યાં હાં...તરવાર, ઢાલ, કટાર, બરછી, વજ્ર મુખ્તી ને મદા ” સાથે તથાભિધથી ભર્યા શીશા લઈને પ્રભાસતીથે જવા નીકળેલા યાદવો ત્યાં પહોંચ્યા પછી મૂર્ખ મિત્રોના મેળાપમાં હંમેશ હોય એમ હાંસીમાંથી હાણ પર ચડે છે. મસ્કરીઓ કરતાં કરતાં એ બધા મુગધાને પ્રમત્ત થઈ માંહીમાંહી દલદ આદરે છે. એમના એ ગ્રધડાનું—સંભ્રામનું—દલદનું સુરેખ ચિત્ર કવિએ આપ્યું છે. મદિગ ખીજમાંથી લોહીની વેલ ઊગે જ, દારણ એકવાર દારવન્કપિનું યાદવખાળે અપમાન કરેલું તેથી યાદવોને શાપ હતો કે તેમનામાં હાંસીમાંથી કાંચી સર્જાશે. કાવ્યના અંતમાં દલ-શુનિ, કવિકૃતિપરિચય આવે છે. કુલ એકમે ત્રોશ દડીઓના આ ભાષણકાવ્યમાં નિરૂપણ વિશેષે વર્ણનાત્મક છે. મઘનિપેધનો વિષય એ કાવ્યનું મદત્ત છે. કવિ આ કાવ્યના નિરૂપણ પરત્વે બહુ ખીંચા જણાતા નથી. વસ્તુ કરતાં હમણાં જ હિપર જણાવ્યું તેમ વર્ણનનું આ કાવ્યમાં પ્રાધાન્ય છે અને વર્ણનમાં પણ વૈવિધ્ય કે ઝાઝી છટા નથી.

‘રાજવિદ્યાખ્યાસ’ અમદાવાદની સભામાં, મૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના મંત્રી તેમજ અમદાવાદની હાર્ડરફીલ્ડના વડા શ્રી. ટી. બી. દર્ટિસના આમંત્રણથી વંચાએલી ભાષણસ્વરૂપની પદવાતો છે. સૂરતમાં આ જ દર્ટિસને પ્રમુખપદે કવિએ કાવ્ય લવગરેલું; દર્ટિસે તેથી તે

કરિને એવું જ કાવ્યભાષણ કરના સાદરેથી અમદાવાદ તેડાવ્યા હતા. ધનુષ્યધનો દોહરો મૂકીને કવિ જગદીશને શીશ તામી “ભણે મહીશ આ દેશના” એ અભિવાદા વ્યક્ત કરતુ આ કાવ્યભાષણ ઉચ્ચારે છે. ઈરેદેશી વર્તમાનપત્રો વાચીને વિદ્યાગમ મહેતાજી પોતાના ગાળ્યના પ્રધાનને ગજકુંવરના શિક્ષણને ઉપદેશ આપે કે. પ્રધાનને એ વાત વ્યર્થ લાગતા સામી દલીલો કરે છે સામગ્રીમાં જન દલીલ કાવ્યનું આનર્થક અગ છે. રાજકુંવર પોતે પાછળ ગઈને શુભપણે આ દલીલો સામળતો જ હો, તેથી તે સ્વય મહેતાજીની સાળામાં બહુવા જાય છે. વાર્તાનું વસ્તુ અહીં સમાપ્તિ પામે છે પ્રધાન કુંવરજીની જીવ ક્રયાયાનું બાળ નાદ છે, તો વિદ્યારામ મહેતાજી ય કયા દસ જીતરે એના છે ? તેઓ તરત ગોળ નાનડીંગ વગેરેનો ઉપચાર દોહગમાં બતાવે જ છે । જોગીના હાથમાં છોકરો ન શોભે, રાજના હાથમાં તે જ પ્રમાણે લેખણ શોભતી નથી, એવું પ્રધાન દષ્ટાન્ત સહ જો, તે મહેતાજી સામું પૂછે કે ગજને ઘેર પાનખી હોય છે તોપણ તે આ નતા શા માટે રીખ્યા વારુ ? દેશનો સુધારો ગરીબથી ન થાય તે માટે ગજને બહુારના રહ્યા એવું ય મહેતાજી જણાવે છે અભણ ગજવીના ન્યાય પગલા પેટના હોય એવું ય મહેતાજી દલીલ દે છે પડિતના ઘરમાં ગરીબીના પૂર, ખાટલા હોડી થાય, ફોટેના સાણ શદ બને, વગેરેનું ગમજી ચિત્ર પ્રધાનની વાણીમાં મૂકાય છે. આનને વિમાન મળે એ સર્વ મનુષ્ય સમોરડો ન થઈ શકે તે જ રીતે સોનાના મહેલમાં રાજા વગે તોપણ શુ મહેતાજીની એ સમજાવટ છે “પુરી એક અઘેરી ને ગજુ રાજ, ટકે એક ભાજ, ટકે શેઠ ખાજ” વાગી આવત લોહપ્રિય અને રસજીગર્ભ વિનોદ રેલાવતી મવ્યકથા અહીં જ ઉપન્યા લેખે, મહેતાજીની દલીલના પૂર અશરપે મૂકાઈ રહે છે એક સરદારી મહેતાજી ગૌશીતળા દાદરામાં સમજાવટ ન કાવ્યા એટલે કા દેખાડીને માર્ગ પાઠ પાડી મયા એની ઉપક્રમા પણ આ કાવ્યમાં મૂકાએલી છે. શામળ બદની ઝેરીએ આ જીજી ઉપન્યામાં દનપતગમ આજીણુ—ગજપૂત—મોની—કુભા—ધેણી—દગજી—બગનાડ

અથવા “હાથીનર્ણુ બચ્ચુ” હોય પણ જો રાજ્યએ તેને, કૃતર્થ કથું તો પછી કૃતર્થ ને કૃતર્થ” જેવાં મુક્તકો; જળરામાં ગૂજરાત પ્રાન્તે શાન્તિ વળવાઈ તે બદલ ગાયકવાડના ગુણ ગાવા ગૂજરાતને કહેતા ‘હવીશ્વર’ ખંડેગવના રાજ્યમાં ચોરી વિવાદમાં જ, છુત લગ્નમાંજ દમ્પતી રમે છે, મારામારી મુદ્દા પગ જ છે, ગાય નહિ છતાં ‘ગાય’ કહેવાય, અંબાડી ઉપાખ્યા વગર પણ ‘ગજ’ કહેવાય, કૂવામાં ન ઊતરે તથાપિ ‘કોરા’ કહેવાય, એવાં એવાં જ માત્ર ગૂઢાર્થાં પ્રવર્તે છે એવી પ્રશંસા ઉચ્ચારતા કાવ્યભાગો, આદિ લક્ષપાત્ર છે. ખંડેરાવ મહારાજ અને તેમના પ્રભાવની પ્રસંસા કરતાં કવિ તેમને કવિનું મહત્ત્વ પણ સમજાવે છે કે એ તો પોનાની વાણી દ્વારા નિર્ણવને પણ અમૃતમય કરી શકે છે. ખંડેરાવ મહારાજનું જ નામ સર્જને આઠ નિરર્થક શબ્દોને દલપતરામ સાર્થક—સચ્ચ કરી દાખવે છે. બ્રાંતાપકૃતિ અક્ષંકારરૂપે “નહિ મેધમાળા એ અસ્વારી ખંડેરાવની” અને શુદ્ધાપકૃતિ અક્ષંકાર રચીને ગાયકવાડની ફોજના કાળા મેગળ મોટાને કીર્તિ લખવા કવિ કાળેના કળમલના પુંજ નહીં પણ “હાલ કડીના મહાલ ચક્રી નકી, કાઢેલ એ જ અંધેરના મોટા” જેવું તર્કચાતુર્ય પણ આ કાવ્યભાષણમાં છે. ‘ખુદાવંદ ખંડેરાવ’ને માત્ર રીઝવવા જ નહીં જળાડવા પણ કવિ આખ્યા કરતા ને? શુઓ તેમની ઉક્તિ, “છો રાજ ગૂજરાતના સર્ક તેનું ધનધાન; ભાષા માનિ મરાહિને, ઘો છો મોટું માન” અથવા “ધેનુ લાયકતર્ણુ દૂધ લીને, પાળે ન તેને તૃણપાણિ દીને; અયોગ્ય એ તો ગણશે સુણાળા, વિચાર રાજ વટપુરવાળા.” એમાં નિખામસ મીઠો ઉપાસંભ છે. “વિદ્યાખાતું સ્વાપર્ણ” એ મહારાજના ઉદ્દગાર પર ‘હવીશ્વર’ આશિષ વરસાવે છે અને એકસો તેનું કડીઓ તેમજ વિવિધ વૃત્તો અને અર્થકારોમાં લયકારેલું આ કાવ્યભાષણ અન્ત પામે છે. ગૂજરાતી કવિતામાં એમાંના કવિના સ્ફુટ ચતા વ્યક્તિત્વથી તે સુપ્રસિદ્ધ છે. કાવ્ય લેખે તેમાં શબ્દાર્થોલંકારનો કવિનો મોહ, નિખામિયા પદ્ધતિની દક્ષીકૃતનેધ કે ગદ્યાણુ શૈલી, અતિપ્રાસંજિકતાદિનો દોષ છે જ; તેમ

—ભવેયો—પાવે—વાઘરી—આવે। વગેરેને પોતપોતાની દ્વાક્ષણિક રીતે બહિષ્કારની ધમકી આપના વર્ણવે છે. આ ચિત્રોમાં “પટેલની ઘોડી પાદર સુધી,” “નવરો વાળંદ પાડા બોડે,” “ધાંચીનો બેવ ઘેરનો ઘેર” જેવી દહેવતો પણ કવિ કૌશલ્યથી ભેડે છે. અન્નમાં સર્વ રાજવીઓ સુધરે એમાં જ દિવાળીપર્વ નીરખતા ‘કવીશ્વર’ કૃતિનો સમય, વાચનસ્થળનો ઉદ્દેશ્ય કરીને શ્રોતાજનોને ‘જય જગદીશ’ ઉચ્ચારવા વીનવે છે. ખરેખર સુખાક્ષીસ કડીઓના આ વાર્તાકાવ્યમાં આકર્ષણ છે સાધકબાધક ચર્ચાનું અને તેથી ય વિશેષ તો ઉપકથાઓનું. ઉદ્બોધ અને વિનોદની આ કાવ્યમાં સુભગ મેળવણી છે. રાજાઓના શિક્ષણનો પ્રશ્ન દલપત માનસભોમે ઉદ્ભવ્યો હતો ફોર્મસના સહવાસેજ. સાદરામાં ફોર્મસે રથાપેલી તાલુકદારોના પુત્રો માટેની શાળા પછી તો દલપતગમે પોપેલી પણ ખરી તન-મનથી. રાજકુમાર કોવેજ ત્યારબાદ રાજકોટમાં નીકળ્યા. આ પ્રશ્નને આપણી કવિતામાં આવી કલામય રીતે વણી દેતા કવિની સેવા આદર્યોગ્ય છે. ‘રાજવિદ્યાભ્યાસ’ શિક્ષણનું મહિમા કાવ્ય છે. એનો ચિરંજીવ અંશ છે એની ‘અંધેરી નગરી’ની વાર્તા. ગૂજરાતી કવિતામાં જ નહીં, ગૂજરાતી જીવનમાં ય એનું સ્થાન નિશ્ચિત છે.

“ગુર્જરી વાણીવિલાપ” (ઈ. સ. ૧૮૬૪) કાદંબનિક ચિત્રદારા ગૂજરાતી ભાષાની હૃદયશોભા વાસ્તવિક ચિતાર, વડોદરાની ખડેરાવ ગાયકવાડની રાજસભામાં રજૂ કરી ચૂકેલું પ્રસંગ વર્ણનનું ભાવયુક્તકાવ્ય છે. એને આત્મલક્ષી કાવ્ય કહી શકાય, કારણકે કવિની ઊર્મિ એમાં પ્રધાનતઃ વાચા પામી છે. એમના અંગત જીવનનો એક સામાજિક પ્રસંગ એમાં કવિએ પોતાની લાગણીઓને અપરેક્ષ રીતે નિરૂપીને વર્ણવ્યો છે. “હિંમતથી મહાહિંમતની ગ્યના રચવા રસથી રુચિ નેડી” એ કવિકથન વાસ્તવિક છે. કવિનું નિર્ભીક કથન આ કાવ્યમાં રપષ્ટ છે. એમાં કાદંબનિક ચિત્રના દ્રાવક વર્ણનથી રસપ્રદ અંશો પણ વિકસાવાયા છે. વડોદરા રાજ્યમાં શિક્ષણવિચારનાં બીજ નખાયાં માટે જ નહીં

પરંતુ ગૂઝરાતી બાપાની તેમજ જે નકાનત થઈ છે તેથી પણ તે સાચે જ
 'હિંમતથી' ગ્યાએલી 'મહાકિંમતની ગ્યના' પુનઃ થઈ છે. વડોદરા-
 ના દીનાન ગોવિન્દરાવને મહાભારતના ગોવિન્દ સમોનકા કહીને,
 મેનાપતિ બાહિ સિંધિયાની હિન્દી જ્વાનમા ગુણિત્તી કરીને, વડોદરાના
 મહાગાન ખડેરાન ગાયકનાડ, તેમની મારી તેમજ તેમની ગજસભાની
 પણ તર્કમંડિત વિશ્લેષિન સખ્દતગીરો આનેબીને, એટલે ગુર્જરી
 ગિગની અન્યાયથી થયેલી અનદગાની દરજ્જા સખ્દમા સજ્જન કરીને,
 "પ્રીય પ્રજામત ખૂબ હું ટુંજ માટે, હે માત" તેમજ "રૂઢી
 ગૂઝરાતી વાણી ગણીને રખાય છું" એવી ઉમદા ઉક્તિઓમાં પોતાની
 ઉચ્ચારથી મુધાગાની વાચના ઉચ્ચારીને, "જો દાદ મળે નહીં,
 વખીલનો શો વાકુ?" એવું પણ 'સ્વીથ' કાવ્યને અન્તે પૂછે છે.
 આ કાવ્યમાં કરજી અને હાસ્યની મુદ્દા મિનાવટ છે ગાયકનાડી
 ગામેના શ્લેષનાથો ગ્લાનળી અનનર (જેમકે, "રનાદ તો
 'વડોદરા'થી જેવો દિવિતાનો આખો, જિગરે 'ડોલોર્સ' સેનામાં
 ચદા કરે, ધન્વપુરી સમો 'વનઅર' અપાર પામો, વૈકુઠ જેના તો
 'નિસનઅર અનુસરે', ક્રત્યાદિ), જ્યે વચ્ચે હિન્દી ગ્યનાની
 આયોજના, નિવિદિ નિર્ભય ઉક્તિઓ, જેવા અશો નાથમાં નોધપાત્ર
 ગથાય ગૂઝરાત વર્નાચુત્ર મોસાયીના પ્રચાર અને તે દ્વારા ગૂઝરાત
 મા વિદ્યાના પ્રચારના મૂલન કર્તવ્ય અર્થે 'સ્વીથ'ને મત્રી કર્તિસે
 આ કહિત કાર્ય તો સોખુ પરંતુ એને યથાવી રીતે પાર પાવનામાં
 નિચો વ્યક્તિત્વની વિનમ્રતા અને વાણી—કલ્પનાની અનોદારિતાને
 સફળ રીતે મૂર્ત કરી બતાવી એ આ પ્રસંગે વીસરી જનાય તેમ નથી
 મન્ય દ્વારા આની સેના કેટવાની હશે ?

‘ગુર્જરી વાણીનિનાય’માં આપણા નના જમાનાની એક એક
 હાસિ, સગ્ગમગૌરવી કયા સમાર્થ ॥ = ઐગાયા લુટાણી મહાણી
 ગૂઝરાતી રાણી, ” કે “ગિરા ગૂઝરાતી તથા પીરગી ગાદી પામી”

કમળ કશી શણગાર કરી, વટકે લટ લે લાડ,
હુડા હુડા હો હો કરી તાણી પાડે ત્રાડ.”

આ આર્યવંશ રેખાચિત્રમાં રનાભાષિક સૌન્દર્ય છે, ગતિ છે, ચિત્રા-
મયતા છે, ઉપગત ભાષાની ઉચિતતા સહિત લાક્ષણિક વિનોદ પણ છે
સરન ભાષા દ્વારા પ્રતિ એ- તળપદ સુરેખ ચિત્ર મળ્યમા આપી
શન્યા છે જગની ગયના બાગની ફૂનડના ચોટવાને ઉપમા આપી છે
આગળ ઉપર, એ ય સુરેખ અને દાર્યગ્રેહ છે ખેડૂતની સ્ત્રીને
‘સુગિ’ પણ મહી છે પ્રિયે તો’ હેતુ છે અવગ્રહ દાર્ય જમાવવાને.
રોમને ઓળખી ગયેતો ખેડૂ પોતાની સ્ત્રીના મુવચને થયેના
તેમના અપમાનથી ડગીને “દિને તો ય તેથી રહેલુ ડરીને” એમ
સમજાવતો અગ્નિ, પાણી, વાયુ, ગળાગ્નિ એના સમર્થનમાં વર્ણવે
જી ક્રમા આપના રાજવી તો જાણાવે છે, “સદ્ગુણ સૌના સમઠી,
કુર્ણુ તજવા હુ” યુનાન, સિંધુ, મરુતરી, વગસાદ, અન્દ્રમા, ગોરેની
પણ ત્રિવિધો છે જ એમ જનાવીને રાજવી ખેડૂતપત્નીને આશ્વાસન
આપે છે, “પૂરો સદ્ગુણી તો પ્રભુ એક પોને” યુનનાનને સવામ ન
મનાર, તેને તથા તેની કુદને પણ સવામ કહેનાર, કુદને દેવતા
મૂકવે’તો એણે કહીને જૂન સુધારવા આનનાર, કે સુવનાન ધણી તો
બેગમનો પણ “અમારી પ્યાગિ તું ધણીઆણી છુ ધીર” કહેનાર
કણમીઓની રમૂજાની વાતો ગન ખેડૂ સ્ત્રી પુત્રને સભાગાવે છે
‘નિયમક્ષમા’ની આ પણ એ- આર્યવંશ, બોમ, દાર્યગસિ અને
વાદગાર ઉપમ્યા છે “યે વિનોદ, ધટે રિખવાદ” એ જ છે
‘કવીશ્વર’નો તો ‘આસિવાદ’. પ્રિના શ્રોતા બાવનગનરેશ
જસવન્તસિંહ કદર કરે છે તેનું અને તેમને કરિએ આપેલી
આશિસ્તુ તેમજ કાવ્યસમય અને તે પછી પોને આખો
સુધગવના મુર્ચ્છા મયેના તેના દેખ મયાનનું ઉગેગળ છે
દોદરા—ચોપાર્ધ—બુજગી—મોતીદામ—મૂતપૂ—સોગદ—મનદગ અને
તોટકમાં દાગેલુ આ જામો સત્તાલીસ પકિતઓનું કથામય સુરેખ

વસ્તુવિધાન તથા સગ્ગ વાર્તાતરતી શોભિત નીડયુ છે. 'ગુર્જરી વાણીરિનાપ'ની જેમ તેની પૂર્વે ગ્યાએના આ વાંચનો આશય પણ મૂળગત વર્નાક્યુવગ સોસાયમીના વિદ્યાપ્રસાગના કાર્યક્રમને વ્યાપ-
વરવાનો જ હતો. દમિની આ રચના એકઢરે ઠીકઠીક ગુણવાળી છે.

'દાર્ગસનિલાસ'એ દર્શનામિત્ર પ્રસગનર્ણનનુ કાવ્ય છે 'વિજયનિનોદ' કાર્પનિદ પ્રસગકાવ્ય છે ઉભયનો આગય કાવ્યનિનોદનો જ છે નવિના-સમનુ પ્રાવીણ્ય દાખવનાનો જ એમા હેતુ છે 'દાર્ગસનિલાસ'મા ઈગ્મા એતે-ઝાન્ડર ફિલ્લોદ ફોર્સે થોજેના દનિમેળાપનુ ચિત્ર ગૂઢ ગાયુ છે "કાવ્યમ્જાનો ઉત્તમ અભ્યાસ" માટેનો આ 'દનિતાવિલાસ' ગદ્યની પ્રાસ્તાવિક 'સૂચના' તથા વચ્ચે વચ્ચે આવતી સવાદાત્મક મૂલ્યણીથી મિત્ર છે દવિતાની 'અસનની તથા આજની રીત આ પ્રગળુમા બેળસેળ' દેખાડયાનુ 'દવીશ્વર' જણાવે છે. આ વર્ણન 'દસ્પિત કે મિશ્રિત છે એમ જાણવુ' એવુ સૂચરીને દરિ નાવ્યમૂમિદાના ઈન્દ્ર સમા ફોર્સનેા જીવનપરિવચ પછુ અર્પે છે ખાર અકોમા જાણેલુ આ નાચ સનાદના ય જેવુ ખન્યુ છે. સુવેર, નડીઆદ, દેનરાસણ, જાનનગર, ડુરા, વઢનાથ, વીજપુર, મૂળી, અમદાવાદાદિના દનિઓ, ગઢનીઓ નારોટો અને કાવ્યગસિયાઓ ફોર્સસાકેમને કાવ્યકનાની વિધવિધ મનોગજ-કીડાથી રીઝવે છે દનિતા અને સમીતના સબધની કે જીવત તથા મૃતભાના અગ્રેની અથના તો દવિવાણીમા ગહેના અમૃતતત્વની તેમા અઠડતી ચચાઓ પછુ આવે છે શીત્ર નાગ્નચનાની તેમા રગત જામે છે. મેપની રમઝટ તો હોય જ. જોષ-વિનોદભર્યા દષ્ટાન્ત કથાનકો તેમ તર્કપ્રાવીણ્ય પછુ 'દાર્ગસનિનાસ'મા મગે છે ગમે તે વિષય પર ફોર્સસાજેગ બોવનાનુ ફગમાવે અને ગઢવી કે નારોટ તેવુ કાવ્ય ગ્ધી લનકારે છે ઠાકેરે ધોળી પાધડી કેમ પહેગી અથવા સારીનગરી સ્ત્રી કેરી કેવી હોય આદિ મૂલ્ય તેમા હોય છે 'નવિતાક કેરી જીવિકા'

મમ કહી શયુગ્મ મરી, લટકે ન સે વાડ,
હું હું હો હો કરી, તાણી પાડે તાડ.”

આ આર્થિક રેખાચિત્રમા આભાવિત સૌન્દર્ય છે, ગતિ છે, ચિત્રા-
ન્મતા છે, ઉપનત ભાષાની ઉચિતતા સહિત લાક્ષણિક વિનોદ પણ છે
સગ્વ બારા દાગ મનિ એ તળપદુ સુરેષ ચિત્ર મન્યમા આપી
શક્યા છે જગતી ગયના બાગની ફવડના ચોટવાને ઉપમા આપી છે
આગળ ઉપર, એ ય મુરેષ અને હામ્યત્રેગ છે ખેડૂતની સ્ત્રીને
‘મુ ણિ’ પણ મ્હી છે મનિએ તો’ હેતુ છે અવગ્ય હામ્ય જમાવવાને
ગુણને ઓગળા ગયેતો ખેડૂ પોતાની સ્ત્રીના મુદવચને યથેના
તેમના અપમાનથી ડરીને “દિતે તો ય તેથી રહેવું ડરીને” એમ
સમજાવતો અગ્નિ, પાગી, નાપુ ગગ્નદિને એના સમર્થનમા વર્ણવે
છે ક્ષમા આપના ગગ્નવી તો જણાવે છે, “સદ્ગુણ સૌના સમઢી
દુર્ગુણ તમવા દુ” ગુનામ, સિંધુ, મરુતરી વગસાદ, ચન્દ્રમા, વગેરેની
પણ ત્રુટિઓ છે જ એમ બતાવીને રાગવી ખેડૂ-મપતીને આશ્વાસન
આપે છે, “પરે સદ્ગુણી તો પ્રભુ એ પોને” મુનનાને સલામ ન
દગના, તેને તથા તેની કુદને પણ સતામ મ્હેનાર, કુદને દેવના
મૂકવો’તો એવું કહીને જૂન મુધારના આવનાર, કે મુતનાન ધણી નો
મેગમનો પણ “અમાગી ખાગિ તું ધણીઆણી છુ ધીર” મ્હેનાર
કણ્ઠીઓની મૂગદાની વાતો ગગ્ન ખેડૂ સ્ત્રી પુનને સબજાવે છે
‘નિગપક્ષમા’ની આ પણ એ આ-ઈ’ બોધ, દાસ્યગસિ અને
વાદગાગ ઉપમ્યા છે “રધે વિનોદ ધરે વિખવા” એ જ છે
‘કવીશ્વર’નો નો ‘આશિગવાલ’ દવિના શ્રોતા બાવનગગ્નરેમ
જસવન્તસિદ્ધ દદર દરે છે તેનું અને તેમને મનિએ આપેની
આશિનુ તેમજ જ વસમય અને તે પત્ની પોને આખો
મુધગવવા મુગર્ ગયેના તેના દૃમ બધાનનુ ઉમેગળુ છે
દોદરા—ચોપાર્—જુગ્મી—મોતીલામ—મૂલજા—સોગદા—મનદર અને
તોટમ્મા દામેનુ આ જગ્મે સત્તાસિ પકિતઓ દયાકામ્ય સુરેષ

પરિધાન તથા સગસ વાર્તાતત્ત્વથી શોભિત નીવડયું છે 'ગુર્જરી
વાણીનિનાપ'ની જેમ તની પૂર્વે ગ્યાએના આ લખ્યનો આશય પણ
મૂળગત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના વિદ્યાપ્રસાદના કાર્યક્રમને વ્યાપક
રચાનો જ હતો. -નિની આ રચના એક દરે હીન્દી-ગુજરાણી છે

'દાર્મસવિલાસ'એ ન્વપનામિત્ર પ્રસંગવર્ણનનું કાવ્ય છે
'વિજયવિનોદ' ના પતિ-પ્રસંગકાવ્ય છે ઉભયનો આશય
જાણવિનોદનો જ છે પ્રિતાન્સગતુ પ્રાનીકૃત દાખવનારો જ એમાં
હેતુ છે 'દાર્મસવિલાસ'માં ઈડમ્મા અને ઝાન્ડર 'ફોર્સ' ફોર્સ
થોડો ના નિમેળાપનું ચિત્ર રજૂ કરાયું છે "પ્રાવ્યજાનો ઉત્તમ
અભ્યાસ" માગેનો આ 'વિલાસવિલાસ' ગદ્યની પ્રારંભિક 'સૂચના'
તથા વચ્ચે વચ્ચે આનતી સવાદાત્મક ચૂંચણીથી મિત્ર છે વિલાસની
'અસનની તથા આજની રીત આ પ્રગ્જીમા બેળસેળ' દેખાડવાનું
'લ્લીશ્વર' જણાવે છે આ વર્ણન 'વિપત કે મિથિત છે એમ જણાવું'
એવું સૂચવીને નિ ના નમ્રમિત્રના કેન્દ્ર સમા ફોર્સનો જીવનપરિવ્રત
પણ અર્પે છે બાગ અક્રમા દર્શાવેલું આ ના પ સવાદના પ જેવું
જન્યુ છે સુવેર, નડીઆન, દેનરાસણુ ભાવનગર ના વડવાણુ,
વીળપુર, મૂળા અમદાનાદાદિના વિચો ગઢવીઓ બારોડા અને
કા પરસિયાઓ ફોર્સસાહેબે તે કાવ્યકાવી વિધવિધ મનોરજક
કોડથી રીઝવે છે નિતા અને સગીતતા સંબધની કે જીવત તથા
મૃતભાના અંગેની અથવા તો નિવાણીમા ગહેના અમૃતત્વની તેમાં
અડતી ચર્ચાઓ પણ આવે છે શીઘ્ર કાવ્યરચનાની તેમાં રગત વ્રતમે
કે મેપની રમજટ તો હોય જ બોધ-વિનોદભર્યા દૃષ્ટાન્ત ધાનકો
તેમ તર્કપ્રાવીણ્ય પણ 'દાર્મસવિલાસ'માં મળે છે ગમે તે વિષય પર
ફોર્સસાહેબ બોનવાનુ ફરમાવે અને ગઢવી કે બારોડા તેવું પ્રાવ્ય ગચી
લન રે છે હોરે ઘોળા પાઘડી કેમ પહેલી અથવા સારીનગ્મી સ્ત્રી
કેરી કેવી હોય આદિ શૃંગાર તેમાં હોય છે 'વિલાસ કેરી દરિયા'

અયોધ્યાથી ફરતી ફરતી હવે મુળર્જમા હજી છે, તો સાહેબે એની સબાગ
 લેવી એવું ય સૂચન ડોઈડે રૂવિ દત્તે છે ફોર્સ પશુ દહે છે,
 “ગુજરાતના રૂવિઓનું માન વધારનારો મારો ઘણો વિચાર છે.”
 (ટુઢીઆ સાધુઓની વાત, એક શરણાર્થીઓની વાત, ઊંટ ને વાળી
 વાન, ગઢનીના ઉનારાના હાડચોર ખરાસનો રાડ નહીં પણ તેને જન્મ
 અપાવનાર સુયાણીનો વાન કે જન્મનાવેત તેને હિતા પાણીમા ન
 મમેળ્યો—એ વાત, ‘ફાર્ગસનિનાસ’મા વિનોદ પ્રદાક્ષ અનેક અથગે
 જણાશે ફોર્સ હિન્દુ હિન્દુમા અવભાવરે કેમ એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે
 બ્રિટિશ અમન સાથે મુઝિનમ અમનને યાદ રાગે છે, એવું એવું
 ફોર્સના વ્યભિચાર સમજારતા વિસિષ્ટ મુદ્દાઓ છે, ‘મહારાષ્ટ્રીના
 મુગદને આશીર્વાદ આપો’ એ પણ ફોર્સે એના તો આમા મ્યુ છે
 ગઢવીઓ પણ ફોર્સને શીવજીદિ તથા શીવપદના અન્ન ‘એન’
 ની મનાવે છે

ફોર્સ સાહેબ ધીરજ રૂવિને પાસે બેઠેના થોડાના મનની વાત પૂછે
 છે ધીરજ રૂવિ ઉત્તરમા જણાવે છે -

“ઢોઢી ઢોઢી પગ થોડો ઢેનાય જતાવે છે ને,
 આ ઢે ઢાય ને આ ઢાય સો તોમો સબારશે.”

એ જ રૂવિ સાહેબની થટડીના અવાજની મનનમ જણાવતા મ્દે છે
 કે મોટા માણસની જીમ મદામૂલી એટલે “ટેન્નુ દનાવવા મરિ ઢોરો
 જાતવે છે.” ઢટામગર્ભ વિનોદે તોમો રપટ છે “ગાગ ઓફ ઇન્ડિયા”
 રામદ ગૂજરાતી બારાનો વિદ્યુત શબ્દ છે તે જનાવવા, ચડી ગીનારપ
 ધારણ નીતે ગમ પામે જતા તેની દશા આવી થઈ તેમ દેવનાયુ છે,

“એક લીંગમા વખ્યુ ને ‘એ ના પેસા ચદ્રિ’ને,
 બીજી લખી ‘ગટાર આફ ઇન્ડિયા’ વિચારીને”

—ફોર્સ તેની મનનમ સમજ જાણ છે કે ‘એટા મરતા આપે
 ફાર્ગસનિ પ્રિયા’ હિન્દુઆનના તોમો પાપડી કેમ પડેરના દરી

પ્રગાનો ય આ રહ્યો એક પછમાં ઉત્તરઃ મીઠ્ઠી મસખનીતિ કે છગ્ગન્ડ-
ની શેફરપીઅરપોથી કરતાં ઇન્દ્રને હિન્દુની ‘પંચનંત્ર’ની પોથી વધુ
પસંદ પડી, તેથી “ખીજાઓની ખંધ કરી, દિંદુઓને હંમેશની પાઘડી
ખંધાવી છે.” લાલો ખારોટ સર્વ ધર્મોનું ખીજા એક જ સદાયરણ
હોવાનું અને ઉપરના વેપ જુદા જુદા હોવાનું જણાવી એક મળતું
મુક્તાક ઉચ્ચારે છે. આ રહી એની હેલ્લી જે દડીઓ :

“આંખાના અનેક ઘાટ ઉપરથી ઓપે પણ,
ગાંધી જન જાણે જે આંખાનું ખીજા ગોટસો;
ધર્મગુરુ ધ્રુમકારા કરી દલપત દહે,
તાણે જુદા મત જેને જેમાં જડે રોટસો.”

વિનોદ સાથે વિચાર પણ આ રીતે ‘કાર્મસવિચાર’માં ક્યાંક
મેળવાયો છે. વર્ણ્ય કવિમિશનમાં માત્ર ફોર્સ અને ગઢવી-કવિઓ
વચ્ચેનો પછવિનોદ જ વર્ણવાયો નથી. એક શાસ્ત્રી પોતાના દીકરાને
ત્યાં આવેલો જોઈને હપકો આપે છે; તે પણ પછમાં ! જુઓ,

“પરબા પરબાત પોરમાં, પરબાપા પર ભાવ લાવિયો;
પરબા પરબાસની તણ, પરબાવોં અહીં કેમ આવિયો ?”

વૈતાલીય હન્દમાં વર્ણ્યમદકૃતિયુક્ત રીતે શાસ્ત્રી કહે છે કે સંસ્કૃત
તણને એક તો અગ્રેષ્ઠ બણે છે સવારના પ્હોરમાં અને વળી જગજગ
સંધમાં પ્રભાસતીર્થ જવાને બદલે અહીં આવ્યો ! તે જ રીતે ત્યાંથી
યાંકી વળેલી કાર્મ ડોશીને ખસાર થતી જોઈને કાર્મ પૂછે છે તેનો બેદ,
તો ઉત્તમરામ કવિ કવિતામાં કહે છે,

“ડેડી નમેલી ડોશી દેખીને જુવાન નર,
કહે શું જોધો છો કથી ચીજ અછતી રહી;
કહે ડોશી બાળપણું જગર વિના મેં ખોયું,
જુવાનીમાં દીવાની તારા જેવી ગતી રહી;

જવાઈ જરા ની ઝાગ, મયાના વિખાયા બધ,
ગાના ન ગોવિન્દગમા, માનામા મતિ ગ્હી
ઝુકી ઝુકી ડોળી વાળી રાખી દનપતરામ
જોતી હું ફર છુ જે જુવાની મ્યા જતી હી ”

આવી ધનનાઓ દલિપત પણ હોય, પણ એ નિમિત્તે વ્યવનગમે છટ
ઉપદેશ અને છટ નાગ્રાવીણ્ય તો દર્શાવી જ દોધુ છે.

‘દાર્મસવિનાસ’મા મ્નિ કે છે તેમ “ વિતાના ઠોડીવાને શવે
એવો શુભ મથ છે ’ જેમા ૧૦૬ પિત સાડ રીસ સરેયા ત્રીસ
દોહરા, આર્યા—મીતિ—અ ધરા—વસતતિનમ—શાર્દૂલ—શિખરિણી
વગેરે બાવીસ શ્લોકો છે પાચ મોઝકા એમ છપો અને એમ બૂનથાની
ગૂથણી છે ‘દાર્મસવિનાસ’મા “ નીનિ તણી રીતિ તથા પ્રીતિ
પરિબ્રહ્મ પર, તમને નિતર્ક મનમાનતી મીડાસ છે ” એમની એમ
પકિતને એમ દરેક વધુ બારામા વાચી સમાય એ રીતે શમ્વાતવાર
યોગવાનું પૈશન મિની ગપ સમજુને સાગી લાગે એમ દહીને
દરિતામા અતિગયોક્તિનુ તત્ત્વ બનાવવાનુ કે દરિતા ને છતુરી
સાક્ષી વિના સિદ્ધ થાય’ મારે સાહેલુ સર્ગિશ્ચેદ—પ્રમાણપત્ર ન
લેવાનુ મરિમ્થન સાગ અજામે જ નવિતા સ જ થાય એ મનદશન
‘ હોય જે હંથામા હેત, વેતમા વિગમ મે જેની સાગી સુપ્રરૂપ
પકિતઓનુ આનખન વગસાદ વગમની છતા વાદાબરી આવળ મુરની
આમગની રાતનુ અર્ધઅન્નને આમગે દનમ્નુ આજૂરળ ઘાગે એવુ
જુઓ એની ધાની પ ધાગે દ અચગે છડે છાતી દાકે છે તે ગીડી
વનય’ એવુ નર્ણન અસ કે વિદ્વાનને પ્રસન્ન મગાય પ નુ અર્ધદમ્ન
(સાદેમતોડો)નુ મનગજન ન થઈ શકે એવુ મીધુ મર્મમ્થન
‘દાર્મસવિનાસ’મા આવુ આવુ કેવું આ ગાર બડોળ છે સગસ
સમજ—વિચારીને ઉગાડીએ નરિ અને ઉઘાડિયે તો “ નાક બધ
કગી ફગિયે એવી દયાક મામતા પણ છે સમમ્થાઓ પણ છે
પા ૧૫, અપહાર, રસ અને વગુના વૈવિધ્યથી આ કૃતિ મોમે છે

‘વિનયવિનોદ’ કહિત સવાદકાવ્ય છે. બારનગરમાં ગા-
વિનયસિંદણ દર ગુધરાને દવિસમા મેળવના, તે પરથી એની જૂમિતી
પર ‘કરીશ્ચ’ કાવ્યકથાચાતુર્ય દર્શાવતું આ કાવ્ય ગ્યે છે. એમાં
ખદુધા દિવ્યર્થની નિરિધ લીધા છે. અનેક પ્રશ્નોનો થોડા જ અક્ષરોમાં
પદખંડમાં આવી જતો ઉત્તર, સમસ્યાઓ અને તેના ઉત્તર, વચન
-નિવેડો ઉપદેશ આપતી ‘આનની,’ તિથિ-તારીખ વગેરેના પદ,
વગેરે આ કૃતિમાં છે. શાંધ ગ્યનાનો ટસગ પણ દરિએ અર્ધો દાખલો
છે આપણે કેટલાંક ઉદાહરણો દ્વારા કૃતિનો વિચાર કરીશું.

કળારંત—માયકો દવિએની દરોળના બેમી મયા જેથી સમામાના
સગદારો પાછળ પડી મયા અને સમામાં અડચણ પડી તેથી એક કવિ
અનેકાર્થો દોહરો કવે છે,

“ વિયોગિહેરે આતરે, નડતર કેની હોય,
કળારંત નડતર હરે, દવિબુધ હરે ન કોય ”

‘કળારંત’ એટલે ‘ચન્દ્ર’ અને દવિ—બુધ એટલે બુધ શુક્ર તારાઓ,
તેમજ ‘વિયોગિ’ એટલે પૃથ્વી-સૂર્ય પણ ખગ, એમ લેતા અર્થભેદ
સ્પષ્ટ થશે.

આ રહ્યું એક સમસ્યાનું મુકાદ

“ મુખમાંથી ગ્યના રમે, નહિ દ્રોણિયો જાત,
એનું એહું ખાય સૌ, નહિ માખીની નાત ”

(ઉત્તર ‘દવિ’)

સમસ્યાપૂર્તિનું એક ઉદાહરણ લઈએ સમસ્યા અપાઈ છે, “ પ્રભાકર
પેખી ચિત્ત હજ્યુ ચકોરીનું ” દવિ તેની પૂર્તિ કરે છે,

“ ચન્દ્ર વિના ચકોર્ગેના દિનમાં દેખાય દુખ
પતિ વિના પ્રોઠ દુખ ગણો જેવું ગૌરીનું,

ઉઘાડી ઉઘાડી આખ આદિત્ય આભાસ દેખી,
 બીએ જેમ માળ દેખી અસન(ખાલ) અધેરીનું,
 અત થાય સૂર્ય તો સમગ્ર વ્યથા વ્યસ્ત થાય,
 જાણે જોઈ ચન્દ્રપી ડોગ જ્વાદોરીનું,
 જોયુ વગા જેવે સમે એવે સમે આથમતો,
 પ્રભા ૨ પેખી ચિત્ત હગ્ધ્યુ ચોરીનું ”

‘વિનયવિનો’ મા ઉન્નિવૈચિત્ર્ય અને સજ્જાતમરના આવા ધણી
 દષ્ટાન્તો મળી શકે તેમ છે કવિતો જ ગજ્જ વાપરીએ તો આવો
 ‘તમાસો જોઈને સમા બધી રજન’ થાય ખરી, ‘શર્મસવિવાસ’
 જેવો આ મન્ય વૈવિધ્યબધો નથી એમા પ્રથમની કૃતિ જેટલું રસપ્રદ
 પણ પછી નથી વચ્ચે આવતી ગદ્યોન્નિઓ મ્હા- તો મઝી તથા
 દ્વિપિત પણ છે ગૂચણી પણ ‘શર્મસવિવાસ’ મ્હા ‘વિનયવિનો’ મા
 શિથિત જણાય છે અર્થનું ચાતુર્ય ‘શર્મસવિવાસ’ મા મ્હક સદજ
 જણાય છે અદ્વૈતેમ નથી.

આ બધે કૃતિઓ પદના -સિત્તાઓ અને અબ્ધાસીઓને પણ
 આનંદ અને જ્ઞાન આપે એવી તો છે જ શ્રુ અને અર્થના વિધવિધ
 અલ્પમાત્રો તેમા સગળ અને રસિષ્ઠ નિરૂપણ પામ્યા છે આપણી
 કવિનામા એનું એવલા પૂરતું મૂલ્ય જ દક્ષપતરામના કેમ્બા કમ્બ
 તથા દ્વાપથી ચમગ્લા રઘુચમુચ મુક્તકો આ બે કૃતિઓમા, વિશેષ
 તો ‘શર્મસવિવાસ’ મા છે, તેગીને ય તેનું મદદર છે કવિના મા પાલ્શને
 મૂર્ત કમ્બા આ બે મા યો ગણાવ એમા કવિની તાલીમ અને તેમની
 શક્તિ ઉભય જણાઈ આવે છે એ અમુક દેનુથી જ રચના ચર્ચ દોવાથી
 તેને સિદ્ધ મામા તેની સફળતા પણ નોધપાત્ર છે પદવિલાસ,
 શ્રદ્ધાધોધ મા નિદર્શનનો જ આશય કવિના મનમા છે અને તેને
 કવિએ આપણે ગીને વ્યક્ત કરી છે એની ઉપયોગિતા અને એની
 ગજનમામ્બા એ રીતે જોડે નથી આપણી પગ પગિ દાન્યવાગીનું

એ અર્નાચીન સ્વરૂપ છે. પદકથાનો ઇતિહાસ બાણના માગનારે આ બન્ને કૃતિઓ વાચવી પડશે; ગૂઝરાતી કવિતામાં પઢીયી હુખ થયેલી કેટલીક વિગિષ્ટતાઓનો ખ્યાન મેળવના એણે તેને વાચી જોઈશે; સાથે એ ય હમેશુ ઘટે છે કે એણે વાચન તેને નિગમ કરશે નહીં. એ દષ્ટિ—કનાબાનના જાણે કવિના આતરિક ઉન્મેષને પૂરે પ્રગટ કરતી ન હોય, તોપણ એનું નિયોજન નિરપણ તો કીકીક શાસ્ત્રગુહ અને ગસદાથી છે એમાં શંક નથી.

‘ફાર્મસવિગ્દ’ અને ‘વેનચગિર’ તેમની સાગી પદકૃતિઓમાં આપણે હવે જોવી ગઈ એક છે અંગનિદાન્ય, ખીજી છે આખ્યાનકાવ્ય ‘કવીશ્વર’ની એ ઉભય ઉચ્ચ ગુણાન્વિત કૃતિઓ છે ‘ફાર્મસવિગ્દ’ તો કવિના કાવ્યોનું યશશિખર મનાય છે તેમાં તેમનું સુહૃદનતસય હૈયું દેખીતી હાથ તમે વહેતુ થયું છે. ‘વેનચગિર’માં તેમનો મુધાગાપ્રિય રમખાન દરેણુચિનોદાદિની મેળવણી સાધીને ઉદ્દગાર પામ્યો છે એક છે આત્મનહી રચના, તો ખીજી છે સર્નાનુભવગસિત કૃતિ કવિની વિપુલ પદગચનાઓમાં આ બે મહત્ત્વની છે.

‘ફાર્મસવિગ્દ’ એટલે કવિના ઉમદા સહસારી શિષ્ય અને પ્રેરક એનેક્ષાન્દર કિન્હોડ ફોર્મસ પ્રતિના ‘કવીશ્વર’ના નિર્મળ ઉત્પન્ન અને ગાઢ ગ્નેહબાળની મુરખ ભારાર્દ તરવીર એમાં આદર ઉપરાંત પ્રીતિનો મુકુમાર તત્તુ પણ સળગ ચૂથાએનો છે ફોર્મસ વિના કવિને જીવન તથા જગત ખાતી અને ઉદાસ લાગે છે જેને સડારે ‘કવીશ્વર’ નૂતન દિશાઓમાં અર્નાચીન ગુર્જર સમાજને દોષો તે ગસિત સુસ જનના અવસાને કવિનું હૈયું વનોલી નાખ્યું હોય તેવી દર્દભરી પદિકાઓ આ કાવ્યમાં મળે છે આપણી અર્નાચીન ગૂઝરાતી કવિતામાં આ માન્ય તેના ચિત્તગુણે પણ ચિન્તન-શીલ રહે એણે છે.

પ્રતિના સુહૃદભાવ જુઓ, “તુ વસ તત્તપ હું કોઁનિ ગુણ ગાઉ છું” અને “પૂડો કમળને રનેલી ગમે શુ થાય?” સ્વચ્છ દનપત્રગમની એમાં

જાડી સંવેદના નીતરે છે. ” મિત્ર હવે મુજ બાળકડાં કહેશે જઈ કોણને સાહેબકાકા ? ” અથવા “ કોણ માર્ક ડીઅર કહી મને બોલાવશે ? ” એ ઉક્તિઓમાંનું મૂઠ્ઠું દર્દ પણ છાનું રહે તેમ નથી. “ પ્રિય ક્યાં તુમને મુજ મિત્રપણું ચલું, ક્યાં ઇંગ્લેન્ડને ક્યાં મૂજરાત, ? ” ત્યાં “ અનકા રહી અમલ કરે અન્ય અંગરેજો ’, ત્યાં, બ્રિટિશ અમલદાર તરીકે આવેલા ફોર્સ વડવાણના અંગ્રેજ ન જાણના જાહજી દલપતરામને મિત્ર તરીકે સ્થાપે તે, એવી ઉક્તિઓમાંનો સજીબાવ સદગ બનાવે છે. “ ફરી ફાર્ગસ નહિ આવે, ” “ કવિનાગદાગનો બાગી પગો ફવા-થંબ, ” “ આખી મૂજરાત ચર્ષ ઉદાસી ” એવું એવું હિચ્ચારતા કવિની વેદના વાસ્તવિક ઉપગંત અનુભવગ્રન્થ હતી. એની પ્રામાણિકતા સમજી શકાય એવી છે. મોખતીઓ સિધાધ્યાની વેળ અનુભવતા કવિને “ દેહ એવ થકી રનેટ છૂટ્યો ” અને તેથી તેમને “ આશાના અંકુર ઉર થકી દૂર ” પણ થના લાગે એમાં આશ્ચર્ય શું ? મેઘને કવિ મિત્રને લઈ આવવા હલે છે. સાગરમતીની કાપા કવિને ફૂલ થતી લાગે છે. દિલ-પંદજના દુઃખગ્રમરને બદાર નીસરવાની આશા ન રાખવા કવિ સ્પષ્ટ જણાવી દે છે. આતક પિયુ-પિયુ અમથું બોલે છે, કારણ એ મુજનાર મિત્ર તો ગયો એવું કહેતા શોકમગ્ન કવિ શોકથી છવાતી છાતી સમય જતાં પણ ફાટતી નથી એવું દુઃખ પોકારે છે. પોતાને મૂકીને ચામ્પા ગયેલા મિત્ર ફોર્સને કવિ દુપકો આપે છે કે મિત્રની ફિકરે રાખી નહિ ! વળા કવિને થાય છે કે પ્રવાસમાં કવિના મુકામની આગળથી સંભાળ રાખેના એ માયાળુ મિત્ર પરલોકમાં પણ આગળથી સંભાળ લેવા તેા નહીં ગયો હોય ? ફોર્સના પત્રો હવે નહીં મળે એનો વિચાર ગાતા દલપતરામને સ્વપ્નમાં પણ મિત્રનાં વેણ સંભળાય છે. “ ગ્રીન રીત વિપરીત ” એવું બોલી જાના કવિને છેવટે સત્ય મુઠ્ઠું છે, “ લેખ એનો લખવા, રાખ્યો દલપતગમ. ”

મંધ્યાસમે ધસ્તીતપી બેગપી મૂર્ચ-ગરીની કાવડ કાંધે ધરીને જતી હોય એવું કવિને ફોર્સને ગયે લાગ્યા કરે છે. “ કોઈ દિલદાર ને

ઉદાર દુઃખમાં હું, ગદેરાની ઝનિ અતિ ગળતો ઇશિઆ “એવો કોડ
 ગેવતા દનપતંગમને” દ્રાગમસતણુ તેહુ આ યુ એવી તન્મા” એવી
 ઉમ્મિઓમા મત્રેના મિત્રજ્વનની હમીખનોની નોધ છે ન નના બર્મિ-
 તત્વના સવાદમા એવે મયજેતુ જણાય ખરી, ગન્તુ પ્રત્યસમગ્રમા
 બ્યાપતુ બર્મિમન એલુ પ્રભાવસપલ નીવડે કે કે એવી ઉમ્મિઓ તેમા
 મૌલ્ય થઈ જાય છે ફોર્સને ‘ગળ્યનો કોમર’ જેવુ ઉપમાન દવિ
 લગાડે એમા ગસિખના નથી બદાનથી બે ઉપ પગન્તુ ‘અદર જણાય
 એ-’ એવા મીરીઓસ્કોપ સાથે ફોર્સલુગનની મનિએ સગખામણી
 રવી છે, ત્યાય એલુ જ દુણુ છે એનાદ નાગપાસપ્રમધનો અમત્રા
 પશુ દરિ દાખના વિના રહી શન્તા નથી. “એક વર્ષ અતરે છે
 આપણે જનમ પશુ” અથના “વાલા તે મને તેડારી લીધો
 વડવાણથી, દેખાડી અપાગ ખાગ પદગથી દે પમાગ” “જાડેર જીવ શુ
 જીવ જડા મો,” જેની પક્તિઓ મવિતા તો રીક પશુ પછને પશુ
 અવુદ્દન નીન તી નથી ‘તે પિના કેવુ લાગે છે,’ ‘મવિતાને ઉતેજન
 વિરે,’ ‘હવે પતની નિરાશા વિરે’ સમી શીર્ષ્યોજના પશુ ડા પ
 વાયન—આગ્રાદનને નિહાર નીવડે તેમ છે થી સુન્નમ મ્હે છે કે
 આ ઈથી નમગાર્થ એમની પ્રકૃતિની જ માનીએ—એ યોગર છે આના
 અગો સાથે “દુખ મિત્રવિભેગનુ સર્વથી મોહુ,” ‘ગુનર છુ
 વિસ હુ હવે દુખ ગાર્થગાર્થ” “રે પ્રિય કાર્થસ બે ફરીથી મળ,
 સારી ફરી મવિતા સબગાનુ,” ‘મિત્ર જતા મારે થયો મૌઠ
 પાનખગ માસ,” “કાર્થસ મિત્ર જતા નથી ફાટતો, છે- મોઠા ફરી
 મળ પાતી,” “એ દિન મ્યાથી આજ મગાએ કાર્થસ મિત્રને”
 “કેટુ પગાથી છે, કો ઉદાથી કાગસ, સમી પક્તિઓમાનુ
 રવામાનિષ વેત્તાનિઉપશુ પશુ વીસરી ગ્રમ્ય તેવુ નથી પરગુત
 દવિતવનુ પ્રગમ્ય પ્રગીજણુ દનપતનવિતામા ‘કાગસવિગદ’મા જ
 સૌથી ચિગ્જન સ્વરૂપે યશુ છે એમ્સો અડાગ પક્તિઓ દેનાવી
 ગમય તેમ છે, છના એનો સમગ્ર ખ્યાન એનુ ગુણપાશુ જ

છતુ કરે છે દરિયી નાનાનાલ દડે છે તેમ આપણી પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિઓની એમા સમન્વયદયા છે આવી ઐતિહાસિક સમગ્રદષ્ટિએ પણ આ કાવ્ય મહત્ત્વનું નીચે તેમ છે. 'કામસંવિગ્ધ'મા નવિ કાવ્યના ગ્રંથલ અગ્રે પગ પ્રભાવ પાથરનારુ મુદ્દમ ઈન્દિત વ્યક્ત કરી શક્યા છે, એ છે તેની સફળતા. એ સર્ગન રસનક્ષી નીચડયુ છે એમાના નુલુનીગળના મોગદા અસરમાગક છે આપણી ઈન્દિતાની એને પ્રથમ ટુલુપ્રગર્ભિ પણ દહેવામા આવેલ છે.

['વેનચત્રિક' એટલે 'જાગનમ્ નિષેધ અને પુનર્વિનાશોત્તેજન નિષે,' જાનણથી શરૂ થયેતા, પ્રેમાનદથી સમૃદ્ધ થયેતા તથા દરિયદ્યાગમ લગી વહેના ગહેના આખ્યાનપ્રવાહને અનુસરતુ છતા વસ્તુ પરત્વે અપૂર્વ દિશામા પ્રરયાન મગ્તુ, મનિનું 'મુધાગનું પુરાણ' મનાવકું નિવિધ ગ્લામિસિકત આખ્યાનમાયો મધ્યનાક્ષીન મુજગતી કવિનાની ભો પ્રિય બેનાગીસ દેશીઓમા, જાગ નિભાગોમા અને એકદર એક સો ચૂવાગીસ પદોમા ઢાગવામા આવેલુ આ કાવ્ય આખ્યાન છે, છતા એમા કડવા, વનજ્યુલિ નથી મધિગરતુતિ, વસ્તુર્દર્શન, મ ય જોને અર્ધજુ થયુ તે ગ બ ગોષાળ હગિ દેશમુખ (ગૂરંગન વનોક્યુનર સોસાયગીના ઈન્દિતા સમવના એક મુધારાવાન્ધુ મા ની) ઠી જીવનઝંરમર, શ્રુતિદ્વજ અને અન્તે જગતપ્રતાંની આરતી, એ પ્રકારે કા વનાર્તા રસવૈવિધ્ય દર્શાવતી વહે છે દલપનગમનું વિશિષ્ટ માનકુ અને મર્મોગુ દામ્ય, એમનું પદમધ્ય પગતુ પ્રભુત્વ, એમના સાતા અમરમાગક દષ્ટાન્ત એમ ઠી સગ્લ વર્ણનશકિત, અને એમનું મુધાગનુ દિમાપતી ઈન્દિમાનસ આ આખ્યાન-કાવ્યમા પ્રગટ થાય છે પ્રસંગોની સમ્બાદ, પાત્રોનુ ગિતજુ કે રસ સંક્રાન્તિ પગત્વે પણ કવિને ધારી સફળતા મળી નથી એમ નોધવુ જોઈએ

પૂનાના મિનપાવન પ્યાજાળ ગોરોગા ઠી જાગરિધિવા પુત્રી જાગાં જાગ, શાખા શાખીજના મનુષ્યનિના નવમા અખ્યાનના દાસા-

અસહ્યમા મોઢા પગના રપટ્ટીકમચુરપ બાગરતના ચોથા રકંઠમાના ચોદમા અધ્યાયની વેનગમનની કથાના પદન પન્થી પ્રેગણા મેળવીને વડીયોની સદાચથી પુનર્લક્ષ કરે છે, એ છે તાત્પર્યવચ્ચિનો પ્રેગક પ્રસંગ. આ પગ 'ક્રીશ્વ'નું વેનકથાનું નિગ્નગ્ણ આ પદારનું છે—રાણી સુનીયા તથા અમ રાગને યજ્ઞાને વેન નામક પુન મળે છે ક્રપિદેશ નામના રાજચુરની એની એક પુનીને લક્ષ પગી તગત જ વેવચ સાપડયું ત્યારથી વિધવાની દરુણુ યુવનગ્થિતિનો પ્રથ વેનને મૂકનાના માશ્વો, મા સાથે મોસાળે જતા પડેના જુનાન વેન ગજગુરુને પ્રગમ પુનર્વિવાદપ્રતિપદની પોતાની ઇચ્છાની જાણુ ડગી દેવાનું હશે છે. દરુણી વગેરે મોડળ રાજચુરને પુનર્વિવાદ બધ દરુણી વાન લાવતા જોઈ તેમને પરેશાનદેગન ગીને બ્રાહ્મણોનો બહિષ્કાર દરુણી ધમકી પણ આપે છે વગતી દેગ વેન ઇચ્છામોરી નામની એક બાળવિધવાની પીતક ન્યા વનમા સાબળે છે. તેને પગલાનનાનું ચચન દર્શને વેન કમળા-ગૌરીને પોતાની સાથે રાજ્યમા લાવે છે વિધવાઓના મન જાણના મોાવેથી ઉજળીમા મોટા બાગની વિધવાઓને સસાગના ઠાડ હોરાની વેનને ખાતરી થઈ જાય છે, ગૂંચરાતી કવિતામા યાદગાગ થયેતો સ્ત્રીજાનો વાઢો બ્રાહ્મણુ નચગી વેનની મદદથી વિધવા કમળાગૌરીને પરણે છે, અને સુખમય સસાર પણ હવે છે એક નથિક માગવિધવાના તાજ જન્મેના બાગનું રાગ પડે અચડાતા રાગ વેન તે પાળનું સામાજિક કારવન નિચાતીને અડગ નિશ્ચયી થાય છે, આ સુનીયાનો તે વેનને ટોકા છે જ, બનારે પિતા અમ વેનને ધીરે ધીરે કામ નાનો શણે બોધ આપીને માદી તથા આલેા મયો હોય છે. ગણેશદાનવીએ બીજી બાળવિધવાઓને પણ રાગ પચ્ચાવે છે અન્તે વેનને ત્રિપ્રે મારી નાખે છે તેના પુન પૃથ્વીગમનની અનામદી ભક્ષી નીતિ સહને કારી, બતે પછી તે બહેનને પચ્ચેા.

વેનગમન અમેના હાનરડા, પુત્રીરેખવનુ ન્દપાન્ત, કમળાગૌરીના વેધવ્યની હૃદયચર્ચા આપવીતી, પુનર્વિવાદ ન કરનાનું સમગવના

આવેલા આહણો સામેનો હ્યુમણોનો મોગ્યો, મમગ્યેના ગુરુનું દબ્ધ, હિમણીમા હોમીવી વિધવાઓની ગંગમ્પતી, અપરિણીત નવગમીના અધૂરા કોડની આપડ્યા, ઘી, ગોળ, આટો નહીં ઉપડે એમ પડારતા વિપ્રતરો, નવગમી—કમળામૌગીના શૂંગારનું વર્ણન, ‘વેનચગિત’ની વાર્તા આમ વિવિધ વળાંક લેતી લેતી નૃમાગ, કંપણ, અહમ્મન, વીગ, શાન્ત અને દાર્યાદિ રસપ્રવાહોમા ભળતી ભળતી આગળ રહે છે.

ઈન્દ્રિયતિમાં “ભાગ્યાનુ ધર સાશુ” કડી આપે .સાડુ દેખે ગીત સામળે ત્યા તે જાય ..એવો આનદી” —શીગણેશના એવા અમણુમા નિનોદતી જલ વેરીને દયાપ્રાગંજ કળા ‘હરીશ્વર’ વેનના જન્મોત્તમવતી દેતી, તેના હાથગડાની દેતી લખે છે. ઈન્દ્રિયગુની પાચ વર્ષની પુત્રીને લીકે તોગણે લાજ લાગે છે, કંકુતુ દાનજ ધાય છે તેથી થતા ઋષિ-દમ્પતીના શોન્નુ અને તે પત્ની ગોઠ ન કરવાના ઉપદેશનું કવન પણ કવિ દેરે છે. ઋષિને ત્યા પણ લખના નાથજા નયાવી છે તે જુઓ! કર્તાના નિયમ ન ફેરે, તોપણ દાથી આગો જીવો હોય એવું ઇન્દ્રે તો બન્ની તેને નીચો ઇન્દ્રે એવી સસાગની રીત પણ કવિ મૂચવે છે ગુરુપુત્રીની જન્મકુળી ખોગી વાચનાઝ જોયી-વેનની જન્મપત્રિકા, તે મોઆગે જવાનો હોય છે ત્યારે વાચે છે પણ વેન તે ફાડી નાખે છે. વેનના પિતા અંગ ગમ્મ વેનને સનાદ આપે છે, “નિપ્રતલ્લ અપમાન ન કચિયે”. મોસાજગમન પુનગમન ત્રિ દૃશમા પનાવે છે એ નોધવું જોઈએ (વિધવાપુનર્વંશની બધીની વાત મૂનાઝ આહણુવર્ષ સામેનો હ્યુમણોનો પ્રકોપ જોવા જેવો છે, “હો આહણીઓ અર્ગે જાતી, નથી અમારે જવું. ..જણી સડીને કોપ થયે તો નદિ જમાડો લાડુ,” વણમણની ધમકી છે, “ચક્રે ચક્રે ચી ચર્ગવીણી હો વાળે લગોટી” આહણુવર્ષને હજમ પણ સજાવાવે છે, “ડાઢા વધવાથી દેખાગે, મધાય બમ્મ જેવલ” વેનને મમવા જતા વ્યાકુલ ગમ્મચુર તો “પેમ ધોતિયુ પડેગવા ધર્મા, સાડી સુન્દરીની આતી કંઠમાં.” સુનીયા ગમ્મમાના

પુત્ર વેનને કેવી વિચક્ષણ સહાય કરે છે તે ધ્યાનમાં લેતાં સ્ત્રીસ્વભાવનું એક મહત્ત્વનું પાત્રું હતું ચાલુ છે. ઉમ્મણીમાં આવેલી વિધવાઓએ તો “પાનળીડાં આપ્યાં તે ચાવી, જોઈ ક્યાં જલુ રાના” અને “દર્પણ આપ્યાં તેમાં અધરો દીકા બલા દેખાના” “મૂઆ પાછળ ન મરાય” એવું ગાતી એ આતુર વિધવાઓ. ‘કચન મુરનાં દાન ધરે નહિ, મન માને તેમ મહાવેજી.’ વૈધવ્યના ચિપાદે જીવન સભર હતું એવી વિધવાઓનાં બે વૈરાગ્યભાવનાં પદો પણ અહીં મુકાએલાં છે. “જાપ છે જગત ચાલ્યું રે, એ જીવ જોને,” તથા “એતે તો એતાવું તને રે, પામર પ્રાણી,” એ બે પદોમાંના જીવન પદનું નિરૂપણ સુંદર છે. એમાંની કેટલીક દલીઓ તો ટંકરચ યઈ જાય તેવી છે. આપણી મધ્યકાલીન વૈરાગ્યની સરલ કવિતાની એ પરંપરા જાળવે છે. વેનને “ધીરે ધીરે સુધારાનો સાર” પિતા અંગરાજ સંભળાવે છે. એ પદ પણ દલપતરામની જીવનદષ્ટિનો અર્ક રજૂ કરતું સરલ સુભગ દાખ છે. એમાંનાં દૃષ્ટાન્તો સુગમ છતાં સચોટ છે. વાંઢા બ્રાહ્મણ નવરંગીનું કરણુગર્ભ હારપરંગી પાત્ર તેના જ શબ્દોમાથી બેપસવું જોઈશું,— “અરે પ્રજુ! તેં અઅશિત નારી અવની પર ઉપજાવી; પણ મુજ અરથે એક જ ધડતાં આજસ તુજને આવી” અને “રસને જાતી વામાઓનાં ટોળે ટોળાં દેખું; નીરજીને નિસાસા નાંખું,” કે “વાસણની ઉતરવેડને એક રાતું વસ્ત્ર ઓઢાકું; જીભાં છેા વહુ, એમ રહી, મારા મનને હું રમાડું,” ઇત્યાદિ. હવે માટે વિધવાનો દાય તેને માન્ય છે. કારણ કે “નથી કરતો હું કુંડું કાજ રે” એ છે તેની પ્રતીતિ. લગ્નજીવન તો એ હોંસથી જીવે છે. કમળાગૌરીને, મામને પાદરે પણ તેની જૂલ ન મણકારીને, આલિંગન ચુખનથી તે નહવરાવી દે છે! એ સુગમના વર્ણનમાં કવિને પણ પોરસ ચડતો લાગે જો! “કોક કળામાં કસર ન રાખેજી” એવું ય તેઓ આવેજે છે! વાર્તાના પ્રવાહમાં આ દાખવવાના સંસારનું ચિત્ર તેમનાં જાણકોના બહુતરનું વર્ણન, એક ઉપવાર્તા સમુચિત સ્થાન લઈ લે છે.

૧૨મે વરમે પછ ગઘાગુના ધાગુ થઈ જાન છે ખરુ, તોપણ સમગ્ર
 નામ 'વેનચગિત'નું પછ દી-રીડ સરત રહે છે વેનના પ્રકોપે વ્યાકુલ
 વ્યાકુલ થતા વિવરણનું ગદ્યચિત્ર પ્રેમાનંદીય ગઘગ લઈને ખુલ્લું
 થાય છે, "—ઈના ખાસ ! જાય છે ખરી, ઇંઈની પાધડીઓ પડી
 ધરી, —ઈંની ઊનરી પડી કે જનોઈ, નમ થઈ નાસતા કોઈ ઇંઈન
 દોડી શકે જના, ઈના પહેગુમા થના જાડા"—સુચિત્તુ બિધાકુ
 ઉલ્લસન કે જ, છતાં ચિત્રમા મુરેખતા તો કે જ મુનીયાની બ્રાહ્મણો!
 નાગેની સમજના સંચો કે વિવરણની વેદનાને તે વાચા આપે છે "
 નાત જોને જાન મગો ને જગો લા ની લાગે ના જતી હોય જુગની
 શોખા, છો ઉચળી જતી આગે " '—રો ઠરો રે મ્યાનુ મ્યાણ,
 હો રે હડીતા હિન્દુ તમે કેમ થયા પથર પ્રમાણ, હો રે, "—એ વેધક
 દેવી પણ નિએ મુનીયાની સમજનામાં જ વણેઈ છે નવરંગી—
 કમળાગૌરીના લગામસ ગનો ઉત્તાસ પણ નિ સગ રેખાઓમા
 ઉતારે છે, "વાળ્યા કેશના વા ! અબોડના, સર્વે છે નહીંવી છે
 ના' થી માડીને 'પમ્પા પાપણેથી આમુ પૂરા પ્રેમના રે, માએ દી રી
 કેરે માથે મૂક્યો હાથ" એ વર્ણન જુઓ કમળાગૌરી—નવરંગીતુ
 જોડુ વર્ણવાણ છે, "આગ આખો એકદી નરી બેમે, તના લાખો મળ્યા
 ધન ભેખે છે " વેગગનો બોધ લગ્નેતસનાકિના રગબર્ધા વર્ણને,
 અપ્રિયીત નવરંગીનુ મુખમર્જ હાસ્યગસિ-આવેખન, બીરુ વિવરણો
 તેમજ આખામોની મુગલોના શબ્દચિત્રો, વેન-મુનીયાના નિશ્ચયનુ
 શૌર્ય, કમળાગૌરી—સપિયુગમ અને મુનીયાના પ્રાસંગિક વિનાય
 આમ આખ્યાનના વાતાવરણમા રેનિધ્ય તો કે જ તે સાથે શુ શુ મળ્યા
 તેની યાદી પણ આવે કે જમણમા શુ શુ હતુ તેની લાગી દીપ પણ
 આવે ! શ્રીશિક્ષણનો ગતિમા ખતારનારી આવેની તક કરિ શોની
 જતી કરે ? કા નો ઉપા જોટો તેનો અન્ન રસપ્રદ નથી, એટલુ જ
 નહીં પરંતુ વે. રાજના પુત્રની સક્ષિપ્ત કથા પણ નિર્ગળ પૂર્તિ જ
 નીવડે છે

આ લાંબી પદ્ધતિ આખ્યાનકાવ્ય તરીકે બહુ જીવી ગુણવત્તા તો દાખવતી નથી જ, તોપણ એને માટે યોગ્ય કહેવાયું છે કે અર્વાચીન સમયના આરંભકાળની બે મહત્ત્વની સુદૃઢ કથાક્રમક કૃતિઓમાં તેનું પણ સ્થાન છે. નર્મદનું “દિન્દુઓની પગલી” અને દલપતનું “વેનચરિત્ર” એ જમાનાનાં ચરત્રી મોટાં કાવ્યો છે. “વેનચરિત્ર”ના આખ્યાનગાઢકને ઇનામ આપવાની જાહેરાત પણ યથાં દત્તી એ સમયમાં, આખ્યાનકાવ્યમાં સામાજિક સુધારાનું વસ્તુ, એ છે એની વિશિષ્ટતા. કવિ ‘વેનચરિત્ર’ને એક આખ્યાનકાવ્ય તરીકે ખીલવવા પ્રયાત્ન કરી રહ્યા હાજે છે. વિવિધ રસયુક્ત પ્રસંગો, પાત્રોનાં શબ્દચિત્ર, આદિ ખીલવવાની એમની દષ્ટિ કૃતિમાં વર્તી છે આવે છે. આખ્યાનકાવ્ય તરીકે એ બધું પાર પડ્યું નથી એમ કહેવું ઘટે. આશય છે, પરંતુ તેનું સાદૃશ્ય અધૂરું છે. સુનીયાનું કે રાજ્યુરનું પાત્ર હીક ઉપરનું છે; બાકી વેન, નવરંગી, કે કમળાગૌરીનાં પાત્રો સાદૃશ્ય સુરેખ નથી. સાદૃશ્યની એમની રીતિ વાર્તાને તેમ પાત્રસ્વભાવના આલેખનને પણ વિઘ્નકર્તા નીવડે છે. યોગ્યએલા પ્રસંગોનું પરસ્પરનું સંદર્ભન પણ કેટલીક વાર તો કદંબુ જ જણાય છે, એ સાંધણ નૈરંગિક લાગતું નથી. હાસ્ય હીક રેલાવાયુ છે ‘વેનચરિત્ર’માં, તોપણ તે અસંદેશરી અને સ્થૂલ પણ બન્યું છે ખરું. વિશેષતઃ નાસના વિપ્રોના વર્ણનમાં એવું આપણે જોઈ શકીશું. વર્ણનમાં પણ કવચિત્ યાત્રિક આલેખન જ વર્તાય છે. વેન મોસાજોથી પાછો ફરે છે તે પ્રસંગનું સ્વતામાંના વનનું વર્ણન એવું છે. શ્રી. સુંદરમ આ કૃતિમાં વ્યાપક એવા ઐતિહાસિક વાતાવરણના કોહનું પણ સૂચન કરે છે. પુરાણનું વસ્તુ પણ તેનો લેખાસ નવો જ—પોતાના જમાનાનો જ એવું આ કૃતિમાં છે. રંગીલી વિધવાઓ ‘વિવાહની વધામણી’ ગાતી ‘કાન્તુ કાવ્યના લખના’ ‘ખુબ ખીલે તેવી વણી ખુરશી,’ ‘મોટા મેજ,’ વગેરેથી “મોટો માંડવો” મંડાવવા કહે છે તે જ જુઓને !

તોપણ મુદ્દિર્ધા કૃતિઓમાં ‘વેનચરિત્ર’ દક્ષપત્રકવિનામાં ઉચ્ચ ગુણોથી અંકિત કહી શકાય તેમ છે. ક્રીક ક્રીક લંબારાર્ધ ગયું હોવા છતાં એકંદરે એ આખ્યાન રસપ્રદ વાચન પૂરું પાડે છે. એની ત્રુટિઓ એને ઉત્તમ આખ્યાનકાવ્ય બનતાં અટકાવે છે એ ખરું; તોપણ દયન, વર્ણન, સારસર્ગન, પાત્રચિત્રણ કે રસનિષ્પત્તિ પરત્વે પણ ‘વેનચરિત્ર’ એ જમાનાની તેમજ દક્ષપત્રકવિનામાંની પણ એક મુખ્ય કૃતિ છે.

‘દક્ષપત્રકાવ્ય—ભાગ ૧’ (ઈ. સ. ૧૮૭૮) તથા ‘દક્ષપત્રકાવ્ય’—ભાગ ૨ (ઈ. સ. ૧૮૮૬)માં કવિ દક્ષપત્રરામની વિપુલ કવિતા સમાર્પિત છે. એમના જમાનામાં એમનાં અનેક કાવ્યોમાંથી ચૂંટી કદાચેલાં કાવ્યોના ‘ટૂંકા સંગ્રહો’ થયા હતા. ત્યાર પછી આજ લગી દક્ષપત્રકવિનાની આવી ચૂંટી કાઢીને સંગ્રહ પામેલી સામગ્રીઓ મળે છે. સરતું સાહિત્ય તથા ગૂજરાત વિદ્યાસભા તરફથી તાજેતરમાં જ થી. ડૉ. શંકરરામ દા. શાસ્ત્રીએ એ કાવ્યોનું નરનીન ગૂજરાતની નવી પેઢી સમક્ષ કરી ધર્યું છે. નાનીમોટી સર્વ પદ્યકૃતિઓની આપણી આ સમાજોચના સૂચક છે તે પ્રમાણે ‘કવીશ્વર’ દક્ષપત્રગમે નવા પ્રગ્નજીવનના અનેક પ્રશ્નો તેમાં વણ્યા છે, જૂની દલાદિને મુખ્ય રીતે મૂર્ત કરી છે, લખાણ વિપુલ પ્રમાણમાં અને વિવિધ પ્રકારે રચ્યું છે. બાળા, અલંકાર, છન્દ, વિચાર, કલ્પના, વસ્તુસામગ્રી કે રસનિષ્પત્તિ પરત્વેની એમની મર્યાદાઓ એમની વ્યક્તિગત મર્યાદાઓ ન હતા. એમની કાવ્યભાવનાની દિશા અલગ ખરી જ, તોપણ આ વિપુલ કવિનાનો પાંચનાર પ્રાસાદિક વાણી, કાવ્યનાં રચ્ય તરત્વોનો આવો ઉત્સાહમયો વિશુદ્ધ વિકાસ અને એમાં વ્યાપ્ત એવી પ્રગ્નવત્સલતાની ભાવનાનો આદરપૂર્વક સ્વીકાર કરશે જ.

‘દક્ષપત્રકાવ્ય’—૧-૨ના વિશાળ મર્યાદામાં પણ ન સમાજેલાં ટેટલાંક કાવ્યોનો વિચાર આપમેં અડી જ દરેક ઉગિત છે. સ્વામી-નારાયણ સંપ્રદાયનું ઝાણ કવિના જીવન તથા જીવન પર પણ ધર્યું છે.

એ સંપ્રદાયને લગતી એમની દિવિતા ગૂઝરાતીમાં તેમ દિન્દીમાં પણ
 રચાયેલી છે. નૃસિંહના રાજા ઇચ્છ્યમલકાંત દાખનના અને ગામજમાથી
 પ્રેરણા પામેને સુભાષીને પણ નાનાંએ કાળીનાખ તાર નિશોર દનપતરામ
 જીવનના ખીમ દસનાના ઉધાડમાં જ સ્વામી તાગમણી પચરત્તાન ધારે
 છે એ જ સંપ્રદાયના મુજ સાધુ-નિઓની સહાયથી ત્રજ બાપા અને
 સરકૃત બાપાના કાચસામેાનુ અધ્યયન આદરીને સજ્ઞ અને પવની
 તારીમ પામે છે. અયોધ્યાપ્રસાદજી જેના આચાર્યની ગાયાણુ દુહ
 મગતા કવિને પોતાની શક્તિમાં ગ્રહા વધે છે. પછી તો જીવનભર દવિ
 સ્વામીનારાયણી સંપ્રદાયની છાયામાં જ રહ્યા. અહીં એ નોંધવું જોઈએ
 કે સ્વામીનારાયણી સાનુકવિઓના કીર્તનો સામગી સામગીને નિ
 દનપતરામે પણ તેના કીર્તનો લખવા માગ્યા. એ છે એમની સામપ્રદાયિક
 ભક્તિની પ્રિતાની સદગ્ધાન સદગ્ધનદ સ્વામીના ગુણગાન કરતી
 એક જો મોની કૃતિઓ પણ તેઓએ એ જ અગસામાં ગૂઝરાતી
 બાસામાં ઉતારી. સંપ્રદાયને સ્પર્શતી એમની એવી રચના ગૂઝરાતી
 પણ કૃતિઓમાં પાછળથી જીવનના છેવટના દસનામાં લખાઈ એવી
 મોની અને મહારાની કૃતિ તે ‘હનિલીલામૃત’ દવિનું એ મોહ
 નાબ છે એક દાયકો એના લખાણમાં વીત્યો—દરિ સોસાયનીમાથી
 નિવૃત્ત થયા પછી તેમની વૃદ્ધાવસ્થામાં અને તેમની અધાપાની
 સ્થિતિમાં લખાયેલું એ મન્ય વક્તાનામાં રહીને રચાયું હતું એ મન્યત્ર
 નર્તન વક્તાનામાં મદિરના આચાર્યથી બિહારીનાનજીનું પગદ કરાયું છે
 મુરુભક્તિની આ આપણી જૂની રીત છે. આચાર્યથી પોતે સુર,
 રસિ અને નિદાન હતા. તેથી નિને એમણે ઘણી પ્રેરણા તથા
 સહાય અર્પેલા આ કૃતિના રચનાકાળમાં કવિના અનસાન પૂર્વે
 પાંચ વર્ષે આ પદ્યમન્ય પૂરો થયો હતા. પોતાની ધિરોર વધે શ્રીજીના
 ઉત્સવનજીન તે એમણે ગાયા જ હતા, હવે દલપતગમ વૃદ્ધાવસ્થામાં
 શ્રીજીના જીવનસમયને બિરદાવે છે. એમાં સ્વામી સદગ્ધનદે
 ગૂઝરાત ચૌરાષ્ટ્રમાં જરેના નર્તની મહત્તા વર્ણવનાનો મુખ્ય આશય

પરસીન્દ્ય' પણ દાખવતું નથી અને ઓછા દેશવિષય વેળાનું વર્ણન છે તેમ સામાન્યપણે એમાં ૩૬ ચિત્રો જ મળે કે સાપ્રત્યાપિત કૃતિમાં હોય તેનું એકવિધપણ અને દીર્ઘચૂનીપણ પણ છે.

આગીનાગણ્ય સ પ્રવાપને લગતી એમની પ્રજા હિન્દીની દ્વિતામા 'અવજ્ઞાપ્તિ' મુદ્દા અને ચરણી કૃતિ છે 'અર્ચીયીન કવિતા'ના વિવેચક,* દત્તપત્રગમ કવિની પ્રતિભા હિન્દી કવિતામા વધુ સામર્થ્ય ધારણ કરતી વર્ણવે છે "હિન્દી કવિતા લખતી વેળા દત્તપત્રની દરખા વિદ્યમાન વિદ્યાર્થી દાખ્યદારસિક નર્ગને પોતાનું ઉદ્દેશ્ય સમજે છે. દળાદમકતા અને ભાષાપ્રેમ તેમાં વધુ પ્રગટ થયા છે " તેની સંખ્યામણીમાં દત્તપત્રગમની મૂળગતી કવિતા અંગે પણ એ જ લેખક દર્શે છે કે મૂળગતી જનતાની માહિતતાની વાડ તેમની (દત્તપત્રગમ) મૂળગતી દ્વિતાને હતી દ્વિતી નાનાવાન પણ વખે છે, "દત્તપત્રગમ જન્મે મૂળગતી હતા, અને અખ્યાસે હિન્દી હતા " એમની દાખ્યરુચિ ધકનામાં હિન્દી કવિતાનો જ દાખો મોટો છે વસ્તુતઃ તેઓને વાનાવળ જ એવું મળેતું જીવનની સરખાતામાં કે પ્રતિદિત હિન્દી ભાષામાં જ કવિતા આપવામાં તેઓને સાર્ય હતા જણાતી હતી કાવ્યમાં શબ્દાર્થ ચાતુર્યની ક્ષીતા, તેનું અતિપ્રમાણ, અનન્દોની પ્રચુરતા, દ્વિત-સર્યા સમા પદ્યધો પ્રતિનુ આર્ષણ, ઉપગત ન્વિતા લખનારવાની હળ અપનાવવામાં પણ દત્તપત્રગમનું લક્ષ હિન્દી કવિતા તરફ હોય એવું જણાય છે તેમની દષ્ટિમાં હતી એ સમાજજની હિન્દી કવિતાના 'મુર્ગંગી નાણીનિનાય' સમી કૃતિઓમાં વચ્ચે હિન્દી દ્વિત પણ દ્વિએ મૂધી દીધા છે, એટલું જ નહીં પરંતુ કુદા પગેમાં પણ વ્યાક હિન્દી પદ મૂકી દીધું છે એમના સમયમાં રાજસભા-મંદિરાદિ મ્યુઝીએ નજ-હિન્દી કવિતા-ભાષાની પ્રજુતા પ્રસરેલી હતી દ્વિત પોતાનું શિક્ષણ પણ એ ભાષાનું જ વધુ તો હતું. કોર્સની પ્રેરણાએ દત્તપત્રગમ

ગૂ-ગાની કાચો વિપુલ પ્રમાણમાં આપના થયા હોમ્સનું એ આપણા પગનું એક મોટું ઝણ છે. હોમ્સ ન મન્યા હોત નો કદાચ દલપતગમ રા-સ્ત્રીમાં કે મદિમાંના કોઈ ત્રગ બાપાના કવિ જ થઈ ગયા હોત, એમ કહીએ તો કશું પણ પડતું નથી. નવા વાતારણને નેઈને કવિ દલપત-ગમ હોમ્સની દુક નવા વિચો પગ લખના થયા, એટલું જ નહીં પણ એમને મારે અદ્ય આ-ઈષ્ટનું કા-ષ્ટ બનેલી ત્રગ બાપામાં કવિના ગ્યવાનું કોઈ કરીને નેઓ ગૂ-ગાનીનાં લખના થયા. હોમ્સને પડેલી વાગ કવિ ખોલા ત્યારે દિન્દી બાપામાં જ એમણે સાટેમને કાચો લલનારી સબગાએના હોમ્સે દેલું કે દિન્દી બાપા જનમંડળમાં સોટચની પુગાર થાય તો ખરી દિન્દી કવિના ગ્યી ગણાય; બાગી અબ્યામે કે પગિયે ગણીને દિન્દીમાં લખીએ તેથી ગું! દલપતગમે સાટેમની હાલને અનુકરી દિન્દી છોડી ગૂ-ગાનીમાં લખ્યું. તોપણ સાટેમનું કથન નેઓ બૂધ્યા ન દના બનાગરના ગગલએ મોમ્સેલી દિન્દી બાપાના કાવ્યમન્યની બેટ મળના 'નીચ'ને 'અવજ્યાખ્યાન' ગ્યવાની પ્રેમ્યા થઈ. કવિએ તે લખ્યું અને બનાગરના વિદ્વાન કવિએ તેને વખાણુ પણ ખડું.

સ્વામીનાગણી મંડળનાં આચાર્યશ્રીની સદગ એટાના તર્કમડિન શીત્ર પણ રચીને કવિત્વશક્તિનો અમલકા એમણે વિદ્વાનોમાં તેમજ બકતમંડળમાં પણ લાખવેનો આપણે એકમે દલાને નેઈએ :

× " નન્દ જમોદાનન્દ બયે આનન્દન્દ જમ,
 જો લિયે જોવિન્દ મન્દ વય નન્દત્રિયા તમ;
 જંબન મિય જમરદ, નિનય મુખચન્દ ચારુ અનિ,
 મધ્ય લખી અદ્યાડ પોઃ ગુવ-દિન જર્મ અનિ
 યદ ગર્મ જાનિ અગ્ર ધર્મનુન, પગન પ્રેન જન પગ ધરી,
 મુખ પૈ કમાન દલપનિ ગ્ખી, હો-દાસ દન્દી દગિ "

—જોડ—મગાસું ખાતા મુખે આડો ઉમાન ધગતા આચાર્યશ્રીની એ
ટેવનું કેટલું મનોહર તર્કનાનું શીઘ્ર પદ ? એ જ રીતે, આચાર્યશ્રી
દાયકા ફોડે છે તે પરનો નિનો તો ગ વિનોડિયે

■ “તર્જની સેં પૂર્વજોડી પૂજા પગિપૂર્વ કામી,
તાતે પરિવ્રજાલુકી ગાદી આપ પાયે હો;
મધ્યમા અગુણ મીલી મન્ત્રમ્ભપ બહોત કીની,
ઠણદેન અચીકે અનામિદા રિજાયે હો,
છાપાદાનધૃત જિતિ છિરકી મનિષ્ટિ કાને,
આપ આપ કૃત્ય ડંધુ ન્યૂન ન ગહાયે હો,
નહે દલપતિરામ, સુનો, અયોધ્યાપ્રસાદ^૧
દાયકો અગુલિકો મરોરી કે દુભાતે હો ?”

આટઆટલા સુખ^૨ અને પુણ્ય આચરનારી અગુલિઓને શા માટે
દુભાવો છો, અયોધ્યાપ્રસાદ^૩—એ પૃથ્વી સગલ છતા આનંદ છે
એક શૃંગારરસની સમસ્થાપૂર્તિ જોઈએ છે^૪ વી પક્ષિ અપાર્જ છે,

“રાધે આધે મૈન મો અગાધ મત્ર સાધે હૈ”

આ રહી એની પૂર્તિ,

* “ભમર કુટિલાનાર, નૈન બિન્દુ મધ્ય ધાર,
માનહુ ઓઢાર કે આનાર આધે આધે હૈ,
હિમ કુમે હેમહાર જત્ર કો આનાર જાનો,
નિય કુચ કુલ ધાર ઇષ્ટકો આરાધે હૈ
પ્રિન્હે વેશ ધનસ્થામ નહે દનપતિરામ,
ગોપ સુતા ગોપ્ય સુન તોદિમે અગાધે હૈ
આધે આધે આખર કો જોની જોની વન આધે
રાવે આધે મૈનસે અગાધે મત્ર સાધે હૈ

+ ‘કરીશ્વર દલપતરામ’—ભાગ ૧ (કવિ નાનાવાલ)

* ‘ગુજરાવીઓએ હિન્દી સાહિત્યમાં ગાયેલો ફાજો’—દેશાચરી

આ ઊ એમના વજ બાપામંત્રા' ગ્રીષ્મ દાખ્યમુકનકોની આંખી ઝાંખી.

એમની સળંગ વજબાપી દીર્ઘ દાખ્યરચના તે 'અવણુખ્યાન'. એ પ્રથમ બહાર પડી ઈ. સ. ૧૮૬૮માં, પછી '૭૬માં અને તે પછી '૯૦માં. એમની હિન્દી બાપાની પદ્યરચનાઓ કેટલી ઘોડાદગ્ધ વરતી હતી તેનું જ આ સૂચક છે. સંયુક્ત પ્રાન્તના બળિગમપુરના અર્જુનસિંહ રાજાએ 'અર્જુનવિલાસ' ગ્યાવતાં તે તેમના યુત્ત દિગ્વિજયસિંહે પૂરો કરીને, દગાવીને 'કવીશ્વર'—દયપતંગામને એક અત બેટરથે મોટકયાનાં દર્શિને 'અવણુખ્યાન'ના વસ્તુની ગ્રેશ્યા ચર્ચ. પિતાના કાર્યને પૂરું કરનાર રાજવીએ એમને પિતૃભક્તિનું વસ્તુ ગ્રેયું. 'અવણુખ્યાન'ની રસિક, વર્ણનાત્મક તથા બોધક કૃતિ દનપતરામે એના પશ્ચિમમુખે રચી અને બેટના પ્રત્યુત્તરરૂપે મદાગમ દિગ્વિજયસિંહને મોકલી આપી. કાશિના કવિ ગોકુળદાસજીએ એ કૃતિની સહેદય પ્રશ્ન સા કરીને કૃતિને યુષ્કન્તીશની ઉપમા આપી "વજ પાનન જગન ઈન આર્થ કરિતાઈ કરિ દક્ષપતિ-ગમકી" એમ પ્રમાણી 'અવણુખ્યાન'નું વસ્તુ પુણ્યપોષક અને ગિરિપથ આઠાદક હોવાનું પણ એ પ્રતિષ્ઠિત હિન્દી દાખ્યએ જણાવ્યું. ફોર્સે કહેયું તે કવિની કૃતિએ સદૃશ કની દાખવ્યું. કવિનું હિન્દી કવિ તરીકેનું ગરવુ સ્થાન ભારતીય કવિજનોએ પણ સ્વીકાર્યું. બીજી આવૃત્તિ કવિએ અને ત્રીજી આવૃત્તિ સત્યશોધકમડળીએ પ્રગટ કરી એ તેની માગ મતાવે છે.

કુલ નન પ્રભાવોમા પથરાયેયું આ આખ્યાન, અવણુખ્યાન— ઉઠેર—વગન અને તેને મા-બાપના હેતુનું ચતુરં પરોક્ષ જ્ઞાન પહેલા પ્રભાવમાં સમાવી દે છે. માતા પિતાનાં સ્નોત્રો, અનણુને અદારમે વર્ષે મા-બાપનું અંધત્વ, સાસુ વહુનો કવલ, અવણુ અને તેની પત્ની રચ્યેનેા વિનાદ, એટલું વસ્તુ બીજા પ્રભાવમા છે. પત્ની સાવિત્રીનો પિયરવટો, મા બાપ માટે અવણુનો મૂર્તિદૂગ્ધત્યાગ, અવણુ સમક્ષ વ્યક્ત થયેલી વડીનોની તીર્થ કરાની અભિનાયા, એ તીર્થપર્યટનનો પ્રારંભ—

એટલી વાન ગ્રીમ પ્રભાવમાં છે. ચોથા પ્રભાવમાં શ્રવણ-પરમદંસ વચ્ચેનો સંવાદ અને પાંચમા પ્રભાવમાં પરમદંસનો પરતાવો, દાણીની સમામાં શ્રવણનો વિચારવિગય, તેનું રાગસન્માન, તેને આચિન્તે દાણીયાગ,—એટલું વસ્તુ આવે છે. છઠ્ઠા પ્રભાવમાં પ્રવારીને શ્રવણનો બોધ, તેમજ શ્રવણગદના વણિનો કિસ્મો; સાતમા પ્રભાવમાં અગ્ગોર, પંખળ, દિમાસય થઈ વન આવતાં દશરથ રાજને દાથે શ્રવણવધનો ભોદપિદિત પ્રસંગ; આઠમા પ્રભાવમાં માગ્યાપનો વિજ્ઞાપ, માગ્યાપ સાથે શ્રવણનું સ્વર્ગારોધણ; તો છેલ્લા નવમા પ્રભાવમાં દશરથદશા, શ્રવણતાતિ, સપૂતવ્રજણ, મદારાગ તથા મંથને અભિનંદન આદિ અંગો છે. મૂળ શ્રવણવધનો પ્રસંગ દેહ સાતમા પ્રભાવમાં છે. દશરથ તથા શ્રવણનાં બંધ વહીમેલા મિલનનું વર્ણન અનિદ્રકું છે. દષ્ટાન્તાત્મક બોધની કવિની રીતિ અત્રે પણ છે. શ્રવણને પિતૃસેવાની સંમુખ સ્વર્ગ પશુ ગમે નહીં જે માટે ચિપના વિલસીને સાદરનું શું એવું પૂરક દષ્ટાન્તનિરૂપણ અનુચિત લાગે છે. “કષ્ટક પુરાની માન, કષ્ટક વિખ્યાત બાન, કષ્ટ અસંહાર તેરે મનને મિલાયો દે,” એવું લખતા કવિ, “શૈલસપિયર આદિક બધે ઇગિસ કદિ અમોઘ; તિનકે તર્ક સમાન મમ, તૃણકે વૃક્ષ નહિ તોઘ” એવું ય કહે છે. એમનું આ મુક્તાક પ્રસિદ્ધ છે :

“દેશ ગૂજરાત દુનિયામેં જૈસો દોસે બાગ,
અહમદાબાદ વામેં ઉત્તમ અટાલી હૈ;
આસપાસ ઔર પ્રાન્ત સારે સો તો ક્યારે જૈસે,
બમેં પ્રગ્ન ફૂલગારી જૈસી ફૂલીફાલી હૈ;
સુધારેકી બોલી બોલે વામેં જો સાહેમસોગ,
સો મેં કવિતારસ સે પોષી અરુ પાલી હૈ;
હૈ દલપતિરામ કહત હું સત્ય બાન,
તિ વિપ્ર જનો મેરિ શાંતિ તો શ્રીમાલી હૈ.”

—આખ્યાનના પ્રારંભમાં જ કવિ વિનમ્રપણે પોતાના કાર્યનો તથા આ જમાનાને જરૂરી જણાતો હશે એવો કૃણપરિચય પણ આપી દે છે

“ ચઢી છાતી પે મે જૂ મૂછ તાની,
તથાપિ ન આપે હરે રીસ આની ”

એ પદ્ધિ ગૂજરાતી પિનાસ્તુતિમાં પણ છે. પ્રિત્તિભાવી નાસ્તિક્યભાવ અહીં સ્પષ્ટ છે ખરો. પણ તેની આવી સર્વાનુભવરસિક કૃતિમાની પુનરુક્તિ ઉચિત નથી. “જો મમ શીંગ નમૈ ન પિતૃપદ તો યદ શીશ અસિસે ણિ રો, નેન ગમે નહિ નેદ પિયુષદ તો યદ નૈન હુરીસે નિપારો” અથવા “પુનરેમ હી વિધિકૃત પાશા” ઉચ્ચારતા શ્રવણના પાત્રાતેખનમાં હીન્દી-ગ્રામાનિઃ ઊર્મિઉદ્ગ્રેષ્ઠ વર્તાય છે વર્ણનું અર્થો દર્શાવેનું વર્ણન “ધેરી ન્હી ધનધોઝ ઘટા, અપનામિ હટા અમકે ચુલાસે” વાળું ‘કાર્મસવિવાસ’ના નવમાં અન્ધમાં પણ આવે છે. શબ્દો પણ લગભગ એના એ જ. “ગમાંમે ગયો મો જસ ગિનાયો હૈ ગગાજન, મેની ગર્નમે ગયો સો મતિન ગિનાયો હૈ એકહી આકાશપી પૈ રાશ નપતિ ને જૈમો જૈસો જોમ ભયો વૈસો વે જતાયો હૈ” એ પાંચમાં પ્રબાનમાંનું મુક્તક જ ‘કાર્મસવિવાસ’ના પાંચમાં અન્ધમાં ભાસાન્તરરૂપે મળી રહે છે—‘ગગામાં ગયુ જે જળ ગણાયુ એ ગગાજળી ગટરમાં ગયુ જળ ગડુ તે ગણાયુ છે એ જ આકાશની પૈ રાશ દલપન રહે જેવો જેવો જોમ થયો તેવું ને જણાયુ છે “કુન પદરે પદમધો આ યોડા ચિત્ર ધોનાળુ આહસો નવ દીઓ સહિનનુ આ આખ્યાનમાં પ શિષ્ટ અને પ્રાસાદિક બાણ, સમ્બાર્થોદદારોની આપર્શ યોગ્યતા, નર્મનો તથા બેલક સત્રો (“તપ લાખ દૈ વૃદ્ધપન” જેવા) ઉપરાંત દષ્ટાન્તાત્મક પદો આ ચિત્રધોની ગૂંથણીથી વિશિષ્ટ કૃતિ સર્જી રાખ્યું છે કેવલ આગળનો ભાગ વધુ પડતું લગાજી પાડ્યો. દહીં નાં તથા તેમજ પાત્રાલેખા પરત્વેનું દર્શન દુર્લભ પણ ધ્યાન દોરે તેવું છે એ મ નોંધવું ધો તોપણ, ‘દલપતિ ગમ’ ની દિન્દી બાણની કૃતિઓમાં વરવું તેમજ નિરૂપણની દૃષ્ટિએ એ

જમાનામાં વ્યાપક લોકપ્રીતિ પામેલું આ કાવ્ય આજે ય ઉત્તમ મનાય તેવું છે જ. જીવનની પહેલી વીસી વટાવીને હજી આગળ પગ મૂકતા દક્ષપતંગમ વેદનિષ્ઠ પિતાથી ગિસાઈને ઘર છોડી નાગી ગયેલા, તે પછી મોસાળમાં જ મા-મામા સાથે રહેના, તેમના લગ્નમાં પિતા જ હાજર ન હતા, તેમને જ કારણે તેમના પિતાને ઘર ઉજ્જડ કરીને સન્યસ્ત ધારવું પડેલું, એ બધું લક્ષમાં લઈએ તો આ રચનાને આપણે કવિનું ‘પ્રાયશ્ચિત્ત’ માનિએ કે ‘પિતૃતર્પણ’ કહીએ તો યોગ્ય નથી? પોતાના અનુભવો કે પોતાની સવેદનાને સર્વલક્ષી દલાસરૂપે ઢાળવાની દક્ષપતરીતિ જ એમાં જોઈએ તો !

મધ્યકાલીન ગુજરાતની એક પ્રસિદ્ધ કૃતિ ‘પ્રવીણસાગર’નું ‘કવીશ્વર’ દક્ષપતંગમે ઈ સ. ૧૮૮૭માં, તેમને પ્રથમ રાજઆદર આપનાર માગદા ગળ્મના આમત્રણે, ગુજરાતી ભાષાન્તર કર્યું; એટલું જ નહિ પરંતુ, તેમાંની ખૂટતી જાગ લહેરો કવિએ મૂળ કૃતિને અનુક્રમ વ્રજ ભાષામાં જ આલેખી આપી મૂળની મંજભાષા શુદ્ધ ન હોવાનું મનાવું હતું એના જુદા જુદા જાણ્યારો પાસે તે પુસ્તક ભાષાન્તરાર્થે ફેગવાયું પણ હતું કવિએ તેને પૂરું પણ કરી આપ્યું. કવિની એ સેવાની દહર પણ ઘણી થઈ હતી બીજે જ વર્ષે, ઈ સ. ૧૮૮૭માં ત્રોધિંગ દરબારના ભાવભર્યા આગ્રહને લીધે સ્વામીનારાયણ સપ્રદાયના સ્થાપક શ્રી સદગ્નનજીનું કાવ્યમદ્દ ચરિત્ર ‘પુરુષોત્તમ-ચરિત્ર’ અધ બનેના કવીશ્વરે રચી આપેલું, તે ય વ્રજ ભાષામાં ત્યાના પ્રનાસ નિવાસનું કનિપુત્ર નાનાવાતે વર્ણવેલું ચિત્ર આદર્ષક છે કવિનો દિન્દી ભાષાના કનિ તરીકેનો કેવો માનભર્યો સ્વીકાર તે સમયમાં થતો અને કનિ તેને કેવા યોગ્ય નીવડતા તે આ દ્વારા જણાય છે. ‘જ્ઞાન-ચાતુરી’ નામક મન્થો પણ દક્ષપતંગમે વ્રજ ભાષામાં લખેલા છે. ‘હરેતનાવલી’નું વ્રજ ભાષામાંનું ભાષાન્તર પણ એમને હાથે થયું હતું

વ્રજ ભાષાનું મધ્યકાલીન ગૂજરાતમાં રાજદરબારે, મતમંડળે તેમજ

પ્રગ્નસમૂહમાં પણ અદોભાવબધું સન્માન ચતું હતું. આપણા મધ્ય-કાલીન કવિઓમાં દયારામ જરાઓએ તો એમાં કવિના પણ વહાવી છે. મુત્સદ્દીથી માંડી સાધુજન કે રાજવીથી માંડી ગાયકજન સગી જે બાપાની બોલણાયા હતી તેમાં કવીશ્વર દલપતગમ ડાહ્યાભાઈએ, આપણા આદિ અગ્રાચીન ગૂજરાતી કવિએ, અદ્ભુત આસાનીથી લખ્યું-ગાયું છે. ગૂજરાત નેમજ ગૂજરાતની બદાર પણ તેમની એ રચનાઓની કીર્તિ પ્રચરી ચૂકી હતી. એમની મહત્ત્વાર્થક્ષા, એમનો પુરપાર્થ, એમને મજેજાં માનપાન, એ સર્વ તેમની હિન્દી બાપાના કવિ તરીકેની પ્રતિષ્ઠાની ગરવી કયા રમે છે. એમનું યજ્ઞ બાપામંડાળ કીકરીકે હતું. તેથી એમની પામે બાપાન્તરો દગવાનાં, સ્વતંત્ર કૃતિઓ પણ તેઓ રચતા તેમ તેમની પામે રચાવાની પણ ખરી એવી કૃતિઓ; એટલું જ નહીં પણ એમની પાસે યજ્ઞ શીખવા તે સમયના ઘણા ઉત્સાહી સાહિત્ય-સિદ્ધાંતો.*

શ્રી સુન્દરમ્ દહે છે તેમ તેમનો કવિત્વવૈભવ તેમની હિન્દી રચનાઓમાં વધુમાં વધુ પ્રગટ થયો છે. આ વિધાન સ્વીકારનાં વિચાર થાય તોપણ એટલું તો જરૂર કે હિન્દી રચનાઓમાં ‘કવીશ્વર’ની કીર્તિ ઘણી પ્રતિષ્ઠિત હતી. ગૂજરાતને ‘ક. દ. ડા.’ મળ્યા, ગૂજરાતનાં આખાલ-વૃદ્ધને અર્ધો સદી સુધી કામ્પરસનું આકર્ષણ થયું. એનો યશ કેને? ફોજસને? દલપતરામને? વિદ્યાતાને? નહીંતર દલપતગમ યજ્ઞ બાપાના કવિ, નીવડ્યા હોન? અગ્રાચીનના તથા મધ્યકાલીનતાનું દલપતરામમાં અહીં એક વિશેષ અનુસંધાન આપણે અનુભવીએ છીએ.

કવિ દલપતરામ—‘દલપતિરામ’ની ગૂજરાતી તેમજ હિન્દી બાપામાંની લાંબી-ટૂંકી પદ રચનાઓનું આપણું અવયોક્ત અહીં સમાપ્ત થાય છે. એની પૂર્તિરૂપે ‘દલપતપિંગળ’ તથા કવિનું ‘અલંકારાદર્શ’ આપણે વિચારી લેવું જોઈએ.

તેમનું ‘ગૂજરાતી પિંગળ’ પણ આકારે છે ગૂજરાતભરના કવિઓ

* ‘ગૂજરાતીઓએ હિન્દી સાહિત્યમાં આપેલા ફાવો’—પૃ. ૩-દેરાસરી.

તેમજ પદ અભ્યાસીઓ માટે આ કૃતિ પઢવ્યનાના પ્રારંભિક પાઠ
 જેવી નીવડી છે. એની પ્રસિદ્ધિ—લોકપ્રિયતા અસાધારણ પુરવાર થઈ
 છે. આપણા પિંગળપંડિત સ્વ. દેશવ દ. કુવે તેનું નવેસર સંપાદન
 પણ આપણને આપ્યું છે. પદના મંડેત પ્રથમ સમજાવી (જેવા કે,
 લઘુ-ગુરુ એટલે શું? અથવા આઠ ગણ કયા કયા?—ઈત્યાદિ) વિવિધ
 કુલ ઓગણચાળીસ માત્રામેળ હન્દો, એકસો ચોવીસ અક્ષરમેળ હન્દો,
 સંખ્યા પ્રસ્તારાદિકે પદકોષ્ટક, અલંકાર, કઠિન શબ્દાર્થ,—એટલું જ
 એ પિંગળપુસ્તિકામાં કવિએ ચોભયું છે. નાનું છતાં ઉપયોગી અને સરલ
 છતાં પ્રમાણભૂત એવું આ આપણું શાસ્ત્રીય પુસ્તક છે. છંદનું માપ
 પદમાં બતાવાયું છે અને ઉદાહરણોમાં બોધ ભેજો વિનોદ પણ
 બેળવાયો છે. અક્ષરમેળ વૃત્તોમાં દલપતગમે સંખ્યામેળ વૃત્તોની
 સમજૂતી પણ સમાવી છે. પ્રચલિત—અપ્રચલિત અનેક વૃત્તોનું શાસ્ત્રીય
 જ્ઞાન ગૂજરાતને પહેલવહેલું સુલભ કરી આપવાની મહાન સેવા કવિને
 હાથે થઈ છે. દલપતરામની આ સેવા તેમની કારકિર્દીનો ઉજ્જવલમાં
 ઉજ્જવલ અંશ માનવો જોઈશે. પ્રા. રામનારાયણ વિ. પાઠકના
 શબ્દોમાં કહીએ તો ગૂજરાતી કવિતાની સ્વતંત્ર પ્રાણપ્રતિષ્ઠા આ કૃતિ—
 દલપતપિંગળથી જ થઈ ગયું જોઈએ. નાનાલાલ કવિ તેમાં
 ‘મહાકાળના ચિંતનપૂરનો સંગીતકેલિ’ સમજે છે. આપણા કવિએને
 અને અભ્યાસીએને પદવિજ્ઞાન હસ્તામલકવત્ કરી આપવાનું કાર્ય
 દલપતગમને વરદ હસ્તે થયું લાગે છે. નર્મદે પણ પ્રશસ્ત્ર પ્રચરન પછીથી
 પિંગળ આપ્યું ગૂજરાતને. ગણેશદરામ ઉદયરામ દવેએ પણ ‘રણુ-
 પિંગળ’નું મોટું સંગીન પદશિક્ષણનું કાર્ય કર્યું એ જ જમાનામાં,
 તોપણ આજે ય દલપતપિંગળ વિનાનું કયું કવિ-અભ્યાસીનું મેજ સૂનું
 રહ્યું હશે? એની સરલતા, એની શુદ્ધિ, એની હૃદયંગમ દૃષ્ટાન્તકલા,
 એની સર્વપ્રાદિતા અને એની વિગત સક્ષિપ્તતા એને આવું સ્થાન
 અપાવે તેમ છે. પિંગળ પરનું પુસ્તક ગૂજરાતમાં લાખ ઉપરની પ્રતો
 પામે એ સુખદ ઘટના આ કૃતિએ નિર્મી છે. શ્લેષ અને વિનોદનાં જે

દષ્ટાન્તો એમણે શિખરિણી તથા મંદાકાન્તાનો જે રીતે વૃત્તપરિચય આપ્યો છે તે લક્ષમાં લેનાથી સમગ્ર શકારો. પદ્યમાં જ પરિચય આપવાનો હોવાથી રહી જતી આવસ્થક માહિતીને કવિ નીચે કુદ્દી ગૂંચીને ટીપમાં મૂકે છે. ક્યાંક દષ્ટાન્તરૂપે સળંગ કાવ્ય કે કાવ્યભાગ પણ મુકાએલ છે. જ્યાં અનેક બેદરબેદ એક જ વૃત્તના હોય ત્યાં તેના વ્યાપક સ્વરૂપને (જેમકે વૈતાલીયમા) કવિ રજૂ કરે છે. વૃત્તપરિચયને અંતે કેટલાક શબ્દાર્થાંકારો તથા ચિત્રમંધાદિની કેટલીક વિગતો પણ સમજાવ્યા છે.

‘અવંકારાદર્શ’ની રચના વડતાલના આચાર્યશ્રી વિહારીલાલજીની પ્રેરણા-સૂચનાએ થયેલી. એનું કર્તૃત્વ કવીશ્વર દલપતરામનું હોવાનું શ્રી કે. ડા. શાસ્ત્રીએ એ કૃતિના તાજેતરના સપાદનના પુરોગમનમાં સમુચિત દર્શાવ્યું છે. કાવ્યશાસ્ત્ર મન્યોમાનાં ઉદાહરણોમાં નીતિ પ્રેરતા દષ્ટાન્તો ન હોવાથી-એ દષ્ટાન્તોમાનો શૃંગાર વર્ણવે લાગવાથી, એ મન્યોમાનો તત્ત્વસાર નિર્નિકારી સાધુજનો પણ મેળવી શકે તે અર્થે ‘અવંકારાદર્શ’ રચાયો છે. કાવ્યમાં જ નહીં તેના શાસ્ત્રમાં પણ ‘સદ્ધર્મનું સ્થાપન’ કરવાનો કવિનો અભિવાધ છે. કવિ પોતાના આશયને અનુરૂપ દષ્ટાન્તો બહુધા રનામીનાગણ સપ્રદાયના સંસ્થાપકના વર્ણન દ્વારા જ પૂરા પાડે છે. દલપતરામના ‘ગૂજરાતી પિંગળ’ જેટલી આ કૃતિ પ્રસિદ્ધ નથી નીવડી તેના કારણમાં તેની રચના અને તેના સ્વરૂપ ફરતું આ સાપ્રદાયિક વાતાવરણ જ હશે. એક લાખ ઉપર પ્રતો અને અનેક આવૃત્તિઓ પામી ચૂકેના ‘દલપતપિંગળ’ને સામે પક્ષે ‘અવંકારાદર્શ’ મન્યની બીજી આવૃત્તિ પણ ઠેક હમણા પચાસ વર્ષે ગૂજરાત વિદ્યાસભા દ્વારા પ્રગટ થઈ છે. એ મ ઉમેરવું ઘટે કે ‘અવંકારાદર્શ’ મન્યના આવેષનમાં જે સગવડ છે, જે શાસ્ત્રીયતા છે, જે મનોહારિતા છે, જે સમગ્રાવેશન છે તે ગૂજરાતી અભ્યારીઓ-નું લક્ષ વધુ ને વધુ દોગશે જ એમ લાગે છે. આપણે ત્યાં કાવ્યશાસ્ત્રને

પ્રતિય આપતા પુસ્તકો આમે થોડા છે, તેમા પોતાના પ્રિય નબ્બઅંગો સમા પિંગળ અને અન્યાર ઉભયનુ શાસ્ત્રીય સમર્થ નિરૂપણ દવ્યતરામે આપ્યુ છે તેની કિંમત મોટી કે એનુ શિક્ષણ સગલ-સહજ છે.

‘અવદારાદર્શ’ની પ્રસ્તાવનામા ‘કવીશ્વર’ જણાવે છે તેમ,
 “ ધણુ કરીને આ અન્ય રચનામા ‘નુવધાનન્દ’ અન્યનો આધાર ગણ્યો છે, તથા મંજ બાપાનો ‘અવદાર મનાકર’ તથા ‘કનિપ્રિયા’ અન્ય તથા ‘ચમત્કારચન્દ્રિકા’ આદિ અન્યો પાસે રાખ્યા હતા ”
 વળી, સો અનકારોના આ નિદર્શનમા, “ ગ્રામીન ને અર્વાચીન મતમા જોડ્યા અનન્દ છે તેમાનો એક અનકાર ચે પચો મુક્યો નથી, ” એવુ પણ નિએ રખેટ ક્યુ છે કૃતિના નામાભિધાન અંગે પણ કવિએ જણુ છે, “ વાણુનો અનન્દર હોય તે આ અન્યમા મેળવી જોનાય, માટે આ અન્યનુ નામ અનકારાદર્શ રાખ્યુ છે ”

અર્થોન નરો, શબ્દાનકારો, સકર અનકારો, ચિત્રાતકાર અને અસપરિચય આ કૃતિની સામગ્રી રચે છે. પછમા સરલ વિશદ વ્યાખ્યા અને તેની પૂર્તિરેષ દષ્ટાન્ત, એ વર્ણનાત્મક હોય તેમ હારચરસપૂર્ણ પણ હોય, એવી યોગ્યતા છે. જ્ઞાન્તિમાન સદેહાદિ અનકારો કેવલ દષ્ટાન્તથી જ સમજનાયા છે ગણમા દીપ પણ અપાર્થ છે. એમાં દષ્ટાન્તોમા વિનોદની છાટ છનાના શાસ્ત્રીય વિષય પણ કેવો મનોરજક થાય છે તે જોઈશુ.

(આક્ષેપ અનન્દર)

“ વચન વદી નિજ વદનથી વળતી ઝી વિચાર,
 નિરોધ ઝગિએ વચનનો, ‘આક્ષેપ’ અવમાર.”

(ઉદાહરણ)

“ સૌએ સદરાચાર જ પદગણ્યા પોને ઘેર,
 જેની શેકને જોયાયો મિત્ર જે મનાય છે,

સૌએ એટ ધરી શેઠ સામું જોયું ત્યારે શેઠ,
આઠ મણુ કપાસિયા આપવા ચડાય છે.
દર જોડી કહે શેઠ: કહે, મોટા મદારાગ,
આપના જળદને કપાસિયા અપાય છે?
મદારાજે દા કહી ત્યાં શેઠનો વિચાર ફર્યો,
હમી કશું શેઠ: અમારા એ જોશ ખાય છે.”

દક્ષપતરામનું માનવરવભાવનું દર્શન કેવું ઝીણું અને વેધક છે એ તરફ પણ ધ્યાન ગયા વિના બાગ્યે જ રહે. આ રત્ન ઉપમેયોપમા-અલંકારનું નિરૂપણ :

“ઉપમા જ્યાં અન્યોન્યની કહે કોઈ કવિરાય,
તો તે ‘ઉપમેયોપમા’ અલંકાર કહેવાય.”

એ લક્ષણદર્શનને પડખે મુકાયેલું દૃષ્ટાન્ત જોઈએ,

“સન્ન્યસન આ સંસારમાં જે જંધન જળવાન,
કાન્તા સમાન કેનક છે, કાન્તા કેનક સમાન.”

પ્રતીપ અલંકારની સમજ અપાઈ છે, “જોતાં જે ઉપમાન છે, તે કહીએ ઉપમેય” — ત્યાં છે પ્રતીપ અલંકાર. દૃષ્ટાન્ત આ રત્ન, “શ્રી હરિના મુખ સમ શરીરોએ છે આકાશ.” સંબંધાતિશયોકિત અલંકાર જેવો પેટા બેદ પણ કેવો સગળ નિરૂપણ-આખ્યા અને દૃષ્ટાંત પામ્યો છે તે જુઓ :

“જેદ યવા સંજવ નહિ, ચયું કલ્પિયે તેમ” (બ્યાખ્યા).

અને આ રત્ન તેનું ઉદાહરણ :—

“મુજોઈમાં ઠામ ઠામ વૈદ તો વિગેવ વધ્યા,
અનેક પ્રકારનાં તે ઓસડ બતાવે છે.
ગણ્યા ન ગણી શકાય, કોટમાં નહિ સમાય,
સંખ્યા તેની જોતાં અચરજ ઉપજાવે છે.”

શેરિયે ગેગિયે તથા ચૌગામા ને ચ-નામા
 વૈદ વૈદ ને એના નામ તો ધગવે છે.
 કૃતગો માગ્યા જ્યા ન-રો નમીને લેવે
 ત્યા તો એ-વૈગાજ દાય માહી આવે છે "

દનપતરામની પ્રતિબાને જ સદગ એવું નથી આ બધું અવકાર
 મન્યમા શૃંગારના નિરેખો આશય છે, મનોરજન નિરેધ નથી પિંગળ
 અને અનન્દારની આ બે શાસ્ત્રીય કૃતિઓમાની દથોગી જામેની છે
 ૪૬૩ની આ શિષ્ટ સગલ કૃતિઓને આપણા શિક્ષણક્રમમા માન-
 વ્યુપ્તિ મળે તેમ છે

‘વીશ્વ’ દનપતરામ ડાહ્યાભાઈ આમ બાલ્યકાળથી જીવનના
 અતિમ આરા સુની ગૂજરાતને પ્રિતા અને કાવ્યગાસ્ત્રની નાનીમોગી
 વધુઓછા નાગૌરનનાગી છના સર્વથા ઐતિહાસિક મહત્ત્વની અનેક
 ગ્યનાઓ આપે છે એમા સાથે જ આપણે તેમના ‘મનની છબી’
 નીગખી શમીએ છોયે, સુરેખ અને જીવન્ત એમનો પુરુષાર્થ ગૌરવનો
 અધિારી છે અલ્પ સાધનો તથા પ્રતિકૂલ પરિસ્થિતિને તેઓ ફેરવી
 નાખે છે અને ગૂજરાતના સુથી વાનાડીના ‘વીશ્વ’ લેખે અર્ધી
 સદીનું યશસ્વી અને પ્રશસ્ત વિઆયુષ્ય તઓ ભોગવે છે એમનું
 નીતિપગાયણુ, ઈશ્વરશ્રદ્ધાળુ, પરોપકારી, મર્ત્યનિર્લ તથા માવ્યગસિયુ
 વ્યક્તિત્વ તેમાથી ગોચર થઈ શકે છે

નના અને જૂના કાવ્યમંદરપો તેઓ ઉત્સાહપૂર્વક ખેડે છે એમની
 મનામાનના જૂની પરિપાત્રીની છે, તો એમની નિચારસૃષ્ટિ નવયુગના
 વાતાવરણે સજ્જન છે તમના તરંગો ઉછાળનાની એમની હોસ અને
 શક્તિ અખૂટ છે દષ્ટાન્તો યોજનારી એમની અનનામ્નશક્તિ પણ એવી
 જ વાપર તેમ કુશળ છે હાર્યની એમની નૈસર્ગિક પ્રતિભા તા ગૂજરાતી
 જીવનની એક અનોખી મૂડી છે નાના સૌષ્ઠવ રતા સર્જનનો ઉત્સાહ
 એ જમાનામા વિશેષ જણાય છે, દલપતરામનું લક્ષ પણ એ તરફ વધુ

રિયર લાગે છે. અતિપ્રમાણુ ધારનો બોધ કે શબ્દાર્થચમત્કારની નિરંતર ક્રીડા, ઊર્મિવિહોણું ચર્મ જતું શુષ્ક કથન કે રીધું નિવેદન, અને કથાંક માખ્યના ધારણુ કરતી ઉક્તિઓ કે વિચારણુ, એવી કેટલીક નાનીમોટી ક્ષતિઓ હોવા છતાં દલપતકવિતા વસ્તુ તેમજ નિરૂપણ પરત્વે એ જમાનામાં ધણો આદર વરી હતી અને આજે પણ એમાંનું શુભ તત્ત્વ કેટલીક બાળનમાં પ્રમાણરૂપ પણ રહ્યું છે. ગૂજરાતી કવિઓમાં કે. દ. ડા.નું દાખ્યસર્જન ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તેમ રસત્રણી દૃષ્ટિએ પણ મહત્ત્વનું છે. એનો બોધ, એની વિનોદમયતા, એની વાનૌતમકતા, એની વ્યવહારમુજ, એની સરલતા, એની વિશુદ્ધિ અને એની મોઠહિતેચ્છા આપણી અર્વાચીન ગૂજરાતી કવિતાનું શુભ મધુર મંગલાચ્ચણ રહે છે.

ગૂજરાતી કવિતાનું શુકાન એમણે સમર્થપણે સાચવેલું એમાં ધણી રીતે નવી કવિતાનું હિત હતું. જૂના અને નવા વચ્ચેના સેતુ ખનીને એમણે ગૂજરાતી પ્રજાજીવન અને સાહિત્યને પોતાની પ્રાસાદિક કવિતાથી વિશાલતા અને સરવશીલતા પ્રતિ અભિમુખ કર્યું છે.

: ૫ :

“ ધીરે ધીરે સુધારાનો સાર સભજન સંભળાવજો રે. ”

—‘વેનચરિત્ર’ (ક. ૬. ૬૧.).

“ આર્યભિલષ્ટાં મારાં અસ્થિ અને ચર્મ છે. ”

—ક. ૬. ૬૧.

“ વધે વિનોદ ધટે વિખવાદ,
એ જ અમારો આશિરવાદ. ”

—ક. ૬. ૬૧.

*

‘દેવીશ્વર’ દક્ષપતરામ ડાહ્યાભાઈ—સી. આર્મ. ઈ. (ઈ. સ. ૧૮૨૦—ઈ. સ. ૧૮૯૮), અર્વાચીન સમયના સાહિત્યના તથા સુધારાના ક્ષેત્રમાં એક અગ્રગામી જ્યોતિર્ધર છે. જોગણીસમી સદી આગલા સૈકાઓનાં આધારાંની ત્વરિત ઓટ અનુભવે છે, જીવનની સંકુચિત, જડ અને નિષ્ક્રિય સ્થિતિમાંથી વિશાળ, રક્તિવન્ત અને પ્રવૃત્તિપૂર્ણ સ્થિતિ પ્રતિ ઉત્સાહપૂર્વક અને આશાસક્તિ પ્રસ્થાન આદરે છે, ઠંદી જ નહોતી અનુભવી એવી વ્યાપક અને ગાઢ પરદેશી અસર તબે આવે છે. દેશનું પુનરુત્થાન જ નહીં પણ નવમહત્તર થતું હતું. પ્રજાની દૃષ્ટિ અને અતિનું લક્ષ્ય તથા સ્વરૂપ પથટાતું હતું. દેવીશ્વર આ સન્ધિ સમયના ધ્રુવનારક સમા કર્તવ્યનિષ્ઠ, સ્થિરસૌમ્ય, સર્વમાન્ય અને વિશુદ્ધચરિત્ર પ્રજાધુરંધર થયા. એમણે જૂની પરિપાટીએ મન અને હૃદય કેળવેલાં, જૂની સંસ્થાઓ તેમ જૂના આદર્શો વચ્ચે એમણે જીવનની મદસ્વાકાંક્ષામરી મગસ માંડી હતી, છતાં તેઓ તો હતા આગન્મ શિક્ષક, આજીવન આજીણુ. નવી દિશા તરફ વાળતો એક

સહૃદય સંગીત દાય એમને મળ્યો. ફોર્સ અને નેમની નિચાઈ
 કાર્યની સૃષ્ટિ કરીને મળી અને જૂનાના સંગીત પાયા પર કવિએ
 નવયુગની ઈંટો બિની કરી જૂનાને એમણે નરામા વાળ્યું અને નરાને
 એમણે જૂનાનું અનુમ્ધાન લીધરૂઠું મચનના, અગવથતાના, ચાચત્યના
 પોનાના પ્રગતિજ ખતા જમાનામાં એમણે એ જ ખતાને માર્ગે રિથ
 દહમ માયા, મડાગ્યા એમનું વનન, એમનું ઉઠે વાતાવરણ, એમની
 ઈગવણી, એમને મળેનું સ્વામીનારાયણ સપ્રદાયનું પાથેય, એ સર્વ
 ખ્યાનમાં લેતા કવિનું ફોર્સમિનનની કાણથી થયેનું જીવનરૂપાન્તર
 મુખદ આશ્ચર્યનો વિચાર જ છે ફોર્સે સ્થાપેલી સાહિત્ય વિદ્યાટુલિ
 અર્થેની ગૂઝરાન વર્નાક્યુનર સોસાયટી કરિના જીવનસરવને પ્રગતિવનાના
 સદાયમૂન થાય છે કવિ પદ્ય એ સગ્યાની એ- સાચા ગુપ્તની જેમ
 અનન્યભાવે અચલિત સેરા દરે છે. મ્વિ ગૂઝરાતબરમાં ધૂમે છે
 કાવ્યના ગગને ગૂઝરાનની પ્રગતને જાગ્રત કરે છે પ્રગતેમનું ગાન્યસત્તા
 ઉભય એમની આ એવાગી મેરાઓને વહે છે અને તથા તનની અને
 કવચિત્ત ધનની ય પ્રતિકૂળના—મ્વિને મૂઝવે તે છે જ, પણ મ્વિ તે
 રહે છે આ જીવન ગુઝરું મેર- આજે અપગ, મ્વીશ્વર એ રિથિતિમાં
 ય કેટકેટનું યશસ્વી કાર્ય કરી શકે છે એ તે ઈ સ ૧૮૭૮થી
 ઈ સ ૧૮૯૮ લગીની એમના મુનીર્ આયુધ્યની અલિમ વીમી પણ
 બરોબર દર્શાવી શકે તેમ છે રનેહીઓ, મુહંદો, સ્વગનો, શિખો ય
 એમને સૂના કરીને ચાલ્યા જાય છે આ કુનિયામાંથી પ્રથમ પત્ની મૂળા
 મા સાથેના ઝગડા અને અનગ નિરાસનું દર્દ પણ મનમાં દરે જ,
 તોપણ હસતા હસાવતા સસાર વચ્ચે વિરકિનમય જીવન જીવીને,
 જૂનાનો આત્મ જતા નવા બળોનો છેવટ લગી સ્પર્કાર અને સદમર
 કરીને 'કવીશ્વર' ધનું સંગીત માર્ગ મરી જાય છે

એમનું જીવન આપણે જોઈ એનું કેન્દ્રીય કર્તવ્ય નીરડયુ
 એમનું ગૂઝરાત વર્નાક્યુનર સોસાયટીમાં જોનિષ મેરાજીવન
 સોસાયટી માટે એમણે સગ્યાની નોની તજ, સોસાયટી માટે એમણે

સતત લખ્યું, સોસાયટી માટે એમણે રાજસભાઓ અને પ્રજામંડળ-
ઓમાં ધૂમી ધૂમીને અથાક છતાં નિરભિમાન રહીને સંરક્ષારસર્જક
પ્રચાર કર્યો, સોસાયટી માટે એમણે ગૂજરાતની લક્ષ્મીને નવપ્રવૃત્તિના
વાવેતરમાં વાળી; એટલું જ નહીં કિન્તુ પોતાનું અત્યંત લોકપ્રિય
સાહિત્યધન પણ એમણે સોસાયટીને જ અર્પણ કરી દીધું,—કવિ
દલપતરામના જીવનનું તેમજ ગૂજરાતના નૂતન યુગનું એ એક ગરવું
પ્રકરણ છે. ફોર્સ પ્રતિની મુદ્દનિષ્ઠા આ કાર્યના પ્રેરક અંશરૂપે છે
ખરી. કવિ કહે છે, “હું કિલ્લોક સાહેબની સેવું છું” ક્યારે વર્નાકુલર
સોસાયટી.” * એમના જીવનની અનેકમુખી સુભગ વિકાસની પ્રેરક-
પોષક સરવાણી જ આ તેમની મિત્રતા નથી? ચોખ્ખું કહેવાયું છે.
“દલપતરામનું કવિત્વ કાર્ગસથી ખરું પ્રકટ થયું અને કાર્ગસસંબંધી
લખતાં તે પૂર્ણ દશા પામ્યું.”+ એ મૈત્રીનું મહિમારોગ દલપતપુત્ર
નાનાલાલ ભવ્ય વાણીમાં ગાય એમાં વધુ પડતું કંઈ જ નથી. એક
હૃદયસંબંધ ગાયુસની આંતરિક શક્તિનો, તેની અંતર્ગત સર્વસંપત્તિનો
આટલો સુભગ ઉદઘર્ષ સર્જી શકે એ પ જીવનનું એક શુભ મંગલ પાસું
જ ને? એ સાથે કવિની ઉપયુક્ત પંક્તિમાંની વિનમ્રતા સમજીને
એ પણ અવશ્ય કહેવું ઘટે છે કે આ સોસાયટીસેવા એ કવિની
બાહ્યજીવનની નૈસર્ગિક અભિવ્યક્તિ હતી. એમનું માનસ, એમના
સંસ્કાર, એમની ભાવના, એ સર્વને અનુકૂલ એ કાર્ય હતું. કવિ,
શિક્ષક, વ્યાખ્યાનકાર, પત્રકાર અને પ્રજાસેવક તરીકેનું એમના
વ્યક્તિત્વનું સોસાયટી એક સ્વાભાવિક વાહન હતું. એમને ગૂજરાતે
લક્ષ્મીના લાડીલા કર્યો એ ખરું અને તેઓ એથી વિમુખ પણ ન હતા,
તોપણ એમની રજેગમાં બાહ્યજીવન હતું. નવા યુગના બાહ્યજીવને
ઉત્તમ વિનિયોગ સોસાયટી દ્વારા દલપતરામે મૂર્તિમન્ત કરી બતાવ્યો.

* ‘જુદ્ધિપ્રદાસ વિષે’—દલપતકાવ્ય (૧).

+ મન:મુખરામ ત્રિપાઠી—‘રાસમાળા’.

છે. જન્મે જ નહિ, પ્રકૃતિ તથા પ્રવૃત્તિ એ પણ એમનો આદર્શ હતો. બ્રહ્મણ્યજનનો. દક્ષપતરામ અને સોસાયટીના મેળાપમાં ઉભયનું સાર્યક પણું હતું. ગૂઝરાત સોસાયટીનું ઝણી છે, તેથી જ ‘કૃષીશ્વર’નું ય તે ઝણી છે.

કવિના જીવનમાં શ્રી સદગ્ગનંદસ્વામીરચાપિત નવધર્મસંપ્રદાય પણ અગત્યનો અંશ છે. સાધુચરિત્ર કેરિ દક્ષપતરામના જીવનની એમાં સાચાંત પ્રેરણા છે. કવિ નાનાસાલ વર્ષુવે છે તેમ દક્ષપતરામે ય એ ઝણુ વાળ્યાં છે. પિંગળા, અલંકાર, ચબ્દસંગ્રહ, રચનાની તાલીમ, કલાનું ‘નિર્વિકાર’પણું,—એ સર્વ એમને સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય તરફથી જ જીવનની અનેરી બેટરૂપે મળે છે. એના આગ્રહી સેવને કવિની કૃતિઓને એકલક્ષી બનાવી છે તેમ તેના કેટલાક સહ અંશોને પોખ્યા પણ છે. કવિનું વ્યક્તિત્વ, તેમનું સર્ગન, ઉભય સંપ્રદાયથી પોપાયાં છે, તેમ છતાં નવયુગની ઉપાનાં કિરણો એમણે ઝીલ્યાં છે, સંપ્રદાયમાં તેમનું માનસ કે લેખન બંધાર્થ રહ્યું નથી. તેઓ હતા સારગ્રાહી. નવાં બળોમાં જે કંઈ શુભ એમણે જોયું—માન્ય તેને એમનો સહકાર મળ્યો. અનેક આદર્શો એની પ્રતીતિરૂપે એમણે પ્રજોધ્યા, અનેક શુભ પ્રવૃત્તિઓ પણ એમણે નિષ્ઠાપૂર્વક ઉપાડી અને પાર પણ પાડી. આ હકીક્તમાં કવિનું, ગૂઝરાતનું તેમ સંપ્રદાયનું ય ગૌરવ છે.

દક્ષપત આદર્શ ગૂઝરાતી હતા, એમના જીવનના મૂળભૂત પ્રિય સિદ્ધાન્તો અને આદર્શો તમ્હ વફાદાર છતાં નવાં શુભ વલણને નિત્ય ઉદારતાથી આવકારનાર અને જીવનમાં નેને ઉતારનાર. અર્વાચીન જીવનના પ્રથમ આધિકારરૂપ સોસાયટી અને મધ્યકાલીન સંસ્કારની પરંપરા જાળવનાર સ્વામીનારાયણી સંપ્રદાય, બન્ને સંસ્થાઓને પોતાના જીવનનો અર્થ અર્પવામાં એમણે જે નિષ્ઠા બનાવી છે, તે એમના જીવનનો અસાધારણ ગુણ છે. એ સદગુણે એમને વંદ્ય બનાવ્યા છે. રાગઓ, સાહેબો, શાહુકારો, સુધારકો, પંડિતો અને પ્રજા,—સર્વમાં

એમની વિચારગીત નિબળા અને ઉત્સાદપૂર્ણ દર્શનનિષ્ઠા હાથ પાડતી એમના જવાબી "તેમનું ધ્યાન સેના કોઈ નથી" એવું લાગે જ, કાગળ એટલાં મેરા એ દિવસો એ સમયના ગુરુગતી પ્રત્યક્ષ-માં બાન પડતી વિશિષ્ટતા હતી "આપણે એટ પ્રકારની માનસિક નિદામાથી જનના દના અને જગાડનાગનો પરમ ઉપનાગ માની તેમા પૂજ્યના પૂજનમાં જ કુનાર્થતા સમજતા દના." * એમને અસામાન્ય પ્રતિષ્ઠા-સન્માન અર્થમાં દના એમને પગલે અદુભા કાવ્યનો ઉમંગ પ્રગટનો. એમને આગમને સુને ગુપ્તાગનો મદેશ મળતો ગુરુરાત-બગમા દવપનગમ ધૂમ્બા, વિનમ અવ્યાપી નગીકે, 'દીશ્વર' ક્ષેત્રે અને સત્સંગી બાવિક રૂડપે એમના લેખનની તેમજ એમના જીવનની પણ જનનાપગપણુતા એમને વિશિષ્ટ રથાને ધ્યાપે છે સાહિત્યકારના જીવનની સ્વતંત્ર પ્રતિષ્ઠા નિ દવપનગમે પદે લવેલી ધ્યાપી એ પણ એમના કાર્યનું એક મદદરવનુ લખણુ છે. એમના જીવનના છેદના આગામેક વર્ષો એમની આખની પીડાના વર્ષો હતા નર્મદ સાથેના ધર્મપ્રમંગસમયે પણ મનિને આખનો વ્યાધિ હતો જ. એ નૂર એસગતા એસગતા પડી નો નિબીન પણ થયા દીશ્વર અંધ ગિયતિમા પણ થયુ લખે છે, થયુ ફરે છે, પોતાની ડહ ગદાઓને લાનતી જોતા એને હતાનનાગ નના જગોમાનુ તથ્ય પણ તેઓ સ્વીકારે છે તેઓ દોઝેસ તરફ સક્રિય સદાનુભૂતિ સેવે છે અને અંગ્રેજ અમનની દયજાતી નીતિરીતિના પ્રગટીય વિરોધમા બાગ લે છે

એમના જીવન, એમના વ્યક્તિત્વ અને મહિનાન નબુમાઈએ લખ્યુ છે, "સમર્થ અનુવાવી પૂરો પાડવાનુ જગ દવપનપક્ષમા હતું ન નર્મો." દિવસો દનાક્ષેત્રે દવપનમાર્ગ પ્રગતિલીન ગણાયો નથી એ ખરું છે. દાન્યમા સ્થૂન સામગ્રીઓ પ્રત્યેનુ તેમનુ અતિમુગ્ધ વધણુ તગત જ તગણુ એ દક્ષીણ છે જો કે મનિ ખમગદા કે દરિશી

નાનાનાન જેવાઓમા દનપત-વિનાના સમગ્ર વિ-સિત સ્વરૂપે રહ્યાનું
 ઘણાને જણાયું કે નાનાનાનની નીતિભાવના, તેમનો અનકાંગોષ,
 તેમની લોપસાહિત્યાબિબુખતા કે ખૂબ માની આદર્શ તેમ ઉપમાન-
 ચોજનામાની નિગાર્જ આપણામા દનપતની યાદ જગાવે તેમ છે એ
 અસર સર્વજન મૂલ્ય સ્વરૂપે જ વર્તાય તેમ છે, તોપણ બંનેમા એમનું
 ‘મોરેલ’ કેવું છે દનપતનામના વ્યક્તિત્વની વિચારણીવ વિનીતતા તો
 અનુયાયીરિહોણી કેમ જ નહીં સમાય? અમન્યવનો સદેશ દનપતગમે
 એમના જમાનાને જોઈ આપ્યો, એ ની વિગતો તેમ એની બુદ્ધિનામા
 ઉત્તરોત્તર વિનાસ છતાં ગુજરાતી નેતૃત્વનો સદેશો ઉદામ યુવત્સા સગતા
 સૌમ્ય સમન્વય દર્શિનો જ નહોતો નથી? પૂર્વપશ્ચિમની મૂલ્યણી જીવન
 સમન્વયને આગળ લે એના પ્રગલ્ભિ પ્રભોવાયુ નથી? દનપતનું શાણું
 સદનાગ્વાધુ સુધાગર માનસ જ આપણે ત્યાં શું યાપડ જણાયું નથી?
 દનપતગમથી આપણે આગળ વધ્યા છીએ વણી માનનોમા,—એ
 સ્વીનાગુધુ ધરે, તેમ છતાં એમની કેડીને ચારે આગે નાન ભાગે પડ્યા
 હોવા છતાં, એમના જીવનના ધણા અંશો મૂળગતમા પછી પણ પ્રસિદ્ધ
 થયા છે એ નોંધવું જ ધરે ‘વીરગ’ “મરણ ગંગા” હતા એમ
 જહેનાયુ છે નિવે-પૂર્ણ ‘મ્રાદ ત્વ’ નિમા અવશ્ય હતું આ વિધાનને
 બીજી રીતે જાણીએ તો એમ દેનાયુ ગણાય કે દત્તપતગમે નવા
 ભાગે પાવ્યા નથી પણ તે તરફ જાને વળીને અન્યને વાત્યા કે આપણે
 આ માન્યતાને પણ વિરાવી પડે છે ‘સમર્થ અનુપાસી પૂરે પાડવાનું
 જાણ નહીં’ તો શું તેઓ ગણા ‘મ્રદભૂ મંગા’, “આપનાર”
 નહીં જ?—એવું તર્ક આ મત ર થયું દહેવાય—દત્તપતરામની
 મન્યતા તેની વિનીતતા, તેમની “ધીરે ધીરે સુધાગનેર સાગ”ની
 પ્રસિદ્ધ જીવનદર્શિ, કે એની એમનિદા ત્યાં આવી માન્યતાના મૂળમા
 હશે? એમના જીવન અને વખાણમા અગળગળા કે ઘીચનપાથન મથાવે
 એવું તર્ક જણાતું નથી તથી પણ પ્રદાય આવું મનાવું હોય? એમની
 સેવીના પ્રત્યે સુધાગર મારે એવું જ આ માન્યતા મનાય—મહેવાય છે ને!

આણે એમના જીવનદર્શનના વિભાગમાં જોયું તેમ 'ક્રીશ્ચ'ને અનુકૂલ પરિસ્થિતિ, મહાયકોનું મોખાનું મડળ રંગી ગયું હતું ફોર્સ, ટ્રિસ, હોન, મહીપતગમ, દામ્તર બાકિ દાત, આદિની એનને એથ દતી એમનાં ઘણાં કાર્યો એમના કાર્કને કાર્કની ગ્રેગ્રા કે સદાપથી થયાં કે તેમ હતા, દરિયા પિયાગ આચારની મૌનિતા હતી જ. મૌનિતા માત્ર નરીનનાના જ અર્થમાં વર્તે અને એનો વિશાળ અર્થ—સાચી મહુદયતા ન વર્તે તોપણ, * દાપતગમના જીવનમાં અને દનમાં અપૂર્વપણ નથી એવું ન હોય મન્ય ગૂઝગતને પિંગતની કુર્ગમ દિશા મુગમ દી આપી દનપતગમે જ ગૂઝગતને આર્થિ-પ્રાપ્તપણનો આદેશ સાક્ષિયદ્વારા સ્પષ્ટ રીતે પ્રથમ આપ્યો દનપતગમે જ. ગૂઝગતને દારથગસતુ પટેનુ મનત્ર યાદગાર નાટક અને એરી જ દૂડી પદ્મ-થાઓ આપી દનપતગમે જ મોસાપટીમાં આજીવન નિષ્પૃદ એવનજીવનનો ગૂઝગત સમક્ષ દાખનો જેસાઓ દનપતગમે એમનું અંગત પૂર્વજન વિચારીએ તો અગ્નિકોત્રી વેદનિદ બાહ્ય પિતાના દુહનમાં ધર હોડીને પુરુષાર્થથી જીવન સમૃદ્ધ કરનાર મનિ નિશિષ્ટ વ્યક્તિ જ નીનચા છે ક્યાં વિચારનો મુનિંગ અન્યથેથી પગ્નતુ તેમાંથી જાગેની કાર્યબ્યોન પોતાની જ એવું જ દનપતરામના જીવનમાં જડે છે એમનું ઇતિહાસસરોધન એવું કાર્ય છે એ જમાનો એવો હતો કે કેટનાં વિચાર જ નવા હતા, તમે એવું આચરણ પણ નવું જ હતું ક્રીશ્ચના કાર્યની અપૂર્વતા તથી જ કેવી-વાગ માત્ર પ્રારભિ-મરૂપની છતાં મદરનની નીનડી છે એ જમાનાના અન્ય મુધારકો સાથે સગ્ગામતા દવપતરામનું શિક્ષણ, એમની નેદુગ્નિદ પરિસ્થિતિ, આદિ એવા હતા કે નવયુગની કેડીઓ પગ તેઓ ઉત્સાદ-પૂર્વ-જીવનમગ આગળ પધે અને અન્યને દોરે એ પણ વિશિષ્ટ્યમાં પધે! તો પગી કેટલીય યાદગાર કેડીઓ તેઓ પાડી પલ્લુ ગયા છે એ

તો કેમ જાણતાય? ‘કરીશ્વર’ કેવળ “પ્રદુષ્ય કુનાગ” નહીં, “આપના” પણ નીવડ્યા છે “અમિતિ વિચારી કરીએ દામ” એમનું એ મુત્ર હતું ખરું, તોપણ નવા માર્ગ ઉપાડવાની અને તેને પૂર્ણ કરવાની અક્તિ તેમનામાં ઘણી હતી.

સાહિત્ય તો તરીકેના મંત્રિ દરપતગમના બ્યભિત્વનો વિચાર કરનારને વીર નર્મદ પણ નર- સાબરવાને. આપણા વિવેચકોએ ઉભયની તુલના ના-વાગ-રી છે એમના સમયમાં પણ આ બન્ને નરિઓની તુલના અસપૂર્વ- નાતી એના પિતા ઉત્તર મર્મમાંથી પ્રાપ્ત, જે રોડે બગાડ પુત્રના લખમાં પણ ન જાય. બીજાના પિતા સૌમ્ય— ઉત્તર તે એવા કે પુત્ર પણ લખે, “ખરેખર મારી તબિયત તો માન જ બાપ સામે” એના પિતા પુત્રના મનન આચરણે સન્મન તે, તો બીજાના પિતા પુત્રના લખાણની સાગ અશરોમાં નતો ઉતારી આપે અને પીઠ થાયડે, “બાઈ, તારી મિત્રના વાચવાથી રોડુ આવે છે, પણ પછી ખરું મુખ થાય છે” + એના પિતા પ્રથમથી જ પુત્રને ઉપાડના પુરનારમાં ધકેલી દે, તો બીજાના પિતા મૃત્યુ પછી પણ આનંદ હતા મૂકી જાય એ માનની નિશાન અને નામદિગમાં સાધુઓ પામે બહે અને બીજે નેગર પણ જુએ એ એમદ દાયકો ગદ્ય લખે બાઈ પણ માનમાં જ મન રહે, તો બીજે એમદ દાયકો જ દાન્યો લખે પણ જીવનભર તો ગદ્ય જ લખે દરપત અને નર્મદના જીવન વહેણ તરુથ દર્શને પણ કેવા નિગળ લાગે છે? બન્ને પરિસ્થિતિએ બિન્ન, પ્રકૃતિએ પણ બિન્ન. દરપતગમના પ્રભાવમાં વિનીતપણ, શાણ પણ, વિનો મિત્ર ગાબીર, નો-સાર, સાનત્ય અને મિનનસારપણ છે નર્મદના પ્રભાવમાં ઉદામપણ ધૂનીપણ નિર્મળ ગાબીર, ઉનાવળ, નાચત્ય અને મત્ત એવવિદાગીપણ છે એમને અનકમે ‘ધીર’ અને ‘વીર’ના મળેના વિશેષણો સાર્ય છે એ પણ ઉચિત મેવાયુ છે કે દેશને “એવી જડ હતી”

‘પરંપરા, પ્રકૃતિ અને પરિસ્થિતિ સર્ગક પર અસર કરે છે જ. બહેની શૈલી, બહેનોનાં લખાણ તેથી જ બિન બિન ગુણસંપત્તિ દાખવે છે. સ્વ. નવલરામ એ લક્ષમાં લઈને બહેને ‘અગ્રમેય’ ગણે છે. કોઈ એકને પસંદ કરે છે, કોઈ અન્યને. કોઈને વળી ઉભયથી અપંગતા છે. પ્રા. રામનારાયણ પાઠક સમાએ બહેને કવિઓનું પરસ્પરનું અગ્રમેયત્વ સ્વીકારીને ઉભયે જનતાની કાવ્યાભિરચિ એકદમ વધારી હતી અને શોકોમાં નવીન ઉત્સાહ પ્રેર્યો હતો એ યાદ આપીને હતું છે, “વર્તમાન-યુગનો બાલ્યકાળ તેમ દુઃખ ધણી જમાના મુખી સમાજનાં બાળકો એ બહેની દ્વિતાથી પોષાવાનાં છે.” છેલ્લે શ્રી મુદરમ બહેને વિશે કેટલાંક વિચારશીલ નિદાન આપેએ છે.

દલપતકવિતાને સભાગંજની અને નર્મદની કવિતાને ‘મરન’ શૈલીની કહેતા નવલરામ, બહેને સમૂહનું ન ગણતા છતાં ભાવનાબળે ‘ઉદ્ધતવર્ગ’ના નર્મદમાં અપૂર્ણ પણ બલ્ક ઉત્તમતા જોતા અને દલપતરામાદિના ‘બ્યવહારુ’ વર્ગમાં ખેડૂત-દુડાનદારના વેપારની ગંધ અનુભવતા મણિલાલ, બહેને માટે માન ન ધગવતા સર રમણભાઈ, બહેનમાં નહીં કૃત્રિમતા કે નહીં કલા એવી તે સમયના જીવનની જ પ્રતિચ્છવીરૂપ સાદાઈ જોતા આચાર્યશ્રી આનંદરાંકે, નર્મદ કરતાં દલપતમાં વિશેષ પ્રસાદ જોતા શ્રી વિશ્વનાથ મ. ભટ્ટ, એકને બ્રહ્મર્ષિ—બ્રાહ્મણ તો બીજાને ગજર્ષિ—ક્ષત્રિય કહેતા નાનાલાલ, પરિસ્થિતિ જોવામાં—તેનું નિદાન કવ્યામાં—તેનો ઉપાયઅમલ કરવા-જતાવવામાં દલપત કરતાં નર્મદને વધારે દૂર દેખનાર ગણતા પ્રા. રામનારાયણ પાઠકના વિચારોનું અણે સારદસી રપટીકરણ શ્રી મુદરમ દાગ થાય છે. નર્મદમાં તેમને અણુઆવડત અને યમની બેફિકરાર્થ જણાય છે અને દલપતરામમાં સ્થૂલ આતુર્યમોહ. દલપતકવિતાને આપણા સામાજિક જીવનના ઐતિહાસિક દસ્તાવેજ અને નર્મકાવ્યને નર્મદના આંતર જીવનના અનુલેખરૂપે તેઓ જુએ છે. કાવ્યસમગ્રની સુરેખતાની દૃષ્ટિ બહેનમાં નહિ છતાં કાવ્યને સમજવાનો નર્મદનો પ્રયત્ન દલપતરામના

અચળ ગ્ગા નહુ સદ્ગ, તોપણ નખાનટ તો દયપત્ની વધારે સારી,
 ઢાળુ તમા તૈયારી-તાનીમ દતા વધુમા શ્રી સુભ્ય જણાવે છે તેમ
 નર્મદગીતિ ગુણમેદે નહિ પણ અણુવડના, આવેશમન્ય દોરમેદે જ
 દનપતંગીતિથી જૂદી પડે છે આ વિષયસાદ ત્રિવેદીએ ચોગ્ર
 દર્શા યુ છે તેમ એને દનિગુરુ નાનિદાસ ન માનીએ કે અન્યને
 મન્વન્તરનો મનુ પણ ન માનીએ ।

આજે તો લાગે છે કે જન્મેનું નર્મ પગપગપૂર નીનડયુ છે તે
 જમાનાના નવિ તો આ બે જ, નરનગમનુ એવું નિધાન પણ સત્ય લાગે
 છે જન્મેના સાગ અશો જ પ્રમાણુગદાર જિપસના તેમની મર્યાદા
 થાય છે એ નિ મંવેનપદ્મતા બીજનું પદકૌશલ્ય,—જેટલે થતા
 કનિત્વને ગૂગળાવે છે જન્મેના લખાણમા પ્રયોગશીનતા છે, વિપુતપણ
 છે, સુધારાનો આદેશ છે, અને સહેદયતા છે જન્મેએ ગૂગરાતને
 જગાડ્યુ જન્મેને ગૂગરાને સત્મારી સાન્નિત્યનિષ્ઠા હિમયની સૂક્ષ્મ મંપત્તિ
 હતી જન્મેને શિરે જ્યોતિર્ધૃત જનનાની જવાગદારી હતી જન્મેને એ
 મદ્દજ રીતે પાગ પાડનાનુ સુજાગ્ય પણ વધુ હતું જન્મે વચ્ચે મપધોનો
 ભાવ હિમતા પણ પામેતો પગનુ પછીથી હિમય ત્થી પગ પણ થયા
 હતા જન્મે અન્યેન્ય માર્ગેશ્ય પગ નીનડ્યા જણાય છે નર્મદના
 લખાણનુ પ્રદેશાભિમાન અને દયપતના લખાણનુ ન્યાનમિશ્રિત
 દાન્ય ગૂગરાની સાન્નિત્યની નિશિષ્ટ સપત્તિ છે

‘દીપ્ત’ દયપતગમ પોતાના સુધર્મ આયુધ્ય જમા ગદ અને
 પદ નિ અને કૃતિગો આપે છે એમા જાગાનરો છે, મપધોના લખાણો
 છે, દુગમાનુ લખાણો છે સપાદનો છે, અવતર લખાણો પણ છે
 ‘કાર્મસવિરદ’ સમી આત્મનગી કે ‘વેનચગિત્ર’ જેવી પગ્યની યગમ્બી
 કૃતિઓ તેમા છે, તેમ ‘જૂતનિગન્ધ’ કે ‘દુગરખાનની ચડાઈ’ જેવી
 એતિદાસિક મૂદ્દની કૃતિઓ પણ છે એમનુ ગદ આપણ પ્રાગભિ
 રસતર ગદ છે એમા નિગપેષ દનાદષ્ટિએ તપાસના સુધડતા કે ચારતા
 વર્તાની નથી તેમ છતા ‘મિથ્યાભિમા’ સમી કૃતિ તેમાના પાત્રાભેષ ।

અને હાસ્યના મુણે ચિંગ્લુન ગહે તેમ છે. એમની પણ કૃતિઓમાંનાં દષ્ટાન્તાત્મક પણ અને વિશેષતઃ તો હાસ્યરસના એમનાં મથૂલ તેમ મુદ્દમ દષ્ટિના પણ દથાનકો તથા તેમની યાજકો માટેની કવિતા લાખો સમય સમાજને શિક્ષણ અને ગંજન અર્પી ગકે તેમ છે. જ્ઞાનવિભેદઅર્થે 'કાર્યસવિલાસ' સમી કૃતિને પણ વીસગવી ઘટતી નથી. અર્ધા સૈમની એ સુનીર્ધ સાહિત્યસેના મર્પાદિત ળતા સંગીન તૈયારી સાથેની, સાચી સહૃદયતાની, સંતન નિષ્ઠાની તથા જનસુધાચ્છાની ધગશની પ્રતીતિ દરાવે તેમ છે. એમા વ્યાનુ બહિર્વંક્ષીપણું છે એટલુ આનન્દ અભિ મુખપણું નથી એમા વિચાર ગહેના ળનાની દષ્ટિ છે એટલી એની કથાત્મક અભિવ્યક્તિની લાખી નજર નથી એમની વ્યાદષ્ટિ આંતરિક સુઝ ળતા પરંધગ-પગિગિયતિના પ્રમાણને વધુ વણ છે. એમ પણ હોય કે એમની કથામુજ એમના સમયની કથાભાવનાથી વિજ ન પણ હોય. તેમ માનીએ તો એ તરફની તેમની વકાદારી તેમની પોતાની આંતરિક શ્રદ્ધા તરફની વકાદારી પણ માની ગદાય. ળાના મથૂલ તરવો તરફનું એમનુ આ વખણ કુશલ આવિષ્કાર તો પારખું છે જ. અન્ય પ્રાસ, શબ્દાર્થાવ દાર, ઉક્તિરચિ-ય, ચિત્રન ઘેની ગચના, તડની ચિત્રવિચિત્ર કીડા, હાસ્યાદિ રવિની કથાશ્રદ્ધાના અગત્યના અંગો છે તેઓએ એ શ્રદ્ધાધાનોને કુશલ ઘાટગ આખ્યા છે. તેમા તેમની સિદ્ધ હથોડીને આપણને અનુભવ થયા નિના રહેતો નથી આજે એ સિદ્ધદગ્ત પણ-કોશલ્ય કે શબ્દાર્થપ્રભુત્વનુ મહત્ત્વ સૈક્ષણિક અને જાનમોગ્યપણા પૂગતુ જ લેખી શકાય એવું ગમાત્મક મૂલ્ય આજે થોડુ છે એની સાત્ત્ર પણ આજે તો પ્રાકૃતનાણે જ મનાય એમાની નીતિદષ્ટિ આજે કથાની રસનિષ્પત્તિની મુક્ત સાધનામ શેધુ-જ નીપડે એમાં કવિ દયપતંગમની મર્પાદ અવરય છે, ળના સમય એવુ પરિભ્રામ અનિવાર્ય પણુ જનાવે છે. એમની રવિતા એ કાન્તિદારી મનાના પ્રાગંભદાજે મદ્ય ઉદ્ભવ પામીને દગ્ત સુની કેટલીક દિશાઓ પૂગતી તો પ્રેરક જ છે, એ કંઈ દમ નથી.

દત્તપત્રગમ ડાહ્યાભાઈ ત્રવાડીની નિના અને તેમના નાટક-
 નિમધાત્તિનો સદેગ પશુ કેવો બાવનાશીલતા અને વ્યવહારુ શાસ્ત્ર-
 પશુનો સુયોગ સાથે છે? આજે પશુ એમાનો કેટલોક બોધ માર્ગદર્શક
 થાય છે. જૂન પ્રેનના વહેમોથી મુક્ત થવાનો, ઐક્ય આપવાનો, મહાપાત-
 નિરેધનો, આપણા દુનઃકલ્પોગને આમદપૂર્વક અપનાવવાનો-
 વિદેશાવવાનો. બાળવ્યવિરોધનો, વિધવાપુત્રવિવાહની દિશાયતનો,
 વિદ્યાની વૃદ્ધિ કરવાનો, પદેગ જઈને જ્ઞાનઅનુભવ મેળવી લાવવાનો,
 ઓઝોને ભણાવીને સસાર સુધારવાનો-શશુગામવાનો, દેવી ગળાઓની
 સુધાગણાનો, ધાર્મિક વિખવાદ વ્યર્થ હોવાથી એકના નહીં પણ ધર્મ-
 સમભાવ ડેળવવાનો, ગૂઝગાતી બાળાની સમૃદ્ધિનો, દિન્દી અપનાવવાનો,
 વેદની વિરદ્ધ ન્યાયનો, અન્યાય સામે પોકારનો, એમ વૈવિધ્યભર્યો
 અને સુધાગમિશુભ સદેગો એ આદિત્યને શબ્દે શબ્દે છે. એમના
 જીવન અને કવનનો સાગ-ઝોક વિચારશીલ પ્રગતિનો છે. આનંદિક
 વિશુદ્ધિ તથા સયમનુ મદત્તવ તેઓ વારવાર રપટ કરે છે—
 દામ્યના બાનકમા છઠ્ઠા સાથે અધિમાર પશુ જોઈએ, એવું જણાવીને
 એમણે પોતાના દામ્યમાગના વિદારીને જણાવ્યું છે, “ગમે ત્યા ગમ્મત
 કરો, ન ગમે તે નિંદો મા, ગખલ્લે તે જમા જવા બીજા રમનાર-
 ને”. એમની કેટલીક કૃતિઓ પશુ તેમાના બોધક નિરૂપણને કારણે
 ધણા સભાષી કરે છે, જેમકે કૃષ્ણજીની ગઝલી, એક મંડળી એવી
 મ્યાપો, મોચીના પથ્થરની ગઝલી, દાગ અને આમશની ગઝલી, એતે
 તો એનાવું તને રે પામર પ્રાણી, આણું દામ્ય, છત્યાદિ. (દત્તપત્ર
 કવિતાનો દૂરદેવી લોહિતનો વિચાર, તેમાની દામ્યસાગદિતિ
 કથાનકગૂંથણી, ઉપનામ તેમનો કેટલોક જીવનશી રપટ ઉપદેશ પશુ
 યાદગાર ગ્હે તેમ છે મોગદા—દોહગ—મનદગદિમાની તેમની કેટલીક
 પદિતિઓ પશુ એ જ કારણે દામ્ય કરીને સંભાર્યા કરવાનું
 આગાધટ્ટ સદુને રચ્યો

કવિ દક્ષપતરામના ગદ્ય-પદ્યસાહિત્યની આ સમગ્ર સમાવેશનાને અન્તે એ ૫ હિમેસ્કું ઘટે કે કવિનાં ગદ્ય-પદ્ય લખાણોમાંથી ચૂંટણી કરીને નવી મુદ્રાપ્ત આવૃત્તિઓ પ્રગટ થાય એ હિતાવહ છે. એમની પદ્યકૃતિઓ તરફ ધ્યાન દોરાયુ છે, તેમ છતાં ‘વેનચરિત્ર,’ ‘કાર્ણસ-વિલાસ,’ આદિ કેટલીક કૃતિઓનો સ્વતંત્ર પુસ્તિકાઓરૂપે પ્રચાર થવો પણ જરૂરી છે. ગદ્ય લખાણો તો એટલું જ લક્ષ પામ્યાં જણાતાં નથી. યોગ્ય સંપાદનની વાટ જોતાં હજી તે દુર્ગમ જોવાં રહ્યાં છે.

‘કવીશ્વર’ના સાહિત્યમાં ભાષા સરલ છે અને અતિસરલ પણ છે. પ્રા. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી જણાવે છે તેવી તેમાં “કુતિસત્ત્વ બનતી વિશદતા” પણ છે. એમની લખાવટમાં પણ સામાન્ય ભાવાર્થ ચિહ્નોને સંદેહર અભાવ જડે છે! પ્રત્યર્થ ચિહ્ન પણ લગભગ અદૃશ્ય જ રહે છે! સાધવની શક્તિ એ ‘શૈલીનું’ પ્રસર્ય લક્ષણ છે ખરું. એમને અલંકારબંડોળ—શબ્દ અને અર્થ ઉભયને અવલંબતા—અખૂટ છે અને તેનો ઉપયોગ બુદ્ધિને સંતોષે છે, છતાં ભાવપોષક બને એવો એ સાહજિક ભાગ્યે જ હોય છે. એમની પદ્યબંધ પરતી પ્રજ્વળતા પ્રશંસાપાત્ર છે. એમાં વૈવિધ્ય છે, હથોટી પણ અચ્છી છે. પિંગળનો આવો પ્રત્યક્ષ પરિચય કરાવવામાં એમને કાળો મોટો છે. તોપણ, પિંગળશાસ્ત્ર વિષેની પ્રાસ-ન્યતિ આદિ વિષેની દક્ષપતની માન્યતાઓ—શ્રદ્ધાઓ અધૂરી અને અયોગ્ય પણ હોવાથી એમાં જ શિથિલતા મળી રહે તેમ છે. એમનું વસ્તુવિભાવન કે વસ્તુવિધાન શૃદ્ધિને અનુસરનારું તેમજ કદપનાનું હિરુપન પણ એવું જ મર્યાદિત છે. એમની વર્ણનરીતિ નિર્બાળ લાવણ્ય નેથી ધારતી એ જ ન કહી શકાય, તેમ છતાં શી સુંદરમ્ વર્ણવે છે તેવી તે ‘ફિસ્સી’ પણ ઘણી વાર બને છે. રસનિષ્પત્તિ વિષેનો દક્ષપતરામનો ખ્યાલ બહિર્મુખ અને બ્રામક છે. અલગત હાસ્યની જમાવટ તેમની કલમને સહજ છે. તેમનું સંવેદન વ્યવહારબદ્ધ ચર્ચ પર્તે છે અને પરિણામે તે સામાન્યતઃ નિષ્પન્ધિયા દયનમાં જ પરિણમે છે. શિક્ષકનું એમનું માનસ વ્યક્તિત્વ એમનાં વર્ણનોમાં અને એમનાં કથાનકોમાં

પણ વચ્ચે વચ્ચે પ્રવેશે છે. એ આપણે અવસ્થ સ્વીકારીશું કે દલપત-
કવિતા છે, * "કવન કોમળ વર્ણનાં," વળી એમ સ્વીકારીશું કે એ
કવિતાએ * "ગૂજરાતમાં કવિના નણી-અતિશે રચિ" ઉપજાવી છે.
એમના જાનામાં તો દલપત * "સોરાષ્ટ્ર-ગુર્જર દેશનો ઉત્તમ
કવિ આ વખતનો" ખરો જ. તેમ છતાં દલપતકવિતાની આવી
ત્રુટિઓ આજે ધ્યાન ખેંચ્યા સિવાય રહેતી નથી.

આમ છતાં, દલપતકવિતા આજે વંચાતી નથી એ દકીકત કોઈ
પ્રકારે લાભપ્રદ નથી. શિક્ષણક્રમમાંથી એનું સ્વાભાવિક મહત્ત્વ ઘટાડાય
એ આપણા સાહિત્ય માટે ઉપકારક નથી.

ગૂજરાતના અર્વાચીન સુગના લોકજીવનની એમાં અનેકરંગી-
અનેકરંગી, તસ્વીર મઢાયેલી છે એ થાદ રાખવું જોઈએ. કવિ દલપત-
રામનું જીવન અને કવન પ્રજાનિમગ્ન, જનનાભિમુખ છે. એ વસ્તુ ધણી
મહત્ત્વની છે. ગૂજરાતી જનસમાજની એમાં જાણ તેમજ આંતરિક સુરેખ
ચિત્રણ છે, એટલું જ શા માટે?—એ ચિત્રણનાં રંગરેખા પણ ગૂજરાતી
હલમ જ સૂચવે તેમ છે. 'કવીશ્વર' સાચા ગુર્જર ભારતીય જન હતા,
તેમનું સાહિત્ય પણ એવું જ છે. એમાં ગૂજરાતનો દલપતસમયપૂર્વનો
સંસ્કારવારસો છે અને એમાં આપણા ભાવિની અમૃદ્ધિનાં-પ્રગતિનાં
પ્રયદર્શક સાધનો સમા ઉદ્ગારો છે. સાહી ભાષાની શક્તિ જોવી હોય,
જન્દનાં રવરૂપે સદૃશ રીતે જાણવાં-માણવાં હોય, રાષ્ટ્રધર્મોવંદારો તેમજ
પદની ચમત્કૃતિઓનો શાસ્ત્રીય પરિચય ગૂજરાતી ભાષામાં દલપતગમ
રીતે સાધવો હોય, લોકસંપર્કનું શિષ્ટ સાહિત્યમાં પથ્યકારી નિર્મળ
દોહન નિરખવું હોય, કે પછી ગાંભીર્ય તેમ રિનોદની જન્મના-ગંગાનું
નૈસર્ગિક મિલન અથવા જાળકોને ગમતાં રદસ્વર્ગનાં કથાનકો તેમજ
પ્રૌઢ સમાજને રુચનો સિદ્ધાન્ત-ઉપદેશ એક જ કવિમાં સુગમ રૂપે જોવો
હોય તો દલપતગમ ડાહ્યાભાઈ ત્રવાડી, ગૂજરાતના 'કવેશ્વર' અને સરકારે
અભિનંદેલા 'મી. આઈ. ઈ.'—કે. દ. ડાને આપણે વાંચવા જ ગયા.

* ઇ. સ. ૧૮૯૪માં કવિના ભરથમાં થયેલા સન્માન-અવસરે—કવિ
શ્રીરજરામ નરસેરામ.

અન્યસંદર્ભ

- 1 Further Milestones in Gujarati Literature
—Shri M. M. Jhaveri.
- 2 Gujarat and its Literature —Shri K. M. Munshi.
- ૩ સાહીત્ય સાહિત્ય—સ્વ. ડાહ્યાભાઈ દેરાસરી.
- ૪ અર્વાચીન કવિતા—શ્રી મુન્દરમ્.
- ૫ અર્વાચીન ચિન્તનાત્મક ગદ્ય—શ્રી વિ. ર. ત્રિવેદી.
- ૬ ગૂજરાતી સાહિત્યની રૂપરેખા—શ્રી વિ. કે. વૈલ.
- ૭ જ્યન્તી વ્યાખ્યાનો—ગૂ. સા. સભા, અમદાવાદ.
- ૮ દાર્યવહી (૧૯૩૮)—ગૂ. સા. સભા, અમદાવાદ.
- ૯ અર્વાચીન ગુજરાતનું રેખાદર્શન—સં. હીરાલાલ પારેખ (ગૂજરાત ત્રિધાસભા, અમદાવાદ.)
- ૧૦ ગૂ. વર્તમાનકાલ સોસાયટીનો ઇતિહાસ—સં. હીરાલાલ પારેખ (ગૂ. વિ. સભા, અમદાવાદ).
- ૧૧ વીર નર્મદ—શ્રી વિ. મ. ભટ્ટ.
- ૧૨ નર્મદ—શ્રી રા. વિ. પાઠક.
- ૧૩ સાહિત્યસમીક્ષા—શ્રી વિ. મ. ભટ્ટ.
- ૧૪ વિવેચના—શ્રી વિ. ર. ત્રિવેદી.
- ૧૫ હલપતરામ—સ્વ. ડા. મૂ. દવે.
- ૧૬ કવીશ્વર હલપતરામ—સ્વ. કવિ ન્હાનાલાલ.
- ૧૭ મારી હકીકત—સ્વ. કવિ નર્મદ.
- ૧૮ નવલ ગ્રંથાવલી—સ્વ. નવલરામ પંડ્યા.
- ૧૯ સુદર્શનગદ્યાવલી—સ્વ. મણિલાલ દિવેદી.
- ૨૦ સ્મરણમુકુર—સ્વ. નરસિંહરાવ દિવેદીઆ.
- ૨૧ ગૂજરાતીઓએ હિન્દી સાહિત્યમાં આપેલો ફાલો—સ્વ. ડાહ્યાભાઈ દેરાસરી.
- ૨૨ રાસમાળા (પ્રાસ્તાવિક)—સ્વ. મ. સ. ત્રિપાઠી.
- ૨૩ 'શુદ્ધિપ્રકાશ'ના હલપતકાળ દરમિયાનના અંગ્રેજી.

સૂચિ

અનકાગદર્શી ૨૮૮, ૨૮૯.	કાશીચંદ્ર મૂ દવે ૬, ૫૮, ૧૮૧, ૧૮૦.
અર્વાચીન મૂ નુ રેખાદર્શન ૨૧, ૬૦	કુસુમ કવિ ૩૩, ૫૭
આ અયોધ્યાપ્રસાન્ન ૩૩, ૩૪, ૩૫, ૩૮, ૭૧, ૨૭૭, ૨૮૧.	કેઈરી ૬૬ ૧૮.
ધૃષ્ટિચંદ્ર વિદ્યાસાગર ૧૪	કેપુરજી જામગાં ૨૦
એની બેસન્ટ ૧૫	કેપબેન ૮૨, ૬૪
અંગલિયાગ્નો ઝઘડો ૩૬, ૪૮, ૨૦૫, ૨૪૬	કેશનનાનહ કુન ૫૮, ૬૮, ૨૮૭
અબાયાન સાંજેનાન ૧૭	કૃષ્ણનાન મો જવેરી ૧૦૧
હરગરમાનની ૬૩, ૨૪૧, ૨૪૫, ૨૪૬	ગદુલાનજી ૬૩, ૬૪, ૬૭
કર્ટિસ ૧૪, ૪૨, ૪૪, ૪૮, ૪૯, ૫૦, ૫૪, ૫૬, ૬૦, ૬૮, ૭૫, ૨૫૪, ૨૫૬, ૨૬૬	ગ્રી જ ૧૪, ૧૬૫, ૨૨૭
કર્નલ વોમર ૧૦	ગુર્જી વાણીનિનાપ ૫૬, ૨૦૧, ૨૦૩, ૨૦૪, ૨૪૬, ૨૫૬, ૨૫૭, ૨૬૧, ૨૭૬
કર્નલ લેગ ૧૪	ગૂના કૈલાસ ઐતિ પ્રસંગે અને વાર્તાઓ ૧૧૬
કનૈયાનાન મુનશી ૨૪, ૧૨૪, ૧૨૫	ગૂ શાગાપત્ર ૮૮
કરસનદાસ મૂળજી ૭, ૧૦, ૧૬, ૨૦, ૨૨૭	ગૂ વર્તી સોસાયટી ૧૩, ૪૧, ૪૨, ૪૮, ૪૯, ૫૦, ૫૧, ૫૬, ૫૯, ૬૧, ૭૦, ૭૧, ૭૭, ૮૪, ૮૫, ૮૬, ૯૦, ૯૧, ૯૩, ૮૮, ૧૦૭, ૧૦૮, ૧૩૬, ૨૨૪, ૨૨૭, ૨૬૪, ૨૬૫
કનાપી ૧૨૭	ગોપાળ હરિ દેશમુખ ૧૪, ૪૨, ૨૭૦
કવિ ઉત્તરરામજી ૩૭	
કાન્ત ૧૨૭.	

ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી ૬૮, ૭૯
૧૨૭, ૧૨૯.

ગાંધીજી ૧૪૭.

છન્દસેનાવતી ૬૫, ૨૮૫.

જહુનાથ મહાગજ ૧૧.

જવેરીવાળ કિમિયાશસ્ત્ર યાજ્ઞિક ૧૩.

ટેન્ક ૧૪, ૬૭, ૬૭, ૧૩૫, ૧૬૫.

ડાહ્યાભાઈ (પિતા) —

અમૃતબા (માતા) ૨૭, ૨૮,
૨૯, ૩૬, ૩૮, ૭૧, ૧૧૨.

ડાડિયો ૧૯.

ડો ભાજિદાજી ૧૪, ૫૬, ૫૭, ૫૮,
૫૯, ૭૫, ૨૨૮, ૨૨૯, ૨૬૯.

તાલિંદ બોધ ૧૧૫, ૧૧૬.

ચિંચાંબાશી ૧૫

દનપતપિંગળ ૨૮૬

દાહ્યાભાઈ નવરોજજી ૧૪, ૬૯,
૨૨૭.

દુર્ગારામ મહેતાજી ૭, ૧૦, ૧૧,
૧૩, ૧૭, ૧૮, ૨૦, ૪૪,

૭૫, ૭૭, ૭૮, ૯૦, ૧૧૪

દેવાનંદ સ્વામી ૩૩, ૩૮, ૭૧.

દેવત દર્પણ ૧૧૩, ૧૧૬, ૧૧૭

દયાશય ૪૫, ૪૭

નર્મદ ૧, ૫, ૭, ૯, ૧૧, ૧૨,
૧૮, ૧૯, ૨૦, ૨૧, ૨૪,

૦૪, ૪૧, ૪૪, ૫૦, ૫૧,

૫૪, ૫૬, ૫૭, ૫૮, ૬૦,

૬૧, ૬૬, ૬૮, ૭૧, ૭૫,

૭૮, ૭૯, ૮૦, ૮૬, ૯૨,

૧૨૩, ૧૨૪, ૧૨૯, ૧૩૨,

૧૩૩, ૧૩૫, ૧૭૮, ૨૦૦,

૨૦૬, ૨૨૮, ૨૩૨, ૨૮૭,

૨૯૭, ૨૯૮, ૩૦૦, ૩૦૧,

૩૦૨.

નરસિંહગજ બોળાનાથ ૫૮, ૬૮,
૧૨૭, ૧૪૦.

નગ્લરિયરીખ ૧૩૩, ૧૩૮

નવલરામ ૭, ૨૦, ૨૪, ૭૫, ૭૬,
૭૮, ૯૦, ૧૦૭, ૧૧૨,

૧૨૩, ૧૨૪, ૧૩૩, ૧૬૭

નદશસ્ત્ર ૨૦, ૭૫, ૭૬, ૭૯.

નાનાનાન ૧, ૧૬, ૨૦, ૨૪, ૨૬,
૨૭, ૨૮, ૩૦, ૩૨, ૩૪, ૪૦,

૪૧, ૪૪, ૪૮, ૫૨, ૫૩,

૫૪, ૫૭, ૫૮, ૫૯, ૬૫,

૬૮, ૬૯, ૭૦, ૭૨, ૭૪,

૭૫, ૧૦૫, ૧૧૩, ૧૧૫,

૧૨૪, ૧૨૨, ૧૫૫, ૧૬૭,

૨૦૦, ૨૦૮, ૨૧૪, ૨૧૫,

૨૭૦, ૨૭૬, ૨૮૫, ૨૮૭,

૨૯૫, ૨૯૬, ૩૦૧, ૩૦૨.

અવીળુસાગર ૬૪, ૨૮૫.

પુનર્વિવાહનિર્મધ ૬૭.

પાર્વતીકુંવર ૧૯.

પ્રાચીન કાબ્યદોહન ૬૮.

પ્રાણજીવન હરિવલ્લભ ૧૩, ૨૦.

પ્રાણસાસ મથુરાદાસ ૧૩.

પ્રાર્થનાસમાજ ૧૪, ૬૫.

કૃષ્ણજ્ઞી ગરબી ૨૩૪, ૨૩૫.

ફોર્સ ૧૪, ૩૭, ૩૮, ૩૯, ૪૦,

૪૧, ૪૨, ૪૩, ૪૪, ૪૫,

૪૬, ૪૭, ૪૮, ૪૯, ૫૦,

૫૧, ૫૩, ૫૪, ૫૫, ૫૬,

૫૯, ૬૦, ૬૧, ૬૨, ૬૩,

૬૬, ૬૭, ૬૮, ૭૧, ૭૫,

૭૬, ૮૦, ૮૨, ૮૪, ૮૬,

૯૦, ૯૨, ૯૩, ૯૪, ૯૭,

૧૦૦, ૧૦૨, ૧૦૩, ૧૦૫,

૧૨૦, ૧૨૬, ૧૩૦, ૧૩૫,

૧૫૫, ૧૭૮, ૧૮૬, ૧૯૫,

૨૧૭, ૨૨૪, ૨૫૬, ૨૬૧,

૨૬૨, ૨૬૭, ૨૬૮, ૨૬૯,

૨૭૯, ૨૮૦, ૨૮૬, ૨૯૪,

૨૯૫, ૨૯૯.

ફોર્સનિરદ ૬૧, ૧૪૭, ૧૭૩,

૧૮૧, ૧૯૩, ૨૦૮, ૨૪૯,

૨૬૭, ૩૦૨.

ફોર્સનિરદાસ ૪૭, ૬૧, ૧૫૬,

૧૫૯, ૧૬૨, ૧૬૫, ૧૬૮,

૧૭૪, ૧૮૬, ૧૮૭, ૧૯૦,

૨૦૮, ૨૪૯, ૨૬૧, ૨૬૨,

૨૬૩, ૨૬૪, ૨૬૬, ૨૭૦,

૨૮૪, ૩૦૩, ૩૦૫.

બાપાની પીપર ૪૬, ૨૦૩, ૨૦૪,

૨૦૫, ૨૧૬, ૨૨૨.

બાળગાનોદય સભા ૧૩.

બાળવિવાહ નિર્મધ ૬૮.

બાલાચંદર કંથારિયા ૫૮.

બાળોદાબાસ પ્રકરણ ૬૮.

ગિદારીસાક્ષ ૩૩, ૬૫, ૬૮,

૭૧, ૨૭૭, ૨૮૮.

શુદ્ધિપ્રકાશ ૧૯, ૪૨, ૪૮, ૫૦,

૫૧, ૫૬, ૭૭, ૭૮, ૮૦,

૮૨, ૮૩, ૮૫, ૮૬, ૮૭,

૮૮, ૮૯, ૯૦, ૯૧, ૯૨,

૧૦૦, ૧૨૧, ૧૪૩, ૨૨૭.

શુદ્ધિવર્ધક સભા ૧૩, ૫૭, ૭૭,

૬૭, ૨૩૨.

બેચરદાસ લક્ષ્મી ૧૩.

બાળોસમાજ ૧૪.

બદાઈ જ્ઞાનગમ ૩૫.

બીમજી પારેખ ૨૦.

- ભૂતનિર્મળ ૭૫, ૭૬, ૮૦, ૯૨,
 ૩૦૨.
 બોગીલાલ પ્રાણવદ્ધભદ્રાસ ૭,
 ૧૪, ૨૦, ૪૧, ૪૨, ૭૪,
 ૭૫, ૧૧૮.
 બોગીનાથ સારાભાઈ ૭, ૧૧,
 ૧૩, ૧૪, ૩૩, ૩૭, ૩૮,
 ૪૦, ૬૮, ૧૭૮, ૨૨૭.
 ભગનલાલ વખતચંદ ૧૨, ૪૨.
 મણિશંકર કીશણી ૭, ૧૩, ૨૨૬.
 મણિલાલ દિવેદી ૨૪, ૭૬, ૧૨૩,
 ૧૨૫, ૧૨૬, ૧૩૫, ૧૪૩,
 ૨૬૭, ૩૦૧.
 મનઃસુખરામ ત્રિપાઠી ૧૩, ૬૬,
 ૧૧૪, ૧૧૮, ૧૨૬, ૧૪૭, ૨૬૫.
 મનોરંજક સભા ૧૩.
 મહીપતરામ રૂપરામ ૭, ૧૧, ૧૨,
 ૧૩, ૧૪, ૧૮, ૧૯, ૨૦,
 ૪૨, ૪૪, ૫૮, ૬૭, ૬૮,
 ૭૫, ૭૮, ૮૩, ૯૭, ૧૨૪,
 ૨૨૭, ૨૬૬.
 માનવધર્મસભા ૧૩.
 મિથ્યાભિમાન નાટક ૬૧, ૧૦૧,
 ૧૦૬, ૧૧૨, ૧૧૩, ૩૦૨.
 મૂળજી શેઠ ૩૮.
 મોઃમ બ્લેવેટરકી ૧૫.
 માંગલિક ગીતાવલી ૬૩, ૧૬૮,
 ૧૬૯, ૨૧૬, ૨૪૧, ૨૪૩.
 મુંબઈ સમાચાર ૧૯.
 યશોધર મહેતા ૧૧.
 રણુછોડલાલ ઝવેરી ૭.
 રણુછોડલાલ છોટાલાલ ૭, ૧૩,
 ૧૪.
 રણુછોડરામ હિંદયરામ ૧૪, ૨૧,
 ૫૮, ૧૦૬, ૧૧૨, ૧૧૪,
 ૧૮૮, ૨૮૭.
 રમણુભાઈ નીલકંઠ ૧૦૭, ૩૦૧.
 રત્નમાળ ૧૧૯, ૧૨૦.
 રામનારાયણ ચિ. - પાઠક ૨૧,
 ૧૮૨, ૧૯૨, ૨૮૭, ૩૦૧.
 રામમોહન રોય ૯, ૧૪.
 રાસત ગોફતાર ૧૯.
 રાજવિદ્યાભ્યાસ ૪૮, ૫૦, ૨૫૪,
 ૨૫૬.
 લક્ષ્મી નાટક ૧૦૨, ૧૦૫, ૧૧૨.
 લાલશંકર હિમિપાશંકર ૧૩.
 વલ્લભ હરિદત્ત આચાર્ય ૧૪.
 વલ્લભદાસ પોપટભાઈ શેઠ ૧૪.
 વરતમાન ૧૯, ૪૨.
 વસ્તુપાલ તેજપાલ રાસો ૪૦.
 મગલાલ શાસ્ત્રી ૪૨, ૧૧૪.
 વિજયરાય વેંઘ ૭૩, ૧૨૪, ૨૦૬.
 વિદ્યાલુણપ્રકાશક સભા ૧૩.
 વિદ્યાનુભવ સ્વપ્ન ૧૧૪.

વિદ્યામોધ ૧૧૮.

વિદ્યોત્તેજ મહા ૧૩

વિદ્યનાથ મ બદ ૨૩, ૨૫, ૭૩,
૭૪, ૭૬, ૧૩૩, ૧૬૬,
૨૦૬, ૩૦૧

વિદ્યપ્રસાદ નિવે ૨૪, ૨૬,
૪૬, ૭૩ ૭૫, ૭૬, ૧૨૮,
૨૪૦, ૩૦૨, ૩૦૫

વિગ્નાનનિનાસ ૧૬

વેનચરિત ૧૧૨, ૧૮૬, ૧૯૦,
૧૯૩, ૧૯૬, ૨૦૦, ૨૦૪,
૨૬૭, ૨૭૦, ૨૭૪, ૨૭૫,
૨૭૬, ૨૯૩, ૩૦૫

શકેરસુધર્મા નિગધ ૧૦૦

અવલ્યાખ્યાન ૬૧, ૧૯૬, ૨૦૨,
૨૦૪, ૨૮૦, ૨૮૨

શ્રીમન્મુસિદ્ધાચાર્ય ૧૬

શ્રીમત્પુરામ શર્મા ૧૬

સર સપાઝશાવ ૬૩, ૬૪

સર વિવિધમ બેન્ટલ ૬

સર જમશેદજી મેરેનોટ ૧૪, ૨૦૮.

સાચપ્રદાશ ૧૬

સારાભાઈ દિવેદિયા ૩૪

સ્ત્રીસબાબુ ૧૦૨, ૧૧૨

સુમોધપ્રદાશ-ડીમે મોસાધગી ૧૩

સુન્દરમ ૧૨૪, ૧૨૫, ૧૨૭, ૧૩૧,
૧૩૩, ૧૩૬, ૧૮૮, ૧૯૬,
૨૦૫, ૨૦૮, -૨૫, ૨૪૫,
૨૬૬, ૨૭૫ ૨૭૬, ૨૮૬,
૩૦૧, ૩૦૨, ૩૦૫

સૌગંદરર્પણ ૧૬.

સ્વામી દયાનંદ ૭, ૧૫, ૧૮.

સ્વામી સદગુપ્ત ૧૬, ૩૦, ૬૪,
૬૫, ૨૨૫, ૨૨૭, ૨૭૮,
૨૮૫.

આમીનારાયણ મધદાય ૧૬, ૩૦,
૩૩, ૪૬, ૬૪, ૧૩૫, ૨૭૬,
૨૭૭, ૨૭૮, ૨૮૪, ૨૮૬.

સાન્નિધ્ય જોષી ૧૪, ૬૮

દરગોરિદાસ નટાવળા ૧૪, ૧૭

દરિનીનામૃત ૬૫, ૨૭૭, ૨૭૮

દરિદ્રદંત્રુ ૬૬, ૬૮.

હીંગ-તી-અમરોચની ૨૦

દાવડ ૧૪

લુમ ૧૪

દોપ ૧૪, ૫૧ ૫૪, ૭૫, ૮૬,
૧૩૫ ૨૦૮, ૨૩૭, ૨૮૬.

દોપ વાચનમાળા ૫૧, ૫૪, ૫૫,
૫૬, ૨૩૬.

દસકા યશન-૧૬૬, ૨૧૧, ૨૪૨.

દુન્નરખાનગી ચર્ચા ૪૪, ૧૮૪,
૨૦૦, ૨૦૪, ૨૪૬, ૨૫૦,
૨૫૨, ૩૦૨.

જાનક્યાગ્ન સભા ૧૩.

જાનક્યા ૬૬

જાતિનિગધ ૬૪

શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળાનાં જીવનચરિત્ર સંબંધી પુસ્તકો

સા. મા.	પુસ્તકનું નામ	કિંમત
અ.		
૪૧	મહારાજા શિવાજી-કે. સીતારામ વાસુદેવ પેડસે, બી. એ. એફ. આગ. મી આર્ટ, એમ. સી. પી. (મરાઠી) ૧૯૧૯	૧-૬-૦
૪૯	વીર શિવાજી-કે. મુકુન્દગમ નિત્યારામ મહેતા, બી એ, Rawlinsonકૃત Shivaji the Maratha નો અનુવાદ ૧૯૨૦	૧-૦-૦
૫૩	મહિશાંકર-કીકાણી જયમુખનાન પુરુષોત્તમગાય જોષીપુરા, એમ. એ. ૧૯૨૦	૦-૧૫-૦
૫૬	નેપોલિયન બોનાપાર્ટ (ભાગ પહેલો)-જોફ્રાફાસ મથુગદાસ શાહ, બી. એ. એલએલ. બી. Abbot કૃત " Napoleon Bonaparte "નો અનુવાદ (૧૯૨૪)	૨-૧૨-૦
૫૭	નેપોલિયન બોનાપાર્ટ (ભાગ બીજો)-ઉપર પ્રમાણે, (૧૯૨૪)	૨-૧૦-૦
૫૮	નેપોલિયન બોનાપાર્ટ (ભાગ ત્રીજો)-ઉપર પ્રમાણે, (૧૯૨૬)	૨-૧૨-૦
૫૯	નેપોલિયન બોનાપાર્ટ (ભાગ ચોથો)-ઉપર પ્રમાણે, (૧૯૨૬)	૩-૦-૦
૭૮	સમુદ્રગુપ્ત-કે. રવિશંકર અંબાશંકર હાવા, બી એ., એલએલ. બી. (હિન્દી) (૧૯૨૨)	૦-૧૧-૦

- ૧૪૧ નેલસનનું જીવનચરિત્ર-૨ હીગનાન હરજીવન
ગણાત્રા, બી એ એનએન બી સોલિસિટર
Robert Southey કૃત-“ Life of
Nelson ” નો અનુવાદ (૧૯૨૮) ૧-૦-૦
- ૧૭૪ મહાપતંગમ-ભાનુસુખરામ નિ મહેતા (૧૯૩૦) ૧-૧-૦
- ૨૨૪ ગજા હબીલાગમ બહાદુર માનશ-૨ પીતામઝ
દાસ મહેતા (૧૯૩૩) ૧ ૧૪-૦
- ૨૩૩ મગવાન કુદચરિત્ર વ ધર્મસારસમ્રદ્ધ-ગમગવ માર્તંડ
બાણુગજ Kern's કૃત-“ Manual of
Buddhism ”-નો અનુવાદ (૧૯૩૫) ૧-૦-૦
- ૨૪૯ કેમિલોકેવુઝ-ડાલિયન રાધકવિવાય-નિઘાગમ
વસનજી ત્રિવેદી (૧૯૩૭) ૧-૮-૦
- ૨૬૯ માનુ જીવન અને કાર્યક્ષેત્ર રમણવાન વ દેસાઈ,
એમ એ , હેત્રી ફોર્ડ કૃત-“ My Life and
Work ’ નો અનુવાદ (૧૯૪૦) ૧ ૧૧-૦
- ૨૭૧ હ્યુએનસ ગ દેવેન્દ્ર ઝ મગમુદાઝ-એત ગી. પી
એ-ડ એસ (૧૯૪૦) ૧-૮-૦
- ૨૭૫ નામદેવચરિત્ર-૪ ૨ આમગાવઝ (મરાઠા)
(૧૯૪૧) ૧ ૧૨-૦
- ૨૮૩ શ્રીમત મયાજીગાન ગાયકનાડ (ત્રીજા)
(ભાગ પટેલો)-ચિમનનાથ મગનનાથ ડોઝ
એમ એ એનએલ બી (૧૯૪૩) ૧ ૧૫-૦
- ૨૮૪ શ્રીમત સયાજીગાન ગાયકનાડ (ત્રીજા)
(ભાગ બીજો) ચિમનનાથ મગનનાથ ડોઝ
એમ. એ , એલએલ બી (૧૯૪૩) ૧ ૧૨-૬

- ૪ શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી-મહેન્દ્રકુમાર મોતીલાલ
દેસાઈ, બી. એ.; (૧૯૪૫) ૨-૫-૦
- ૫ સાગર-જીવન અને કવન ડૉ. યોગીન્દ્ર જંગમ્માય
ત્રિપાઠી; એમ. એ.; પીએચ. ડી.; બી. ટી. (૧૯૪૬) ૨-૪-૦
- ૧૧ સાગરની પત્રરેખા સંપાદકોઃ ગોકુળદાસ દારદાદાસ
રાયચુરા અને ડૉ. યોગીન્દ્ર જંગમ્માય ત્રિપાઠી-
એમ. એ., પીએચ. ડી.; બી. ટી. (૧૯૫૦) ૨-૧૨-૦
- ૩૧૪ આત્મધૃત્તાન્ત્ર મી. છોટાલાલ નરભેરામ બટ્ટ-કલા-
દિપ વિગ્રહિત સંપાદક પ્રો. ગોવિન્દલાલ દરગોચિન્દ
બટ્ટ, એમ. એ. (૧૯૫૩) ૫-૪-૦
- ૩૧૮ દલપતરામ-એક અધ્યયન-પ્રો. હસિત લ. ખૂચ,
એમ. એ. (૧૯૫૫) ૬-૪-૦